

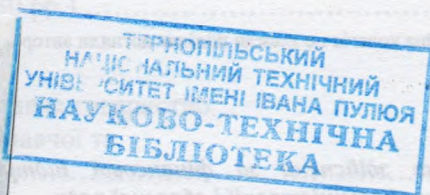
001 + 9 (96P)
3-41

Тернопільський міський осередок
Наукового товариства імені Шевченка
(ТМО НТШ)

ЗБІРНИК ПРАЦЬ

Том 3

**Українсько-польські відносини:
вчора і сьогодні**



Тернопіль
«Рада»
2007

ББК 63.3(4 Укр 4 П)

3-41

Редакційна колегія:

заслужений діяч науки і техніки України, академік АН вищої школи України, член-кореспондент АМН України, дійсний член НТШ, доктор медичних наук, професор *Михайло Андрейчин* (відповідальний редактор); доктор габілітований, професор *Оксана Веретюк*; доктор наук *Ян Вольський*; заслужений працівник освіти України, член Національної спілки журналістів України *Богдан Головин*; кандидат філософських наук, професор *Арсен Гудима*; кандидат історичних наук *Олег Клименко*; доктор медичних наук, професор *Василь Копча*; доктор габілітований, професор *Густав Осташ*; кандидат філологічних наук *Володимир Юкало* (відповідальний секретар).

Рецензенти:

доктор філологічних наук, професор *Любов Струганець*,
доктор історичних наук, професор *Богдан Трофим'як*.

Редакційна колегія не завжди поділяє погляди авторів статей.

Видання здійснено за фінансової підтримки Тернопільської обласної державної адміністрації і обласної ради.

©ТМО НТШ

ISBN 966-8818-01-6

ЗМІСТ

УКРАЇНА І ПОЛЬЩА: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ

Володимир Парацій

Бережанщина у проявах польсько-козацького протистояння
сер. XVII – поч. XVIII ст.7

Богдан Новосядлий, Наталя Новосядла

Буцнів як типові поселення Західної України в контексті
україно-польських відносин XV-XX ст.17

Ольга Паславська

Формування кордонів II Речі Посполитої та українсько-
польські політичні відносини 1918-1923 рр.35

Віктор Савенко, Тетяна Савенко

Наукова діяльність НТШ в міжвоєнний період (1918-1939)47

Андрій Кліш

Боротьба за утворення українського університету у Львові і участь
у ній Кирила Студинського (20-ті рр. XX ст.)61

Лариса Родіонова

Відносини між українським товариством «Сільський господар»
і польською владою (1920-1930 рр.)70

Володимир Парацій

Подільське туристично-краєзнавче товариство
(1925-1939 рр.): аспекти краєзнавчої та
пам'яткоохоронної діяльності81

Олег Клименко

Парфорсне полювання: ліквідація органами НКДБ
польського підпілля на Тернопільщині в 1944-1945 рр.90

Володимир Кіцак

Четвертий етап депортації українців з Польщі

<i>Ярослав Стоцький</i> Етноконфесійні трансформації в контексті польсько-української депортації	122
--	-----

<i>Володимир Парацій</i> Величні надбання культури в трагічних прикладах політичного торгу: бібліотека «Оссолінеум» і Рацлавицька панорама	145
--	-----

<i>Володимир Мороз</i> Фактор україно-польських відносин у розвитку УГКЦ та РКЦ в Україні	163
---	-----

<i>Stanisław Nabywaniec</i> „Nasz metropolit” – arcybiskup Volodymyr Sterniuk	170
--	-----

<i>Михайло Андрейчин, Василь Конча, Вальдемар Гальота, Малгожата Павловська</i> Талант і доля львівського мікробіолога, творця висипнотифозної вакцини Рудольфа Стефана Вейля	186
---	-----

<i>Małgorzata Kawalec</i> Historia stosunków polsko-ukraińskich w świetle <i>Nowej Myśli Polskiej</i> : Analiza zawartości wybranych numerów w kontekście kształtowania świadomości historycznej czytelników	195
---	-----

<i>Henryk Stroński, Mikołaj Stroński</i> Rewolucja pomarańczowa na Ukrainie w polskich masmedia w 2004 r.	211
--	-----

<i>Богдан Андрушків, Ярослав Бакушевич</i> Дорога до Європейського Союзу: Україна та Польща	226
--	-----

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ КУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ

<i>Арсен Гудима, Василь Коломийчук</i> «В ім'я великого слова любові і братерства» (творчість Тараса Шевченка в рецепції Антоні Ґожалчинського)	233
---	-----

<i>Наталя Янусь</i> Ян Каспрович – Роберт Бернс (польська рецепція шотландського поета)	239
<i>Світлана Бородица</i> Жанрові паралелі у романах «Волинь» Уласа Самчука і «Селяни» Владислава Реймонта	247
<i>Jan Wolski</i> Gwałtowny rytm zmieniających się obrazów: krajobrazy wołyńskie w poezji Wacława Iwaniuka	254
<i>Gustaw Ostasz</i> „Nie ma o czym gadać”. Zaminowane wszystko	264
<i>Piotr Żbikowski</i> Powstanie Chmielnickiego w <i>Ogniem i mieczem</i> Henryka Sienkiewicza, w <i>Radzie Perejestawskiej</i> Natana Rybaka i w publicystyce historycznej Pawła Jasienicy	267
<i>Roman Magryś</i> Ukraina a sprawa polska: Kilka refleksji o eseistyce historycznej Pawła Jasienicy	308
<i>Oksana Weretiuk</i> „Dola buduje się na klęskach” – <i>Beresteczko</i> Liny Kostenko	325
<i>Magdalena Rabizo-Birek</i> Problematyka polsko-ukraińska w twórczości Włodzimierza Odojewskiego	343
<i>Jolanta Pasterska</i> Życie w symbiozie: Wielokulturowa społeczność pogranicza polsko-ukraińskiego w esejach pisarzy Drugiej Emigracji	369
<i>Наталія Ліщинська</i> Зло як „втеча від свободи”: сучасний український і польський роман (Валерій Шевчук – Стефан Хвін)	386

Damian G. Knutel

Dziedzictwo kultury materialnej i duchowej Łemkowszczyzny396

Володимир Юкало

Музей видатного діяча української науки і культури
Богдана Лепкого в Бережанах на Тернопіллі425

Степан Костюк

Фонд Юліуша Словацького у Тернопільському обласному
краєзнавчому музеї437

УКРАЇНА І ПОЛЬЩА: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ

Володимир Парацій

БЕРЕЖАНЩИНА У ПРОЯВАХ ПОЛЬСЬКО-КОЗАЦЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ СЕР. XVII – ПОЧ. XVIII СТ.

Державний історико-архітектурний заповідник у м. Бережани

Бережанщина в польсько-козацькому протистоянні сер. XVII – поч. XVIII ст. була на просторових околицях окремих процесів цієї воєнної динаміки. Але й периферійна роль краю у визначальних історичних подіях не применшувала її позитивної значимості.

Тоталізація історичних подій, спрямована на досягнення змісту історії-аналізу (що складало, наприклад, концептуальну схему французької історичної школи «Анналів»), при всій своїй геніальності була явищем кризовим, оскільки втрачався важливий чинник історичного пізнання – факт. А він є тим важливим посиленням, яке у зіставленні з іншими дозволяє аналізувати подію, формуючи цілісний погляд. І при цьому обставини аналізу є реалістичними та раціональними, тому що вони впливають з реалістичної інформації. Тому цілісна історична подія – константа концептуальної сциєнтичності – завжди розбивається на окремі усукупнені фрагменти (на основі територіальних, хронологічних чи прагматичних обмежень), що розкриваються у всіх своїх глибинних позитивістських проявах. Щодо них доцільним залишається традиційний наративний і дескриптивний методологічно-дослідницький підхід, адже тут розкриваються першооснови семіотичних напрямків історичного обґрунтування – єдиного позитивного шляху до тотального історичного осмислення. Такий первинний фактологічний чинник, обмежений конкретним історично-просторовим ареалом (але разом з тим, відобразник надзвичайно проблемних політичних обставин європейського Середньовіччя і, відповідно, складних питань сучасної медієвістики), закладено і в запропонованій нами темі. Вона дозволяє побачити як відображається прагматично-масштабний і хронологічно довготривалий історичний процес у подіях на обмеженому просторовому ареалі.

Українсько-польське протистояння (і його частина – польсько-козацьке) витворило своєрідну історичну традицію, наслідки якої осмислюються вже в часи політичного (міжнаціонального та міждержавного) сьогодення. Воно було довготривалим, динамічним, трагічним і майже постійно (прямо чи приховано) ворожим, що відображало результат політичної конкуренції етносів (націй)-сусідів. А ще Бісмарк застерігав, що таке сусідство мало коли породжує дружбу чи тривале компромісне взаєморозуміння. Цього позитиву фактично не було у конкретних міжетнічних відносинах, які особливо динамізувалися (до рівня польсько-козацьких мілітарних зіткнень) протягом XVI – XVIII ст. І майже кожен український етнічний регіон більшою чи меншою мірою був яскравим свідком цього протистояння. Не винятком була й Бережанщина, особливо в період сер. XVII – поч. XVIII ст.

Потрібно зауважити, що цей географічний термін для визначеного хронологічного періоду (і понад століття раніше) доволі умовний, пов'язаний з власністю магнатського роду Сенявських, з їхнім окремим господарським ключем. Але приватновласницькі інтереси цієї родини були набагато обширніші і як власників землі, і як господарів замків. Прикладів можна назвати багато. Навіть віддалений від Бережан Меджибіж є «...кам'яним замком Сенявських» (згідно з інформацією посладо запорожців від німецького імператора Рудольфа II у 1594 р. Еріка Лясоти, зафіксованою під час його повернення з Січі) [13, 60]. Більш ніж через століття після вищезгаданого повідомлення містечку Зінків визначено як фортецю, що «належить Сенявським» (так ото тожнює її датський посол Юль Юст, який у 1709-1712 рр. був у Росії, а в 1711 р. переїжджав через українські землі) [13, 148-149]. Тому, виходячи із специфіки Бережанського господарського ключа як одного з перших приватних володінь Сенявських та Бережанського замкового комплексу (зведеного за ініціативи коронного гетьмана Миколи Сенявського і впродовж 172 років – головної резиденції цього роду), ми можемо аналізувати частину цілісної пізнавально-дослідницької проблеми в контексті збереженого традиційного геохронологічного принципу (особливо коли викристалізуються події щодо окремих населених пунктів та земель в межах сучасної адміністративно-територіальної одиниці). Але водночас потрібно пізнавати проблему політично значимих дій польсько-козацького протистояння і через окремих представників родини Сенявських за межами визначеного регіону (за

умови, що вони фрагментарно пов'язані з Бережанами хоча б за статичним чинником). Дотримуючись таких визначених методичних схем, ми й досліджуватимемо та осмислюватимемо окремий аспект цілісної історико-політичної ситуації.

Восени 1648 р. козацькі війська Богдана Хмельницького здійснюють масований похід на Львів і Замостя двома напрямками. Головний: Збараж – Тернопіль – Зборів – Глиняни – Львів, один з допоміжних: Тереховля – Рогатин [7, 94]. Вони ніби ножицями охоплювали територію Бережанщини. У другій половині вересня окремі козацькі загони розсилаються в різні регіони Волині та Галичини із завойовницькою метою [14, 72]. Один з таких загонів (полків) під командуванням Максима Кривоноса при допомозі прихильників з місцевого населення зумів захопити Бережанський замковий комплекс і місто. Знищено було й інші найближчі замки Сенявських, наприклад Конюхи [2, 11; 24, 89]. Зрозуміло, в результаті цих руйнацій великих матеріальних втрат зазнали й місцеві мешканці, що підтверджується й збереженою архівною документацією. Так, у матеріалах Львівського гродського суду міститься заява Бережанських міщан від 17 травня 1649 р. про завдані їм шкоди під час бойових дій восени попереднього року [16, 285].

У деяких сусідніх галицьких містах, наприклад в Рогатині (один з проміжних центрів походу війська Богдана Хмельницького на Львів), тривалий час залишалися козацькі залоги [15, 40]. А в недалеких від Бережан околицях (в районі Зборова) тоді ж розгорталися активні антипольські народні виступи. Справу одного з її керівників, місцевого жителя Грицька Турчиняка, розглядали навіть у Тереховлянському суді, де під час катування він видав своїх співників [6, 6-7]. Ці факти – як прямі, так й дотичні – яскраво підтверджують мілітарну динаміку козацько-польського протистояння 1648 р. на землях західного Тернопілля (зокрема в адміністративному ареалі сучасної Бережанщини).

Але вже вдруге – у липні 1649 р. – Бережанський замок витримав облогу козацьких військ, хоч жорстокі бої відбувалися в межах населеного пункту [2, 11]. Не слід також забувати про те, що козацько-польські бойові дії 1649 р., як своєрідна мілітарна домінанта першого етапу Визвольної війни, розгорталися на північ-північний схід від власне бережанських земель. Це, безсумнівно, накладало на них (і на місцеве населення) свій військово-динамічний відбиток.

На етапі 1648-1649 рр. польсько-козацької війни активну участь у ній брав один з представників родини Сенявських, власників Бережанського господарського ключа, Гієронім-Адам – писар польний коронний, староста львівський. З 20-х рр. він – постійний учасник польських військових походів. В бою під Корсунем 26 травня 1648 р. потрапив у татарський полон, але *«Тугай-бей відпустив його через те, що колись так зробив (для Тугай-бея. – В.П.) батько бранця»*. Гієронім-Адам повертається до війська, стає учасником нових польсько-козацьких мілітарних зіткнень: Пилявецької битви (серпень 1648 р.), під час облоги Збаража (1 липня – 17 серпня 1649 р.). *«Але труднощі військові підірвали його здоров'я і після зняття облоги його ледь живого перевезли до Бережан, де по довгій хворобі завершив своє життя на поч. 1650 р., маючи 28 років від народження»* [24, 68].

Місто Бережани було понищене козацько-татарськими загонами в 1651 р. [24, 89-90]. Але місцевий замок витримав облогу. У цей час воєнно-політичний динамізм посилювався для Бережанщини ще й тим, що наприкінці травня 1651 р. Богдан Хмельницький розташував свій гетьманський табір під Зборовом і стояв тут більше тижня [6, 14-15]. А 26 серпня 1655 р. українські-російські війська під командуванням знову ж Богдана Хмельницького, захопивши Скалу-Подільську, через Язлівець (зайняли 1 вересня) та Чортків (5 вересня) [14, 208] направилися в бік Львова. На їхньому шляху восени 1655 р. з'явилися і Бережани [2, 12]. Місто було зруйноване, але знову ж місцевий замковий комплекс, родинна резиденція Сенявських, зумів ефектно протиставити свої фортифікаційні можливості ворожим нападам [24, 89-90].

Восени 1666 р. козацькі війська під керівництвом П. Дорошенка з 30-тисячною татарською ордою нападають на західноукраїнські (подільські) землі. На поч. жовтня 1667 р. 24 тис. козаків, загін турецьких яничарів і декілька десятків татар оточили в околицях Підгаєць 15-тисячне польське військо під командуванням майбутнього короля Речі Посполитої Яна Собеського. І лише чудесне посднання обставин врятувало поляків: кошовий отаман запорожців Іван Сірко напав на Крим, внаслідок чого частина татар з Підгаєць повернула додому, а їх провідник Керім-Гірей розпочав сепаратні переговори з Яном Собеським. Зрештою, на переговори та на підписання 19 жовтня угоди змушений був погодитись і сам український гетьман [9, 136-137].

Ці події мали своє дотичне відображення на Бережанських територіальних просторах. Містечко Нараїв (15 км. на північ від Бережан) ще 1666 р. було знищене козацько-татарськими загонами після того, як у цій місцевості вони розгромили 23 польські військові хоругви (6 тис. війська), очолюваних Себастьяном Маховським [21, 8]. А вже власне під час Підгаєцької кампанії Ян Собеський відправив у бік Бережан декілька польських військових загонів під командуванням Габрієля Сільницького; між містом і Нарасвом вони знищили татарський загін, кількістю понад 1500 осіб [24, 92]. Також і костьол в с. Біще (майже 10 км. на північ від Бережан) в 1666-1667 рр. *«під час нападів козацьких слугував для залоги оборонною твердинею»* [22, 4]. І знову невдалою, як і в попередні роки, для козацько-татарських загонів часів «воєн підгаєцьких» була облога Бережанського замкового комплексу [20, 62].

Завдяки своїм фортифікаційним властивостям, що підтверджувалося воєнними подіями 1640-1660-х рр., Бережанський замок в польській історіографії кін. XIX-XX ст. (незалежно від її ідеологічного спрямування) *«слушно віднесено до найкращих і найоборонніших на Русі. Охороняючи навколишню людність, мужньо витримував напади татарських чамбулів, козацькі облоги...»* [18, 264; 19, 69]. Особливо звертають увагу на те, що *«в 1648, 1655 і 1667 рр. замок чинив опір військам козацьким»* [18, 264; 25, 167]. Одним з небагатьох обороноздатних під час козацьких облог 1648 та 1655 рр. називає Олександр Чоловський цей якісний оборонно-житловий комплекс [19, 69; 20, 62]. Ці думки слугують органічним доповненням до показника рівня напруги воєнного польсько-козацького протистояння на локальних просторах географічного Опілля, в межах якого були й адміністративні землі сучасної Бережанщини.

Події та наслідки польсько-козацьких зіткнень на землях Бережанщини є важливими обставинами у спогадах сучасників. Серед них можна виділити свідчення французького мандрівника та таємного урядового представника Ульріха фон Вердума, який, подорожуючи польськими землями, з 29 листопада по 1 грудня 1671 р. перебував у Бережанах. Він фіксує, що *«мешкає тут близько 500 родин і поміж ними певно 100 єврейських. Місцевість не спустошена, незважаючи на перебування навколо татар і козаків. Навколишні природні та фортифікаційні умови, а також войовничість мешканців боронили місто навіть за часів облоги Підгаєць. Козаки*

захопили замок, але місто не знищили. В замку було понищено інтер'єр, пограбовано багато коштовних меблів» [23, 161-161; 27, 753-754]. Вважаємо, що це об'ємне та інформаційно насичене повідомлення потребує деякого уточнення. Передусім про перебування козаків, які нібито захопили замок. Це не відповідає дійсності. Бої під Підгайцями, про які згадує мандрівник – це, швидше за все, події 1667 р. Але, незалежно від рівня правдоподібності в поданні подій, вони визнаються для регіону як політично та комунально домінантні.

Бережанські околиці стають об'єктами значної воєнної активізації в часи польсько-турецького протистояння 1675-1676 рр., але вже без участі козацьких військових сил [26, 388-391, 397-398]. А місцевий замковий комплекс знову виділяється своєю надзвичайно якісною обороноздатністю та фортифікаційною спроможністю.

Наступний етап історичної прив'язки польсько-козацьких зіткнень до Бережанщини переноситься на поч. XVIII ст. І пов'язаний він не так з територіальною локалізацією історичних подій, як з особою останнього власника Бережанського господарського ключа (і замкового комплексу) з родини Сенявських – Адамом-Миколою. Він був доволі знаковою особистістю, визнаним політичним діячем (особливо яскравий як політичний авантюрист), при якому Бережанський замок досягнув свого апогею фортифікаційної та мистецької еволюції, а також отримував визначальну (інколи навіть політико-семіотичну) історичну значимість. Це була, на думку В.Антоновича, *«честолюбива, жадібна до влади і грошей, талановита у складанні інтриг»* людина [1, 340]. Все назване вище (авантюризм особиста й історичність геопросторова) проявилось в конкретних подіях 1702-1703 рр.

Козацькі повстання на правобережній Київщині під проводом З.Іскри, С.Палія, С.Самуся та А.Абазина спричинили, крім політичної дестабілізації, ще й своєрідне розшарування магнатських родин у поглядах на домінантність зовнішньої (від шведів) чи внутрішньої (від козаків) небезпеки. Більшість з шляхти обвинуватила великого коронного гетьмана Любомирського в захисті правобережного козацтва, хоч він пролонував лише перенести акцент сприйняття більшої небезпеки на шведську агресію. Любомирського змушують відмовитися від керівництва антикозацьким походом на користь польного гетьмана (отримав це звання у травні 1702 р.) Адама Сенявського, який уже сам набивався на командування.

З метою якнайшвидшого підтвердження власної воєнної спроможності останній вважав за краще воювати з козацько-селянськими масами, аніж з добре оснащеною та професійно організованою шведською армією [1, 340]. У грудні 1702 р. Адама Сенявського призначили головнокомандувачем. Він негайно видав універсал, в якому закликав усі надані в його розпорядження війська збиратися до табору під Бережанами. Протягом грудня 1702 – першої половини січня 1703 рр. було зібрано численні військові з'єднання, які складалися не тільки з коронних, але й надвірних хоругв [1, 340-341; 5, 287]. З середини січня розпочався давно організовуваний та очікуваний антикозацький похід на подільські землі, а в лютому – у межі Брацлавщини. Тут польські війська розгромили козацько-селянські загони Андрія Абазина і захопили Ладижин [1, 341-342; 12, 62]. Але Адам-Микола Сенявський не ризикує вести прямі воєнні дії проти досвідчених та організованих козацьких загонів Захара Іскри, Самійла Самуся та Семена Палія, не наважується захопити й один з центрів їхньої дислокації – Білу Церкву [1, 341-342, 345; 3, 376; 4, 275; 12, 62]. Він швидше надіється на досягнення позитивного результату хитрими дипломатичними ходами. Так, упродовж 1703 р. постійно надсилає І. Мазепі «переконання» збройно знищити загони найзначнішого повстанського керівника – фастівського полковника Семена Палія [8, 142]. Водночас через російського посла Й. Паткуля, що переїжджав з Відня до Москви, звертається до правобережного козацького ватажка з пропозиціями щодо примирення з Польщею. Ця місія, правда, завершилася невдачею [12, 62]. Тоді Адам Сенявський починає повторювати стратегічні ідеї Любомирського, трактуючи перевагу шведської небезпеки над козацькою, через що оголошує похід завершеним. У березні 1704 р. польські війська направляє до Львова та на територію власне етнічної Польщі [1, 345], таким чином вдало маскуючи фактичну поразку.

Похід козацьких військ під керівництвом Івана Мазепи на західноукраїнські землі перетворює їх на зону значної політичної активізації першого періоду європейської Північної війни. Значні події відбуваються на територіях, дотичних до Бережанського краю. Зокрема, в першій половині серпня 1705 р. козацьке військо перебувало у Зборові – в маєтностях Олександра Собеського. Тут гетьман наказав своїм загонам вести себе скромніше, ніж у володіннях Потоцьких та інших ворогів польського короля Августа II – ставленика російського царя Петра I [6, 16; 8, 161; 11, 273].

Незважаючи на локальний зміст цього походу, він був частиною великої політичної комбінації, «виклик» (поняття, етимологізоване Арнольдом Тойнбі) якої накладав свою специфіку на місцеві міжшляхетські політичні відносини. Відносини, які мали своє локальне відображення в наступні декілька років і були органічним тактичним відтворенням більш загальної (коаліційної) політичної стратегії.

У квітні 1707 р. російський цар викликає І. Мазепу з військом до Жовкви [8, 178]. Ймовірно, направляючись туди, український гетьман міг деякий час перебувати у Бережанах (власне у Бережанському замковому комплексі в Адама-Миколи Сенявського). А в Жовкві відбувається подія, що, безумовно, послугувала однією з формальних причин його відходу від Петра І. Московський цар (через Меншикова в обхід Мазепи) наказує компанійському полковнику Танському виступити з цього міста у розпорядження коронного гетьмана Адама Сенявського [8, 179-182; 11, 278]. Це спричинило негативну реакцію в Івана Мазепи, але нічого змінити він не зміг [8, 179]. А власник Бережанського замкового комплексу і місцевого господарського ключа як спільник Петра І посилює свої воєнні (і впливові) можливості за рахунок козацького війська. Подальші обставини політичної активізації, хоч і втягують у свій процес великого коронного гетьмана (особливо в період дипломатичного протистояння та воєнних зіткнень 1711-1712 рр.), але вже не мають прямої дотичності до його Бережанських маєностей і взагалі до земель сучасної адміністративно-територіальної Бережанщини.

Наступні обставини, які вводять Бережанщину і м. Бережани в новий епіцентр польсько-козацького зіткнення, базованого, правда, на домінуючих російських антикозацьких чинниках, безпосередньо пов'язані також і з особистістю еміграційного українського гетьмана Пилипа Орлика. У жовтні 1720 р. він виїжджає з Швеції та здійснює поїздки європейськими країнами з метою створення в перспективі антиросійської коаліції (власне Швеція, Туреччина, Польща, Крим і підлеглі орди). Під час мандрівки гетьман досконало описує свій маршрут у «подорожньому діарії», що дозволяє прослідкувати географію його переміщень. Так, 17 лютого 1722 р. Пилип Орлик змушений таємно (через полювання російських шпигунів) покинути Краків і рушити до Туреччини. Зупиняється гетьман у Хотині, де був фактично затриманий місцевим пашею. Пізніше султан поселив його

на 12 років у Салоніках [10, 69], фактично виключивши з європейської політики, зокрема з антиросійської діяльності.

Ще під час переїзду з Кракова до Хотина в середині березня Пилип Орлик та його спільники таємно перебували в маєностях Адама-Миколи Сенявського – у Ходорові та Бурштині [10, 86], тобто в безпосередній близькості від сучасної адміністративної Бережанщини. А вже пізніше (під час перебування в Хотині), як згадує сам гетьман-емігрант, у неділю 26 квітня 1722 р. до нього дійшла інформація, що його зв'язкового і генерального писаря Федора Нахимовського було захоплено з наказу Адама-Миколи Сенявського. Коронний гетьман перевіз полоненого у Бережани, де той і сидить під вартою, *«...про нього начебто мав писати пан Сенявський до короля... питаючи, що має з ним чинити, але ще на те не дістав жодної відповіді»* [10, 95]. Відомо, що Ф. Нахимовському вдалося звільнитися з полону, бо в листі запорожців до графа Вейсбаха, відправленому в 1733 р., про нього згадують як про посла до кримського хана від короля Станіслава Лещинського [17, 364]. А подальші прояви політичних відносин нівелюють звичні форми прямого козацько-польського протистояння, в результаті чого західноукраїнські (зокрема й східногалицькі) землі втрачають свою відповідну воєнну значущість і майже випадають з цієї ситуаційної історичної канви. Зрозуміло, «позаісторичною» в цій сфері стає і Бережанщина як окремий регіон.

Бережанщина в польсько-козацькому протистоянні сер. XVII – поч. XVIII ст., безумовно, була на просторових околицях окремих процесів цієї воєнної динаміки, породженої ворожістю хлопа до пана, духу демократичного до духу аристократичного. Але й периферійна роль краю у визначальних історичних подіях не применшувала її позитивної значимості. А з погляду історичного краєзнавства (яке позбавлене класифікації фактів на більш чи менш «історичні») представлена проблема є беззаперечно цікавою як важлива цеглина в закладці розуміння минулого окремого географічного або адміністративно-територіального регіону.

Література

1. Антонович В. Последние времена казачества на правой стороне Днепра // Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995.
2. Герета І. Бережани: Історико-краєзнавчий нарис. – Львів, 1989.
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990.

4. Грушевський М. Очерки истории украинского народа. – К., 1997.
5. Історія Української РСР. – К., 1977. – Т. 2.
6. Крип'якевич І. Коротка історія Зборова до початку XIX віку / Наш рідний край. Історично-краєзнавча книгозбірня. – Львів, 1929. – Рік 1. – Ч. 5.
7. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990.
8. Костомаров Н. Мазепа. – М., 1992.
9. Мельгик А. Боротьба за українську державність (XVII ст.). – К., 1995.
10. Орлик П. Маніфест. Листи. Подорожній діарій // Хроніка – 2000. – 1993. – № 3-4 (5-6).
11. Павленко С. Іван Мазепа. – К., 2003.
12. Сергієнко Г. Семен Палій (до 250-річчя з дня смерті) // Український історичний журнал. – 1960. – № 1.
13. Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992.
14. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. – К., 1994.
15. Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.). – Львів, 1993.
16. Центральний державний історичний архів у м. Львові. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 399.
17. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1992. – Т. 3.
18. Aftanazi R. Dzieje rezydencji na dawnich kresach Rzeczypospolitej. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1996. – Т. 7.
19. Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi galickiej // Teka konserwatorska. – Łwów, 1892.
20. Czołowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki województwa Tarnopolskiego. – Tarnopól, 1926.
21. Głos brzezanski. – 1933. – № 9.
22. Głos brzezanski. – 1935. – № 18.
23. Liske X. Cudzoziemcy w Polsce. – Łwów, 1862.
24. Maciszewski M. Brzeżany w czasach Rzeczypospolitej polskiej. – Brody, 1911.
25. Polak T. Zamki na kresach. – Warszawa, 1997.
26. Polskie tradycje wojskowe. – Warszawa, 1990. – Т. 1.
27. Przewodnik naukowy i literacki. – Łwów, 1876. – Rocz. 4.

Богдан Новосядлий, Наталя Новосядла
БУЦНІВ ЯК ТИПОВЕ ПОСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В
КОНТЕКСТІ УКРАЇНО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН XV-XX ст.

Тернопільська обласна газета «Свобода», Тернопільський
 експериментальний інститут педагогічної освіти

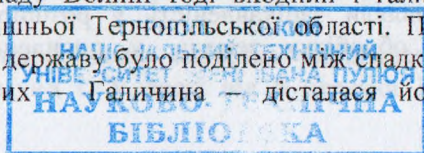
Упродовж п'яти століть, від першої письмової згадки про Буцнів (1464 р.) до періоду Другої світової війни, його біографія була тісно пов'язана з відчутним впливом польського фактора. Попри різні, а часто полярні оцінки істориків на відносини двох сусідніх народів, польський вплив на розвиток українства, на жаль, у більшості випадків був негативним, болючим і навіть трагічним. Зроблено висновок про те, що нинішні покоління українців повинні глибоко вивчати свою історію, вдумливо осмислювати уроки минулого, для того щоб україно-польські відносини у майбутньому будувати на засадах гуманізму і нових реалій прогресивного сьогодення.

Початок історії Буцнева губиться у глибині віків. Не буде помилкою, коли скажемо, що воно існувало задовго до того часу, як про нього згадується в історичних документах. Цілком ймовірно, що цю родючу землю наші пращури обробляли значно раніше, ніж наприкінці XV ст.

Є підстави вважати, що до держави волинян під проводом Манджака входила територія нашої області. Ось як оповідає про це державне утворення арабський письменник з половини X ст. аль-Масуді: «З поміж цих народів один у давні часи мав владу, князь його звався Манджак, а сам народ – валінан. Цьому народові в давні часи корилися усі інші народи слов'янські, бо влада була його й інші князі його слухалися...» Цей народ «валінан» (ймовірно, волиняни) був відомий до XI ст.

Матвій Стрийковський у «Хроніці польській, литовській, жмудській та всієї Русі» пише, що Володимир, запобігаючи міжусобиці між своїми синами за владу над руськими князівствами, поділив між ними Руську монархію.

У результаті цього поділу Волинь дісталася його наймолодшому сину Посвідові. До складу Волині тоді входили і галицькі землі, північна частина теперішньої Тернопільської області. Після смерті Ярослава Мудрого його державу було поділено між спадкоємцями на сім частин. Одна з них – Галичина – дісталася його внукові



236103

Ростиславу Володимировичу. Проте через нез'ясовані причини у 1064 р. він стає вигнанцем і опиняється у Тмутаракані. Тим часом сини Ростиславича Рюрик, Володар і Василько, що попідростали, починають домагатися батьківських володінь. Близько 1084 р. з волі київського князя вони одержують Галичину. Володар посів у Звенигороді (тепер село Львівської області), Василько у Тереховлі, Рюрик у Перемишлі.

1092 р. Рюрик помер, не залишивши прямих спадкоємців, і його володіння відійшло до братів. Володар став правити Перемишлем та Звенигородом, а Василько – Тереховлею і Галичем.

У 1097 р. в Любечі відбувся князівський з'їзд. Волинський князь Давид Ігоревич схопив і осліпив князя Василька, а потім ув'язнив.

Після смерті галицького князя Ярослава Осмомисла (1187 р.) на Галичині почалась міжусобна війна. У 1188 р. угорське військо окупувало Галич. Тяжкі лихоліття випали на долю нашого краю у XIII ст. Монголо-татари хана Бурундая спустошили Тереховлю у 1241 р. У XIII ст. вщент були зруйновані всі поселення, які лежали на шляху завойовників, в тому числі і слов'янське поселення, що було на нашій території [1, 14].

Подальша доля краю нерозривно пов'язана з долею Галичини, Тереховлянського князівства, яке потрапило під владу Польщі у 1349 р. Прагнучи закріпитись на захоплених нових землях, польський король Казимир Великий заснував ряд нових замків. Зокрема, у 1360 р. засновано замок у Тереховлі [2, 52].

Деякий час, у 1378–1387 рр., Тереховлянське князівство перебувало під владою Угорщини, а наступні чотири століття, з 1387 по 1772 рр., – під владою Польщі.

У контексті сказаного можна припустити, що наше поселення існувало з кінця XII ст. і входило до складу Галицько-Волинської держави. У другій половині XIV ст. за східногалицькі землі велася тривала боротьба між Польщею і Литвою. Сильнішим виявилось Польське королівство, яке у 1387 р. остаточно захопило українські (за термінологією XIV–XIX ст. – руські) землі Галичини. У 1434 р. вони були приєднані до Польщі, зі скасуванням руської автономії. З тих пір у житті Східної Галичини і її населення настав період відносного спокою і поступового розвитку. Край інтенсивно заселявся. Магнати і шляхта виявляли зацікавленість у розширенні своїх володінь, у збільшенні обробітку земель, у посиленні інтенсивності праці

підданих селян. Активно колонізувалася й територія теперішнього Тернопільського краю.

У 1998 р. вдалося знайти документи, на підставі яких перша письмова згадка про село датувалася 1471 р. [3, 343]. Відтак уже 3 жовтня 2001 р. у «Новій тернопільській газеті» науковці Олег Клименко та Богдан Хаварівський оприлюднили нові відомості, за якими Буцнів з присілками Ходачків, Домаморич і Довга Долина згадується у документах за 1464 р. Він був центром королівщини (Отже, таке формулювання дає підстави вважати, що вже на той час Буцнів був містечком. – Авт.) Перший відомий його власник, Ян Рей з Шумська, був одружений з Анною Нікель з Постковець. Він здав під заставу цей населений пункт Мацею Любіцькому.

Через деякий час король Казимир Великий подарував частину Буцнева (Горішній Буцнів) галицькому королівському земському писарю і водночас пробошу Бібрки Мацею із Староломжі. У 1469 р. Буцнів отримав магдебурію. Його власник Мацей (помер у 1505 р.) зробив успішну духовну кар'єру, був спочатку кам'янецьким єпископом, а у 1490 р. став холмським владикою.

У документах зберігся запис, що 29 березня 1501 р. частину буцнівських дібр (Ходачків, Домаморич, Довга Долина і Горішній Буцнів) отримав від короля ротмістр засічних військ на Поділлі Генрік Мнішковський (герба «Ліс»).

Паралельно в інших документах наше село згадується у 1473 та 1504 рр. під назвою Бучинова (Bucynowa), як володіння королівського намісника Януша з Робчиц [4]. Ця назва згодом трансформувалася у сучасну – Буцнів.

«А 8 березня 1504 р. ці маєтки перейшли до братів Яна і Вікторина Сенінських – вихідців з містечка Сенна у Сandomirському воєводстві.

Пrawdopodobно, що Вікторин Сенінський, отримавши Холмське староство, не вів справ Буцнівської волості, а тому 21 березня 1510 р. король Сигізмунд I передав її спочатку до рук Януша Сьверчевського (герба «Тремби»), який згодом став теребовлянським старостою, а 3 липня того ж року – впливовому магнату Сигізмунду Кердею з Ніжборга [5, 348]. 21 лютого 1515 р. король дозволив своєму придворному Мирославу Вроні викупити Буцнів з рук Сигізмунда Кердея» [6].

Судячи з перебігу подій, долю містечка вирішував особисто польський король Сигізмунд I. У листі від 6 березня 1520 р. він

повідомляє Несборського, що відбирає від нього Буцнів і передає Іванові Ніпчицьові з Барчової. Однак справа не вирішувалася через судові тяжби упродовж багатьох років, тому у 1529 р. король доручив здійснити передачу Буцнева комісарові Отону з Ходчова, воєводі Сандомирському.

Містечко на той час було занедбане. Щоб поставити його на ноги, король змушений був звільнити міщан від податків на десять років. Проте тяжби з впливовими Кердеями не припинились. 16 червня 1532 р. король видав додатковий привілей Ніпчицям на володіння містом Буцневом («У землі Холмській» (писарська помилка – авт.). Брати Ніпчиці власним коштом під керівництвом досвідчених фортифікаторів Яна з Делейова і Миколая Іскжіцького побудували Буцнівський мурований замок (див. мал. 1). У документах за 1533 р. Ян Ніпчиць фігурує як буцнівський староста і теребовлянський військовик [7, 11].



Мал. 1. Замок у Буцневі, який побудували між 1532 і 1540 рр. брати Ніпчиці.

10 березня 1540 р. король дозволив кам'янецькому хорунжому Мацею Влодку за його військові заслуги «*ob servitia bellica*» викупити Буцнів у Ніпчиців. Ротмістр Мацей Влодек відомий в історії як сподвижник Яна Тарнавського, під керівництвом якого він брав участь у битві під Обертином та у боях з волоським воєводою Петрилом. У 1538 р. в битві з волохами під Чортковом він потрапив до полону і повернувся лише після укладання миру [8, 626].

У теребовлянських гродських актах за 1564 р. Буцнів називається містом «Бучнева», а у документах за 1565 р. сказано, що власником

Його є кам'янецький староста Мацей Влодик. У 1602 р. Буцнів знову згадується у переліку міст і містечок уже як власність Станіслава Влодика [9, 725].

Очевидно, гербом містечка була родинна емблема Влодків «Правдіч»: лев у білому полі на червоному мурі. Лев у цьому гербі є символом відваги, сили і великодушності [6].

На той час (1612–1629 рр.) шляхетські й магнатські міста становили більше 72 відсотків загалу. Вони були розташовані в основному у Теребовлянському повіті. Поряд з ними тут існували лише чотири королівські міста: Бірки, Буцнів, Яблунів і Теребовля, – які не підпорядковувалися адміністрації місцевих староств [10, 34].

З XV ст. наш край зазнав частих іноземних вторгнень і спустошень. Перший напад татар у тому столітті зафіксований у 1453 р. А у 1469 кримська орда йшла на тодішню Польщу трьома шляхами, один з яких пролягав на Теребовлю через тутешні землі. У цей час, очевидно, було спустошено й наше поселення. У 1497 р. через територію краю (Теребовлю) проходила польська армія короля Яна Ольбрахта. Разом із поляками виступив німецький магістр Тієрен, який зупинився в Микулинцях, а король під Могильницею [11, 70].

22 квітня 1498 р. у Провідну (поминальну) неділю відбувся надзвичайно спустошливий напад турків і татар на Галичину [12, 70]. У тому ж році молдавський володар Стефан Великий спустошив Теребовлю і всі околиці. Молдавський історик Григорій Урекс оповідає у своїй хроніці, що Стефан Великий узяв тоді в Галичині більш як 100 тисяч населення у полон.

Під час панування Менглі Гірея, хана Кримської орди у 1467–1515 рр., українські землі стали предметом постійних нападів татар. Через наш край у цей час проходив так званий Кучманський шлях, яким турки й татари йшли на Польщу [13, 63].

На жаль, не припинялися ці напади і в наступні роки. У тих часах відбулося ще чотири напади турків і татар на Тернопіль – у 1544, 1575, 1589, 1618 рр., а у 1626 р. – битва польських військ під проводом Хмелецького з татарами. І оскільки Буцнів зовсім близько від Тернополя, а легенда «Бакаїха» з книги «Євшан-зілля» розповідає про зупинку завойовників між Великою Березовицею і Петриковим, що ще ближче до нас, є всі підстави вважати, що нападники часто турбували спокій буцнівчан. Більше того, у сусідній Великій Луці частина села ще й досі називається Карвасари (караван-сари – місце

відпочинку татарських воїнів). Усі ці факти наводять на думку, що Буцнів мав би серйозно захищатися від нападників. І згадуваний уже оборонний вал, кілька підземних льохів бочкоподібної форми (один з них тягнувся з центру села аж за цвинтар) свідчать про те, що такий рівень захисту під силу лише організованій і численній масі людей, якою могла бути громада містечка.

«Не встигла Галицька земля повернутися до нормального життя і передихнути від тих страшних руйнувань, як уже восени 1621 р. ці терени стали місцем двох наїздів. На початку вересня під час польсько-турецької війни татарські підрозділи під проводом брата хана Джаніберга Гірея відірвалися від головних сил, що брали участь у битві під Хотиним, і напали на землі руського воєводства і Поділля. Дорогою вони спалили Галицьку землю. 18 вересня ординці... розбили табір неподалік Козлова, нищачи при цьому околиці і забираючи в полон місцевих людей.

6 жовтня татарські підрозділи добралися до Тернополя, де зустріли опір поляків під керівництвом дідича міста Томаша Замойського. Наприкінці вересня на Галицьку землю напали численні підрозділи турків, татар та італійців. Під час цього нападу були спустошені Косів, Калуш, Коломия, Підгородне, Кулачківці, Тлумач, Баріш, Снятин і Буцнів» [10, 18].

В обґрунтуванні статусу містечка нашого поселення та історичного фону, на якому воно зароджувалося, слід згадати, що ще на початку XV ст. більшість населених пунктів розвивалася по висхідній, що зумовлювалось інерцією з попереднього періоду княжої доби.

Паралельно з відбудовою міст зміцнювалися старі укріплення і зводилися нові замки. У 1590–1648 рр. було споруджено або відновлено щонайменше 20 фортець і замків, які згодом були знищені у Борщові, Бучачі, Буцневі, Хоросткові, Копичинцях та ін. [10, 64]. Усе це дає підстави говорити про розвиток невеликих українських міст типу Буцнева (див. мал. 2).

Цю думку підтверджують уже цитовані Олег Клименко і Богдан Хаварівський: «У кінці XVI ст. містечко (Буцнів. – Авт.) почало поступово занепадати. Польський дослідник Ян Бауер пояснює цей процес, характерний для таких містечок як Баворів, Борки, Буцнів, Чернелів, Ожигівці, не тільки частими татарськими нападами, а й ростом значення Тернополя – як адміністративного і оборонного центру» [14, 6].



Мал. 2. Карта Галицької землі (1590-1648), на якій позначено місто Буцнів.

Але давайте знову повернемося до історичних джерел. У першій половині XVII ст., а точніше 1628 р., наше поселення згадується як адміністративний центр – «староство Буцнів», що розвивалось за всіма законами тогочасної епохи. Однак непосильні податки, панщина, яка сягала 4–5 днів на тиждень, послужили підставою для невдоволення місцевого населення. Селянський рух особливо посилювався після перемоги військ Богдана Хмельницького під Пилявцями у 1648 р., коли головна армія козаків прямувала із Старокостянтинова на Львів, а деякі полки пішли бічними шляхами... [15, 94].

У 1649 р., при переході військ Богдана Хмельницького з-під Збарзької фортеці до Зборова, козаки побували і в Буцневі, бо в актових книгах Львівського громадського суду (Центральний державний історичний архів у Львові) за той рік йдеться «про неможливість сплати податку селами Малів, Застіноче, Семенів, Гумнища, Каптури, Боричівка, Почапінці, Забійки, Домаморичі, Довжанка, Ходачків, Лошнів, Лошнівок, Остальчик, Сушин, Злавці, Глещави та містом Буцнів у зв'язку зі шкодами, нанесеними внаслідок воєнних подій». За статистичними даними, у 1648–1649 рр. у містах Тереховлянського повіту під час національно-визвольної боротьби було знищено чимало осель, в тому числі у Буцневі 96 будинків [10, 47].

У половині XVII ст., свідчать історичні документи, Буцнів був власністю Габрієля Єліти Сільницького каштеляна Черніховського, а пізніше Камінецького. Про нього писала «Інструкція з кола Генерального Підбрацлавського», видана 1 листопада 1671 р. Там, зокрема, сказано, що «...з огляду на його військові заслуги, перебуту неволю бусурманську і кошти, які ним закладені на фортифікацію замку Буцнівського у добрах його князівської моєцї на добро держави, та сума повинна бути асигурована (повернута, компенсована) королівським урядом Польщі».

Староство Буцнівське негродове відповідно до люстрації було утворене з частини староства Теробовельського. Воно складалося з містечка Буцнів, а також сіл Почапінці, Забойки, Ходачків, Домаморич, Довжанка, Лошнів, Остальці, Клещава, Славче (два останніх, очевидно, нинішні Глещава та Ілавче Теробовлянського району) [16, 254].

З виписки актів Варшавського королівського суду від 20 листопада 1758 р. дізнаємося, що місто Буцнів (в оригіналі – Buczniowa) належало до Буцнівського староства, яке перебувало в довічному володінні Антона і Людвика з Сопеляк Потоцьких. Але вже 20 грудня 1760 р. белзький воєвода, буцнівський староста Антон Потоцький свої права на довічне володіння Буцнівським староством з містом Буцнів передав Михайлові і Єлизаветі з Потоцьких Рудзінським.

Вичерпну інформацію про пізніший період Буцнева у своїй історичній розвідці подає сучасний польський науковець Роман Афтаназі.

Після невеличкої передмови, відомої з багатьох першоджерел, він доволі детально повідомляє, що у першій половині XVIII ст. це «староство (Буцнівське) знаходилося у власності родини Шумлянських, представник якої Андрій... зафондував гроші на будову церкви отців Василіян.

У 1771 р. села з Буцнівського староства були в емфітевтичній власності Єлизавети з Потоцьких – Рудзінської, вдови по Михайлові Рудзінському, воєводі Мазовецькому. У 1785 р. Буцнів був власністю графа Красинського, коронного обозного. Після окупації частини Поділля Австрією, у 1798 р. на підставі трактату цю місцевість, як часткову винагороду за земельні добра, віддано у вартості 118300 золотих ринських акцесорам графа Більського, який був надвірним ловчим коронним, і його дружини Теклі Скаліовської» [17, 23-24].

У 1838 р. у Буцневі, який уже повністю втратив значення міста (а відтак маємо підстави говорити, що наше поселення у статусі містечка існувало приблизно 374 роки), зароджується харчова промисловість. Як видно з листа Галицького губернатора окружному управлінню у Тернополі від 14 листопада, видано дозвіл на будівництво тут фабрики поташу.

1840-го року одна з дочок Більського продала Буцнів Войцехові Серватовському і його дружині Сабіні Поглодовській. Після Войцеха Серватовського Буцнів з тогочасною площею 660 га орної землі і 400 га гарних дубових лісів успадкував його молодший син Теодор Серватовський (1837–1918 рр.). За професією він був інженер, одружений з Генрикою Скарбек-Крушевською гербу Абданк.

На той час (йдеться про 1880 р.) «Буцнів (з Калясантовкою і Серединками) – село, повіт Тернопільський, 10 км на полудне від Тернополя...

Село належить до римо-католицької парафії у Настасові. Греко-католицька парафія була у Буцневі і належала до деканату Тернополя. Вірних греко-католиків було 1831. Є початкова школа і каса взаємодопомоги з фондом 409 ринських. У тому селі є водний млин американський... власником маєтку був Теодор Альфред Серватовський» [17, 23-24].

Згодом Теодор Серватовський від спадкоємців Людовіка Яблоновського купив Настасів і прилучився до розвитку обидвох сіл. З метою розвитку промисловості збудував 2 млини, а стару пивоварню переобладнав на гуральню (спиртозавод), увів у дію каменоломню у Настасові, земельний наділ якого становив 600 га, організував вирощування арабських коней. У 1889–1890 рр. пожертвував гроші на будівництво буцнівського римо-католицького костелу, а також дав гроші на будівництво греко-католицької церкви у Настасові. Костел і церква збудовані за проектами Юліана Захарівича [18, 226].

У річнику тернопільського наукового товариства за 1896 р. подано один з найдетальніших описів села:

«Буцнів з присілком Серединки віддалений від Тернополя на 11,1 км на південь.

...Село має 2258 мешканців, 1115 чоловіків і 1143 жінки, які проживали у 373 будинках. Римо-католиків було 906, греко-католиків 1443, протестантів – 1, ізраїльської віри – 48. Польською мовою користувалися 1123 чол., українською – 1133» [19, 126-128].

На підставі детальної розповіді польського історика Романа Афтаназі, останнім власником Буцнева, Серединок і Настасова був син Теодора Серватовського Владислав (1873–1940 рр.), одружений з Вандою Пузинянкою (1881–1942 рр.).

Як уже згадувалося, у Буцневі був оборонний замок. З документації Львівського архієпископа за 1600 р. довідуємося про муровані замки у Буданові, Галичі, Підгайцях, Рогачині, Снятині, Тернополі і Теребовлі. Про замки дерев'яні – у Баворові..., про комбіновані з каменю і дерева – в Усті. Що ж до інших 28, серед яких замки у Борщові, Бучачі, Хоросткові, Калуші, Микулинцях та Буцневі, то існуючі першоджерела не дають чіткої відповіді на запитання, з якого матеріалу вони були споруджені. Буцнівський втратив своє пряме значення близько 1850 р., а його рештки використані при будівництві двору Серватовських.

«До половини XIX ст. у замку були три чотиристоронні башти, одна з них мала глибокі льохи і бочкоподібні склепіння, а також ренесансові утворення вікон. У той час вона мала висоту однієї кондигнації. Дві далші двоповерхові вежі були з'єднані між собою на початку XIX ст. довгим одноповерховим переходом, який був покритий гладким дахом. З боку під'їзду вздовж своєї довжини були підсинки з дерев'яними філярами. Обидві вежі були накріті чотирискатним дахом і по боках ще мали прибудови, такі ж, як головний корпус. При правій прибудові був парадний під'їзд, а при лівій – господарський. Середній корпус цього палацу з шістьма великими покоями, освітленими з двох боків, був призначений для репрезентаційних цілей.

Мав замок дуже багато родинних пам'яток і витворів мистецтва. До них належали родинні портрети по Костках – графів Ростковських з Домброва. Портрети Костків з'явилися у Буцневі разом з Войцехом Серватовським та Сабіною Поглодовською, мати якого була донькою останнього чоловічого потомка роду Костків і Теклі з Рудницьких. Його портрет був позичений художникові Янові Матейку на той час, коли він малював Люблінську унію, з метою відтворення постаті Яна Костки, який був воєводою Сandomirським. До найстаріших портретів, що були в Буцневі, належав також портрет дружини воєводи Яна Костки – Софії з Одровонджів. Три портрети, які малював Домази Котовські, зображували Теодора, Владислава і Мація Серватовських. Два перших були намальовані у польських костюмах. Третій портрет був виконаний пастельною технікою.

Разом з тим, у Буцневі були портрети Гелени Пузиніни, який намалював Францішек Городинський, Марії з Дрогойовських Бруницької, Леона Бруницького, а також Романа і Гортензії Пузиніних. Була також мініатюра Анелі з Ростворовських – Дроговоровської, намальована Рейнгартом старшим і дві інших – її родичів – Андрія та Юзефи.

Надзвичайно велику пам'яткову цінність мали старі годинники, у тому числі один настінний епохи Людовіка XV, а другий – періоду Наполеона I. Були тут і макати, литі пояси, старовинна зброя, дуже велика кількість старовинного срібла, клеймованого родинними гербами Серватовських, Скарбек-Крушевських і Пузинів.

Під час Першої світової війни, у 1915 р., палац, як і зрештою переважна більшість сільських дворів, був спалений і знищений, а вже після війни його не відбудовували. У міжвоєнний період останні представники роду Серватовських жили в адміністративному будинку, що мав вигляд польського дворики.

Частина цінностей буцнівського замку, яка збереглася з Першої світової війни, після 1920 р. була перевезена у помешкання Серватовських до Львова. У квітні 1940 р., під час Другої світової війни, Серватовських арештували і вислали до Казахстану і майже всі цінності загинули»[18, 226].

У контексті розповіді про польську родину Серватовських, яка мала вісім сіл, у тому числі Буцнів, Золотники, Озеряни, слід згадати про політичний фон тогочасного періоду та шовіністичну діяльність польських косялів у Галичині. Володимир Мацьків у статті «Пацифікація в Тернопільщині» пише: «...нам доволі часто доводиться зустрічати, переважно у польських авторів, твердження, що польське панування на наших землях спричинилося до піднесення культурного рівня українського народу. За польськими авторами повторюють інші, які опираються на такі джерела, в добрій вірі переказують це далі, зі шкодою для об'єктивної правди...

Не буду пригадувати тих «культурних» впливів, які мали місце в XV–XVIII ст., коли Україна двигала важкі польські кайдани. Нічим не обмежена панська сваволя, важка панщина, примус обороняти польські замки, саджання наших людей на палі та подібні «добродійства» є на загал добре знані у всій Україні.

Я хотів би хоч легко діткнути тих «впливів», які мали місце в поверсальській Польщі, головню в 1930 р., які під назвою «пацифікація» записалися кривавими буквами в новішій історії

українського народу на західних землях України... «Пацифікація» – це одна із сторінок нашої історії, без огляду на це, корисна вона чи ні, і замовчувати її нема потреби.

Коли навесні 1919 р. у часі польсько-української війни Польща кинула у бій армію Галера, що її вишколила і вивінувала Франція для боротьби з большевизмом, Українська Галицька Армія, не маючи потрібної зброї та інших потрібних засобів, мусіла опустити рідну землю. Галицька земля опинилася під володінням Польщі. Рішенням всесильної тоді Ради Амбасадорів присуджено їй належати до польської держави. Одначе ця ж Рада Амбасадорів признала українцям доволі широкі права з власним шкільництвом, до університету включно, що польська влада своїм підписом прийняла і зобов'язалась виконати.

Та так воно не сталося. Влада поверсальської Польщі дуже скоро забула, як поляки боролись за свою незалежність проти своїх ворогів, а повернулась до тих самих методів правління, які Україна так добре знала з часів історичної Польщі.

Ніяких рівних прав український нарід не одержав...

Заведено насильну кольонізацію краю, та не дозволено навіть вживати назви «Україна», «український», а вживано назви «русін», «руські» або «русинські». На друковане слово наложено жорстоку ценуру, що наносила нам важких матеріальних страт. Майже кожне число наших газет світило великими білими плямами, бо багато статей зцензуровано і редакції мусили друкувати другі накладі, усунувши зцензуровані статті.

Переслідувано церковних діячів, священників, єпископів, навіть такого велетня, як митрополит Андрей Шептицький, не вагалися арештувати та придержувати в тюрмі, чи зневажати у своїх газетах, а навіть у соймі. За писання метрик в українській мові накладали на парохів великі грошові кари, а то й кари арешту.

На українських землях було багато поміщичих дворів, що збереглися ще з часів давньої Польщі, коли польські королі обдаровували своїх вислужників українською землею. Польська влада замість передати чи продати ці землі її правовим власникам, тобто українським селянам, спроваджувала колоністів-осадників, головно з-поміж усякого шумовиння з польських земель, будувала для них господарські будинки та осаджувала їх на цих землях. Українські селяни терпіли величезний голод землі (коло 35 % селян

не мали більше землі, чим 1-1,5 гектара, на чому мушили вдержувати родини, зложені з 5-8 членів).

Українців переслідувано під яким-небудь закидом та саджено їх до в'язниць. Українському народові дуже важко було зносити цей терор і він мусив думати про оборону, якої нізвідки не міг дістати.

Деякі колишні старшини та вояки Української Армії задумали створити Українську Військову організацію (УВО), яка мала б боронити права свого народу. Ця організація була тайна і про неї знало дуже обмежене число втаємничених. Український загал довідувався про існування такої організації переважно з польських часописів, які приписували їй всі злочини, що їх поповнювано на наших землях в тому часі.

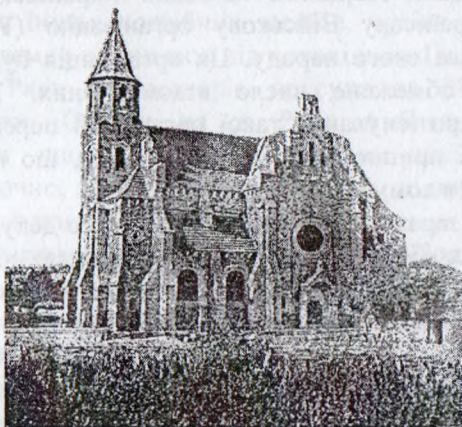
У жнива і зараз після них 1930 р. почало декуди горіти збіжжя в копах на полях або в стогах, що було власністю польських колоністів або обшарників. Не можучи чи не хотючи викрити справжніх винуватків, польська влада приписувала всю вину за ці пожежі УВО або українському населенню взагалі. Не виключено, що багато підпалів спричинили самі поляки, власники цього збіжжя, для провокаційних цілей або для отримання забезпечення (вищого від фактичної вартости збіжжя).

Тоді польський уряд кинув на українські села велику масу своєї поліції та кілька полків кавалерії, що своїми нелюдськими вчинками записались в історії українського народу західних земель під назвою зловісної «пацифікації» [20, 110-111].

Активним проповідником полонізації у Буцневі зарекомендував себе запеклий шовініст ксьондз Шукальський, настоятель місцевого костьолу, який настирливо переманював несвідомих українців на польський бік і переписував їх на поляків. Для цього використовував всеможливий компромат, залякування і навіть брудний шантаж. Він був вельми ворожою людиною до всього українського. За розповідями старожилів, одного разу мав з польським учителем місцевої школи настільки серйозний конфлікт, що професор написав на нього скаргу аж до Папи Римського. Через деякий час ксьондза Шукальського забрали до Кракова.

Що ж стосується самого приміщення костьолу, то воно збудоване у 1889–1890 рр., на пожертвування Теодора Серватовського (див. мал. 3). «Римо-католицький костел, критий червоною дахівкою, збудований з місцевого пісковика, всередині стіни були гладко оштукатурені. Над входом до захристії була таблиця з написом на

латинській мові, яка фіксувала день освячення костьолу тогочасним єпископом Львівським Яном Пузиною, пізнішим кардиналом. На тильному зовнішньому боці костьолу був (і до цих пір зберігся) гробовець родини Серватовських» [17, 23-24].



Архитектурно
будівельна
філія
Яковинського.
Костел
в Буцнів.



Мал. 3. Костел у Буцнів.

Під час Першої світової війни костьол було наполовину зруйновано російськими військовими. У 1923 р. костьол відновили.

Певне уявлення про село міжвоєнного періоду подає польська адресна книга за 1928 р. У ній, зокрема, сказано: «Буцнів. Село і гміна (адміністрація) у Буцнів, повіт – Тернопіль, суд повітовий у Тернополі, суд окружний у Тернополі. 2149 мешканців. Лінія залізнична: Березовиця – Острів – Потутори... Парафії римо-католицька і греко-католицька (яка налічувала 1388 прихожан)» [21].

Житель села Ярослав Басняк (1929–2001) пригадував, що коли почалася Друга світова війна, молодий пан Владик Серватовський пішов на німецько-польську війну, а старшого, Теодора Серватовського, вивезли на заслання.

За історичними документами ще у 1629 р. в Буцневі функціонували королівські фільварки. З кінця XIX ст. у Буцневі і далі був панський фільварок. Там «працювало 29 батрацьких сімей (96 чоловіків і 107 жінок). Робочий день тривав від раннього ранку до пізнього вечора. Оплата праці батрака становила 50-70 грошів на день. У жнива вони заробляли врожай за 12-й сніп. У панських млинах і на заводі спирту трудилися наймані робітники. За каторжну працю від сходу до заходу сонця одержували по 70-80 грошів».

З XIX ст. у доброму стані до наших часів зберігся справжній шедевр архітектурного будівництва – арковий залізничний міст.

Про дату будівництва залізниці, моста і залізничної станції у Буцневі можна судити із ще однієї публікації. У ній, зокрема, йдеться про те, що «залізнична лінія (Тернопіль – Підвисоке) була відкрита у 1897 р. з Тернополя (через Буцнів) у південно-західному напрямі, доходить до Підвисокого.

За 9 км від Тернополя є вузлова станція Березовиця – Острів... А наступною, вже за 12 км від Тернополя, є станція Буцнів. Зі станції півторакілометровою дорогою на схід доходимо до центра села...» [22, 158-159].

У ЦДІА у Львові зберігається план і схема станції Буцнів, датовані 1895 р. Зрозуміло, що саме у цих часових рамках, між 1895 і 1897 рр., за проектом італійського архітектора Цидуліни, було зведено залізничний міст. Під час Першої світової війни російські війська, відступаючи, замінували споруду. Під час вибуху було цілком знищено головну дугу моста і його буцнівське крило.

Транспортне сполучення потрібно було швидко відновлювати, тому невдовзі австрійська влада збудувала тимчасовий дерев'яний міст, який з острівського боку розташовувався на 50 метрів нижче за течією річки, а на буцнівському – скеровував на горбок біля Ірини Мокій і далі колійова лінія йшла через обійстя Івана Бандака, ще через кілька інших подвір'їв, городів і тоді лише виходила на нинішню вітку. Свідченням старого залізничного моста є залишки дубових паль на згаданому місці Серета.

Під час відновлювальних робіт у 1928-1930 рр. решту підірваного кам'яного мосту розібрали аж до фундаменту. Риштування на об'єкті робили за проектом українського інженера Балабана, а будівельні роботи вела польська фірма, яка дала гарантію мосту на 80 років, тобто до 2010 р.

З давніх-давен наше село тягнулося до знань, культури, духовності, а тому протягом багатьох років у Буцневі помітну роль, разом з церквою і «Просвітою», відігравала школа.

Однак за Польщі «українське державне шкільництво, яке залишилося з часів австрійської та української влади, в кількості понад 3000 шкіл усіх родів, спольонізовано, або зутраквізовано, що в засаді вийшло одне. Розв'язувано численні українські приватні школи, а українське вчителство переношувано на корінні польські землі, переслідувано українські культурно-освітні, економічні товариства, головно кооперативи, роблено великі перешкоди та перепони для діяльності спортових товариств, а навіть виховній організації «Пласт». Урядовців-українців звільнено з праці або переношувано на чужі терени, а молодих взагалі до праці не приймано» [20, 111].

Натомість активно заохочувався розвиток польської культури. Вже принаймні у 1905 р. у Буцневі та Серединках існувала читальня Товариства шкіл людських. 12 червня того ж року аматорський гурток ТШЛ з Буцнева поставив у Тернополі одноактову виставу С. Стащика «Десять павільйонів» [23].

З приходом панської Польщі, на початку 20-х рр. минулого століття, у Буцневі засновано двокласну школу з польською мовою викладання [21]. До того, у 1920–1921 рр., у селі існувала однокласна школа.

1924 р. вона переросла у чотирикласну. І хоч переважну більшість учнів (86 хлопців і дівчат) становили греко-католики, латинів було 47, жидів — 3, все ж польська влада чинила відвертий опір національному відродженню і освіті зокрема. У відповідь місцеве населення не сиділо, склавши руки, а вдавалося до відвертої конфронтації.

З 1927 р. у Буцневі рік чи два існувала п'ятикласна польська школа, у якій навчалося 89 дітей греко-католиків. А з 1930 р. і до початку Другої світової війни у селі знову була чотирикласна школа імені Сінкевича з польською мовою навчання, у якій здобували знання від 80 до 90 дітей.

Були у селі і польські товариства «Кулко рольніче», «Страж пожарна» та ін.

За роки існування Буцнева чимало горя, страждань і випробувань випало на долю наших земляків. До повосенних страхіть належить й нечувана за своїми кривавими наслідками сумнозвісна акція «Вісла»

(Див.: 24, 38-39). Внаслідок цих жажливих подій частина споконвічних українських земель – Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Лемківщина, інші – відійшли до Речі Посполитої. Поляки, що проживали в Буцневі, виїхали до Польщі, а українці, гнані шовіністичною сваволею, плачем і горем, приїхали у Буцнів. Серед них були сім'ї Голішів, Гласів, Лопушинських, Іконяків, Маїв, Сусів, Сурм'яків, Стецьків, Скочелясів, Олексининих, Хромчаків, Шастів...

Разом з місцевим населенням вони заліковували біль втрат, трагедію війни і приступали до мирного життя, яке поволі нормалізувалося.

Власне цим і закінчився активний період непростих, суперечливих, але багатовікових українсько-польських взаємин на теренах села Буцнева, за сучасним адміністративним поділом Тернопільського району й області.

Підсумовуючи викладене у цій статті певне узагальнення українсько-польських відносин на прикладі невеликого села Буцнів поблизу міста Тернополя, як типового поселення Західної України, упродовж тривалого періоду, від XV – до кінця першої пол. XX ст., зробимо такі висновки:

1. Упродовж п'яти століть, від першої письмової згадки про Буцнів (1464 р.) до періоду Другої світової війни, його біографія була тісно пов'язана з відчутним впливом польського фактора.

2. Попри різні, а часто полярні оцінки істориків на відносини двох сусідніх народів, польський вплив на розвиток українства, на жаль, у переважній більшості випадків був негативним, болючим і навіть трагічним.

3. Виходячи зі сказаного, а також зважаючи на стратегічні геополітичні акценти та позитивні зміни у міждержавних стосунках на рубежі XX-XXI ст., нинішні покоління українців повинні глибоко вивчати свою історію, вдумливо осмислювати уроки минулого, для того щоб українсько-польські відносини у майбутньому будувати на засадах гуманізму і нових реалій прогресивного сьогодення.

Література

1. Мацелюх Роман та ін. Великі Бірки – з глибини віків до наших днів. – Тернопіль: Лілея, 2005. – 220 с.
2. Історія міст і сіл Теробовлянщини. – Тернопіль: Збруч, 1997. – 542 с.
3. Akta grodzkie i ziemskie. – T. XII. – Lwów, 1887.
4. F. Dąbkowski. Podział administracyjny województw. – Lwów, 1939.

5. Шараневич І. Історія галицько-володимирської Русі от найдавніших времен до року 1453. – Львов, 1863.
6. Клименко Олег, Хаварівський Богдан. Буднів // Нова тернопільська газета. – 3 жовт. 2001.
7. Bauer J. Przeszłości osiedli województwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1935. – 64 s.
8. Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego. – Krakow, 1858. – 964 s.
9. Sąd Grodzki Trembowlski. – Т.105.
10. Hornowa Elżbieta. Stosunki ekonomiczno-społeczne w miastach ziemi halickiej w latach 1590–1648. – Opole, 1963. – 385 s.
11. Історія міст і сіл Теробовлянщини. – Тернопіль: Збруч, 1997. – 542 с.
12. Галицько-волинський літопис. – Львів, 1994.
13. О. Петро Білинський. Тернопіль і його околиця // Rocznik kółka naukowego Tarnopolskiego za rok 1895. – Tarnopol, 1896. – 128 s.
14. Клименко Олег, Хаварівський Богдан. Міська геральдика Тернопільщини. – Тернопіль: Воля, 2003. – 508 с.
15. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів: Світ, 1990. – 408 с.
16. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego [...]. – Т.15, cz.1. – Warszawa, 1900.
17. Aftanazy Roman. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej [...]. – Wrocław, 1995. – 696 с.
18. Janusz Bohdan. Zabytki przedhistoryczne Galicji wschodniej. – Lwów. – 310 s.
19. Rocznik kółka naukowego Tarnopolskiego za rok 1895. – Tarnopol, 1896. – 128 s.
20. Шляхами золотого Поділля: У 3 т. – Т. 2. – Філадельфія, 1970. – 281 с.
21. Шематизм всего духовенства [...]. – Львів, 1928.
22. Kunzek Tomasz. Przewodnik po województwie Tarnopolskiem [...]. – Tarnopol, 1936. – 304 s.
23. Ханас Володимир. Особистий архів.
24. Процюк Віталій. Книга пам'яті. – Львів, 1994. – 75 с.

ОЛЬГА ПАСЛАВСЬКА

**ФОРМУВАННЯ КОРДОНІВ II РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ТА
УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ 1918-1923 рр.**

Тернопільський національний економічний університет

Досліджено формування кордонів відродженої Польської Республіки (II Речі Посполитої) після здобуття нею незалежності 1918 р. в контексті українсько-польських політичних відносин. Показано, що вивчення питань відродження Польщі може послужити сучасній Українській державі добрим прикладом для наслідування, а також дасть змогу уникнути помилок, допущених політиками тогочасної Польщі.

Після здобуття Польщею незалежності в 1918 р. залишалося відкритим питання її кордонів, вирішення якого тривало кілька років. Вирішальний голос при обговоренні питань про встановлення кордонів відновленої Польської держави належав, звичайно, коаліції країн-переможниць. Головні союзні і об'єднані держави – США, Великобританія, Франція, Італія і Японія – утворили так званий керівний орган Паризької мирної конференції – «Раду чотирьох». З березня 1919 р. європейські проблеми вирішувала саме ця Рада (без участі Японії).

Серед факторів, що визначили територіальну форму Польщі, необхідно згадати про дві протилежні концепції: федеративну і інкорпоративну. Юзеф Пілсудський був прихильником федеративної концепції, яка опиралася на ідею Ягеллонів і окреслювала державу в кордонах до 1772 р. Він хотів з України, Білорусії, Литви і Польщі створити федерацію держав на протигагу Радянській Росії, тому що саме в Росії він вбачав головну загрозу існування Польщі.

Ще 1903 р. Ю. Пілсудський стверджував: «На землях Литви і Русі (тобто України. – О.П.) після перемоги з'являться дві чи три окремі, незалежні республіки, які можуть поєднатися в якийсь більш-менш міцний федеральний союз» [1, 24]. У створенні «союзу», «федерації» чи «альянсу» із сусідніми державами, передусім з тими, що виникли на руїнах царської Росії, він вбачав найбільш дієвий інструмент міжнародної політики Польщі.

Прихильником поміркованого федералізму був також громадський діяч Болеслав Лімановський, який пропонував ідею федерації народів «вільних з вільними», «рівних з рівними». «Поляки, українці,

білоруси, литовці вільним і загальним голосуванням визначаться, чи жити їм у федеральній державі, чи відокремитись кордонами» [1, 28]. Серед федералістів виділяється постать Тадеуша Голувка (1899–1933), який виступав проти війни Польщі із Західноукраїнською Народною Республікою. У цій війні він бачив намагання поляків повернути свої маєтки. На його думку, Польща значно б виграла, якби Україна була незалежною державою. «Україна тоді б шукала союзу з Польщею, а не з Росією», – писав Т. Голувка [1, 29].

До поміркованого федералізму можна віднести і соціалістичну течію, представники якої намагалися вивільнити з-під царського ярма всі пригноблені самодержавством народи. «Найбільш відчутним засобом послаблення царизму буде відокремлення від російської держави інших народів». Нагадаємо, що до соціалістів деякий час примикав і Ю. Пілсудський, який свого часу створив осередок Польської партії соціалістичної (ППС) у Вільно [1, 30].

Друга форма державного устрою, інкорпоративна, тобто концепція приєднання, була представлена партією національної демократії (НД), створеною в Польщі 1897 р., очолюваною Р. Дмовським. Стрижень їхньої ідеї полягав в колонізації всіх національних меншин, а також в утворенні протидії національним прагненням інших народів. Відповідно до концепції пріоритету загальнонаціональних інтересів над «дрібними» інтересами національних меншин, роль суверена має відігравати польський народ – виключний власник засобів виробництва в країні і єдиний нащадок і спадкоємець культурних надбань. Р. Дмовський вказував, що «...коли йдеться про міцну державу, то не можна говорити про федерацію. Федерація – це слабкість, а не сила, тим більше, коли немає з ким створювати федерацію» [2, 91]. Прихильники цієї концепції прагнули приєднати до складу Польщі східні землі з Вільнюсом і Львовом, Гродненську і більшу частину Мінської губерній, а також Волині і Поділля. Концепція приєднання мала загарбницький характер. Сьогодні такий підхід до національного питання ми називаємо відстоюванням пріоритетності титульної нації.

Щодо питання кордонів Польщі, то її правлячі кола сподівалися у визначенні західного кордону на сприяння Антанти, а в утвердженні східного – на власні збройні сили, оснащені тією ж Антантою. Це була гнучка політика, що приносила найкращі дивіденди. Інструктуючи прем'єр-міністра І. Падеревського, Ю. Пілсудський у травні 1919 р. так визначив курс своєї політики: «До врегулювання

питання наших західних кордонів ми на 9/10 залежимо від доброї волі Антанти. Тому я дотримуюся думки – поки це найважливіше питання не буде розв'язане, необхідно всі інші справи, через які ми можемо конфліктувати з Антантою, зволікати, не розв'язуючи їх остаточно, не ставлячи ніде крапки над «і». Тільки після врегулювання цих справ ми станемо першорядною силою на Сході, з якою буде рахуватися кожний, не виключаючи Антанти. Тоді буде легко, використовуючи будь-які зачіпки, що завжди відшукуються, вирішити справу на свою користь» [3, 97-98].

Питання кордонів також розглядали на згадуваній вже Паризькій мирній конференції, на якій Польща була представлена двома делегатами – Р. Дмовським та І. Падеревським. Польський Національний Комітет провів велику підготовчу роботу і подав численні матеріали для аргументації своїх територіальних претензій. У складі польської делегації були географи, історики, економісти, політики, що забезпечували наукову і пропагандистську підтримку польських територіальних пропозицій. Справами Польщі Верховна Рада конференції зайнялася 29 січня 1919 р. З промовою, яка тривала кілька годин, на конференції виступив Р. Дмовський, що вимагав включення до складу відродженої Польщі всієї Галичини і Волині, Верхньої та Середньої Сілезії, Познанщини, Помор'я, Вармії і Мазур, Литви, переважної частини Білорусі, територій Полісся і Поділля в Україні [4, 222-230].

Польські пропозиції конференція передала до спеціально створеної територіальної комісії, яку очолив французький дипломат Жюль Карбон. Проти польських територіальних претензій виступив англійський прем'єр Д. Ллойд Джордж, що піддав сумніву вимоги на включення до складу Польщі територій, де поляки становили меншість населення. Лише після тривалих і важких дискусій у комісії 28 червня 1919 р. був підписаний Версальський договір з Німеччиною, яким були встановлені західні і північні кордони Польщі [5, 465].

Встановлення кордонів між Польщею і Чехословаччиною в Цешинській Сілезії викликало затяжні суперечки, які протягом багатьох років впливали на атмосферу політичних взаємовідносин. Вперше тимчасовий кордон в Цешинській Сілезії було встановлено договором від 5 листопада 1918 р. між польською Національною Радою Цешинського князівства і чеською Національною крайовою радою у справах Сілезії. Чехословацьке керівництво не визнало цього

договору. Чеські війська за розпорядженням керівництва держави захопили частину спірної території на південь від ріки Ользи. За посередництвом великих держав Польща і Чехословаччина уклали угоду, підписану в Парижі 3 лютого 1919 р., якою визначено тимчасову демаркаційну лінію в Цешинській Сілезії [6, 466].

Сторони відмовилися від проведення плебісциту на спірній території і договором від 10 липня 1920 р., підписаним у Спа, погодилися на арбітраж великих держав. Рішення Ради Послів цих держав з питання поділу Цешинської Сілезії було прийнято 28 липня 1920 р. З території Цешинської Сілезії, яка становила 2282 кв. км, Чехословаччина отримала 1270 кв. км, а Польща – 1012 кв. км. Польська територія Верхньої Сілезії потім була об'єднана з Польщею частиною Цешинської Сілезії, яка колись належала Австрії, і з цих двох земель створено Сілезьке воєводство [6, 467].

Не менш складною була ситуація в Галичині і на Волині, яка ускладнювалася україно-польською війною, приводом до якої було проголошення 13 листопада 1918 р. Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). На результати цієї війни вплинула конфігурація національних територій (тобто належність більшої частини українських і польських земель Російській імперії, а меншої – Австро-Угорщині), а також ставлення до питання про надання цим землям державного суверенітету з боку країн, що виявилися переможцями у світовій війні. Принагідно варто зауважити, що Антанта була настроєна вороже щодо української державності в будь-якій формі, тому що мала зобов'язання перед своїм союзником у минулій війні – Росією. За цих умов проголошена 22 січня 1919 р. злука УНР і ЗУНР залишалася тільки декларацією добрих намірів. Галицькі українці зазнали поразки в цій війні, тому що не могли протистояти об'єднаному і підсиленому Францією військовому потенціалу всієї Польщі [7, 80].

Спеціальна Польська комісія, яка опікувалася на Паризькій мирній конференції справами східного кордону Польщі, не довіряла урядові Української Народної Республіки, вважаючи Україну складовою частиною Росії. Для вирішення питання кордонів у цій частині Паризька конференція наприкінці лютого 1919 р. спрямувала до Галичини військову місію на чолі з французьким генералом С. Бертелгмі. Перед воюючими сторонами була поставлена вимога негайно укласти перемир'я і одночасно їм була запропонована

демаркаційна лінія, за якою третина Східної Галичини зі Львовом і Бориславом залишалася за Польщею.

Зауважимо, що створюючи ілюзію зацікавленості, країни Антанти тривалий час «обговорювали» питання про статус Східної Галичини. Як результат, 25 червня 1919 р. Верховна Рада Паризької конференції ухвалила рішення «дозволити військам Речі Посполитої польської продовжувати операції аж до річки Збруч... з метою захисту прав населення Східної Галичини та його майна від небезпеки, яка загрожує йому від більшовицьких банд» [8, 8]. Отже, Східну Галичину було вирішено передати під тимчасове управління Польщі за умови надання їй автономії і проведення плебісциту, що не було дотримано.

Даючи 25 червня 1919 р. дозвіл Варшаві окупувати Східну Галичину і Західну Волинь до Збруча, Рада Міністрів закордонних справ Паризької мирної конференції пояснювала, що вона керувалася лише одним: перешкодити більшовицькій інтервенції цих територій. Найвища рада Антанти того ж дня підтвердила рішення своїх міністрів закордонних справ, «відклавши», проте, питання про політичний статус Східної Галичини на майбутнє. Польща отримувала право лише на «тимчасову військову окупацію», яка тривала аж до 1939 р. [9, 118-120].

Отримавши дозвіл на використання переведеної з Франції армії Ю. Галлера для окупації Східної Галичини, уряд Ю. Пілсудського в середині липня 1919 р. остаточно розгромив військові сили ЗУНР, завершивши цим українсько-польську війну. Після поразки ЗУНР у липні 1919 р. 40-тисячна Українська Галицька Армія перейшла Збруч і з'єдналася з військами С. Петлюри, який воював одночасно і з червоноармійцями, і з білогвардійцями. Директорія УНР контролювала на той час лише невеличку частину земель на північному заході України. На основній її території відбувалися бойові дії громадянської війни між червоноармійцями і білогвардійцями.

Неодноразові поразки на фронті восени 1919 р. змусили С. Петлюру з рештками своїх військ перейти за Збруч, на контрольовану Польщею територію. Саме в такій ситуації визрів союз С. Петлюра – Ю. Пілсудський, який і досі викликає низку запитань. Чекаючи неминучого удару з боку Росії, Ю. Пілсудський прагнув заручитися підтримкою С. Петлюри. У ніч на 22 квітня 1920 р. міністри закордонних справ України (А. Лівіцький) і Польщі

(Я. Домбський) підписали україно-польську політичну угоду з дев'яти пунктів. Польща визнала незалежну УНР. Кордони між обома державами встановлювалися на схід від річки Збруч, до кордону 1772 р., тобто до Дніпра. Обидві сторони зобов'язувалися не укладати міжнародних угод, спрямованих проти УНР або Польщі [10, 20].

24 квітня політична угода була доповнена військовою конвенцією із сімнадцяти статей. Польща зобов'язувалася надавати Директорії УНР військову допомогу. Спільний наступ на контрольовану радянськими військами Україну мав розпочатися під загальним польським командуванням. Передбачався контроль польських військових над українськими залізницями на весь період воєнної кампанії. Ці укладені угоди отримали узагальнюючу назву Варшавського договору.

Як в українському, так і в польському суспільствах цей договір викликав неоднозначну реакцію, адже після його укладення війна з Росією ставала неминучою. Постає питання, чому Ю. Пілсудський прагнув війни?

Під час таємної наради за участю шефа генерального штабу генерала Юзефа Галлера та віце-міністра закордонних справ Владислава Скшинського у грудні 1919 р. Ю. Пілсудський висловився: «Більшовиків необхідно побити, і швидко, доки ще вони не зміцнили свої сили. Треба розправитися з ними так, щоб вони це пам'ятали. Для здійснення цього необхідно знайти їх найболючіше місце, щоб вони не могли вчинити належного опору, ухилитися і втекти. Москва не є таким місцем. Київ, Україна – їх вразливий пункт...» [11, 10].

25 квітня 1920 р. під командуванням Ю. Пілсудського польські війська розпочали наступ, названий тоді у Польщі «київським походом». Через 262 роки після Гадяцьких угод Ю. Пілсудський розпочав новий період співробітництва Польщі з Україною шляхом союзу двох незалежних держав. Використовуючи революційний хаос, Ю. Пілсудський намагався визволити Україну з-під російської окупації, яка тривала кілька століть, створити вільну Україну – союзницю Польщі. Він опирався тільки на власне переконання, що без вільної України не може довго існувати незалежна Польща. Отже, Польща передусім прагнула створити між собою та Росією східноукраїнську буферну державу [12, 327].

Восени 1920 р. польсько-радянська війна завершилася. 18 березня 1921 р. в Ризі, через п'ять місяців після укладення з радянськими

республіками прелімінарного мирного договору від 12 жовтня 1920 р., було підписано мирний договір між Польщею і трьома радянськими республіками – Росією, Україною та Білорусією. Всі територіальні вимоги Польщі були задоволені: за нею залишилися західнобілоруські землі по ріки Двіна і Березина та українські – по ріки Збруч і Дністер. Польща визнала радянські республіки Україну та Білорусь (Артикул II Договору). Обидві сторони зобов'язувалися гарантувати повну пошану державного суверенітету другої сторони й утримання від всякого втручання у внутрішні справи, створити належні умови для вільного культурно-національного розвитку національних меншин (артикул V договору). Росія зобов'язувалася сплатити Польщі 30 млн карбованців за участь у господарському житті царської Росії і повернути культурні цінності, вивезені з польських земель [13].

Таким чином, Ризький мирний договір для Польщі був вигідний. Він означав збереження її незалежності, піднесення гідності нації, закріпив за нею великі території з непольським населенням. Проте, Ризький договір став підставою для клопотання Польщі перед міжнародними організаціями щодо визнання прав Польщі на Східну Галичину і Волинь. Західні повіти Волині, що раніше входили до складу царської Росії, також опинилися під польським пануванням. Ці всі землі отримали в історичній літературі назву Західної України [14, 8]. Безсумнівно, Ризький мирний договір був великою поразкою для української дипломатії і узаконив окупацію її територій з боку Польщі проти волі українського народу.

Південний кордон Польщі було встановлено безпосередньо після того, як Австрія в договорі 10 вересня 1919 р. (в Сен-Жермені) відмовилася на користь держав Антанти від всяких претензій на території, які належали Австро-Угорській монархії і які не увійшли в нові австрійські кордони [5, 466].

Для управління територією колишнього австрійського захоплення Варшавський уряд видав декрет від 10 січня 1919 р., який містив в собі «Статут Урядової комісії для Галичини і Цешинської Сілезії, а також для Верхньої Орави і Спиші». Ця Комісія створювалася як тимчасовий орган Центрального Варшавського Уряду. Однак цей декрет зустрів заперечення з боку Сейму і тому був замінений урядовим розпорядженням від 7 березня 1919 р. «Про державне управління в Галичині». Цим розпорядженням передбачалося, що для державного управління в Галичині буде призначений генеральний

делегат уряду, наділений в галузі політичного управління повноваженнями колишнього намісника [15].

На генерального делегата покладалося, крім цього, загальне управління і контроль справ адміністрації, які залишалися поза сферою повноважень уряду; для цього відповідні міністерства визначали своїх уповноважених за згодою з генеральним делегатом. При генеральному делегаті існувала Рада з 15 членів за рекомендацією партій, які були представлені в Сеймі делегатами від колишньої Галичини; ця Рада мала характер дорадчого органу.

Сейм, що існував в період австрійського панування, і крайовий комітет були скасовані законом від 30 січня 1920 р. Натомість було утворено тимчасовий крайовий комітет, до якого перейшла компетенція колишнього крайового комітету і адміністративно-виконавчі функції колишнього Сейму.

Здійснюючи політику доконаних фактів, Ю. Пілсудський розраховував на те, що рано чи пізно великі держави погодяться визнати встановлені силою східні кордони його держави. Тим більше, що проблема Східної Галичини посідала своє місце в порядку денному Паризької мирної конференції й після підписання Версальського миру. В Комісії у польських справах була утворена спеціальна підкомісія з проблем Східної Галичини. Англійські представники в ній наполягали на наданні Польщі мандату на управління Східною Галичиною не більше ніж на десятирічний термін. Франція була схильна до формального визнання належності Польщі цієї території. Після поразки армій А. Денікіна американці виступили за надання Польщі права безстрокового управління Східною Галичиною. Вони були переконані: самостійне існування ЗУНР у непростій геополітичній ситуації, що склалася у Центрально-Східній Європі, – неможливе [16, 376-377].

Отже, питання східних кордонів Польщі залишалося в сфері інтересів великих держав. Як вже було сказано, справами східного кордону Польщі на Паризькій мирній конференції займалася спеціальна Польська комісія під головуванням прихильного до поляків Ж. Камбона. Литовські представники, що прибули до Парижа, звинувачували Польщу в імперіалістичній політиці, захопленні Вільна. 26 липня 1919 р. Верховна Рада конференції ухвалила лінію розмежування між Польщею і Литвою (т. з. «лінія Фоша»), яка залишала Вільно за Польщею. Литовці не змирилися з

чим фактом і готувалися до збройної боротьби, що дало підстави назавжди відмовитися від ідеї федералізму [17, 452].

Після багатьох дискусій 8 грудня 1919 р. була прийнята «Декларація Верховної Ради союзних і об'єднаних держав з приводу тимчасового східного кордону Польщі». Лінія кордону проходила від Гродно на Ялівку, Немирів, Брест-Литовськ, Дорогуск, Устилуг, на схід від Грубешува через Крилув і далі на захід від Рави-Руської, на схід від Перемишля до Карпат. Тимчасовий східний кордон Польщі було встановлено з урахуванням етнічного складу території; здебільшого цей кордон збігався зі східними кордонами колишнього Королівства Польського без Августова і Сувалок [8, 9].

В історії України і Польщі знайдеться мало документів доленосного значення, подібних до Декларації Антанти від 8 грудня 1919 р. Однак одразу після оприлюднення вона не викликала якихось особливих емоцій у політиків і була, фактично, проігнорована світовою громадськістю, оскільки йшлося у ній про тимчасовий кордон, тобто про щось не зовсім певне і визначене.

Рада Міністрів Паризької конференції постановою від 18 грудня 1920 р. встановила на східних кресах три адміністративні округи: Волинський, Поліський і Новгородський, надаючи цим землям здебільшого такого самого устрою, яким були наділені інші області Польщі. Включення цих земель до території Польщі відбулося на підставі закону від 4 лютого 1921 р. такого змісту: «1. Східні землі підпорядковуються цілком владі центральних польських органів, а саме: Сейму, Начальнику Держави і міністрам. 2. На ці землі поширюється закон про організацію адміністративних органів другого ступеня» [18, 39]. Завдяки цьому на східних кресах було утворено три воєводства: Волинське, Поліське і Новгородське.

Утворений між Польщею і Ковенською Литвою нейтральний пояс Рада Ліги Націй своєю постановою від 3 лютого 1923 р. поділила між цими двома державами, і Польща вступила в управління своєю частиною цієї місцевості 15 лютого 1923 р. [18, 40].

Відповідно до одного з пунктів Версальського договору не визначені договором кордони Польщі повинні були пізніше затвердити великі держави. На виконання цього положення Рада Послів Ліги Націй прийняла резолюцію від 15 березня 1923 р., згідно з якою Східна Галичина, Волинь, Західна Білорусь і Віленщина були приєднані до Польщі на умовах забезпечення політичної, релігійної та особистої свободи населення цих земель. Ці умови так і не були

виконані. Східні і північні кордони Польщі були визнані Англією, Францією, Італією і Японією, про що оголосив польський уряд 12 квітня 1923 р.

Внаслідок стабілізації кордонів у 1922 р. територія відновленої Польської Республіки становила 388,6 тис. кв. км (52 % території Першої Речі Посполитої). Отже, Польща відродилася на основі входження до її складу трьох колишніх окупаційних територій: російської – 260 тис. кв. км, австрійської – 80 тис. кв. км і пруської – 48,6 тис. кв. км. Однак вона ще тривалий час не була вільним державним організмом, оскільки колишні окупаційні території мали значні відмінності у структурі та рівні господарського розвитку, законодавстві, комунікаційних системах, валюті, товарообігу. Давалися взнаки також різні традиції, менталітет, що інколи виявлялося в гострих антагонізмах [5, 468].

За даними перепису населення 1921 р., у Польщі проживало 27,2 млн чоловік. Новостворена Польська держава мала найнижчий відсоток національних меншин в тогочасній Європі: поляки становили 69,2 %, українці – 14,3 %, євреї – 7,8 %, білоруси – 3,9 %, німці – 3,9 %, решта – 0,9 % [19, 469-470].

Отже, згуртувавшись навколо Начальника держави Ю. Пілсудського, наділеного майже диктаторськими повноваженнями, використовуючи багатосторонню допомогу Франції та інших держав-переможниць у Першій світовій війні, польська національна еліта виявила гідну подиву наполегливість, гнучкість і винахідливість, аби здобути контроль над максимально можливою територією.

Підсумовуючи досліджуване питання, можна виділити три різних рівні розв'язання територіальних та міжнародних проблем Польщі, що лягли в основу бачення майбутнього Польщі Ю. Пілсудського.

По-перше, були певні території, які мали бути включені до складу Польщі, тому що були «польськими землями», попри те що там проживало непольське населення (це стосувалося, в першу чергу, Пруссії та Східної Галичини).

По-друге, були території, що нерозривно поєднувалися з Польщею спільністю культури та історичного спадку і могли існувати лише у «союзі» або ж у «федерації» з нею (більша частина території колишнього Великого князівства Литовського).

Нарешті, були сусіди Польщі, яких можна і треба було використати як союзників для послаблення Росії (Україна та Балтійські держави).

Вивчення питань відродження Польської держави, становлення її державно-правових інститутів, кордонів, розвитку та утвердження польського конституціоналізму може послужити сучасній Українській державі добрим прикладом для наслідування, а також дасть змогу уникнути помилок, допущених політиками тогочасної Польщі. Зокрема, це стосується розв'язання національних, політичних, економічних, територіальних, релігійних, правових та інших проблем.

Література

1. Пілсудський і Україна: Матеріали науково-популярної конференції. – Харків, 2002. – 79 с.
2. Штарський М. Юзеф Пілсудський: Факти і міфи // УІЖ. – 1992. – № 5. – С. 159.
3. Наленч Д. и Т. Юзеф Пилсудский: Легенды и факты / Под ред. Р.П. Федорова; Сокр. пер. с польского В. Воронкова, В. Светлова, В. Федоренко. – Москва, 1990. – 399 с.
4. Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski 1864-1945. – Londyn, 1956. – T.2, cz. 2. – 158 s.
5. Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego. – Warszawa, 2003. – 667 s.
6. Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Historia państwa i prawa polskiego. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979. – 654 s.
7. Кедрин І. Паралелі в Історії України. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1971. – 139 с.
8. Макарчук В.С. Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною і Польшею (1939–1945 рр.). – Київ: Аттіка, 2004. – 347 с.
9. Тишик Б. ЗУНР: Дипломатична діяльність (1918–1939 рр.) // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Х регіональна науково-практична конференція. – Львів, 2004. – С. 118-120.
10. Україна і Польща у Східно-Центральній Європі. Спадок і майбуття: Матеріали конференції під патронатом Прем'єр-Міністрів України і Польщі. – К., 1999. – 331 с.
11. Прушинський Мечислав. Драма Пілсудського. Війна 1920 / Пер. з польської Т. Єременко. – Київ, 1997. – 335 с.
12. Субтельний Орест. Україна: Історія. – Київ: Либідь, 1991. – 391 с.
13. Мировий договір між Україною й Росією з одної сторони й Польшею з другої. – Рига, березня 18 дня 1921 р. – 33 с.
14. Кульчицький В.С., Настюк М. І., Тишик Б.Й., Глубіш М.І. Вхідження Галичини, Північної Буковини та Закарпаття до складу України (1939–

1945 pp.): Правовий всеобуч народного депутата. – Дрогобич: Добре серце, 1995. – 67 с.

15. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej z 1920 r. № 35.

16. Batowski H. Między dwiema wojnami 1919–1939: Zarys historii dyplomatycznej / Henryk Batowski; posł. Andrzej Mania. – Wyd. 2 uzup. – Kraków: Wydaw. Literackie, 2001. – 573 s.

17. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / ЛНУ ім. Ів. Франка. – Львів, 2002. – 752 с.

18. Малицкий А.Л. Государственный строй Польши: Очерки. – Москва: Госиздат, 1930. – 140 с.

19. Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. – Москва: Юридическая литература, 1980. – 558 с.

Віктор Савенко, Тетяна Савенко
НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ НТШ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД
(1918-1939)

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Висвітлено наукову діяльність НТШ у період між двома світовими війнами, роль провідних учених цього товариства в популяризації досягнень української науки. Розкрито протидію тогочасної польської влади розвитку НТШ. Шляхом здобування престижу в науковому світі здійснювалась важлива місія визнання української науки, української національної інституції, НТШ як фактичної академії наук, що дорівнювало визнанню України навіть в умовах підневільного її становища.

Після Першої світової війни НТШ відновило свою діяльність у березні 1921 р., поряд з іншими українськими культурно-освітніми й господарськими установами. Розпочався новий етап наукової і громадської праці, силами нового покоління, загартованого у світовій війні та національно скристалізованого в період існування держави у 1918-1920 рр. НТШ у складних умовах міжвоєнного періоду ставило собі за мету «стати осередком наукової роботи... організувати наукову роботу і в тій організації виховувати... нові наукові... кадри...», «...Прийти з часом до українсько-руської Академії наук...» [1, 2-3].

У надзвичайно складних соціально-економічних та суспільно-політичних умовах працювало НТШ. Польська влада проводила проти товариства дискримінаційну політику, позбавила інституцію не лише суттєвих у минулому австрійських субсидій, а й фінансових можливостей у зв'язку із заборонаю друку українських підручників [2, 60].

Змінився й характер роботи товариства. У міжвоєнний період НТШ виступає організатором наукового і культурного життя західноукраїнських земель. Водночас члени товариства беруть активну участь у культурному будівництві в УРСР, сприяючи виробленню норм функціонування національної культури (нового українського правопису, наукової термінології та ін.) [3, 68-69].

Діяльність товариства заклала основи розвитку усіх сфер українознавства, систематична участь його членів у різноманітних

наукових конгресах, конференціях підносила престиж української науки [4, 5-7].

Важливою віхою у відновленні НТШ стали перші післявоєнні загальні збори, що відбулися 28 березня 1921 р. Їхнім завданням було відновити організаційну діяльність товариства. Збори проходили у присутності представника польської поліції Львова. НТШ обрало новий склад виділу (головна управа товариства. – Авт.) і його голову – В. Щурата [5, 1-2].

Міжвоєнний період діяльності НТШ позначився доволі складним фінансовим становищем, відсутністю коштів, що було однією з основних проблем товариства і гальмувало науковий поступ. Усі наступні загальні збори товариства працювали у руслі вирішення фінансових проблем.

Великою втратою і шкодою для товариства були постійні дошкуляння польської молоді, яка в різний спосіб намагалась завдати збитків будинкам та майну. У бібліотеці товариства, безпосередньо після проведеної там польськими жандармами ревізії, 23 листопада 1922 р. було підкладено бомбу. Її вибух завдав чималих збитків установі [6, 8].

Не отримуючи належної державної підтримки, намагаючись знайти вихід з матеріальної скрути, виділ НТШ вживає ряд радикальних заходів: звільняє низку службовців, зменшує виплату авторських гонорарів, припиняє друкування видань [7, 3].

Для виходу з кризи товариство продало маєток Белелуї і придбало за ці кошти будинок на вулиці Панській, 21 у Львові. Але цей крок не поліпшив ситуації і цю споруду продають через неприбутковість. Коштів вистачило лише на сплату боргів, закупівлю канцелярських товарів, друкарської машинки на іншого інвентарю [5, 8].

В умовах важких фінансових випробувань, різноманітних перешкод з боку польської влади товариство проводить другі загальні збори 2 листопада 1923 р. за участю представника польської поліції – С. Олеарчика. У виступі на відкритті зборів голова НТШ В. Щурат зазначив, що «атентат на наукову інституцію – це подія, досі нечувана в історії культурного світу. Це перший випадок в Європі, що поліція висилає свого представника на збори наукової інституції» [8, 1-6].

Виступаючи, К. Студинський окреслив основні завдання, що стоять перед товариством: інтенсивніша праця у секціях і комісіях,

нагальне вирішення фінансових проблем, збір коштів серед громадян на потреби товариства. Було обрано новий склад виділу [8, 7].

Крім фінансових питань, обговорюються проблеми, досягнення і прорахунки української науки, окреслюються нові плани громадської, видавничої, наукової діяльності. На спільних засіданнях секцій вирішуються кадрові питання, проходять вибори голів товариства. НТШ було втягнуте і в судовий процес з приводу будівлі Академічного дому, яка використовувалася Василіанами як гімназія [8, 12].

Зважаючи на те, що Перша світова війна сповільнила діяльність товариства, стала на заваді реалізації намічених цілей, нагальною потребою часу було відновлення діяльності товариства.

У 1920 р. при товаристві засновуються перші Інститути — бактеріолого-хімічний та нормальної і паталогічної психології під керівництвом С. Балея. Бактеріологічно-хімічним інститутом, під керівництвом М. Музики та Ю. Кордюка було проведено наукові досліді в галузі бактеріології та хімії, підвищено фаховий рівень лікарів, надано допомогу у навчанні студентів, безкоштовно аналізи для малозабезпечених, зокрема провів широку акцію дослідження груп крові в населення Західної України [9, 43].

25 лютого 1922 р. у Празі створено слов'янський інститут, що мав на меті підтримувати та розвивати наукові й економічні зв'язки зі слов'янськими країнами. Уже на перші Загальні збори у списках членів-кореспондентів були прізвища видатних представників української науки, членів НТШ професорів І. Огієнка, К. Студинського, С. Смаль-Стоцького, О. Колесси, В. Сімовича та ін. [10, 31].

У квітні 1924 р. з ініціативи М. Кордуби та І. Свенціцького виділ скликав спеціальне засідання секцій для наради у справі заснування Інституту українознавства та слов'янознавства й української історії. Цей проект було прийнято, але відповідного дозволу від влади до кінця 1925 р. не надійшло [8, 18].

30 травня 1926 р. відбулися наступні Загальні збори товариства, на яких головою НТШ обирають К. Студинського. Присутні на засіданні члени товариства підвели підсумки наукової праці, констатували фінансові та господарські проблеми. З обранням на посаду голови товариства К. Студинського ставляться нові вимоги щодо наукової діяльності НТШ, планувалось поєднувати їх з науковими доробками і програмами ВУАН [11, 1-6, 47]. Новообраний голова висловлюється

за надання НТШ в перспективі міжнародного статусу, підняття його до рівня національно-академічної установи [12, 65].

Першим документом, який видано у грудні 1923 р. французькою і німецькою мовами, що мав міжнародний характер, було «Пропам'ятне письмо НТШ у Львові з нагоди заборони національної назви українського народу Кураторією Львівського шкільного округу», підписане К. Студинським та В. Гнатюком. В основу цього документа Б. Барвінський поклав опланове визначення поняття «Україна», «український». У ньому зокрема вказувалося, що «... немає у світі такої влади, котра могла б живому народови заборонити уживання його національного імені...» [13, 1-4].

На початку серпня 1931 р. редакція УРЕ звертається до НТШ з проханням допомогти професорові М. Плевако у праці над біобібліографічним словником українських письменників. Голова редакції УРЕ Біленький просив НТШ допомогти організувати у Львові бібліографічний опис тих видань, яких немає в радянській Україні. Він зобов'язувався надіслати бібліотеці НТШ низку рідкісних видань і старовинних публікацій, відсутніх у бібліотеці НТШ. Цей біобібліографічний словник українських письменників повинен був містити біографічні відомості про всіх українських письменників від найдавніших часів [14, 47-51].

Українські емігранти при підтримці гетьмана П. Скоропадського організували Український науковий інститут (УНІ) у Берліні. Завдання цієї установи полягало у скріпленні духовних зв'язків поміж українським і німецьким народами. Науковими співробітниками цього інституту були Д. Дорошенко, В. Залозецький, В. Липинський, І. Мірчук та ін. [15, 4-5].

У Львові організовується група співробітників історичної секції та комісії Західної України ВУАН. М. Грушевський, спираючись на цих науковців, розпочинає підготовку «Бібліографічного реєстру Західної України», що мав охоплювати широкий спектр наукових напрямів, планувалося систематично подавати анотовані бібліографічні описи книг і статей з окресленої тематики, вміщувати критику, огляди. Фактично це було підґрунтям створення всеукраїнського реферативного журналу із суспільних наук [16, 229].

У січні 1934 р. активно включається в роботу товариства В. Сімович. 27 березня 1935 р. його обирають науковим секретарем – референтом наукових справ відділу [17, 56].

Маючи на меті отримання належної підтримки польського уряду, 28 травня 1935 р. НТШ відрядило до Варшави делегацію у складі І. Раковського, Ю. Мудрака та Є. Храпливого. На зустрічі з прем'єр-міністром, міністром освіти і релігійних вірувань та міністром внутрішніх справ Польщі делегація проінформувала про діяльність та досягнення НТШ і намагалася домогтися державної допомоги для товариства, а також заснування державного Наукового інституту українознавства і українського університету. Результатом переговорів делегації НТШ з польськими урядовцями було виділення для товариства незначної допомоги у 12 тис. злотих щорічно [18, 6].

З метою поживлення наукової роботи, на засіданні виділу 24 грудня 1935 р. В. Сімович запропонував проект реорганізації, згідно з яким при кожній секції створювалися б окремі комісії, які повинні стати основою науково-дослідної роботи. Це дало б змогу перспективним науковцям поглиблювати, розширювати знання, спеціалізуватися у певній науковій галузі [17, 30-31]. Виділ наукового товариства схвально сприйняв цей проект і уже 28 червня 1935 р. доручив усім секціям провести відповідну реорганізацію [17, 31].

Наприкінці 1937 р. відбулися чергові загальні збори членів НТШ. На цих зборах голова І. Раковський звернув увагу на особливе значення і завдання товариства у Львові, оскільки УАН у Києві втратила будь-які можливості «плекати і розвивати неосяжну українську науку» [19, 9]. Поступ європейської науки вимагав оновлення, поживлення наукової роботи. Та й самі науковці, зокрема дійсні члени історично-філософської секції, ставили до кожної наукової публікації певні вимоги. В. Старосольський звертав увагу, що «... у тематиці праць «Історично-Філософської секції НТШ бракує історичних синтез ...». Він наголошував на тому, що в майбутньому треба встановити контакти зі світовими науковими інституціями, зокрема з Інститутом Рокфеллера й Комітетом міжнародної інтелектуальної співпраці при Лізі Націй [20, 14].

НТШ у міжвоєнний період репресій, ворожості зі сторони провідних польських кіл до української національної науки, дріб'язкової прискіпливості, поліцейських обшуків продовжує свою сподвижницьку працю, всупереч усім зусиллям польської влади його знищити. Товариство залишається єдиним носієм української науки. Незважаючи на важкі часи міжвоєнного періоду в Західній Україні, НТШ вдалося зробити важливі кроки у відновленні, організації наукової діяльності.

28 квітня 1937 р. виділ НТШ прийняв постанову про організацію Інституту українознавства, було складено план і опрацьовано програму цієї установи [21, 22]. У зв'язку з проектом створення Інституту українознавства був задум видавати науковий журнал зі сфери українознавчих проблем. На жаль, ці плани не були втілені у життя через важке матеріальне становище товариства [22, 50].

Завдяки ідейній праці патріотів – членів товариства виникають нові комісії, які стають основною силою, що провадить дослідницьку та пошукову роботу. Було утворено нові комісії: 1. Шевченкознавства при філологічній секції; 2. Сходознавства; 3. Нової історії України; 4. Української мови; 1935 р. в складі математично-природописно-лікарської секції була створена комісія охорони природи [23, 12-13]. Своє завдання вона вбачала в тому, щоб опікуватися флорою і фауною, цінними геологічними об'єктами краю. Першим об'єктом наукової роботи комісії став кедровий заповідник площею 255,19 га на горі Яйце біля Підлютого [23, 3-4]. Крім того, діяли комісії: 5. Літературознавства; 6. Національної економіки; 7. Соціології й статистики у складі історично-філософичної секції; 8. Географічна; 9. Музикознавча [24, 115]; 10. Термінологічна; 11. Старої історії України; 12. Історично-джерелознавча; 13. Комісія для дослідження української літератури. Організовано комісію музею військово-історичних пам'яток [25, 39]. Деякі комісії ще перебували у стадії підготовки до праці. Це – комісія слов'янознавства та агрономічно-наукова [20, 61].

Широким був спектр дослідницької роботи, наприклад, історично-джерелознавча комісія аналізувала джерела княжої і пізніших епох, поділила історію України на періоди [26, 51]. Термінологічна комісія при математично-природописно-лікарській секції опрацювала українську термінологію математичних, природничих наук, виробила українську термінологію до польського законодавства [22, 40].

Запорукою успішної діяльності НТШ була постійна співпраця із зарубіжними науковими установами. Такими формами співробітництва були форуми, з'їзди, конференції, участь дійсних членів НТШ у спільних міжнародних проектах, обнародування важливих наукових відкриттів у зарубіжних університетах.

У Празькому національному музеї 4 червня 1924 р. в залі Пантеону відбулось урочисте відкриття I Всеслов'янського географічно-етнографічного конгресу. Професор Пасівка, голова конгресу, звернувся з привітальними словами до усіх делегатів, «...які

явилися як представники всіх слов'янських народностей, як державних так і не державних...». Виступаючи від імені чеського народу, міністр Маркович висловив сподівання, що цей з'їзд послужить ще тіснішим зв'язком між слов'янськими народами. Репрезентуючи НТШ, виступали О. Колесса, І. Раковський та К. Студинський [27, 1].

У 1924 р. НТШ як повноправну наукову інституцію було запрошено на I Всеслов'янський конгрес географів та етнографів, що відбувся 1925 р. в Празі. Етнографічна комісія взяла участь у конгресі у складі: Ф. Колесса, М. Кордуба, І. Раковський, а також С. Рудницький і З. Кузеля [28, 4]. На цьому, за задумом першому інтегральному в межах слов'ян, конгресі було прийнято ухвалу про заснування окремої комісії для дослідження життя народів Карпат і Балкан. Однак до комісії ввійшли лише представники державних націй: чехів, поляків, сербів і болгар. Президія комісії звернулась до етнографів НТШ з пропозицією працювати у *«Sekci Sralasnisrij»* (видання названої комісії). На цю пропозицію Етнографічна комісія відповіла, що радо візьме участь у збірнику при умові зміни регламенту, тобто коли у склад комісії буде введено українців. Регламент не було змінено, і українські вчені відмовились публікувати свої праці у престижному науковому збірнику [29, 29].

1926 р. у Першому Українському науковому з'їзді знову бере участь делегація від товариства. Цей з'їзд проходив у Празі [30, 2]. У першому з'їзді слов'янських філологів у Празі в 1929 р. брав участь К. Студинський [31, 5].

Довго обговорювали також питання участі у II Всеслов'янському конгресі географів та етнологів у Польщі 1927 р., оскільки у «Провіднику конгресовому» (офіційне видання) науково виправдовувались кордони Польщі від Балтики до Чорного моря, від Карпат по Дніпро, а у статті Чоловського події 1 листопада 1918 р. у Львові висвітлені як «наслідки німецької роботи», внаслідок якої українські полки «підступно захопили місто, накинули йому гайдамацькі пута» [32, 503]. Однак було вирішено послати на конгрес своїх представників. Ф. Колесса, І. Свенціцький та І. Раковський виступили тут із доповідями [33, 75]. У матеріалах конгресу опубліковано статтю Ф. Колесси «Західноукраїнські музичні діалекти» [34, 2].

З 25 травня по 4 червня 1927 р. у Харкові тривала «Всеукраїнська конференція в справі упорядкування українського правопису». До

правописної наради вчені НТШ проклали довгий шлях складної і копіткої праці, де постійно домінувала думка про створення єдиного Всеукраїнського правопису. У плані підготовки до правописної конференції на спеціальних шістьох засіданнях філологічної секції НТШ було обговорено проект нового правопису. Його текст опрацював доктор О. Макарушка. На конференції Західну Україну представляли члени НТШ В. Сімович, К. Студинський, І. Свенціцький. Змістовним був виступ В. Сімовича, К. Студинський виголосив підсумовуючу промову.

На конференції були присутні близько 75 учасників з різних теренів України. Вона стала могутнім чинником культурного і духовного єднання розмежованого кордонами українського народу [35, 67].

Новий правопис ухвалила філологічна секція НТШ на засіданні 21 травня 1929 р. Постанову про ухвалу прийняв віділ НТШ до відома 30 травня, тим самим започаткувавши використання цього правопису у своїх виданнях. Відтоді товариство було чи не єдиною установою, що послідовно застосовувала цей правопис упродовж десятиліть [35, 68].

З ініціативи І. Свенціцького 20 вересня 1929 р. було засновано Комісію сходознавства у складі: І. Кокорудз, М. Кордуба, О. Макарушка, І. Раковський. У плані роботи комісії передбачалось вивчення впливів Сходу на Західну Україну, планувалося дослідження європейсько-українських відносин у мові, літературі, мистецтві. Доробки комісії підкреслювали самобутність української культури, підносили її до рівня європейських культур [21, 38].

З 20 березня 1932 р. розпочав роботу Другий Український науковий з'їзд у Празі, організований Українським академічним комітетом для інтелектуальної співпраці Ліги Націй. У з'їзді від НТШ брав участь І. Раковський, який виступав з доповіддю щодо національної належності українців [21, 39-40].

Неодноразово УНІ в Берліні, з нагоди відкриття 1 лютого 1933 р. української географічної виставки і Українського тижня, запрошував НТШ взяти участь. Виставка мала відбутися у Пруській державній мистецькій бібліотеці, і якщо НТШ не матиме змоги взяти участь, то це було б «...великою втратою й недопустимою прогалиною коли б ми не мали змоги показати експонати, якими володіє хвальне Наукове товариство ім. Шевченка». Така оцінка вартості і значущості

експонатів товариства є доказом провідного місця і ролі НТШ у світовій науці і культурі, його авторитету [36, 3].

У 1927 р. Ф. Колесса як делегат від НТШ бере участь у 3'їзді слов'янських етнографів та географів у Празі, а 1930 р. – у II Конгресі народного мистецтва у Бельгії [37, 10].

У 1927 р. відбулася важлива ініціатива, що мала велике значення для формування нових напрямків у тогочасній європейській історіографії. У Варшаві авторитетний польський історик, дослідник європейського середньовіччя і польсько-українських відносин М. Гандельсман проголосив створення Федерації історичних товариств Східної Європи, метою якої було пропагувати ідею Східної Європи як великого історично-культурного регіону. У червні 1927 р. відбувався перший конгрес новоствореного товариства з метою налагодження співпраці між усіма східноєвропейськими науковими інституціями. Членами виконавчої комісії Федерації і представниками української науки від НТШ стали М. Кордуба та І. Крип'якевич [38, 196].

Це була масштабна подія в науковому світі. Участь у конференції взяло 150 учених: представники академії наук, університетів, різних наукових установ і товариств, редакцій історичних журналів. Крім М. Кордуби та І. Крип'якевича у конференції брали участь І. Свенціцький, І. Огієнко, Р. Смаль-Стоцький, А. Годінка. І. Крип'якевича було обрано від українців у редакційну комісію слов'янських старожитностей, М. Кордуба входив до складу президії словникової комісії і 7-членної управи, створеної на конференції Федерації наукових установ Східної Європи і Слов'янщини [38, 199].

З 6 по 13 жовтня 1929 р. відбулася така важлива подія, як Перший з'їзд слов'янських філологів у Празі. З привітальними словами виступали всі запрошені делегати, К. Студинський; як представник НТШ, виголосив промову українською мовою [10, 43].

У зв'язку з організацією у 1932-1933 рр. більшовицькою владою штучного голоду в радянській Україні, 25 липня 1933 р. було створено «Український громадський комітет порятунку України». Головою комітету обрано Д. Левицького, окрім того створено 29 осередків. Заступники голови І. Горбачевський, Л. Куницький, М. Корчинський, І. Раковський, секретарі З. Пеленський та І. Гижа провели значну роботу. Радянська влада заборонила доставку продуктів голодуючому населенню, адже на меті було знищення українців.

У з'їзді польських працівників музеїв, що проходив 26–29 вересня 1936 р. у Вільно, брав участь представник НТШ Я. Пастернак [39, 28]. У Болгарії в Софії упродовж 9–15 вересня 1934 р. відбувся IV Міжнародний конгрес візантологів. У ньому від НТШ виступали з доповідями Й. Скрутенъ та І. Свенціцький. Цього ж року в другому Міжнародному з'їзді слов'янських філологів у Варшаві від НТШ брали участь І. Свенціцький, К. Студинський, Я. Рудницький, І. Ковалик, О. Мельник. С. Смаль-Стоцького обрали до складу почесного комітету з'їзду [40, 4].

1 грудня 1935 р. в залах музею НТШ розпочала роботу виставка демографічно-господарських карт і діаграм «Український народ, його життя і праця», автором якої був В. Кубійович. На відкритті виставки були присутні представники науки, культури, преси. Із вступним вітальним словом виступив голова НТШ І. Раковський, який коротко розповів про походження території України, населення, а також визнав В. Кубійовича основоположником української демографії [24, 111]. Експозиції виставки відвідали інші міста регіону: Коломию, Станіслав, Тустановичі, Дрогобич, Перемишль. Згадана виставка карт і діаграм при підтримці УНІ відбулась і в Берліні [41, 21].

Протягом 19–29 березня 1936 р. у Софії проходило відкриття з'їзду слов'янських географів і етнографів, де представник НТШ В. Кубійович мав три доповіді й представив виставку карт та діаграм. Ці праці стали основою Атласу України. Експозиція виставок, очолюваних В. Кубійовичем, мала позитивну, схвальну оцінку серед науковців Берліна та Софії.

Варто зазначити, що після таких відгуків стосовно карт та діаграм В. Кубійовича за кордоном, почалось переслідування його в польській пресі, що закінчилося звільненням із Краківського університету. Однак автор праць вважав, що його діяльність для української науки, її організація є важливішою, ніж особисте матеріальне благо і робота в польському університеті [41, 22].

16 серпня 1936 р. відбулось відкриття IV З'їзду слов'янських географів у м. Софії. У ньому брали участь, репрезентуючи українську науку, В. Кубійович від НТШ, В. Щербаківський від УВУ. В. Кубійович представив ученим конгресу виставку «Український народ», давав пояснення до експонатів, відповідав на запитання. Ця експозиція доводила культурну, мовну своєрідність, релігійну відмінність українців [42, 1].

Непересічною подією в житті товариства стало те, що міністр освіти і віросповідань Польщі разом з куратором Львівського шкільного округу 11 березня 1936 р. відвідали НТШ. Президія товариства на чолі з професором, доктором І. Раковським привітала міністерську делегацію у залі засідань, провела екскурсію будинками установи. Міністр оглянув бібліотеку, природознавчий музей та посмертну виставку О. Новаківського. Остання вразила гостей змістовністю і комплексом наповнення. У розмові з президією міністр цікавився умовами і потребами наукової праці товариства [43, 5].

Наукове товариство намагалось брати участь в усіх наукових з'їздах і святах, на які його запрошували, не залишатись осторонь репрезентації української науки на міжнародному рівні.

На V з'їзді українських музеологів у Перемишлі 16-17 травня 1937 р. НТШ представляли Я. Пастернак, І. Крип'якевич, І. Гургула, І. Свенціцький, В. Щурат, В. Залозецький. І. Свенціцький виголосив доповідь про історію розвитку української музейної справи, Я. Пастернак, директор Музею НТШ (1929-1939), висвітлив діяльність Музею товариства [17, 32].

НТШ бере активну участь у підготовці праць «З'їзду Української Культури», що відбувся в 1938 р. з нагоди ювілею Товариства «Просвіта», та взяло на себе організацію «Наукової секції цього з'їзду» та «Педагогічної Вистави». Слід відмітити участь НТШ у всесвітніх з'їздах. Товариство скористалося можливістю відрядити свого представника Й. Скрутеня на з'їзд візантологів, що проходив у Римі 20-27 вересня 1936 р. [17, 32].

Протягом 28 серпня-4 вересня 1938 р. у Цюріху проходив VIII Міжнародний конгрес істориків, від НТШ брав участь М. Кордуба. Форум істориків відбувався на тлі загострення міжнародних відносин у Європі у переддень Другої світової війни. Згодом газета «Діло» повідомляла, що доповідь М. Кордуби на тему «Домінуюче становище Галицько-Волинської держави на Сході Європи в II половині XIII ст.» мала багато слухачів і схвальну оцінку в дискусії, викликала прохання до вченого з боку німецьких і чеських професорів надіслати їм копії реферату [44, 6]. Цей же вчений був учасником і VII конгресу у Варшаві 1933 р., масштабної події у науковому світі. Офіційно в конгресі брало участь 12 українських істориків, окрім М. Кордуби НТШ представляли М. Чубатий, Р. Зубик, Я. Пастернак. Темою доповіді М. Чубатий обрав проблему

«Предмет історії українського права» [25, 69-93], яка викликала жваву і творчу дискусію. Через те що на конгресі не допустили промови українською мовою, він виголосив доповідь німецькою мовою. Детальний аналіз конгресу та свої враження М. Чубатий подав у статті «VII Міжнародний конгрес істориків та українці (спостереження історика)» [45, 469-474].

Напередодні VIII Міжнародного конгресу історичних наук, так само у Цюриху, відбулися наради «Федерації історичних товариств Східної Європи», що об'єднувала 41 наукове товариство, які вивчали Східну Європу і слов'янство, до їх складу входило й Наукове товариство ім. Шевченка, яке внесло вагомий науковий доробок у розкриття цих питань [16, 267].

Члени НТШ наполегливо беруть участь у міжнародних з'їздах, конференціях, працюють у авторитетних інституціях Європи, де здобули світову славу і визнання. Це сприяло обміну думок, швидкому реформуванню світової науки і культури, залученню до праці молодих науковців [46, 25].

Шляхом активної участі у міжнародному науковому житті НТШ інформувало науковий світ про здобутки української науки, ознайомлювало науковців світу з традиційною українською культурою, її самобутністю і багатством. Крім того, – що надзвичайно важливо у будь-якій сфері діяльності, – відбувалось розширення інформаційного кола, налагодження особистих наукових контактів. Шляхом здобування престижу в науковому світі здійснювалась важлива місія визнання української науки, української національної інституції, визнання НТШ як фактичної академії наук, що дорівнювало визнанню України навіть у умовах підневільного її становища.

Література

1. Грушевський М. Наукова діяльність Товариства ім. Шевченка в 1896-1897 рр. // Діло. – 21 січня – 2 лютого 1898. – С. 4.
2. Лев В. Наукова і видавнича праця НТШ // Альманах УНС. – 1973. – С. 55-62.
3. Романів О., Грицак Я. НТШ: етапи діяльності // Вісник АНУ. – 1990. – № 3. – С. 69-76.
4. Ювілей академіка М.С. Грушевського 1866-1926. І Ювілейні засідання. II Привітання. – К., 1927. – 108 с.
5. Дермаль А. [Некролог] // Хроніка НТШ у Львові. – 1922. – Ч. 65 – 66. – С. 102.

6. Кривецький І. Бібліотека Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. – Л., 1929. – 16 с.
7. Замітка про спільне засідання трьох акцій // Діло. – 24 травня 1924. – С. 4.
8. Хроніка НТШ. – Львів, 1926. – Ч. 67-68. – 176 с.
9. Кубійович В. Історія Наукового Товариства ім. Шевченка. – Нью-Йорк-Мюнхен. – 1949. – 51 с.
10. Єдлінська У. Визначні діячі НТШ. Кирило Студинський: Життєписно-біографічний нарис. – Львів, 2006. – 309 с.
11. Хроніка НТШ. – Львів, 1930. – Ч. 69-70. – 135 с.
12. Романів О. Наукове товариство ім. Шевченка – перша Українська Академія Наук // Київська старовина. – 1991. – № 1-2. – С. 49-72.
13. Студинський К., Гнатюк В. Пропам'ятне письмо НТШ у Львові з нагоди заборони національної назви українського народу Кураторією Львівського шкільного округу. – Львів, 1923. – 4 с.
14. Статути, листи, касові звіти та інші документи про діяльність НТШ. – ЦДІАУ у Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 55. – 191 арк.
15. Нова зоря. – 1926. – № 46. – С. 4-5.
16. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939). – К., 2004. – 631 с.
17. Хроніка НТШ. – Львів, 1937. – Ч. 73. – 176 с.
18. Раковський І. Спомини у НТШ у Львові // Український історик. – 1979. – № 1-4 (61-64).
19. Текст доповіді радянській владі про стан Товариства. – ЦДІАУ у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 28. – 15 арк.
20. Хроніка НТШ. – Львів, 1939. – Ч. 74. – 147 с.
21. Головацький І., Раковський І. Визначні діячі НТШ: Життєписно-біографічний нарис. – Львів, 2004. – Число 9. – 211 с.
22. Кубійович В. Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка (1873-1949). – Львів, 1991. – 53 с.
23. Листування з греко-католицькою консисторією і ординатом Станіславським воєводським управлінням про створення комісії по охороні природи і заповідників. – ЦДІАУ у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 88. – 65 арк.
24. Статути, листи, касові звіти та інші документи про діяльність НТШ. – ЦДІАУ у Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 55. – 191 арк.
25. Дорошенко В. Огнище української науки – НТШ. – Нью-Йорк – Філадельфія, 1951. – 147 с.
26. Кучер Р. Наукове Товариство ім. Шевченка: Два ювілеї. – К.: Наукова думка, 1992. – 112 с.
27. Діло. – 13 червня 1924.
28. Книга протоколів засідань етнографічної комісії за 1914 рік. – ЦДІАУ у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 746.
29. Діяльність секцій і комісій // Хроніка НТШ. – Львів, 1926. – Ч. 67 – 68. – С. 23-31.
30. Новий час. – 1926. – Ч. 72. – С. 2.

31. Брик І. Перший зїзд словянських філологів у Празі. – ЦДІАУ у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 96. – 21 арк.
32. У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941). – К.: Наук. думка, 1993. – 765 с.
33. Хроніка НТШ. – Львів, 1930. – Ч. 69–70. – 135 с.
34. Рукописний фонд Інституту мистецтвознавства, етнології та фольклористики ім. М. Рильського НАН України. – Ф. 29-1, листування 23, арк. 2.
35. Гузар О. Роль НТШ у формуванні єдиного загальноукраїнського правопису 1900–1929. – С. 44–69.
36. Листи Українського Наукового інституту в Берліні про свою діяльність та прохання взяти участь у роботі виставки НТШ. – ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 771. – Оп. 1. – Спр. 13. – 16 арк.
37. Хроніка НТШ. – Львів, 1932. – Ч. 71. – 39 с.
38. Korduba M. Chmielnicki Bohdan Zenowi (1595–1657) // Polski słownik biograficzny. – Т. 3. – Kraków, 1937. – S. 329–334.
39. Хроніка НТШ. – Львів, 1935. – Вип. 1. – Ч. 72. – 100 с.
40. Нова зоря. – 1934. – № 72. – С. 4.
41. Кубійович В. Будівничі НТШ і ЕУД. – Київ–Нью-Йорк–Чикаго: Обереги, 1998. – 252 с.
42. Українські вісті. – 1936. – Ч. 195 (233). – 26 серпня. – С. 1.
43. Новий час. – 1936. – Ч. 59. – С. 2.
44. Листи Кордуби М. до Крип'якевича І. з Варшави. – ЦДІА у Львові. – Ф. 357. – Оп. 1. – Спр. 24. – 11 арк.
45. Чубатий М. VII Міжнародний конгрес істориків та українців (спостереження історика) // Дзвони. – Р. 3. – 1933. – С. 469–474.
46. Штойко П. Визначні діячі: Степан Рудницький. – Львів, 1997. – № 2. – 184 с.

Андрій Кліш
БОРОТЬБА ЗА УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ У ЛЬВОВІ І УЧАСТЬ У НІЙ КИРИЛА
СТУДИНСЬКОГО (20-ті рр. XX ст.)

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Показано, що вища освіта була життєво необхідною для тогочасної національної української молоді. Успіхи таємного українського університету у Львові в 20-х рр. XX ст. переконали багатьох захищати цю ідею, незважаючи на протидію польської адміністрації. Чільна роль у підтримці українських науковців належала професору К. Студинському.

Актуальним завданням сучасної історичної науки залишається всебічне вивчення персоналій видатних громадсько-політичних діячів, чиї імена в умовах панування в Україні однопартійної тоталітарної системи перебували поза межами наукових досліджень або й узагалі були викреслені з української історії. До них слід віднести й Кирила Студинського (1868–1941) – багатолітнього голову Наукового товариства імені Шевченка, яке відіграло помітну роль в історії західноукраїнських земель кінця XIX – першої половини XX ст.

Багатогранна діяльність К. Студинського не знайшла належного висвітлення у вітчизняній історіографії. Окремі аспекти теми відображено в працях сучасників тих подій, які тією чи іншою мірою розкрили участь К. Студинського у суспільно-політичному житті Західної України, зокрема у справі утворення українського університету у Львові. Тут слід відзначити праці В. Мудрого, перевидані Науковим товариством ім. Шевченка та Українським вільним університетом у 1999 р. [1], з яких ми дізнаємося про унікальні, незнані широкому загалові сторінки боротьби українського студентства за право на національну вищу освіту і ту роль, яку відігравав у цій боротьбі професор Львівського університету К. Студинський. Серед сучасних авторів, праці яких присвячені боротьбі українства за національну вищу школу, можна відзначити В. Качмара [2], Р. Ковалюка [3], П. Лазечка [4], Р. Кучера [5], Т. Палія [6].

Заслугує на увагу стаття М. Богачевської-Хом'як на сторінках «Harvard Ukrainian Studies» [17], в якій проаналізовано проблеми створення українського університету у Львові в 20-х рр. XX ст., зокрема прослідковано роль у цьому процесі К. Студинського.

З архівних автор використав матеріали особового фонду К. Студинського [7-9], а також його листи до Лося, які зберігаються у рукописному відділі Ягеллонської бібліотеки (Краків, Польща) [18].

Хронологічно участь К. Студинського у боротьбі за утворення української вищої школи можна поділити на три періоди: австро-угорський (до 1918 р.), польський (1919–1939 рр.), радянський (1939–1941 рр.). Ми розглянемо лише другий період.

З перших днів після завершення війни розпочалася реорганізація Львівського університету. Вже у 1919 р. утратив (подвійність – переведення українських шкіл на українсько-польські. – А.К.) було скасовано й ліквідовано українські кафедри. Викладання всіх дисциплін переводилося на польську мову, викладачів-українців усувалося від роботи. Крім того, для того щоб займатися педагогічною діяльністю необхідно було мати польське громадянство («обитевательство») [11, 222].

Міжвоєнна Польща була типовою поліцейсько-бюрократичною державою, де розгалужена система управління з чисельним службовим апаратом ретельно контролювала різні життєво важливі сфери. 7 червня 1919 р. польська влада затримала К. Студинського і відправила на заслання в Домб'є. У Баранові, на пропозицію О. Ціпановської, К. Студинський бере активну участь у заснуванні «Українського університету». К. Студинський читав доповіді про боротьбу за український університет, про побут в Україні, про діяльність Крайової шкільної ради та інші важливі аспекти життя українського народу [19, 30].

Українці Східної Галичини не могли залишити свою молодь без університетської освіти. Тому українські наукові інституції взяли на себе організацію систематичних курсів, які замінили університет. Першим стало на шлях реалізації цієї справи Наукове товариство ім. Шевченка [4, 66].

20 вересня 1919 р. у пресі було оголошено про початок занять на систематичних наукових курсах. Їхня програма охоплювала три факультети університету: філософський, правничий і теологічний. Через своїх представників О. Барвінського, К. Студинського та В. Щурата для легалізації курсів Товариство звернулося до делегата

польського уряду в Східній Галичині д-ра Галецького [16, 80]. Проте польська влада 27 вересня 1919 р. безпідставно заборонила проводити курси. Також було заборонено проведення університетських курсів на базі Ставропігійського братства. Проте справа про утворення українського університету у Львові на цьому не закінчувалася. Активну участь у боротьбі за утворення української вищої школи брав К. Студинський.

Наприкінці серпня 1920 р. міністр освіти Польщі Ратай запросив представників українських науковців Львова, які були найактивнішими учасниками «університетських акцій», – К. Студинського, В. Щурата, Ф. Федака, – й повідомив їх, що уряд надає можливість відкрити 1 січня 1921 р. український університет в м. Станіславі (тепер Івано-Франківськ). Для реалізації цієї мети буде виділено 3 мільйони польських марок – дуже мізерну суму грошей, як на той час, тому що відбувалась постійна девальвація цієї валюти. Українські представники заявили, що українська громадськість не погоджується на університети поза Львовом. Ідея створення університету поза Львовом була абсурдною через брак бібліотек, необхідних наукових установ, і навіть хоча б тому, що ніхто з поважних українських науковців не згодився б на переїзд і роботу в такому закладі. На цю заяву Ратай відповів, що у разі відмови українських науковців польський уряд запросить викладачів з-за меж Західної України. Таким чином, ці «переговори», вірніше їх видимість, припинилися [5, 48].

Восени того ж року при академічній громаді почали діяти філософські й правничі курси. Кількість слухачів на них дедалі збільшувалася. Заняття стали систематичними. Для керівництва курсами було обрано трьох директорів відділів (філософського, правничого та медичного), які колегіально вирішували всі питання.

3 ініціативи членів НТШ на початку липня 1921 р. курси було реорганізовано в Український таємний університет на зразок західноєвропейських. У ньому були такі відділи: філософський, правничий і медичний. К. Студинський у згаданому університеті викладав два предмети: Огляд української літератури XVI–XVII ст. (2 год. на тиждень) та Важніші питання з української літератури (2 год. на тиждень) [1, 89].

К. Студинський вважав, що Український таємний університет у Львові повинен був існувати до утворення державного університету [7, 18].

У липні 1921 р. польські урядовці звернулися до К. Студинського з пропозицією організації філософського відділу для українського університету (швидше за все у Станіславі), проте він її не прийняв.

11 грудня 1921 р. у зв'язку з діяльністю таємного українського університету в К. Студинського було проведено ревізію [1, 138].

Паралельно здійснювалися спроби заснування легального українського університету. У 20-х рр. XX ст. більшість представників української інтелігенції вважала, що вища освіта була життєво необхідною для національної молоді. Успіхи таємного університету переконали багатьох захищати цю ідею, незважаючи на протидію польської адміністрації. Проте всі розуміли, особливо викладачі, що нормально університет може функціонувати лише при постійній фінансовій підтримці уряду.

Очоливши НТШ, К. Студинський не полишає надії на відкриття українського університету. Так, зокрема, за інформацією поліції Львів-місто від 10 грудня 1925 р., НТШ звернулося за дозволом на проведення циклу викладів, як популярних лекцій, доступних для широкої публіки. Зокрема, він був одним з викладачів, який погодився їх провести [1, 145].

Найбільш серйозну пропозицію щодо створення офіційного українського університету зробив коаліційний уряд центристів та право-центристів між 1924 і 1925 роками. Засідання комісії відбулось 9 вересня 1924 р. в бюро Міністерської Президії у Варшаві. У ньому взяли участь професори Й. Лось і Фр. Зойль, з української сторони професори Р. Смаль-Стоцький та К. Студинський, зі сторони уряду – доктор Т. Варинський і доктор Ст. Лось. План передбачав створення комісії, яка включала б представників уряду та викладачів Ягеллонського та Львівського університетів.

До компетенції Комісії входило:

А. Аналіз законодавчих актів і урядових пропозицій, пов'язаних з покликанням до життя університету.

Б. Внесення пропозицій щодо створення кафедр і їх складу, подавати пропозиції на затвердження високого наукового ступеня, задовольнити всі його потреби, організації та адміністрації.

Потім пропозиції на виділення відпусток, визначення стипендій для приготування до здобуття наукового ступеня, а також пропозиції на суплентури.

В. Внесення пропозицій щодо створення Комісії, яка б контролювала тих, хто оскаржуватиме у випадку сумнівів щодо важливості вищої освіти, відбутої в поганих умовах.

Г. Внесення пропозицій щодо створення університетських курсів. [викреслений]

Протокол (з викресленням пункту Г підписали всі присутні [17, 531-532].

Цей протокол як урядовий комунікат було розміщено в пресі, а його текст переслано телеграфом міністрові Скринському до Женев.

Ця комісія працювала над заснуванням українського університету у Кракові, після чого його мали перенести в місто на етнічній українській території.

Слід сказати, що кандидатуру К. Студинського розглядали на призначення на посаду професора Ягеллонського університету. Проте це призначення зіткнулося з адміністративними проблемами. Міністр Грабський не тільки відкладав призначення, але й знайшов спосіб йому протидіяти, запропонувавши К. Студинському набагато нижче становище, порівняно із становищем за часів Австро-Угорської імперії. Йому пропонували посаду контрактного професора, на котру К. Студинський категорично не погоджувався, у листі до Лося зазначивши: «Мене ламали по життю, але не зламали. Я не зігну ший, бо все, що було для мене і моїх дітей дорогим, таким і залишиться» [525].

5 листопада 1924 р. К. Студинський, як голова університетського комітету НТШ, запропонував кандидатури українських членів для комісії у справі створення українського університету: О. Колессу, Ст. Дністрянського, Ст. Рудницького, К. Студинського, В. Верхановського, І. Свенціцького.

Проте, він не послав листа безпосередньо в міністерство, а продиктував С. Смаль-Стоцькому, який надіслав його разом із своїм власним листом.

Саме лист С. Смаль-Стоцького, в якому висловлювалася повна лояльність до польської влади, викликав неоднозначну реакцію в українському суспільстві.

К. Студинський не підтримав свого колегу. Зокрема, у листі до Я. Лося він звинувачував С. Смаль-Стоцького у перекручуванні уявлень українського академічного товариства. У тому ж листі він подав приклади того, чому співпраця з поляками була практично неможливою, оскільки 11 українських професорів та лекторів були

звільнені з Львівського університету, 500 українських шкіл були змінені на двомовні. По суті, все, чого досягли українці за часів Австро-Угорщини, було скасовано польською владою [18].

Університетська акція 1920-х рр. не лише не увінчалася успіхом, але й зіпсувала репутацію К. Студинському.

Наукова та видавнича діяльність НТШ вимагала поповнення наукового потенціалу високоосвіченими науковими працівниками, насамперед молоддю. Ще в 1903 р. М. Грушевський висловив пропозицію про заснування Академічного дому. Мета цієї інституції визначена такими словами К. Студинського: «Від довшого часу відчувалася болючо потреба дому, де українсько-руська молодіж вищих шкіл могла би знаходити добрі, гігієнічні і можливо дешеві помешкання та таку ж їжу, в крайній потребі і кредит (по змозі), де б виховувалась вона в здоровій атмосфері праці, вищих духовних інтересів, суспільних і національних обов'язків і, не марнуючи своїх сил у біді або невідповідних обставинах, приносила би в тяжку боротьбу життя непорушні запаси енергії, свіжість інтересів та ідеалів суспільної діяльності» [13, 141].

У 1907 р. Академічний дім (вул. Супінського, 17), побудований на кошти меценатів як з Наддніпрянської України, так і з Галичини, було передано українській студентській молоді.

Проте під час Першої світової війни в цьому будинку розміщувалося царське військо. К. Студинський згадував, що «залишилося з багатого інвентара кілька розбитих шаф, столів та кільканадцять крісел» [13, 142].

Не маючи коштів на відновлення і нове обладнання будинку, Виділ НТШ на засіданні 26 червня 1918 р. ухвалив рішення передати приміщення Академічного дому гімназії сестер Василянок.

Попри особисті інтереси, Кирило Студинський повертає у власність Товариства Академічний дім: «...я рішився поволі перебрати будинок «Акад. Дому» й передати його для вжитку молоді. Особисто була для мене дуже прикра з різних причин. В «Акад. Домі» містилася одинока тоді у Львові жіноча гімназія, у відношенні до якої я мав зобов'язання хоч би тому, що тут училася свого часу моя дитина... Всі умови виконано і дня 30.7.1927 р. переняв я будинок на власність Товариства...» [14, 16–17].

З Академічним домом пов'язана діяльність студентського товариства «Академічна громада», студентського хору «Бандурист». Без сумніву, заслуговує визнання праця К. Студинського, який доклав

чимало зусиль у боротьбі за існування та функціонування цієї інституції згідно з її прямим призначенням. Не один студент, знайшовши тут притулок і підтримку, зміг здобути освіту і вийти в люди. Отже, як ми бачимо, К. Студинський особливо дбав про створення належних умов для науково-освітньої праці студентської молоді.

К. Студинський підтримував українських науковців у боротьбі з несправедливістю польської влади, яка чинила тиск на певні прояви національно-свідомого життя. Типовим є приклад з наданням дозволу на польові дослідження для відомих археологів Ярослава Пастернака та Юрія Полянського. Перше звернення К. Студинського, як Голови НТШ, до відділу мистецтв при воєводському уряді у Львові з проханням про дозвіл датоване 1 липня 1931 р. У листі подавалася характеристика обох кандидатів і розглядалося культурне значення Музею НТШ. Очевидно, лист був проігнорований польською стороною, бо через півроку, 15 січня 1932 р., К. Студинський знову надсилає на ім'я начальника воєводського управління консервації запит щодо справи дозволу на археологічні розкопки для Я. Пастернака і Ю. Полянського. Цей лист також, ймовірно, залишився без відповіді. І лише втручання варшавських чиновників змінило ситуацію на краще [15, 219].

Боротьба українців за освіту рідною мовою належить до найбільш яскравих сторінок суспільно-політичного життя Галичини 20-х рр. XX ст. Важливе місце у цій боротьбі займав і К. Студинський. Подальше заповнення «білих плям» та прогалин в його життєписі, створення цілісного й детального політичного портрета цього діяча могло б сприяти поглибленню людського виміру в нашому розумінні складних етно-політичних процесів в Україні першої третини XX ст.

Література

1. Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині. – Львів – Нью-Йорк: Українознавча бібліотека НТШ, 1999. – 194 с.
2. Качмар В. За український університет у Львові: Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець XIX – початок XX ст.). – Львів: Львівський державний університет ім. Івана Франка, 1999. – 118 с.
3. Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях XIX–XX ст. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2001. – 420 с.

4. Лазечко П. З історії створення та діяльності Українського таємного університету у Львові (1921–1925 рр.) // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 64–71.
5. Кучер Р.В. Наукове товариство імені Шевченка: Два ювілеї. – К.: Наук. думка, 1992. – 112 с.
6. Палій Т. Радянська Львівська університетська історія в 1939–1941 роках // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль, 2005. – Вип. 2. – С. 200–204.
7. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДАУ у Львові). – Ф. 362 (Студинський К.). – Оп. 1. – Спр. 39 (Проект статуту, протоколи конференцій, листи та інші документи про діяльність комісії по заснуванню українського університету у Львові). – 48 арк.
8. ЦДАУ у Львові. – Ф. 362 (Студинський К.). – Оп. 1. – Спр. 89 (Статті про возз'єднання українського народу, радянську Конституцію, про І. Франка, опубліковані в газетах «Вільна Україна», «Вісті» і «Советская Украина»). – 9 арк.
9. ЦДАУ у Львові. – Ф. 362 (Студинський К.), оп. 1, спр. 11 (Спогади Студинського К. про студентські роки життя (від 1890 р. – 1893)). – 97 арк.
10. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2000. – 346 с.
11. Елкин А. И. Русская школа в Польше (1918–1939 гг.) // Вісник Харківського державного університету. – 1998. – № 413: Історія. – Вип. 30. – Харків, 1998. – С. 214–222.
12. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: Наук. думка, 2001. – 912 с.
13. Брилинський Т. «Академічний дім» у Львові – сторінка історії НТШ // Т. Шевченко і українська національна культура: Матеріали наук. симпоз., Львів, 8–9 червня 1989 р. / ЗНЦ АН УРСР, Ін-т сусп. наук та ін. – Львів: Світ, 1990. – С. 141–142.
14. Студинський Кирило. За Академічний дім. – Львів: Накладом автора, 1927. – 36 с.
15. Романюк Т. Документальні матеріали Ярослава Пастернака в архівних збірках Львова // Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 20–21 вересня 1996 рр. – Львів, 1999. – С. 213–224.
16. Мудрий В. Боротьба за огнище української культури в західних землях України. – Випуск 1. – Львів, 1923. – 130 с.
17. Bohachevsky-Chomiak M. The Ukrainian University in Galicia: A Pervasive Issue // Harvard Ukrainian Studies. – Volume V. – Number 4. – Desember 1981. – P. 497 – 546.
18. Oddział Rękopisów Bibliotece Jagiellońskiej. – 7570 IV. Materiały dotyczące komisji organizacyjnej Uniwersytetu o j. wykładowym ruskim (ukraińskim). Listy do J. Łosia: k. 53, 65–66, 69–72, 82–85; Bruliony listów J. Łosia k. 81.

19.Єдлінська У. Кирило Студинський (1868-1941): Життєписно-бібліографічний нарис. – Львів, 2006. – 309 с.

Лариса Родіонова
ВІДНОСИНИ МІЖ УКРАЇНСЬКИМ ТОВАРИСТВОМ
«СІЛЬСЬКИЙ ГОСПОДАР» І ПОЛЬСЬКОЮ ВЛАДОЮ
(1920–1930 рр.)

Тернопільський національний економічний університет

Проаналізовано систему державно-громадського сприяння сільському господарству в Польській державі в 20-30-х рр. ХХ ст., відносини між товариством українських аграрних виробників «Сільський господар» і державними адміністраціями та органами самоврядування.

Проголошений українською владою курс на інституційне забезпечення ринкової трансформації економіки вимагає нормалізації відносин між державною виконавчою владою, органами місцевого самоврядування та громадськими професійними організаціями підприємців. Одним з аспектів дослідження розподілу повноважень та відповідальності всіх суспільних сил є вивчення вітчизняного та зарубіжного досвіду становлення аграрного бізнесу, зокрема на українських землях, що входили до складу Польської Речі Посполитої в 1920-1930-х рр. Господарська практика доводить, що незнання історії питання перешкоджає розумінню його сучасного стану.

У працях українських вчених-аграрників П. Гайдуцького, І. Лукінова, О. Онищенко, П. Саблука, В. Юрчишина та ін. використано історико-економічні дані, практикується історико-економічний аналіз, однак звернення до історії мають непослідовний та несистемний характер.

Метою даної статті є поглиблений аналіз системи державно-громадського сприяння сільському господарству в Польській державі, відносин між товариством українських аграрних виробників «Сільський господар» і державними адміністраціями та органами самоврядування.

Українське товариство «Сільський господар» (1899-1944 рр.), створене спільними зусиллями інтелігенції та селянства Галичини, було першою та єдиною громадською організацією, що захищала інтереси селянства, сприяла раціоналізації, організації, інтенсифікації та товарності селянського сільськогосподарського виробництва в умовах розвитку світової індустріальної економіки. На 1 січня 1939 р.

товариство об'єднало гуртки у 53,8 % громад і 17,6 % українських господарств Галичини [1, 21–22]. Зростала середня кількість членів у гуртках: 1934 р. – 41, 1938 р. – 77 [2, 590].

Розв'язання проблем села об'єктивно зумовлювалося аграрною політикою Речі Посполитої. Її основними напрямками було законодавче забезпечення розвитку аграрної економіки, формування системи регулювання сільського господарства, проведення земельної реформи та землевпорядкування, розвиток сільськогосподарської освіти та науки, визначення основних організаційних і технологічно-технічних вимог господарювання та контроль за їхнім виконанням, агрономічна та економічна допомога виробникам у реформуванні господарства, сприяння розвитку внутрішнього аграрного ринку та експорту сільськогосподарської продукції. Із наростанням у першій половині 1930-х рр. кризово-депресивних явищ зросло значення ефективного макроекономічного регулювання сільського господарства, зокрема його планування.

Система регулювання сільського господарства в Польській державі мала суспільний характер, характерний для всіх економічно розвинених країн. Вона поєднувала діяльність органів державної влади, територіального і господарського самоврядування. Державне управління представляли Міністерство сільського господарства, Міністерство аграрних реформ та їхні відділи воєводських управлінь (у 1932 р. міністерства об'єднані), Головна земельна комісія з економічним, сільськогосподарським і ветеринарним відділами, Державний сільськогосподарський банк, Державний науковий інститут сільського господарства у м. Пулави. Вони визначали напрями аграрної політики, забезпечували загальне керівництво, правове, адміністративне та економічне регулювання агровиробництва, контролювали господарську діяльність органів самоврядування.

Визначальним чинником розвитку сільського господарства було територіальне і господарське самоврядування: Державна сільськогосподарська рада при Міністерстві сільського господарства, воєводські аграрні палати, повітові аграрні комітети, сільські ради, інститути самоорганізації населення. Державна сільськогосподарська рада працювала як дорадчий орган, до її складу входило 50 представників сільськогосподарських установ, навчальних закладів та особи, іменовані урядом. Воєводські аграрні палати були головним регулятивно-координуючим органом сільськогосподарського

самоврядування, готували і аналізували проекти законів, організовували статистичні дослідження, контролювали виробничі процеси, аграрний ринок, сільськогосподарську освіту та науководослідну справу, агрономічну та економічну допомогу населенню. На українських землях працювали Львівська, Волинська, Поліська хліборобські палати. Так, праця Львівської хліборобської палати (з 1 серпня 1933 р.) здійснювалась у ревізійному, фінансово-бюджетному, аграрної політики, спеціалізованих за галузями сільського господарства, видавничому, дрібних господарств комітетах. Повітовий аграрний комітет на територіальному рівні опрацьовував плани і проекти бюджетів, проводив меліоративні роботи та упорядкування громадських земель, розвивав фахову освіту, організовував агрономічну та економічну допомогу населенню, дослідну справу, ветеринарну службу, боротьбу із хворобами і шкідниками рослин, страхування, створював міжкомунальні електрифікаційні союзи, постачав техніку, співпрацював і контролював діяльність громадських об'єднань виробників (товариств сільського господарства), захищав інтереси хліборобів у державних органах. Комітет узгоджував свою діяльність з відділом самоврядування повітового управління, повітовою і воєводською радами.

Складовою праці самоврядування була діяльність громадських організацій агровиробників – товариств сільського господарства, які розглядали як інститути самоорганізації. Вони працювали на основі австрійського закону 1867 р. та польського 1932 р. Їхню діяльність регламентували також закон «Про сільськогосподарську працю самоврядування та співпрацю в ньому вільних сільськогосподарських організацій» (1928 р.) і спеціальне положення (1939 р.). Загальнопольського товариства не було. Шість регіональних товариств у 1938 р. об'єднували 12395 гуртків з 446,5 тис. членів [3, 5]. У Галичині монопольне становище прагнуло посісти польське Галицьке товариство господарське, яке в 1919 р. змінило назву на Товариство господарське Східної Малополющі, у тому ж році об'єдналося з Малопольським товариством хліборобським у Кракові в одне – Малопольське товариство хліборобське. У 1937 р. його членами було 52115 господарів, об'єднаних в 1971 гуртку [4, 18]. Активно працювали польські галузеві товариства виробників: Союз експортерів зерна, Малопольський союз млинів, Союз годівельників свиней, Синдикат польських експортерів свиней і худоби, Польський

беконовий союз, Східно-Малопольський союз експортерів яєць тощо. У червні 1935 р. засновано Союз сільськогосподарських палат і організацій, який репрезентував польське сільське господарство. Товариства сільського господарства входили до секції добровільних організацій. Організованість агропромисловців Польської держави була низькою. У 1938 р. із 3,3 млн господарств лише 14 % були членами добровільних господарських товариств, 28 % – кредитних, 6 % – молочарських і 3 % – споживчих кооперативів [5, 1].

Плани діяльності товариств (виключною сферою була організація позашкільної сільськогосподарської освіти) погоджувалися і були складовою праці органів місцевого самоврядування, які делегували певні управлінські повноваження та матеріально допомагали. В 1932 р. на законодавчому рівні товариства сільського господарства були визнані посередниками між виробниками і переробниками сільськогосподарської продукції, відповідальними за її якість і стандартизацію [6, 8].

Аграрна політика Польщі не враховувала інтересів українського селянства. Захисником прав і організатором реформування українських селянських господарств було товариство «Сільський господар». Його стосунки з державними і самоврядними польськими інститутами були складними. «Сільський господар» вимагав від влади офіційного визнання головної хліборобської організації українського селянства рівноправною з польськими товариствами, врахування його позиції щодо формування та реалізації аграрної політики всіма державно-господарськими інститутами на центральному та місцевому рівнях.

Влада вважала, що діяльність «Сільського господаря» з ідеологією українського громадсько-економічного життя суперечить унітарній політиці Польської держави, дублює роботу польських організацій. Свідомо гальмувалося зростання товариства. Було заборонено заснування філій у Рівному, Острозі, Володимирі-Волинському, Холмі, Ковелі, в 1935 р. закрита філія у Кременці, в 1937 р. – у Луцьку. Щороку не реєстрували та закривали гуртки, наприклад у 1938 р. їхня кількість становила 23, з них чотири останні заборонили на Волині [7, 21]. Тернопільське воєводське управління до 1934 р. не затверджувало статуту товариства 1929 р., перешкоджаючи заснуванню та перереєстрації гуртків [8, 12].

Владні структури вимагали узгодження планів діяльності «Сільського господаря» з Міністерством сільського господарства,

місцевим самоврядуванням та Малопольським товариством сільського господарства. У зв'язку з ухваленням п'ятирічного (1931–1935 рр.) плану розвитку сільського господарства Польської держави правління «Сільського господаря» виробило план діяльності, затверджений у 1932 р. Міністерством сільського господарства. Це засвідчило офіційне визнання товариства і дозволило брати участь у праці самоврядування на рівні з іншими хліборобськими товариствами. У червні 1932 р. Міністерство сільського господарства на конференції з проблем аграрного ринку дозволило експорт сільськогосподарських продуктів «Сільському господарю», якщо він доведе результативність праці над їх поліпшенням. У вересні 1933 р. Львівська хліборобська палата почала перевірку діяльності сільськогосподарських товариств. У березні 1934 р., не отримавши необхідної інформації від «Сільського господаря», Львівська хліборобська палата ще раз поставила питання про докази його дієвості. У цьому ж році Львівська хліборобська палата визнала «Сільський господар» організацією, завданням якої є «поліпшення сільськогосподарської продукції» з метою збільшення обсягів і раціоналізації виробництва, стандартизації та якості продуктів [9, 17].

У другій пол. 30-х рр. XX ст. керівництво товариства проводило політику використання всіх можливостей Польської держави для господарсько-культурного піднесення українського села, активізувало відносини з органами самоврядування і польськими товариствами сільського господарства. Головна рада і президія «Сільського господаря» в 1934 р. ухвалили рішення про вступ товариства до Союзу сільськогосподарських палат і організацій Речі Посполитої. Оскільки «Сільський господар» серед засновників не був названий, лише у квітні 1936 р. його представники увійшли до ради Союзу, а в липні вперше взяли участь у його з'їзді на правах гостей. Представники товариства входили до Державної сільськогосподарської ради у Варшаві, воєводських і повітових рад, Львівської аграрної палати, повітових аграрних комітетів, усіх господарських установ воєводств, повітів і громад. Віцепрезидентами Львівської хліборобської палати та головами «Українського клубу», що представляв інтереси українських селян, були члени «Сільського господаря» Т. Войнаровський і Ю. Павликовський. Керівництво товариства вимагало представництва в Поліській, Волинській і Люблінській хліборобських палатах. Інтереси українського селянства захищали депутати польського

парламенту (сенату і сейму), які об'єдналися в Українській парламентській репрезентації.

У 1939 р. для підготовки планів економічного розвитку Польської держави на 1940 р. і наступне триріччя при Львівській аграрній палаті було створено міжорганізаційний господарський комітет, на місцях – відповідні волосні та повітові комітети. Члени «Сільського господаря» домагалися входження до цих комітетів, виступали за посилення активної участі українців у господарському самоврядуванні.

«Сільський господар» постійно домагався, щоб у бюджетах громад були спеціальні позиції щодо піднесення культури сільського господарства через гуртки товариства. Товариство впродовж 1924-1931 рр. неодноразово зверталось до Міністерства сільського господарства щодо державної субвенції, але відповіді не було. Вперше в 1932 р. держава виділила 10 тис. зол., а в 1936-1938 рр. субвенції стали регулярними, відповідно 17,5, 15 і 15,2 тис. зол. [10, 11]. Філії «Сільського господаря» в 1937-1938 рр. отримали 11 тис. зл. субвенцій повітових аграрних комітетів [11, 79]. Львівська аграрна палата для організації позашкільної освіти надала 11800 зол. субвенцій [12, 34].

У 1939 р. польська влада почала реорганізацію Львівської аграрної палати на окремі палати у Львівському, Тернопільському і Станіславському воєводствах. «Сільському господарю» було запропоновано перебудуватися на воєводські товариства. Українські громадські діячі розцінили це як політику нищення українського організаційного та економічного розвитку. Влада заборонила святкування 40-ліття «Сільського господаря» та збори осередків, почала закривати гуртки, арештовувала активістів товариства.

Товариство «Сільський господар» впливало на проведення земельної реформи, змістом якої була парцеляція державної та великої приватновласницької землі, продаж її селянам. Реформа на українських землях мала колоніальний характер, проходила під гаслом «Польська земля – у польські руки» [13, 7]. Закон про автономію Галичини (1922 р.) забороняв внутрішню колонізацію земель не членами громад. Однак державні органи земельної реформи дотримувалися таємного розпорядку щодо 5 % доступу українців до купівлі землі. Українські селяни платили за землю готівкою, польські колоністи – довгостроковими банківськими кредитами. Довоєнне українське парцеляційне товариство «Земля»

впродовж 1920-1921 рр. розparcelювало лише 1000 га землі українських культурних і фінансових установ, але, не маючи кредитів, у 1924 р. реорганізувалося в кооперативний банк «Земля». На 1 січня 1923 р. поляки купили майже 200 тис. га розparcelьованої землі, українські селяни – приблизно 10 тис. га [14, 15–17]. Земельний закон 1925 р. дозволив вторинний ринок розparcelьованої землі. Українські селяни скупили за різними даними 53-66 %, однак аграрна структура селянського землеволодіння не змінилася. Купили землю лише 88561 українців, пересічно по 2,4 га [15, 30–36]. Закон 1937 р. обмежив продаж землі, отриманої під час парцеляції, дозволом державних органів, отже, зменшив можливості українців щодо її придбання [16, 17].

«Сільський господар» у 1925 р. почав акцію «Вся наша земля українським хліборобам» [17, 7]. Керівництво товариства домогалося ухвали щодо створення окремої української парцеляційної установи, але польський уряд не підтримав цю пропозицію. Представники товариства у Львівській аграрній палаті та Сеймі підтримали законопроекти про неподільність селянської землі, допомогу сільським промислам, селянам, які не успадковували землю. Осередки товариства сприяли гуртківцям в отриманні кредитів, були посередниками при продажу землі, сприяли створенню земельних кооперативів.

«Сільський господар» співпрацював з польською владою щодо організації сільськогосподарських навчальних закладів з українською мовою навчання. Польська влада планувала до 1940 р. у кожному повіті заснувати дві нижчі господарські школи (жіночу та чоловічу), фінансовані з державного бюджету, самоврядування і державних кредитів. Проте на організацію навчальних закладів з українською мовою навчання державних коштів не виділяли. Кожна спроба їх заснування розглядалася як «політична і протидержавна акція» [18, 1]. На початок 1935 р. на українських землях сільськогосподарську освіту можна було здобути на аграрно-лісовому факультеті Львівської політехніки, у трьох середніх, 33 нижчих, шести спеціальних польських сільськогосподарських школах і лише у чотирьох з українською мовою навчання. «Сільський господар» ініціював перед владою створення в 1934 р. Державного рільничого ліцею в с. Черниці Жидачівського повіту Станіславського воєводства, допомагав в організації та фінансував діяльність сільськогосподарських шкіл у селах Коршеві Коломийського повіту

(1926-1932 рр.), Миловані Товмачького повіту, курсів у с. Шибалині Бережанського повіту (1933-1939 рр.).

Товариство «Сільський господар» домоглося від польської влади визнання громадсько-агрономічної діяльності, спрямованої на індустріальне реформування господарств українських селян. Термін «громадська агрономія» російського походження поширився у Польській державі після виходу 1928 р. книги В. Грабського «Реформа громадської агрономії» [19]. Державні та громадські інститути, у тому числі товариства сільського господарства, створювали власний агрономічний персонал. У Польській державі в 1939 р. просвітницьку роботу серед сільського населення проводило майже 2000 інструкторів сільськогосподарських товариств [20, 26-27]. У «Сільському господарі», за неповними даними, у певний час працював 141 агроном з вищою освітою [21, 583-591]. Агрономи товариства подавали клопотання щодо господарських справ нарівні з польськими агрономами.

Для розв'язання проблеми оптимального землекористування осередки «Сільського господаря» брали участь у комасації (об'єднанні) селянських парцел і меліорації громадських земель. Представники товариства входили до кваліфікаційних комісій із землеустрою, брали участь у виробленні програм і планів, проведенні землевпорядних робіт у повітах і громадах. У 1928 р. товариство отримало дозвіл від Міністерства аграрних реформ на проведення комасаційних, від Міністерства сільського господарства – меліоративних робіт. У 1930-х рр. філії та гуртки товариства домагалися державних коштів і довгострокових кредитів на проведення комасації та меліорації. Впродовж 1934-1938 рр. за сприяння Львівської хліборобської палати і «Сільського господаря» в українських громадах Галичини змеліоровано 11 тис. га лук і пасовищ у 63 селах [22, 187-188].

Члени пасічних секцій брали участь у праці Львівської хліборобської палати зі стандартизації та торговельної класифікації меду, поширювали бджільницький інвентар, були посередниками між пасічниками та Міністерством сільського господарства і аграрних реформ у придбанні денатурованого цукру.

У 1936 р. дирекція «Сільського господаря» домоглася від Міністерства сільського господарства і аграрних реформ збільшення на 5 % селянських посівів цукрового буряка. Було узгоджено надходження буряка від селян до Городенківської цукроварні, із

Сокальського та Рава-Руського повітів Львівського воєводства – до волинських і холмських заводів.

Упродовж 1935-1939 рр. правління товариства спільно з Міністерствами сільського господарства і аграрних реформ, фінансів, Львівською аграрною палатою, Союзом землевласників, Малопольським товариством сільського господарства займалося будівництвом цукроварні в селі Березовиця під Тернополем і створенням нового плантаційного району цукрового буряка в Тернопільському воєводстві. Згідно з домовленостями, сировину постачали українські селяни Борщівського, Бережанського, Бучацького, Чортківського, Копичинецького, Підгаєцького, Перемишлянського, Скалатського, Тернопільського, Тереховлянського, Збаразького, Зборівського повітів. З дирекцією Державного тютюнового об'єднання було укладено домовленість про «мужів довір'я» «Сільського господаря» при установах, які відбирали тютюн для фабрик.

У 1937 р. «Сільський господар» через Польський беконний союз угодив контракт із беконярнями у Львові та Ярославі про поставку 200, пізніше 300 свиней щомісяця, що був поділений між 7 філіями [23, 2]. Він не був виконаний через заборону владних структур в окремих повітах, більш високі ціни на внутрішньому ринку порівняно з контрактними разом з премією. Клопотання дирекції «Сільського господаря» про створення нової беконярні в Золочеві залишилося без відповіді.

«Сільський господар» налагодив співпрацю з такими фірмами з продажу і виробництва мінеральних добрив: «Бюро рілних порад» у Львові, «З'єднані фабрики сполук азотових» у Мостиськах і Хожові, «Акціонерна спілка експлуатації солей потасових» у Львові, «Союз суперфосфатових» у Варшаві. Вони безкоштовно надавали свою продукцію, фінансово забезпечували показові акції.

Таким чином, товариство «Сільський господар», працюючи у системі взаємовідносин державних, самоврядних і громадських інститутів аграрної політики Польської держави, домоглося визнання інституту господарського самоуправління українських селян. Осередки товариства були центрами економічного життя українського села, організаторами індустріального ринкового реформування масового селянського господарства. Узагальнення досвіду діяльності «Сільського господаря» свідчить про необхідність узгодженої державно-громадської системи регулювання сільського

господарства. Громадські організації агровиробників повинні бути її складовою як інститути аграрного господарського самоуправління, сприяти розвитку економічної самодіяльності та самодопомоги.

Література

1. Звідомлення з праці Краєвого господарського товариства «Сільський господар» за 1938 рік – Л.: Накладом т-ва «Сільський господар» у Львові, 1939. – 79 с.
2. Крайове господарське товариство «Сільський господар» у Львові. 1899–1944: Спогади / За ред. П. Дубрівного. – Нью-Йорк: УВАН, 1970. – 600 с.
3. Pawlikowski W. Agronomia społeczna. Rozwój agronomii społecznej w Polsce w latach 1918–1939. – Warszawa, 1978. – 89 s.
4. Pawlikowski W. Agronomia społeczna. Rozwój agronomii społecznej w Polsce w latach 1918–1939. – Warszawa, 1978. – 89 s.
5. Центральний державний історичний архів у Львові (ЦДІАЛ). – Фонд 469 «Союз сільськогосподарських палат і організацій Польської республіки (м. Львів)». – Оп. 1. – Спр. 7. – 5 арк.
6. Звідомлення з праці Краєвого господарського товариства «Сільський господар» за 1932 рік – Л.: Накладом т-ва «Сільський господар» у Львові, 1932. – 37 с.
7. Звідомлення з праці Краєвого господарського товариства «Сільський господар» за 1938 рік – Л.: Накладом т-ва «Сільський господар», 1939. – 79 с.
8. ЦДІАЛ. – Фонд 302 «Крайове Товариство господарське «Сільський господар» у Львові». – Оп. 1. – Спр. 61. – 15 арк.
9. ЦДІАЛ. – Ф.302 – Оп. 1. – Спр. 135. – 20 арк.
10. ЦДІАЛ. – Ф.302 – Оп. 1. – Спр. 51. – 16 арк.
11. Звідомлення з праці Краєвого господарського товариства «Сільський господар» за 1938 рік – Л.: Накладом т-ва «Сільський господар», 1939. – С. 79.
12. ЦДІАЛ. – Ф.302 – Оп. 1. – Спр. 61. – 50 арк.
13. Павликовський Ю. За землю Батьківщини. – Л.: Накладом т-ва «Сільський господар», 1936. – 33 с.
14. Павликовський Ю. Земельна справа у Східній Галичині: Короткий історичний і економічний огляд земельного питання та сучасний його стан. – Л.: Друкарня НТШ, 1922. – 19 с.
15. Васюта І. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918–1939). – Л: Вища школа, 1978. – 191 с.
16. Баран С. Земельні справи у Галичині. – Авгсбург: Об'єднання українських кооператорів на еміграції, 1948. – 20 с.
17. Павликовський Ю. За землю Батьківщини. – Л.: Накладом т-ва «Сільський господар», 1936. – 33 с.
18. ЦДІАЛ. – Ф.302 – Оп. 1. – Спр. 495. – 4 арк.
19. Grabsky Wł. Reforma agronomii społecznej. – Warszawa, 1928. – 52 s.

20. Pawlikowski W. *Agronomia społeczna. Rozwój agronomii społecznej w Polsce w latach 1918–1939.* – Warszawa, 1978. – 89 s.
21. Крайове господарське товариство «Сільський господар» у Львові. 1899–1944: Спогади / За ред. П. Дубрівного. – Нью-Йорк: УВАН, 1970. – 600 с.
22. Ллюстрований господарський календар «Сільський господар» за звичайний рік 1940. – Л.: Накладом т-ва «Сільський господар», 1939. – 226 с.
23. ЦДАЛ. – Ф.302 – Оп. 1. – Спр. 158. – 15 арк.

Володимир Парацій
ПОДІЛЬСЬКЕ ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧЕ ТОВАРИСТВО
(1925-1939 рр.): АСПЕКТИ КРАЄЗНАВЧОЇ ТА
ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Державний історико-архітектурний заповідник у м. Бережани

Досліджено діяльність Подільського туристично-краєзнавчого товариства (1925-1939 рр.), що працювало на теренах тодішнього Тернопільського воєводства. Запропоновано враховувати його методичний досвід у розвитку сучасного туризму.

Природні ресурси, багата історико-культурна спадщина – це лише статична домінанта привабливого краю. Динамізувати такі цінності можна тільки активною діяльністю з їхнього вивчення, збереження, створенням належних інфраструктурних умов для милування ними чи їх розумного використання. І в основі такої діяльності, вважаємо, повинен бути регіон як окремий ареал природних, історико-культурних чи комплексних особливостей. У конкретному випадку ця думка може чітко співвідноситися з більш узагальнюючим твердженням відомого українського мистецтвознавця Г. Логвина: «Світова культура, загальнолюдські вартості реалізуються тільки в національних культурах» [6, 243]. Через регіон не можна вивчити країну в цілому. Та в обмеженому географічному ареалі турист чи хто-небудь інший зацікавлений, ознайомившись із специфікою краю, його природними шедеврами, культурно-мистецькими, зокрема архітектурними, звершеннями, минулим і сучасним, зрозуміє багатовимірність та багатогранність загальнонаціонального чи територіального (в ймовірних міжнародних межах країни) простору. А це – додатковий позитив у сферу об'єктно-туристичної та загальнокультурної реклами країни. Природно-географічні та культурні особливості територіальних ареалів України формують окремі, відмінні один від одного, своєрідні та майже замкнуті локалізовані зони. Велика частина українців має дуже загальне уявлення про інші регіони країни, їхню історію, пам'ятки, природно-рекреаційні можливості, мистецьке сьогодення. І на цьому повинна базуватися методика пристосування окремої території до різноманітних потреб (зокрема в сферах туризму, інформаційного забезпечення, пам'яткоохоронній та природоохоронній). Для цього регіон повинен представити себе в якнайпривабливішому вигляді.

II Річ Посполита (1921-1939 рр.) на державному рівні активно підтримувала й стимулювала діяльність з комплексної характеристики регіонів, а також із створення своєрідної бази даних про цілісний об'єм локальних особливостей країни. Яскравий приклад – Постанова Міністерства внутрішніх справ Польщі від 20 листопада 1927 р. за № 3517/27 про необхідність видання всеохоплюючих описів окремо визначених адміністративних регіонів (повітів), що покращить економічні умови співпраці та поглибить краєзнавчі відомості про місцевості країни. Як додаток було представлено і узагальнений зразок подібного регіонального опису [8, 5, 61-72]. Через кілька місяців голова Плоцького наукового товариства А. Мацеша публікує окремою монографією опис повіту, що «повинен стати підручником, з якого кожен міг би черпати відомості» [8, 10]. У цій уже майже методичній розробці повіт було подано як комплексну регіональну цілісність. План опису передбачав його об'ємну характеристику, що охоплювала природні властивості краю (положення, геологія, гідрографія, ґрунти, клімат, приватні та державні ліси, загальна флора і фауна). Не менш цілісно та об'ємно описувалося минуле регіону (археологічні пам'ятки, роль місцевості в політичній історії Польщі, її значення для господарського та культурного життя, визначні представники науки, літератури та мистецтва – вихідці з регіону). Окремо було виділено аналіз пам'яткоохоронного стану в повіті, подавався перелік пам'яток культури та природи. За таким класифікованим і всеохоплюючим принципом характеризувалися й інші аспекти життя регіону (народонаселення, суспільний та господарський уклад тощо) [8, 15-25]. Цей описовий план – методологічна основа комплексної регіональної характеристики – було апробовано на конкретному регіоні, створивши підґрунтя опису повітів країни в цілому та створення необхідної інформаційної бази. А її застосування може бути надзвичайно різноманітним, зокрема такі монографічні збірки регіонально-описового рівня є якісними і пізнавальними туристичними путівниками по окремо визначеній (за адміністративними, природними, історичними, мистецькими критеріями) території.

Передбачали й іншу можливість збирання загальної регіональної інформації. Окремим листом від 20 травня 1938 р. Міністерство внутрішніх справ Польської республіки звернулося до воєводських управлінь країни з пропозицією збирати монографії, статті, інші

публікації про регіон для створення спеціальної міністерської краєзнавчої бібліотеки (чи навіть швидше своєрідного інформаційно-методичного фонду). Подібне звернення до повітових староств дублює 1 червня цього ж року Тернопільське воєводське управління. Визначено було навіть схему подання інформації про краєзнавчу літературу: назва праці, автор, кількість сторінок, місце і рік видання, ціна [4, 1, 3]. Такі повідомлення закладали добре підґрунтя для розвитку інформаційної сфери окремих регіонів.

Власне й сама проблема всеохоплюючого розвитку локальних зон також була в центрі відповідної «міністерської» уваги, особливо із середини 1920-х рр. Акцент робився на пізнання краю через інфраструктуру туристично-екскурсійної галузі. Прикладом цього є рекомендація Міністерства суспільної праці (4-го, туристичного, департаменту) від 28 лютого 1924 р. про організацію у воєводствах туристичної галузі. Подібний документ про становлення і розвиток туризму у Львівському, Станіславському та Тернопільському воєводствах (з ідентичними міністерськими пропозиціями) розповсюдила 19 березня цього ж року Львівська окружна дирекція суспільної праці. А 25 березня 1925 р. принципи розвитку регіонального туризму, через виконання вищезазначених рекомендацій, декларується у зверненні Тернопільського воєводського управління до повітових староств. На повітовому рівні було розповсюджено також пропозиції Львівської окружної дирекції [1, 9-13]. І це лише один спрямовуючий фактор в організацію та розвиток регіональної туристичної діяльності, переосмисленої на основі загальнодержавних пропозицій і проєктів.

Виразником цілісних організаційних регіонально-пізнавальних процесів на рівні Тернопільського воєводства було засноване 2 липня 1925 р. Подільське туристично-краєзнавче товариство. На думку відомого краєзнавця І. Дуди, «воно діяльно досліджувало і популяризувало історію краю, звичайно, з пропольських позицій» [5, 4]. Із цим твердженням можна погодитися, але з одним важливим уточненням. Представники Товариства, відповідно до його організаційної структури, комплексно вивчали, популяризували Тернопілля: історію, природу, пам'яткоохоронну діяльність — й використовували для цього всі доступні методи. Але в основу їхньої діяльності було закладено туристично-краєзнавчу сутність, що на рівні чітко окресленої адміністративної території (Тернопільське воєводство) сприймалася як універсальний процес. Пропольські

позиції осмислення мають логічне підґрунтя: товариство формувалося як громадська державницька структура, засновувалося з адміністративно-урядової ініціативи, підтримувалося органами державної влади. Крім того, в нашому випадку «пропольськість» Туристично-краєзнавчого товариства є несуттєвою, оскільки набагато важливішим є його методологічний та діяльнісний результат. Особливо якщо він має позачасовий характер і можливий майже в повноцінному об'ємі для використання у позитивних культурологічних (особливо в інформаційних й пам'яткоохоронних) процесах регіонального (зокрема в Тернопільській області) сьогодення.

Від часу свого заснування Подільське туристично-краєзнавче товариство почало активно поповнюватися кількісно та розширюватися територіально. Структурно воно поділялося на секції (спеціалізаційний принцип) та філії на місцях (територіально-повітовий принцип). Уже в перший рік існування було утворено 16 філій із загальною кількістю представників у 500 осіб [11, 417]. На березень 1930 р. кількість дійсних членів складає 1038 осіб, не рахуючи кореспондентів в інших містах за межами Тернопілля [10, 4-5]. А вже на середину 1930-х рр. Подільське туристично-краєзнавче товариство складалося з 22 філій із загальною кількістю представників понад 1600 осіб [9, 43]. І цей кількісний склад, як стає зрозуміло з вивчення діяльності членів Товариства та одержаних результатів, був не формальним зібранням, а раціональним громадським об'єднанням однодумців у сфері усесторонньої популяризації краю. Під яким ідеологічним поглядом проходить регіональна популяризація – це вже справа інша. Важливішим є те, наскільки професійно вона проводиться, наскільки вагома кінцева мета.

Перший статут Подільського туристично-краєзнавчого товариства від 22 квітня 1925 р. визначив основні діяльнісні складові, які за своєю суттю не змінювалися, а лише доповнювалися [1, 1]. Засновники товариства програмували свою роботу в якнайкращому осмисленні минулого і сьогодення краю через популяризацію всіх регіональних аксіологічних об'єктів (історичного, природного, пам'яткознавчого, археологічного, народно-декоративного, побутового рівнів). На думку організаторів, діяльність цього туристично-краєзнавчого об'єднання є важливою в контексті цілісної воеводської культурно-освітньої сфери. Вони передбачали основну

(чи первинну) функцію Товариства у пропагуванні подільської землі як терену туристичного та краєзнавчого. Подільська (тут – Тернопільська) земля сприймалася як «вдячний терен» для діяльності Товариства. Вивести із забуття минуле краю, «оточити пієтизмом історичні пам'ятки, особливості і скарби природні, оживити рух туристичний на цих землях» – ось провідна і наскрізна лінія методологічних й діяльнісно-концептуальних засад Подільського туристично-краєзнавчого товариства [3, 1]. Уже 26 жовтня його вписано до реєстру громадських товариств Тернопільського воєводства, що було рівнозначним наданням офіційного статусу.

Краєзнавча проблематика перебувала в органічному взаємозв'язку з комплексом цілісних знань про регіон, його минуле і сьогодення, його загальноаксіологічну та пізнавальну сутність. Подільське туристично-краєзнавче товариство закладало поняття *туризм* і *краєзнавство* в основу своєї діяльності. В його структурі було створено окрему краєзнавчу секцію, співробітники якої акцентували увагу на функції широкого просвітництва про Тернопілля серед населення. Це мало стати підставою дальшої діяльності людини щодо поглиблення власних краєзнавчих інтересів й формування особистісного напрямку регіонального пізнання. Така краєзнавчо-освітня справа втілювалася переважно через цикл інформаційних лекцій. Особливу увагу звертали на популяризацію краєзнавчих знань серед військових і молоді [10, 15]. За десять років існування Товариства було прочитано 355 лекцій, на яких були присутні 18 тис. осіб [3, 3]. Активну участь брали представники краєзнавчої секції Подільського туристично-краєзнавчого товариства у лекційно-освітній та пропагандистській роботі краєзнавчого змісту, яку проводили інші громадські організації Тернопілля. Зокрема, за ініціативою воєводської філії Польського Білого хреста. Подібні історико-краєзнавчі лекції читали для зацікавлених і в повітових містах. До таких заходів часто залучали місцеве вчительство [10, 16-17].

Краєзнавча тематика Товариства яскраво відобразилася у видавничій діяльності. Зокрема, в Золочівському повіті вже наприкінці 1920-х рр. було надруковано «Історію міста Золочева» та «Монографію повіту Золочівського», звичайно, польською мовою [3, 3; 9, 47; 11, 420]. За сприяння Подільського туристично-краєзнавчого товариства було видано також монографію тернопільського дослідника Й. Галічера «Словник географічних назв» [3, 3]. І це лише

окремі факти загального концептуального прояву краєзнавчо-видавничих проєктів і втілень.

Ще однією з краєзнавчо-популяризаторських акцій Товариства була організація 1931 р. історико-етнографічного відділу регіональної виставки в Тернополі [3, 4]. Та загалом повторимо думку: краєзнавство складало інформаційно-гносеологічну підоснову цілісної туристично-краєзнавчої регіональної сфери. Тематичні краєзнавчі елементи були закладені у весь процес діяльності Товариства, формуючи інформаційну базу та пізнавальні фактори організації практичних дій.

З теорією та практикою внутрішнього туризму як засобу пізнання регіону завжди тісно пов'язують загальний комплекс різноманітних місцевих проблем. Зокрема це стосується питань охорони природи, пам'яткоохоронних дій. Адже природні шедеври, об'єкти історичного чи високомистецького закладають важливі гносеологічні та каузальні основи для розвитку власне туристичної галузі конкретного регіону. Тому форма їх збереження на рівні високоестетичному та цілісному – це не лише дії моральні, але й прагматичні. Це пов'язано з тим що такі об'єкти є притягальною силою для гостей. Охорона культурних цінностей краю – це також один з таких практичних внесків у розвиток місцевої туристичної галузі. Тому в діяльності Подільського туристично-краєзнавчого товариства подібна сфера відображалася в конкретних фактах і досягненнях.

У 1929 р. члени Заліщицької філії (відділу) Товариства провели реставрацію пам'ятника «з воєн турецьких», розміщеного на одному з регіональних туристичних маршрутів. Кошти (200 злотих) виділила повітова рада [2, 2]. Інвентаризовані пам'ятки містилися й на території сусіднього Борщівського повіту. А тільки в Заліщицькому повіті на 1929 р. зафіксовано більш ніж десяток стоянок палеолітичної та неолітичної епох. Для інвентаризації ряду нових стоянок тоді ж подав матеріали до Товариства варшавський археолог З. Савіцький [2, 3]. На воєводському рівні у 1928 р. було створено при Подільському туристично-краєзнавчому товаристві окремий відділ опіки над пам'ятками старовини [3, 3]. Його співробітники провели інвентаризацію цінних, «з погляду історичного та мистецького», об'єктів. Інвентаризація включала в себе й досконалу фотофіксацію пам'яток. До 1931 р. було заінвентаризовано близько 380 шедеврів історико-культурної спадщини краю [11, 420]. Крім того, Товариство

видавало відповідні пам'яткоохоронні відозви до співробітників філій та широкого загалу [10, 18].

Водночас відділи Товариства проводили значну роботу з консервації окремих пам'яток загальнодержавного рівня спільно з консерваторами львівського воєводського управління. У результаті такої співпраці на поч. 1930-х рр. було здійснено:

- консервацію та осушення стін Тербовлянського замку (з визначенням перспективи щодо створення тут музею);
- реставрацію замкової вежі в с. Кривче (із створенням в ній місць для ночівель туристів на 18 осіб й відповідним відтворенням для цього інтер'єру);
- опікування над руїнами замку в с. Вигнанка поблизу Чорткова;
- укріплення гори з руїнами замку в с. Кудринці та консервацію цих руїн;
- реставрацію замкових приміщень у Чорткові (з пристосуванням їх для туристичних потреб, зокрема ночівлі на 20 місць, музейних збірок й бібліотеки);
- консервацію руїн монастиря в Підгорянах.

І це далеко не повний перелік зробленого [3, 3-4; 10, 18]. Але то була результативна діяльність. І головне, пам'яткоохоронна сфера мала чітко визначену мету на раціональне використання відтвореного об'єкта чи його окремих суттєвих структурних елементів. Це той фактор, що дозволяє динамізувати пам'ятку, визначити її активне місце у сьогоденні. А отже, створити реальні можливості для її самоокупності, зокрема через можливості туристично-екскурсійної інфраструктури.

Не менш важливим засобом посилення привабливості регіону і, як результат цього, активізації внутрішнього туризму була й залишається до сьогодні природоохоронна галузь. Слід зауважити, що шедеври природи є одними з найпривабливіших об'єктів туристичного відвідування чи навіть довготривалого рекреаційного перебування. Адже, як говорив Цицерон, «жодне мистецтво не може перевершити винахідливості природи». Тому туризм і природоохоронний функціональний обов'язок – це детерміністика єдиного діяльнісного цілого. Інакше втрачається важлива та незамінна домінанта суспільно-привабливого регіону – основи ефективного краєзнавчо-туристичного процесу.

Подільське товариство з перших років своєї діяльності визначилося з природоохоронною проблематикою як перспективним

і необхідним підґрунтям власних організаційних (туристично-краєзнавчих в широкоохоплюючому розумінні цього слова) проєктів. Уже в 1929 р. Заліщицька філія Товариства зустрічала делегатів Львівської комісії охорони природи. Спільно було визначено дві місцевості в околицях міста (сс. Добровляни та Жежара), перспективні для створення природних заповідників, щодо яких визначалися засоби державної охорони. Ця ідея підтримувалася іншими органами міського управління та самоврядування, зокрема староством [2, 1-2]. А в 1930 р., з подання Державної ради охорони природи, Подільське туристично-краєзнавче товариство (через відповідний структурний підрозділ) перебирає на себе функцію Воеводського представництва охорони природи, що перебувало в оперативному підпорядкуванні Державної Ради. Організують 15 повітових представництв [3, 2; 7, 415; 10, 17; 11, 420]. Здійснюють також практичні природоохоронні заходи: збирають інформацію про шедеври природи краю, видають інструкції природоохоронного змісту, приступають (на поч. 1930-х рр.) до інвентаризації природних об'єктів та ареалів. Уже до середини 1931 р. інвентаризовано 93 подібні пам'ятки природи [10, 18]. Упродовж цього ж року їхня кількість зросла приблизно до 120 об'єктів [11, 420]. Постійно охоронялися від ушкодження окремі найвизначніші шедеври природи краю. Серед них згадуються печери і територія навколо них в Кривчу, інші пам'ятки в Заліщицькому та Скалатському повітах. Окрім згаданих природних резерватів Заліщицького повіту, подавалися чітко й професійно осмислені пропозиції щодо створення заповідника «Медобори». Окремо акцентували увагу на збереження та охорону деяких видів місцевої степової флори і фауни [10, 18]. Це вже була діяльність рівня більше державно-адміністративного ніж громадського. Крім того, це вже була діяльність не лише допоміжна, як елемент пропагування краю, але й як робота домінуючої природоохоронної структури регіону.

Запропонована інформація – це лише повідомлення про частину від діяльності цілого. Цілого, яке формує комплексну сферу занять та заходів, пов'язаних із збереженням, охороною, всебічною (зокрема через галузь туристично-екскурсійну) популяризацією пам'яток природи та людського творіння. Раціональність і позитивний зміст діяльності Подільського туристично-краєзнавчого товариства зумовлюють вигідні можливості для сучасного використання їх

методологічних і дієвих схем. Зрозуміло, інтерпретованих через сучасні національно-ідеологічні чинники.

Література

1. Державний архів Тернопільської області (ДАТО). – Ф. 7. – Оп.1. – Спр. 36.
2. ДАТО. – Ф. 36. – Оп. 1. – Спр. 3.
3. ДАТО. – Ф. 36. – Оп: 1. – Спр. 6.
4. ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 4. – Спр. 1441.
5. Дуда І. Тернопіль 1540–1991 // Тернопіль вечірній. – 1999. – 13 березня. – № 64.
6. Логвин Г. Українське мистецтво в творах М. Грушевського // Український історик. – 1991-1992. – № 3-4, 1-4. – С. 243-251.
7. Blicharski Cz. Miscellanea Tarnopolska. – Biskupince, 1995. – Т.2.
8. Maciesza A. Opisy powiatow a studja nad stosunkami wojewodstw jako jednostek regionalnych. – Plock, 1928.
9. Kunzek T. Ziemia podolska. Opis krajoznawczo-turystyczny wojewodstwa Tarnopolskiego. – Tarnopól, 1935.
10. Sprawozdanie wydziału Podolskiego Towarystwa Turystyczno-krajoznawczego z działalności za czas od dnia 1 maja 1930 do dnia 30 kwietnia 1931 roku. – Tarnopól, 1931.
11. Wojewodstwo Tarnopolskie. – Tarnopól, 1931.

Олег Клименко

**ПАРФОРСНЕ* ПОЛЮВАННЯ: ЛІКВІДАЦІЯ ОРГАНАМИ
НКДБ ПОЛЬСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ В
1944-1945 рр.**

Державний архів Тернопільської області

На широкій джерельній базі (з використанням архівів НКДБ) розкрито ліквідацію польського підпілля на Тернопільщині в 1944-1945 рр. Підписання договору про польсько-радянський кордон у серпні 1945 р., а також посилення заходів радянської влади щодо трансферу населення, поставили останню крапку в боротьбі польського підпілля в Західній Україні з комуністичним режимом.

Радянські органи безпеки свою роботу з викриття та знешкодження польського підпілля в західних регіонах СРСР проводили, керуючись окремими відомчими та урядовими документами. 25 січня 1944 р. за підписом заступника Л. Берії генерала Бориса Кобулова надійшла директива в НКВС Литовської, Білоруської та Української РСР про антирадянську діяльність польського підпілля і завдання з його викриття і знешкодження [1].

31 липня 1944 р. вийшла таємна постанова ДКО № 6282 СС «Про завдання радянських військ у зв'язку з вступом на територію Польщі» з такими настановами: «Право мобілізації населення, а також всі інші права по управлінню на території Польщі, належить тільки органам, створеним Польським комітетом національного визволення. Ніяких інших органів влади, у т. ч. органів польського емігрантського уряду в Лондоні, крім органів Польського комітету національного визволення, не визнавати. Мати на увазі, що особи, які видають себе за представників польського емігрантського уряду в Лондоні, повинні розглядатися як самозванці і з ними слід поступати як з авантюристами» [2].

27 липня 1944 р. командувач Львівського обширу Армії Крайової (АК) бригадний генерал Владислав Філіпковський – «Граніт» отримав ультимативну вимогу від командування Першим Українським фронтом розформувати збройні відділи польського

* Парфорсний (від франц. *par force*) – той, що здійснюється за допомогою сили. Парфорсне полювання зазвичай пов'язане з подоланням перешкод, виконанням надзвичайно складних мисливських завдань верхи на конях, з ризиком для життя. В азарті погоні досвідчені вершники не щадили своїх коней, гончих псів і навіть себе, не кажучи вже про звірину.

підпілля, що брали участь в операції «Буря» (лише у Львові їх налічувалося більше 7-ми тисяч бійців) [3].

Шукаючи шляхи вирішення проблеми АК, генерал Філіпковський з офіцерами свого штабу, в числі яких був керівник польського підпілля Тернопільщини полковник Ф. Студзінський – «Скава», виїхали в Житомир для переговорів з керівником польського комуністичного війська генералом Жемерським, де були заарештовані радянськими спецслужбами [4].

Впродовж серпня 1944 р. на території Львівщини енкаведисти заарештували 30 офіцерів АК як воєнних злочинців. Один із підрозділів польського підпілля кількістю близько 300 бійців під командуванням «Сулими» перейшов за Сан, а інший «захопили совіти» у Руднику і роззброїли [5].

Тим часом з Лондона надходили суперечливі накази, які то закликали посилити спротив, то демонстрували повну поступливість перед совітами, вимагаючи при цьому розпустити підпільні відділи. Вони сприймалися учасниками польського опору боляче, оскільки навіть пересічний поляк зі східних кресів розумів, що між Лондоном та Москвою відбувається гра, вірніше торг, про майбутні кордони Польщі.

Так, наказ Начального вождя АК Ч. 466 від 16 серпня 1944 р. вимагав: „Відношення совітів до АК на зайнятій території по цей день негативне. НКВС підлим способом арештовує усіх командирів і офіцерів, що проявляють ініціативу. Дезорганізує загони. Спротив польського населення великий. У зв'язку із загальним становищем – перейти до підпільної боротьби» [6].

Наказ Начального вождя АК Ч. 571 від 5 вересня 1944 р. скасовував попередній: „Ще раз категорично забороняю вести боротьбу проти совітів. Розпустити партизанські відділи. Людей, які підпадають під найбільшу загрозу, відіслати в центр країни. Ви залишаєтесь на місці в конспірації. Про виконання доповіді» [7].

26 вересня 1944 р. спеціально для керівництва польського підпілля у Львівському обширі головнокомандувач надіслав категоричну депешу: «Не організовувати жодних законспірованих відділів АК, а партизанські відділи під совіцькою окупацією розформувати» [8].

Незважаючи на офіційний розпуск підрозділів АК на східних кресах, польське підпілля на Тернопільщині продовжувало існувати як химерний конгломерат декількох підпільних формацій, зокрема старої АК та нової структури під назвою «NIE» («Неподлеглость»),

яка через організаційну незавершеність практично не мала свого обличчя і стояла на платформі більш впливового підпільного утворення «WIN» («Вольність і Неподлегłość»). Склалася ситуація, коли через суперечливі накази з Лондона, динаміку політичної ситуації в Західній Україні, одну формацію ще не встигли закласти, а іншу повністю розформувати. Внаслідок цього нова підпільна структура, так і не розпочавши своєї діяльності, розчинилася в апробованих старих формах. Навіть безпосередні учасники польського підпілля на Тернопільщині не змогли розібратися, до якого розгалуження опору вони належали.

Зав'язки нової підпільної формації у Львівському обширі АК постали у травні 1944 р., коли частина Тернопільщини вже була звільнена від німецьких окупантів. Найважливішою її організаційною проблемою був підбір кадрів, оскільки керівник конспірації генерал Е. Фільдорф – «Ніл» прагнув розбудувати структуру підпілля перш за все на основі людей цивільних. Він був противником прийому до організації кадрових військових і навіть офіцерів запасу, які внаслідок своїх старих контактів з АК могли б деконспірувати «NIE».

В основі своєї «Неподлегłość» була задумана як кадрова, елітарна в сенсі кількості і добору людей, патріотична організація. Вона повинна була складатися з невеликої кількості учасників (не більше 400 осіб), старанно підібраних для конспіративної роботи. Ці люди мали залишатися законсервованими на довгий час і розпочати активну діяльність після того, коли «остання комуністична акція винищить АК» [9].

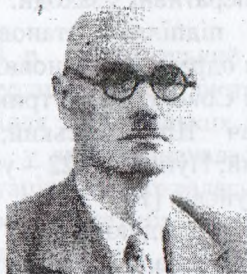
Основи нової польської конспірації були сформульовані у двох документах підпілля: «Статуті» та «Інструкції «NIE», які носили конституційний характер. Для цієї формації, порівняно з АК, була характерна більш жорстка конспірація. Окрім загальних засад, прийнятих в АК, заборонялося вести будь-яку документацію, – лише усні доповіді. Телефон не повинен існувати для організаційних справ. З членом організації, який хоча б недовгий час побував у руках ворожих органів безпеки, потрібно негайно порвати усі контакти. Порушників «Статуту» очікувала смертна кара [10].

25 липня 1944 р. Начальний вождь підтримав план „Ніла» і погодився з «необхідністю залишення під радянською окупацією нової конспірації, нечисленної, старанно підібраної, із завданнями реально визначеними і наразі дуже скромними» [11].

З великою імовірністю можна стверджувати про те, що радянські спецслужби своєчасно знали про плани та наміри польського емігрантського уряду щодо створення нової конспірації. Ветеран АК полковник Януш Бокшанін у розмові з істориком Яном Цехановським на його запитання: «Дивна мені певна неконсеквенція у керівництві АК. З одного боку, наказано з'явитися з повинною, а з іншого – створити «НІЕ». Напевно, про це знали і росіяни, бо то була робота шита білими нитками?» Отримав відповідь: «Безперечно знали. Від червня 1944 р., дякуючи агенту НКВС підполковнику Людославу Гжешковському – «Людвікові» [12].

Проте через гру із совітами, позицію офіційного Лондона, Начальний вождь не квапився з прийняттям остаточного рішення. У Лондоні вагалися ще протягом чотирьох місяців, а в Галичині, в силу обставин, польське підпілля змушене було діяти, незважаючи на свою нелегітимність.

Через відсутність керівника округу полковника „Скави», члени його штабу Б. Жеглін – «Ордон», І. Генальський – «Ляс» з власної ініціативи розпочали роботу для встановлення зв'язку з інспекторатами та обвудами. Їхні дії не залишилися поза увагою радянських спецслужб. Через свою агентуру ті зафіксували конспіративні поїздки зв'язкової Ружі Вельц у Збараж, Зборів, Скалат і Тереховлю, що їй згодом було інкриміновано після арешту, під час ведення слідства [13].



Мал. 1. Активні діячі польського підпілля на Тернопільщині.

В. Щенський (зліва).

А. Добржанський (справа).

На початку вересня 1944 р. польське підпілля на Тернопільщині (терен „Талісман») було реорганізоване. Його очолив колишній

начальник штабу крайового проводу АК Броніслав Завадський – «Сорока». Крім нього в керівний центр польської конспірації увійшли: Броніслав Жеглін – «Ордон», Пйотр Возняк – «Вір», Владислав Щенсний – «Семп» (мал. 1), Адольф Кіта – «Роберт», Ігнацій Генальський – «Ляс», Кароль Гальський – «Міколайчик», Франц Жарновський – «Катусь», Віктор Вольський – «Вжос», Александр Добржанський (мал. 1) – «Рись» та інші [14].

Структура польського підпільного крайового проводу на Тернопільщині під «совіцькою окупацією» практично залишилася без змін, продовжували діяти чотири інспекторати з центрами в Тернополі, Чорткові, Бережанах і Золочеві. Щоправда, з окремими об'єктами так і не вдалося налагодити зв'язок [15]. Розпочавши роботу ні «Сорока», ні члени його штабу і гадки не мали, наскільки їхня діяльність під радянською дійсністю безперспективна, і що від провалу їх відділяє лише один крок.

Ще 3 серпня 1944 р. на допиті у 2-му управлінні НКДБ УРСР полковник Ф. Студзінський – «Скава», не володіючи інформацією про реальний стан справ з польським підпіллям, повів себе безвідповідально і назвав прізвища та псевдоніми деяких підлеглих йому керівників польської конспірації на Тернопільщині. Якщо для окремих з них отримані енкаведистами відомості не несли прямої загрози, оскільки на той час вони знайшли для себе укриття у Війську Польському, то установчі дані на Б. Завадського, Б. Жегліна та В. Вольського, які залишилися працювати на території області в новій структурі «НІЕ», були достатніми для того щоб розгорнути проти них агентурно-оперативні заходи. Проте найбільшу небезпеку для польського підпілля становили провалені «Скавою» явки. Енкаведисти одразу ж встановили спостереження за такими адресами в Тернополі: Соколє, 19 – утримувач Грабовська; Котляревського, 27 – утримувач Шпігалінський; Островського, 74 – утримувач Соколовський; Пунчерта, 22 – утримувач Марковська; Пунчерта, 24 – утримувач Руневіч [16].

Ситуацію ускладнювало й те, що радянські спецслужби дуже ретельно опрацювали родинні та дружні зв'язки тих аківців, що встигли виїхати у Великопольщу. Їм вдалося отримати фотографії окремих польських підпільників, на інших скласти словесні портрети, що в комплексі із зізнаннями «Скави», інших керівників АК дало змогу розгорнути розробляння організації в рамках агентурної справи

«Подземные», яку особисто вів заступник начальника 2 відділу УНКДБ ст. лейтенант держбезпеки Гур'єв [17].

Першим, хто потрапив в поле їхнього зору, був Віктор Вольський – «Вжос», якого взяли у вивчення і виявили через його безпечність окремі клітини польського підпілля, про які було відомо з інших джерел. Проте цього було замало, чекісти прагнули знайти виходи на львівський центр організації, перехопити його розгалужені зв'язки з Польщею та Лондоном. Вони з'ясували, що у Львові проживає дружина Вольського – Софія Кавецька, встановили її адресу і на цьому епізоді вирішили побудувати подальшу роботу.

21 жовтня 1944 р. «Вжоса» разом з Едвардом Шлягором «випадково» затримали під час перенесення знайденої у напівзруйнованому будинку друкарської машинки. А потім провели майстерну оперативну комбінацію, організували так, щоб Вольський зміг втекти під час проведення обшуку в його квартирі за адресою Крашевського, 19 [18].

Чекісти змодельовали, що втікач імовірно переховуватиметься у Львові і, перебуваючи на «довгому ланцюжку», приведе їх до керівництва польського підпілля. Як і передбачали оперативники, «Вжос» після втечі з'явився на квартирі своєї дружини. Незабаром він виробив фіктивні документи на ім'я Владислава Лучака. Проте потрібно віддати належне польському підпіллю у Львові. У його членів, очевидно, виникли підозри щодо обставин втечі Вольського і вони виконали одну із статутних вимог «НІЕ» – порвали зв'язок з тим, хто побував у руках НКДБ. Переконавшись, що в остаточному підсумку програли, енкаведисти в лютому 1945 р. повторно заарештували Вольського [19].

Лише в середині листопада 1944 р. емігрантський уряд після довгих редакцій та зволікань затвердив таємну інструкцію про створення конспіративної сітки підпілля на польських теренах під радянською та німецькою окупацією, у якій визначалася мета цієї підпільної формації: «У зв'язку з ситуацією, яка склалась на східних теренах Речі Посполитої, виникає потреба у подальшій конспіративній роботі на тих теренах», метою якої слід вважати «внесення у суспільство незламної віри, що результатом війни буде відбудова незалежної Польщі», виразником якої є президент і польський уряд в Лондоні. Після отримання незалежності польське суспільство активно залучатиметься до участі у відбудові повної і правової польської демократії. Водночас Верховний вождь черговий

раз наказав розформувати підрозділи АК, які ще діяли на теренах, окупованих совітами. Натомість на їхній основі створити сітку дуже законспірованих комірок, котра повинна опиратися на попередні стосунки, які склалися між польськими політичними організаціями і АК [20].

Вказані рішення польського емігрантського уряду певним чином трансформувалися на Тернопільщині.

У листопаді 1944 р. енкаведисти отримали важливу інформацію від агента «Берти» (псевдонім змінено. – О.К.) про те, що 14 листопада квартиру її подруги Броніслави Гжечковіч відвідав невідомий зі Львова, який назвав її організаційний псевдонім «Яскулка» і відрекомендувався представником львівського центру польського підпілля, наділеного польським урядом в Лондоні певними повноваженнями. Через Гжечковіч він намагався встановити зв'язки з керівниками польського підпілля Тернопільщини. Через кілька днів від агента надійшла більш точна інформація, що невідомий львів'янин – це Станіслав Бетковський, організаційний псевдонім «Моріц», який добре знає Тернопільщину, оскільки народився в Бучачі, а дитячі роки провів у Заліщиках [21].

Під час подальшого проведення оперативних заходів енкаведисти дуже швидко зібрали матеріали про особистість С. Бетковського – художника-декоратора Львівського драматичного театру, поручника запасу польської армії, опрацювали його зв'язки, серед яких виявився видатний український історик Іван Крип'якевич. 16 червня 1945 р. С. Бетковського заарештували [22].

Під час слідства Бетковський зізнався, що був залучений до польського підпілля в травні 1944 р. Едвардом Павлюком, з яким вони разом служили спочатку в австрійській армії, а потім у польському легіоні. Окремі деталі вербувальної бесіди занотовано в матеріалах слідства: «Після загальної розмови Павлюк сказав, що ситуація різко змінюється, що союзники наших союзників, тобто Червона Армія, швидко наближаються, німці будуть вигнані і настане кінець війні... В період наближення Червоної армії до Львова в місті відбудеться повстання АК і влада буде захоплена поляками. Польща буде відбудована і тоді запитають кожного поляка, в тому числі і тебе – що ти зробив корисного для польського народу? Павлюк запитав, чи перебуваю я в АК, і після моєї заперечної відповіді сказав: «Що ж ти відповіси, коли тебе запитають, де ти був під час цієї боротьби?» [23].

Враховуючи те, що С. Бетковському на той час виповнилося 64 роки і він за віком та станом здоров'я не міг зі зброєю в руках боротися за незалежність Польщі, Е. Павлюк пообіцяв йому «підшукати роботу іншого роду». Можливо, колись до нього прийде людина, передасть привіт від Едика і попросить виконати посильне доручення. Цією людиною став доктор «Макс», який встановив контакт з «Моріцом» на початку листопада 1944 р. Якось «Макс» довів до «Моріца» інформацію про те, що згідно з рішенням лондонського емігрантського уряду від жовтня 1944 р. у Галичині започатковуються клітини нової підпільної інституції під назвою «Корпус беспеченьства», завданням якої є «створення міцного поліцейного апарату у випадку встановлення на цих територіях адміністрації польського емігрантського уряду» [24].

Далі „Макс» проінформував «Моріца» про своє призначення комендантом безпеки Тернополя, однак дав зрозуміти йому, що в даний час він не зможе туди поїхати, оскільки його там добре знають. Чекістам залишилося лише гадати про особу «Макса» За їх оперативними версіями, це міг бути колишній керівник безпеки Тернопільського округу АК Петро Возняк – «Вір», що в той період перебував у Львові і тісно співпрацював з керівником контррозвідки Львівського обшину АК підполковником Феліксом Янсоном – «Карменом» та його заступником підполковником Яном Владикою – «Лопотом» [25].

Чекісти тоді не знали, що мають справу з іншою гілкою польського підпілля – Делегатурою уряду і підлеглим їй Державним корпусом безпеки (ДКБ). Між АК і ДКБ впродовж війни існували певні, іноді принципові розбіжності щодо багатьох питань, зокрема українського.

«Моріц» отримав завдання негайно виїхати в Тернопіль, розшукати там інженера Чорного, вчителя Вайду, залізничника Кіта, встановити з ними зв'язок від імені «Макса» і довести до них рішення емігрантського уряду [26].

«Макс» домовився з «Моріцом» і про способи зв'язку: в кожную середу об 11-й годині за московським часом біля єзуїтського костелу на вулиці Рутковського. Не знайшовши у зруйнованому війною Тернополі ні Чорного, ні Вайду, ні Кіта, «Моріц» пішов на грубе порушення правил конспірації, в яких він був дилетантом. 14 листопада він розшукав свою знайому Броніславу Гжечкович, через яку нав'язав контакт з Міхалом Федоровічем. Перед цими

невтаємниченими особами він змушений був розкритися. Бетковський – «Моріц» в розмові з Федоровічем, для того щоб справити відповідне враження на співрозмовника, всупереч інструкціям «Макса», назвав себе представником «Делегатури жонду», за завданням якої він і прибув у Тернопіль, щоб створити тут «Службу безпеченьства». Необхідність заснування такої спецслужби С. Бетковський пояснив такими причинами: «...Війна в Європі наближається до кінця, повинно вирішуватися й польське питання. Польський емігрантський уряд в Лондоні, розраховуючи на те, що Польща буде відновлена в її кордонах, які існували до 1939 р., тобто з кордоном на Сході по р. Збруч, нелегально створює в західних областях Радянського Союзу свою адміністрацію і поліційні органи – Службу безпеченьства. Цим переслідується мета захопити керівництво в місцевих органах влади і навести порядок в той момент, коли східний кордон Польщі буде встановлений на р. Збруч» [27].

Отримавши згоду М. Федоровіча співпрацювати, Бетковський залишив йому свою адресу у Львові: вулиця Антонего, будинок 3, квартира 6 – та пароль для зв'язкових: «Пан професор Бетковський дома?» Відповідь: «Від кого Ви?» Зв'язковий повинен відповісти: «Від «Мети» до «Моріца». Бетковський рекомендував використовувати кур'єром Броніславу Гжечковіч, яку він давно знає і за яку він може поручитись. У той час Федоровіч вже перебував під пильним агентурним вивченням енкаведистів. Про результати своєї поїздки до Тернополя «Моріц» відзвітувався перед «Максом». Той, як підтвердили подальші події, не схвалив його дій і прийняв рішення порвати з ним зв'язки. Це було правильне рішення. До «Макса» енкаведисти так і не дісталися. 15 жовтня 1945 р. Бетковського засудили на 10 років позбавлення волі. Він помер 2 січня 1949 р. в Дубравлазі [28].

Станом на грудень 1944 р. керівники 2-го відділу УНКДБ володіли достовірною агентурною інформацією про те, що польська організація на Тернопільщині складається з таких відділів: озброєння, внутрішньої безпеки, зовнішньої безпеки, агітації та пропаганди, зв'язку, організаційного та фінансового. Керує обласним підпіллям Владислав Антонік, у його підпорядкуванні також перебуває підпільна друкарня. За вказівкою львівського центру заступником В. Антоніка призначений Ф. Жарновський – «1/1 Месник», який одночасно очолює підпілля в місті Тернопіль [29].

За повідомленням агента «Берти», 9 грудня на квартирі Ф. Жарновського (вулиця Строма, 12) закінчили обладнання підпільної друкарні і 11 грудня на шапірографі було віддруковано газету „Витрвами» накладом 50 примірників. У склад її редколегії, крім Ф. Жарновського, увійшли професор філософії Тернопільської гімназії К. Гальський – «Міколайчик», коліяр А. Кіта – «Роберт», А. Добржанський – «Рись» й інші. У наступному випуску 17 грудня наклад вдалося збільшити до 60-ти примірників. Третій і останній випуск став рекордним – 96 примірників [30].

Наявність оперативної інформації про стан польського підпілля дозволив чекістам у листопаді 1944 р. провести численні арешти його учасників. 11 листопада у Львові на базарі був заарештований Владислав Горбашевський, який вважав, що його зрадив муляр Казимир Дирда. Через декілька днів у Тернополі заарештували залізничника Леона Кніспеля, його сина та їхнього сусіда Врубеля, у викритті яких запідозрили Стефана Глуха. Перебуваючи під слідством, Владислав Горбашевський намагався уберегти організацію від подальших провалів, попередити про зрадників, не підозрюючи, що його листування контролюється ворогом. Зокрема, 2 грудня 1944 р. він зробив спробу передати через «підсадну качку» НКДБ І. Барильського «на волю» дві записки, адресовані нареченій Софії Гловацькій (вулиця Крупярська, 6) та другові Казимиру Кульпі (пасаж Адлера), в яких попереджувалося про зраду Станіслава Дирди:

«Дорогий Казю! Видав мене Дирда Станіслав, проживає в Русалці, костьол парафіяльний. Вже три тижні, як ми сидимо, але я тримаюся. Ви тримайтеся також, обережно. Є чотири прізвища, які назвав Дирда. Попередьте їх, щоб не признавалися: Качковський, Кніспель, Осмола, Сорока. Пам'ятай, Цісек Оскроба хай тримається. Сліди затирати і знищувати. Обережно і сміливо вперед до перемоги. Боже, допоможи! Поздоровляю Вас сердечно як політв'язень, я тримаюся. Моліться за мене. Тримайтеся і... (нерозбірливо. – О.К.) Це справа, за яку ми терпіли, є нас багато. Хай Качковський і Кніспель тримаються, мене не знають. Боже допоможи нам і наблизь день свободи!»;

«Боже, допоможи нам! Дорога Зосю! Ці декілька слів, можливо, останні від мене. Пишу і прошу тебе пробачити за мою помилку. Пробач мені і тримайся. Дирда Станіслав, котрий ночував у тебе, і котрий їхав до Львова, видав мене, а про тебе сказав, що ти мала в муфті... газети. Пам'ятай... познайомилися тільки в поїзді. Весь час

була у мене вдома і готувала обіди, один раз тільки була разом зі мною на базарі, щоб щось купити. Пам'ятай, не знаєш нічого і не бачила нічого, ти мала тільки ковдру для обміну, з якою я ходив, щоб помінати її на продукти. Я був у тебе один раз на весіллі і два рази я був у чоловіка у Вас вдома. Зосік! Тримайся. Прощай!» [31].

Через недостатню конспіративність В. Горбашевського перехоплені листи, що містили прізвища та факти, лише ускладнили становище підпільників. Подібні випадки, які сприяли чекістам в легалізації отриманих оперативних матеріалів, зашифровці їхніх правдивих джерел інформації, руйнуванні розроблених підпільниками фіктивних легенд для захисту, створенні лже-опінії про відданих справі людей, на жаль, були не поодинокі.

POLSKA ZWYCIĘZY

Nr. 17. (19)

15 PAŹDZIERNIKA 1943 r.

Rok II

ODEZWA

POLACY!

Spoleczeństwo polskie, wstrząśnięte tragicznym zgonem Gen. Sikorskiego, odczuwa potrzebę uczczenia historycznych zasług zmarłego Wodza Narodu. Poniważ Gen. Sikorski był człowiekiem czynu — niech więc czyn będzie wyrazem uczczenia jego pamięci.

Gen. Władysław Sikorski aż do chwili tragicznej śmierci walczył o powrót do Polski Ziemi Wschodnich, zagrabionych przez Rosję, walczył też o Polskę silną na Zachodzie.

Ziemia ta wymaga dziś natychmiastowej od całego społeczeństwa pomocy, zatem całe społeczeństwo niech pośpieszy z pomocą Polakom Ziemi Granicznej, składając dla nich dar na fundusz im. Gen. Władysława Sikorskiego.

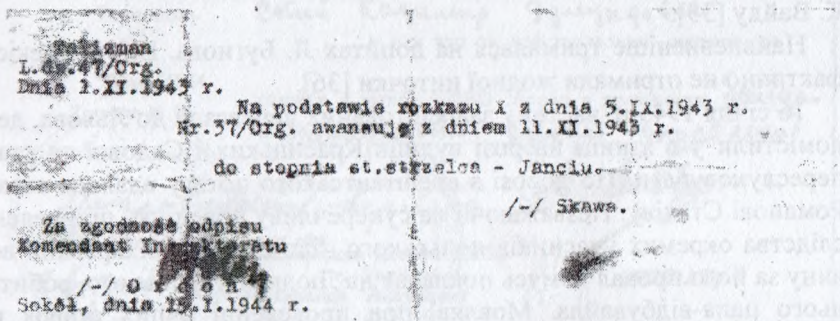
NARÓD — ZIEMIOM GRANICZNYM.

LUDNOŚĆ POLSKA ZIEM WSCHODNICH wyślaczona przez hitlerzistów w okresie pierwszej okupacji, dziś przechodzi drugą gehennę. Okupant niemiecki bezpośrednio i rękami zdrajców Rzeczypospolitej chce zupełnie wytepić Polaków na Ziemiach Wschodnich. Ziemia ta stała się widowiskiem nierównej walki uzbrojonych band z bezbronną ludnością polską. Planą polskie waśe. Polacy są mordowani, wyrzynani w pień. Krwawy plan zbrodni kulinowej wydaje posiłek okupanta. Nie-dobitki wiejskiej ludności polskiej chronią się do miast, gdzie żyją w ostatecznej nędzy, wpadając tam często w ręce niemieckie.

Мал. 2. Підпільна газета Львівського обшчуру АК.

Репресивна машина НКДБ почала набирати обертів. 29 листопада заарештували Станіслава Кавецького — «Янця» (мал. 2, мал. 3). У нього знайшли підпільну газету, яку він отримав від Людвіки

Бугнової. Та, проживаючи на вулиці Лелеваля, утримувала конспіративну квартиру, на якій проводили зустрічі керівники підпілля. Близько місяця чекісти оперативними засобами здобували і опрацьовували матеріали про відвідувачів цього помешкання. 22 грудня заарештовують зв'язкову Ружу Вельц, яку, як стверджує польський автор Ч. Бліхарський, зрадив Людвік Савіцький [32].



Мал. 3. Підпільне посвідчення вояка АК «Яниця».

Як свідчать матеріали кримінальної справи, слідчі зуміли «розкрутити» С. Кавецького, який змушений був дати свідчення про причетність до підпілля Л. Савіцького, А. Кіта, Владики, Осовіча та Ендреса [33].

У «Сильвестрів день» співробітники УНКДБ зробили успішну засідку в помешканні Л. Бугнової – до їх рук потрапило ще декілька підпільників. 30 грудня до кола заарештованих приєдналися Казимір Маршалек та Едмунд Качковський. На початку січня 1945 р. арешти сипалися як з рогу достатку. До внутрішньої тюрми УНКДБ потрапило понад 20 польських підпільників, які здебільшого працювали на залізниці та на пошті. Серед них були Владислав Скомський, Мар'ян Куцельман, Владислав Мурдзик, Міхал Галковський, Казимір Кульпа, Кароль Ангельський, Роман Стахів й інші [34].

Польський дослідник Ч. Бліхарський стверджував, що радянські репресивні органи вміли «вибивати зізнання» з арештованих. За його даними, подальший розвиток подій вимальовувався так: В. Горбашевський видав Едмунда Плющика, Кароля Беліка, Станіслава Мунджіцького, Стефана Дзюбу, Островського і Казиміра Дирду; Леон Кніспель вказав на Геннадія Сеньковського, Францішека

Вішневського та Едварда Пісулю; Губерт Вінярський – на Юзефа Міхаліка, Станіслава Самборського, Здіслава Сквірута, Юзефа Готфальда, Стефана Глуха та Леопольда Ференца; на самого Г. Вінярського навів Б. Рачінський; Міхал Галковський, який згодом «дивним чином втік з переселенського табору», «здав» Щуркевіча, Ендреса, Юрченка та Зеленського; Б. Ярош «пригадав» участь в АК Гінальського та Пньовського; Ружа Вельц зізналася у знайомстві із «Сорокою», а В. Вольський розповів про П. Возняка, Стебницького та К. Вайду [35].

Найвпевненіше трималася на допитах Л. Бугнова. Від неї чекісти фактично не отримали жодної ниточки [36].

16 січня 1945 р. частину заарештованих перевезли до Львова, де їх помістили у в'язниці на розі вулиць Красицьких і Садової та стали переслуховувати. По дорозі з арештантського потягу вдалося втекти Романові Стахіву. Незважаючи на суперечливу поведінку при веденні слідства окремих учасників польського підпілля, Ч. Бліхарський всю вину за його провал чомусь покладає на Людвіка Савіцького, робить з нього цапа-відбувайла. Мовляв, при проведенні очних ставок він „нікого не щадив і навіть дораджував признаватися, наприклад у такій формі: «Пане Стасю, це ж я втягнув пана до АК» У кінці січня 1945 р. нібито Савіцький підступом вивідав у Л. Бугнової львівську адресу В. Вольського і прибув до нього на квартиру в супроводі 20-ти енкаведистів [37].

Насправді Л. Савіцький не мав нічого спільного з агентурною роботою. Він, з відомих йому причин та обставин, прийняв рішення відкрито співпрацювати зі слідством у справі легалізації оперативних матеріалів на судовому процесі і став для НКДБ цінним свідком.

Суд розпочався 26 квітня 1945 р. у Львові. Військовий трибунал військ НКВС засудив першу групу тернопільських аківців на різні терміни ув'язнення: В. Вольського – на 20 років, Р. Вельц – на 18 років, Г. Вінярського та К. Маршалека – на 10 років, Л. Бугнову – 8 років. Вини Е. Шлягора не було доведено, а А. Кіта, як подає Ч. Бліхарський, «підписав декларацію про співпрацю з НКВС» і після звільнення втік до Польщі [38].

Друга група засуджених польських підпільників була численнішою: Л. Кніспель, його син, Зілінський та В. Горбашевський отримали по 20 років, К. Качковський (мал. 4), В. Мурдзик, К. Маршалека – 18 років, Е. Колодзейчик – 15 років, Б. Ярош, Б. Рачінський, М. Галковський, С. Кавецький, Мушка – 10 років, Г. Врубель – 7 років. Від відповідальності

були звільнені К. Ангельський, Р. Притула, В. Твардовський, К. Кульпа та І. Галас [39].

НКВД - УССР
Штаб
местной П В О
г. Тернополь.
№
7 1944
Телефон № 30

СПРАВКА

Выдана штабом МПВО г. Тернополя тов. Качков-
ский Казимир Яковлевич
в том что он действительно состоит на
службе в штабе МПВО города в должности бойца
- телефониста бульвар управления
Справка действительна до 30 августа 1944 г.
Начальник Штаба МПВО
г. Тернополя
Старший лейтенант
(ЧЕМАТ)

Мал. 4. Довідка про службу К. Качковського в штабі
протиповітряної оборони.

Перед процесом помер К. Качковський, в пересильному таборі — Л. Бугнова. Перед вивезенням до Сибіру вдалося втекти М. Галковському та Б. Рачінському. В сталінських концтаборах в Норільську померли В. Колодзейчик (1946) та В. Вольський (1955).

Нарешті черга дійшла і до керівництва підпілля. Під час арешту В. Антоніка і В. Щенсного в січні 1945 р. та обшуку в їхніх помешканнях енкаведисти нічого компрометуючого не знайшли. Слідство, яке велось до вересня 1945 р., не в змозі було легалізувати оперативні матеріали, отримані від «Берти», «Кароля» й інших джерел. Про невдачі комплексу оперативних та слідчих дій образно висловився начальник управління НКДБ в Тернопільській області генерал-майор Л. Малінін під час зустрічі з В. Антоніком: «Судити не має за що, і відпускати не можна» [40].

Легенда — біографія керівника польського підпілля Тернопільщини була досконалою, біографічні дані ретельно задокументовані, перевірити їх було неможливо, оскільки близькі та друзі його у той час перебували в Польщі. Не змогли чекісти також розкрити» близького соратника В. Антоніка — головного інженера

Тернопільської електростанції Владислава Щенсного – «Семпа», який згідно з оперативними матеріалами очолював у підпіллі відділ озброєння [41].

Вихід з цього глухого кута був лише один – направити здобуті матеріали на розгляд позасудового органу – особливої наради при НКВС СРСР. Ним і скористалися чекісти. У результаті В. Антонік та В. Щенсний 26 лютого 1946 р. за «зраду Батьківщини» отримали по вісім років виправно-трудових таборів [42].

У ті часи енкаведистський репресивний конвеєр був настільки перевантажений, що слідчі навіть не мали часу провести деякі важливі для справи слідчі дії, зокрема очні ставки Антоніка зі «Скавою», чи із заарештованим польськими спецслужбами С. Жултовським, щоб ідентифікувати керівника польського підпілля. 1 листопада 1952 р. Антоніка звільнили з ув'язнення. Він прийняв громадянство СРСР, влаштувався працювати на нафтопереробному заводі в м. Ухта Комі АРСР, одружився і став батьком двох дітей. Його соратник В. Щенсний в 1952 р. помер в ув'язненні [43].

Залишилося лише гадати, ким був насправді В. Антонік. У роки німецької окупації в польському підпіллі на Тернопільщині була лише одна людина, що завше перебувала в тіні і займалася розробкою та плануванням операцій. Її мало хто знав, мало хто бачив, лише чув псевдонім. Цією людиною був майор Броніслав Завадський – «Сорока», начальник штабу округу АК, а потім керівник обласного проводу організації «Неподлегłość».

Незважаючи на приголомшливі успіхи чекістів у викритті польського підпілля на Тернопільщині, кримінальні справи на аківців велися дуже повільно. А з кінця квітня 1945 р. наступив повний штиль, викликаний не бездіяльністю слідства, а обставинами політичного характеру. На вимогу Москви здобуті матеріали були в терміновому порядку надіслані до центрального апарату НКДБ СРСР для використання під час ведення слідства у справі «на організаторів і керівників польського підпілля і Армії Крайової в тилу Червоної Армії – Окуліцького, Янковського, Беня й інших» та проведення судового процесу над ними. У зв'язку з викладеним, тернопільські слідчі порушили процесуальні норми, тому заступник начальника слідчої частини з особливо важливих справ НКДБ СРСР полковник держбезпеки Родос 23 червня 1945 р. затвердив постанову про продовження термінів слідства і утримання арештованих під вартою терміном на один місяць [44].

Проте у відведені законом терміни чекісти не змогли вкласти, оскільки заарештовані, відчуваючи свою приреченість на прикладі московського процесу над керівниками АК, не бажали співпрацювати зі слідством. Тоді начальник УНКДБ в Тернопільській області генерал-майор Л. Малінін 17 липня 1945 р. підписав клопотання перед Головним військовим прокурором Червоної Армії про продовження слідства ще на один місяць, тобто до 23 серпня, яке було задоволене [45].



Мал. 5. Польська боївка з Теребовляничини, квітень 1944 р. (крайній праворуч її керівник Ян Олещук).

За цей час енкаведисти запланували здійснити цілу низку додаткових оперативних і слідчих дій, перелік яких красномовно свідчить про величезні проблеми в реалізації справи:

«1. Провести додаткові допити обвинувачуваних і очні ставки між ними, на предмет викриття злочинної діяльності обвинувачуваних: Сигнатович К.М., Щенсного В.П., Кінчель І.І., Щенсної Ц.П., Щенсної Б.П., Литвина М.І., Антонік В.Р., Сас М.В. й інших, які не дали повних зізнань про їх контрреволюційну діяльність після вигнання німців.

2. Шляхом допиту обвинувачуваних отримати додаткові дані про наявну в організації військову техніку, озброєння і наявності прихованих складів.

3. Викрити канали зв'язку організації з керівним центром польського підпілля Армії Крайової із закордонною розвідкою.

4. Допитати обвинувачуваних на речових доказах: друкарні, контрреволюційній літературі, зброї, вилучених в обвинувачуваних при ліквідації організації, а також шляхом використання показань обвинувачуваних зібрати додаткові речові докази у справі.

5. Додатково допитати виявлених у процесі слідства свідків, по матеріалах на обвинувачуваних Рогая В. Н. і Соколовського В.І.» [46].

У липні 1945 р. енкаведистам вдалося заарештувати ще одну важливу фігуру польського підпілля Юзефа Яновського – «Вільча», керівника розвідки і контррозвідки тернопільського обвуду АК (син посла польського Сейму Антона Яновського, репресованого совітами в 1941 р.), який свою діяльність проводив під легальним прикриттям референта районної комісії з евакуації польського населення. Внаслідок добре поставленої агентурної роботи радянськими спецслужбами доволі швидко була викрита і знешкоджена його розвідувальна мережа в кількості 20-ти осіб. Захопили і резидента цієї мережі Анджея Пронкевіча – «Шаха» (директор школи в с. Добриводи Збаразького району), який працював з найбільш цінною агентурою і мав резервний зв'язок з представниками служби розвідки і контррозвідки Львівського обшару «Павлом» та «Брусом». Намагання завербувати Пронкевіча і використати його в оперативних заходах проти польського підпілля закінчилося для чекістів невдачею. Його засудили на тривалий термін ув'язнення і свій життєвий шлях він закінчив у 1953 р. в Потьмі (Карелія) [47].

Окружний керівник Яновського і Пронкевіча «Роланд» (очевидно цей псевдонім належав П. Возняку), рятуючись від арешту, змушений був переховуватися у Львові, а потім перебратися на польські терени [48].

У боротьбі з польським підпіллям радянським спецслужбам надавали допомогу також польські комуністичні органи безпеки. 14 серпня 1945 р. з Головного управління інформації Війська Польського на ім'я начальника УНКДБ Тернопільської області надійшов документ такого змісту: «Із зізнань заарештованого члена Армії Крайової Жултовського Стефана Казимировича (він же

Госпось Вацлав Янович) відомо, що він з 22 вересня по 28 жовтня 1944 р. перебував у відпустці в місті Тернопіль у своєї дружини Кавецької Люції, яка проживає по вул. Татарській, будинок 17, квартира 3. Під час відпустки Жутовський (Госпось) мав в Тернополі зустрічі з керівниками АК на квартирі доктора Куцельмана по вулиці Пасаж Адлера (будинок не відомий). Так, 10 жовтня 1944 р. Жутовський зустрічався в Куцельмана з комендантом Тернопільського інспекторату АК поручником, згодом капітаном Жегліним (псевдонім «Ордон»). Окрім того, під час відпустки Жутовський зустрічався в місті Тернопіль з начальником штабу Тернопільського округу АК «Сорокою». Повідомляю для оперативного використання» (Документ підписали заступник начальника Головного управління інформації Війська Польського полковник Кожушко та начальник 2-го відділу підполковник Гаєвський) [49].

Паралельно з ліквідацією обласного проводу польського підпілля енкаведисти зуміли також розгромити більшість його районних та сільських осередків.

У серпні 1944 р. у Бучач з Чорткова прибув представник Тернопільського округу АК Мечислав Ліпа – «Віхура», який організував нову підпільну структуру. До її складу увійшли: завідувачі відділів Бучацького райвиконкому Юзеф Слонський – «Плен» та Юзеф Щелецький – «Воронець», лісничий лісгоспу Казимір Здрагель – «Темний» (керівник розвідки і контррозвідки), вчитель із Старих Петликівець Казимір Гузарський – «Мудик», бійці винищувального батальйону в селі Підзамочок Юзеф Тирпа – «Семп» і Бенедикт Козелькевич – «Кляпка», дорожний технік з Бучача Міхал Горват – «Мигар», боець винищувального батальйону в Монастириську Франк Вольський – «Підкова», вчитель з Пужників Мечислав Варунок – «Зав'я», агроном з Ковалівки Антон Паславський. У березні 1945 р. енкаведисти розпочали арешти учасників організації і в липні-серпні 1945 р. ті були засуджені до різних термінів ув'язнення [50].

Протягом січня-лютого 1945 р. Підгаєцький райвідділ УНКДБ розгромив польське підпілля на території району (криптонім «Св'ятови»), заарештувавши його організаційне ядро: Богуміла Родницького, Збігнева Ліса, Владислава Байдака, Владислава Вінчука, Юзефа Войцеховського, Елеонору Бауман й інших, всього 23 особи [51].

Їх підвела неналежна конспірація при здобуванні та переховуванні зброї і амуніції, проблему якої вони намагалися вирішити з допомогою участі польських підпільників у підгаєцькому винищувальному батальйоні НКВС. У протистоянні з оунівським підпіллям до їхніх рук нерідко потрапляла трофейна зброя, яку вони не облікували, а приховували. Так, в одного з керівників підпілля Підгаєцького обвуду Вінцента Добровольського – «Шарого», який одночасно був командиром взводу стрибків, енкаведисти при обшуку в його помешканні вилучили два автомати ППШ з набоями, пістолет «Браунінг», чотири гранати, запали-детонатори й інше [52].

Так само діяли й інші учасники АК з числа бійців цього батальйону. Нетабельна зброя була вилучена енкаведистами в стрибків Красуцького, Слівінського, М. Бекера та Я. Сігіта [53].

Траплялися й інші прикрі випадки, що деконспірували підпілля. Владислав Вінчук під час святкування Нового року, перебуваючи в нетверезому стані, відкрив стрільбу з пістолета у власному помешканні. Тим не менше підпілля мало й певні здобутки. Референт пропаганди обвуду Ю. Войцеховський розпочав роботу для його забезпечення розмножувальною технікою. Вдалося придбати друкарську машинку, яку зберігав у костюлі ксьондз Двует, а також налагодити канал надходження підпільних видань зі Львова («Витрваме» та «Комунікат Радійови») [54].

З 24 по 28 серпня 1945 р. військовий трибунал військ НКВС Тернопільської області на закритому засіданні засудив учасників польської конспірації з Підгаєччини на тривалі терміни ув'язнення, від 10-ти до 20-ти років. Лише 13 травня 1955 р. тих хто вижив, звільнили з місць позбавлення волі [55].

У січні 1945 р. були заарештовані комендант Чортківського обвуду Влодзімеж Уруський – «Корчак» та Станіслав Голдановіч – «Рогач», який керував Службою охорони повстання (СОП). Їхній арешт потягнув за собою цілу лавину провалів та арештів у Чорткові, Слобідці Джуринській, Ягільниці, Шманьківцях й інших населених пунктах, куди вели нитки польського підпілля [56].

У той самий час прокотилася хвиля арештів і в Зборівському обвуді. До рук УНКДБ потрапили: Флоріан Новосельський – «Пістолет», Станіслав Новосельський – «Тигр», Юзеф Веремінський – «Щела» й інші. У С. Новосельського при обшуку вилучили «Бюлетин інформаційни Земі Червеньської» [57].

Після ліквідації радянськими спецслужбами керівництва крайового проводу подальша підпільна робота «NIE» агонізувала. Рівноцінної заміни «Сороки», „Ордона» й інших організаторів та керівників так і не знайшлося, бо кращі і загартовані сили польського підпілля на «східних кресах» в середині 1945 р. змушені були перебазуватися на терени Великопольщі, щоб вести боротьбу з польським комуністичним режимом. Підписання договору про польсько-радянський кордон у серпні 1945 р., а також посилення заходів радянської влади щодо трансферу населення, поставили останню крапку в боротьбі польського підпілля в Західній Україні.

Література

1. Україна – Польща: важкі питання: Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918-1947 роках», Варшава, 22-24 травня 1997. – Вип. 1-2. – Варшава, 1998. – С. 205.
2. Архів ФСБ РФ. – Ф. К-ІОС. – Оп. 10. – Спр. 139. – Арк. 85.
3. Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Хто пожав «Бурю»? Армія Крайова на Тернопіллі 1941-1945 рр. – Тернопіль, 1996. – С. 63-64.
4. Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny. – Warszawa, 1996. – S. 295.
5. Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Хто пожав «Бурю»? – С. 65.
6. Архів КДБ Білорусії. – Ф. 3. – Оп. 3. – Спр. 9. – Арк. 174.
7. Архів ФСБ РФ. – Ф. 4. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 50.
8. Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Хто пожав «Бурю»? – С. 65.
9. Fieldorf M., Zachyta L. General «Nil». August Emil Fieldorf (fakty – dokumenty – relacje). – Warszawa, 1993. – S. 117.
10. Там само. – С. 116.
11. Там само. – С. 117.
12. Україна – Польща: важкі питання. – Вип. 1-2. – С. 192-194.
13. Державний архів Управління Служби безпеки України в Тернопільській області (ДАУСБУТО). – Спр. 11794-П. – Арк. 43-49.
14. Там само. – Арк. 14-25, 34-37.
15. Там само. – Арк. 75-81.
16. ДАУСБУТО. – Спр. 10860-П. – Арк. 183-184.
17. ДАУСБУТО. – Спр. – формуляр № 112.
18. ДАУСБУТО. – Спр. 11794-П. – Арк. 121-132.
19. Там само. – Арк. 130.
20. Fieldorf M. Zachyta L. General «Nil», S. 123.
21. ДАУСБУТО. – Спр. 112. – Т. 7. – Арк. 137.; Спр. – формуляр № 112.
22. ДАУСБУТО. – Спр. 10618-П. – Арк. 3-11.
23. Там само. – Арк. 13-19.
24. Там само. – Арк. 17-19.
25. ДАУСБУТО. – Спр. 112. – Т. 7. – Арк. 134.; Спр. – формуляр № 112.
26. ДАУСБУТО. – Спр. 10618-П. – Арк. 21.

27. Там само. – Арк. 27.
28. Там само. – Арк. 32.
29. ДАУСБУТО. – Спр. 112. – Т. 7. – Арк. 93.
30. Там само. – Арк. 91.
31. ДАУСБУТО. – Спр. 11794-П. – Арк. 338 (пакет).
32. Blicharski Cz. E. Tarnopolanie na starym ojców szlaku –Biskupice, 1994. – S. 231.
33. ДАУСБУТО. – Спр. 11794-П. – Арк. 141.
34. ДАУСБУТО. – Спр. 10860-П. – Арк. 98.
35. Blicharski Cz. E. Tarnopolanie na starym ojców szlaku, S. 231.
36. ДАУСБУТО. – Спр. 11794-П. – Арк. 67-69.
37. Blicharski Cz. E. Tarnopolanie na starym ojców szlaku, S. 231.
38. Там само. – С. 231.
39. ДАУСБУТО. – Спр. 11794-П. – Арк. 381-397.
40. ДАУСБУТО. – Спр. 11790-П. – Арк. 17.
41. Там само. – Арк. 23-31.
42. Там само. – Арк. 41.
43. Там само. – Арк. 78.
44. ДАУСБУТО. – Спр. 11810-П. – Арк. 34.
45. Там само. – Арк. 51.
46. Там само. – Арк. 52.
47. ДАУСБУТО. – Спр. 15014-П. – Арк. 44.
48. ДАУСБУТО. – Спр. 15014-П. – Арк. 111-113.
49. ДАУСБУТО. – Спр. 10860-П. – Арк. 185.
50. ДАУСБУТО. – СПР. 10340-П. – Арк. 18-23.; Спр. 14921- П. – Арк. 28.
51. ДАУСБУТО. – Спр. 11564-П. – Т. 1. – Арк. 17-32.
52. Гайдай О., Ханас В. До питання діяльності Підгаєцького обвуду Армії Крайової // Освітнянин. – 1998. – 2 (32). – С. 26-27.
53. ДАУСБУТО – Спр 11564-П. – Т.2. – С. 125, 356.
56. ДАУСБУТО. – Спр. 11259-П. – Арк. 15-26.
57. ДАУСБУТО. – Спр. 16367-П. – Арк. 63.

Володимир Кіцак

ЧЕТВЕРТИЙ ЕТАП ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ З ПОЛЬЩІ (1 січня – 15 червня 1946 р.)

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Досліджено четвертий етап брутальної депортації українців з Польщі в УРСР (1 січня – 15 червня 1946 р.); розглянуто специфіку депортаційних процесів. Тоді на теренах УРСР опинились орієнтовно півмільйона українців. Однак, якщо взяти до уваги, що депортація проходила в умовах війни та післявоєнної руйни, при постійній протидії УПА та пасивному опорі всього населення, під тиском військовиків, то точну кількість депортованих нині визначити неможливо і, ймовірно, така можливість не з'явиться в майбутньому.

9 вересня 1944 р. у Любліні Голова РНК УРСР М. Хрущов і керівник Польського Комітету Національного Визволення Е. Б. Осубка-Моравський підписали Угоду про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР [2, 287-293].

Саме переселення офіційно тривало від 15 жовтня 1944 р. до 15 червня 1946 р. І хоча сам процес був практично безперервним, у ньому можна виділити кілька етапів, пов'язаних із ступенем добровільності переселення, обсягом залученого до цього процесу адміністративного апарату, служб безпеки та війська, темпами переселення, що залежали від ряду суб'єктивних та об'єктивних причин тощо. Більшість дослідників (І. Білас, Ю. Сливка, К. Науменко), що порушують тему депортації, виділяють два етапи: перший – відносно добровільний, тривав від 15 жовтня 1944 р. до липня 1945 р. ; другий – примусове переселення українців, яке тривало з кінця липня 1945 р. до офіційного завершення депортації – 15 червня 1946 р. [1, 213-233; 10, 316-317].

Точнішою й науково обґрунтованою, на нашу думку, є класифікація етапів переселення, яку запропонував Є. Місило у передмові до першого тому фундаментального двотомного збірника документів «Репатріація чи депортація. Переселення українців з Польщі в УРСР 1944-1946» [11, 10-14]. Автор виділяє чотири етапи депортації:

Перший етап тривав від 15 жовтня до кінця грудня 1944 р. Виселяли переважно мешканців сіл Холмського, Грубешівського, Томашівського і Замостівського повітів, які навесні та влітку 1944 р. були «грунтовно» сплюндровані та спалені загонами Армії Крайової, Батальйонів хлопських й інших польських підпільних формувань.

Другий етап окреслюється хронологічними рамками від початку січня до кінця серпня 1945 р. Через важку зиму переселення дещо призупинилося. Проте після звільнення від німецької окупації західних регіонів Лемківщини почався масовий виїзд людей із сіл, зруйнованих у важких боях між вермахтом та радянськими військами на Дуклянському і Лупківському перевалах. Власне, це була остання група відносно добровільних переселенців, з яких майже половина були мешканцями Холмського, Грубешівського і Томашівського повітів. Всі інші тікали від терору польського підпілля.

Третій етап тривав від початку вересня до кінця грудня 1945 р. У цей час за допомогою 3, 8 і 9-ї дивізій піхоти ВП виселення провадилось із Ліського, Любачівського, Перемишльського та Сяноцького повітів.

Четвертий етап розпочався 1 січня і закінчився 15 червня 1946 р. Тоді було переселено найбільшу кількість жителів Закерзоння – понад 250 тисяч. Характеризувала цей етап порівняно з іншими максимальна жорстокість та безоглядність, з якою провадилось нищення і виселення українських сіл.

На кінцевому *четвертому етапі* виселення набрало форми класичної етнічної чистки, яка включала пацифікацію та палення сіл, терор щодо мирних мешканців, упровадження принципу загальної відповідальності, повальні екзекуції, проваджені регулярними підрозділами ВП. Але якщо раніше в терорі проти українців найактивнішу участь брали підпільні формування польських націоналістів і в їхній злочинній діяльності можна було звинувачувати окремих командирів підрозділів чи керівників підпілля, то тепер виконавчим органом терору виступали урядові збройні формування – регулярні частини ВП, підрозділи органів безпеки, охорони кордону та ін., які керувались винятково урядовими інструкціями [12, 24, 280].

Якщо взимку 1944-1945 рр. переселення дещо призупинилося, то вже взимку 1945-1946 рр. була лише невеличка пауза, пов'язана із святкуванням різдвяного циклу римо-католицьких свят. Відповідно до наказу головного представника у справах евакуації українців з РП,

«...зимовий час не може бути перешкодою у тривалості депортаційної акції, діяльність не може бути зупинена ні на хвилину» [12, 14]. Відповідно темпи депортації в першій половині 1946 р. постійно зростали. Якщо за січень було виселено 1013 господарств (3933 чол.), за лютий – 1522 господарства (4794 чол.), то в березні Польщу залишили 5926 українських родин (23053 чол.) [3, 71].

Доведені терором військових до відчаю, селяни кидали роками нажите майно і без оформлення жодних документів цілими селами нелегально переходили радянсько-польський кордон. За період з 1 по 8 червня 1946 р. тільки в районі сіл Лютовиська, Тернава-Вижна та ін. кордон перетнуло більше п'яти тисяч чоловік [12, 201-202].

Під тиском переселенчої акції українці вдавались до багатьох способів оминати депортацію. У 1946 р. села вже не чинили будь-якого активного опору. Найдієвішим способом пасивного опору була втеча в навколишні ліси. Проте тривале перебування в них у зимовий період було нереальним. Врешті-решт люди повертались додому, викопували заховане від бандитів та війська майно і приречено погоджувались виїхати в УРСР. Краще лавірувати між військовими частинами вдавалось жителям сіл, віддалених від центрів повітів. У далеких селах краще була поставлена агітаційна робота ОУН, частіше проводились мітинги, розклеювались листівки. Сніги, бездоріжжя, захист формувань УПА дозволили їм перебути зиму вдома. Проте навесні настала і їхня черга [12, 38-41].

Багато українців пробувало уникнути переселення, утікаючи на етнічні польські терени. Явище це набрало таких розмірів, що Люблінський воевода 20 березня 1946 р. видав таємний наказ, згідно з яким тих поляків, що переховували українців, прирівнювали до підпільників й поводитись з ними відповідно [15, 96].

Частина українців, розуміючи, що на рідній землі їх у спокої уже ніхто не залишить, вважали за доцільніше переселитись у Словаччину. За станом на 14 травня 1946 р. близько 2500 українців Польщі переїхало на територію ЧРСП [12, 138-139]. У червні словаки розпочали силоміць передавати українців полякам, що розміщували їх у вагонах та відправляли в УРСР. Так потрапило в УРСР близько 5 тис. чоловік [12, 225-227]. У липні словаки видали ще 2500 українських утікачів. 8 липня чехословацька сторона заявила, що на її території українських мігрантів з Польщі більше немає [12, 242-243].

Бували випадки, коли окремі багатші сім'ї і навіть цілі села збирали гроші та продукти харчування для підкупу польських

офіцерів або чиновників [10, 267]. У Володавському повіті набрав поширення інший спосіб уникнення депортації. Наприкінці 1945 – на початку 1946 р. в Польську партію робітничу вступило 750 українців. Прагнучи в будь-який спосіб розширити ряди своєї організації, партійне керівництво дозволяло таким українцям залишатись в Польщі [3, 74]. У Горлицькому повіті 173 українці визнали себе поляками, а 15 поновили американське підданство, отримане під час заробітків у передвоєнний період [3, 21].

5 квітня 1946 р. Генштабом ВП була створена операційна група «Ряшів», в яку ввійшли діючі на терені третя, восьма і дев'ята дивізії ВП, чотирнадцятий і вісімнадцятий полки, а також всі сили Міліції обивательської (МО), Війська охорони прикордонної (WOP), Корпусу безпеки внутрішньої (KBW), дислоковані в прикордонних воєводствах. Для виселення українців у вузькій прикордонній смузі було зосереджено майже чотири дивізії, що становило 25 % всіх піхотних з'єднань, якими диспонувала в той час польська армія [12, 7-8].

Із січня по квітень включно восьма і дев'ята дивізії виселяли в день близько ста родин кожна. Відповідно до наказу начальника операційної групи «Ряшів» бригадного генерала Й.Роткевича, від 9 травня восьма дивізія мала виселяти не менше 300 родин в день, а дев'ята – 150 родин [12, 133]. На кінець травня 8-ма дивізія виселяла щодня не менше 500 родин [12, 148-149].

Ситуацію, що склалась на 10 квітня із виселенням українців десяти останніх повітів, проілюстровано в табл. 1 [3, 77].

Таблиця 1

**Процентне співвідношення кількості виселених по повітах
станом на 10 березня 1946 р.**

Назва повіту	Відсоток евакуйованих від загального числа українців у повіті
Томашівський	97,1
Новосанцький	88,2
Ярославський	83,7
Перемиський	82,7
Горлицький	82,7
Грубешівський	76,6
Сяноцький	66,1
Любачівський	65,0
Володавський	60,1
Ліський	12,3

Як єдиний спосіб для покращення виселення у відстаючих районах Головний уповноважений уряду УРСР з евакуації М. Ромащенко рекомендував ввести у Ліський та Володавський повіти по два полки, в Грубешівський – 1 полк [3, 77-78].

Застосування ВП дозволило набагато пришвидшити темпи виселення: якщо в березні 1946 р. було депортовано 5926 сімей, за квітень – 6479 сімей, то у травні – 14870 сімей (62655 чол.). За червень в УРСР переселили 9219 сімей (36901 чол.) [3, 85, 95, 112, 119].

Поступово процес виселення добігав кінця. Використання військ та інших силових структур держави дало свої результати і навіть у повітах, де населення було найсвідомішим, а активність УПА максимальною: виїжджали останні родини.

Завершення офіційного періоду після 14 травня 1946 р. супроводжувалось підписанням протоколів про завершення переселення. Дані про кількість переселених українців у кожному повіті подано в табл. 2 [12, 139-140, 142-143, 168-169, 195-196, 206-208, 264-265].

Таблиця 2

Дані про виселення українців за протоколами про завершення переселення в розрізі окремих повітів

Повіт	Дата підписання протоколу	Термін переселення	Кількість виселених родин	Кількість виселених осіб
Перемиський	14 травня 1946 р.	15.10.1944 – 01.05.1946	16185	64599
Ярославський	18 травня 1946 р.	17.10.1944 – 15.05.1946	8084	32000
Новосанчський	25 травня 1946 р.	14.02.1946 – 25.05.1946		300
Сяноцький	31 травня 1946 р.	20.11.1944 – 31.05.1946	9447	40602
Любачівський	4 червня 1946 р.	15.10.1944 – 03.05.1946	9348	40787
Кросненський	11 червня 1946 р.	20.11.1944 – 31.05.1946	3142	11815
Володавський	17 липня 1946 р.	15.10.1944 – 28.05.1946	7617	26000

Водночас слід зазначити, що далеко не всіх українців депортували в УРСР. Існують дані про додаткову кількість українців (близько 150 тис. чол.), переселення яких у західні воєводства Польщі відбулось під час акції «Вісла». Таку інформацію наведено у табл. 3 [13, 448-452, 439-442, 460-461, 410, 412-414, 417-419].

Таблиця 3

**Дані про переселення українців за результатами акції «Вісла»
(по окремих повітах)**

Назва повіту	Кількість виселених осіб
Перемиський	20797
Ярославський	14122
Новосанчський	9251
Сяноцький	11582
Любачівський	10083
Кросненський	755

Після завершення офіційного терміну переселення депортації українців тривали. Так, у липні 1946 р. з Володавського повіту виїхали жителі сіл Сушно, Королівка, Окунинка, Собібор, Осова та інші [12, 318-319]. До кінця липня тривало так зване «зачищення» терену. Значні військові з'єднання прочісували місцевість у пошуках втікачів, що покинули села й переховувались у лісах. Цих людей переселяли в УРСР без ніякої документації [12, 8]. На початку листопада з Перемиського, Бжозовського, Ярославського, Любачівського, Сяноцького та Ліського повітів було виселено 595 осіб [12, 342-344]. У грудні цього ж року спроба відновлення акції виселення відбулась у кількох селах Перемиського повіту, звідки виїхало близько 500 осіб [12, 337-340]. Виїжджали сім'ї, чие майно згоріло внаслідок репресій польського війська. Люди мусили тікати. В іншому випадку їх чекала зима під відкритим небом. Іншою категорією були ті, кого просто спіймали польські вояки. Додатково до кінця грудня 1946 р. було виселено ще близько 2 тисяч українців [16, 295].

Усього протягом четвертого етапу депортації в УРСР було переселено 37665 сімей (154329 осіб) [3, 173].

Четвертий етап депортації суттєво відрізнявся від попередніх етапів і мав притаманні тільки йому особливості. На цьому етапі, як і на третьому, годі було говорити про добровільність виселення. Проте від попередніх етапів він відрізнявся саме безоглядною жорстокістю

та брутальністю. Якщо на першому і другому етапах роль військ була несуттєвою, якщо на третьому етапі військові частини у процесі депортації допускали хоч якусь толерантність, то у 1946 р. до дивізій було доведено плани на виселення українців, які беззастережно виконувались.

На четвертому етапі практично єдиним прискорювачем депортації були підрозділи ВП. Тепер саме урядові солдати палили села, грабували й розстрілювали невинних людей, впроваджували принцип загальної відповідальності як найдієвіший засіб боротьби з УПА. Якщо раніше українці боялись підрозділів АК, то тепер польські підпільники знаходили певне розуміння і серед населення, і серед керівництва УПА як борці проти поширення на захід впливу комуністів. Польське підпілля, почасти здеморалізоване масовими акціями «уявлення» та капітуляцією керівництва, почасти здезатоване у боях з урядовими підрозділами та частинами УПА, вже не мало колишньої потуги й не могло масово нищити українські села. З іншого боку, польські підпільники зрозуміли, що УПА є їхнім єдиним союзником у боротьбі проти комуністів за демократичну Польщу. Після років взаємної ненависті приходило розуміння, що українці ніколи не стануть поляками під силою прямого примусу, зате мирне співжиття і спільна боротьба можуть принести хороші плоди. Траплялись випадки, коли завдяки впливу WiN (Вільність і незалежність) солдати ВП м'якше поводитись в українських селах.

Незважаючи на героїзм та втрати, УПА не змогло спинити процесу депортації. Легкоозброєні і нечисленні повстанські сотні не могли зупинити противника, що мав кількаразову чисельну перевагу, танки, авіацію та артилерію, провадив планомірне виселення українського населення. Зруйновані комунікації відбудовувались, розбиті підрозділи замінювались іншими із центральних районів Польщі, й депортація тривала далі.

Отже, у 1946 р. закінчилась депортація, подібної до якої український народ не знав протягом усієї своєї багатовікової історії. Ще з часів Середньовіччя колонізація, русифікація, романізація, мадяризація та інші аналогічні процеси були швидше типовими, аніж екстраординарними явищами в українській історії. Етнічна територія нації хоч повільно, проте неухильно скорочувалась. Проте такої чітко означеної в часі втрати величезної етнічної території ще не було. Вперше на обширах Холмщини і Підляшшя, Лемківщини і Надсяння почав чисельно переважати польський елемент. І хоча тут проживало

ще понад 200 тисяч українців, ці землі втратили своє українське обличчя. Карпати ставали «Бещадами», Холм – «Хелмом», древній княжий Перемишль перетворювався на «Пшемисль».

Протягом всієї депортації проявлялись особливості, характерні для кожного етапу. Проте було кілька тенденцій, спільних для всього процесу.

З ходом депортації все глибше і повніше ігнорувався принцип, що був покладений в основу договору між РНК УРСР та ПКНВ – принцип добровільності. Якщо на першому етапі була хоч невелика частина тих, хто добровільно хотів би покинути батьківщину, то на другому їх було значно менше. На третьому і особливо на четвертому етапі жодної добровільності під час депортації не було і бути не могло.

Протягом всього виселення роль польських підпільних формувань як основної причини, що детермінувала виїзд українців до СРСР, постійно зменшувалась. Криваві розправи над усім українським, такі характерні для 1944 і початку 1945 рр., у 1946 р. були рідкістю. І навпаки, роль ВП як сили, що прискорювала процес виселення, невпинно зростала. Від нечисленних підрозділів, що мляво пробували протидіяти УПА на початку депортації, на 1946 р. сили ВП в регіоні зросли до трьох дивізій. Тепер тероризували українців вже не підпільні формування, а урядові підрозділи.

Однаково безкомпромісною залишалась позиція УПА, що намагалась перешкодити процесу депортації. Проте якщо повстанці більш-менш успішно протистояли підпільним польським формуванням, то виграти війну із регулярними урядовими підрозділами, що мали відчутну перевагу в чисельності і беззаперечно переважали за озброєнням – таке завдання було не під силу жодним підпільним формуванням у світі. УПА заявила на весь світ, що українці вміють і можуть захищати свою землю.

Під час всієї депортації населення використовувало будь-які способи для того, щоб залишитись на батьківщині: від втечі в ліси і лавірування поміж облавами – до підкупу чиновників чи переходу в католицизм.

Однаковою залишалась роль урядових кіл УРСР, що вимагали від Польщі максимального прискорення темпів переселення. Радянська сторона заохочувала використання військових підрозділів, що мали змусити селян «добровільно» переселитись в УРСР.

Так само статичною залишалась і позиція західних союзників, що дедалі прохолодніше ставились до СРСР, проте вперто не помічали процесу депортації такої значної кількості українців. Жодної допомоги, на яку так надіялись бійці УПА й прості українські селяни, надано не було. Недооцінка західними державами українського фактора як у межах Польщі, так і в межах СРСР дозволила Радянському Союзу захопити і тримати у сфері свого впливу значну частину Європи.

Нині точно визначити загальну кількість виселених в УРСР українців практично неможливо, оскільки дані в польських та радянських джерелах не узгоджуються між собою. Так, за даними А. Щесняка і В. Щоти, за період з 15 жовтня 1944 р. по 31 грудня 1946 р. в СРСР було переселено 122618 родин (488618 осіб) [17, 272]. Посилаючись на польські джерела, Є. Пастернак наводить цифру 140880 родин (529925 осіб) [9, 311]. Спираючись на радянські джерела, цей же автор вказує кількість переселених до УРСР з 15 жовтня 1944 р. по серпень 1946 р. – 123156 родин (485764 чол.) [9, 313]. Є. Місило наводить польські документи, відповідно до яких на 5 липня 1946 р. в УРСР було виселено 122631 родину (483499 осіб) [12, 358-360]. Сам автор додає, що понад 20 тисяч осіб було просто перегнано військом через р. Сян без будь-якого обліку [12, 8].

У радянських документах, що зберігаються в архівах м. Києва, зокрема в «Заключному звіті Головного уповноваженого Української Радянської Соціалістичної Республіки з евакуації українського населення з території Польщі про виконання Угоди від 9-го вересня 1944 р. між Урядом Української РСР і Польським Комітетом Національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі» вказується, що за станом на 20 листопада 1946 р. в УРСР з Польщі було депортовано 122662 родини або 482880 осіб [10, 231]. У визначенні багатьох параметрів, що стосувались процесу депортації (аналізі кількості виселених, темпів виселення в розбивці по місяцях і по повітах та ін.), цей документ є базовим і підсумковим. Проте інший радянський документ – довідка «Про стан господарського влаштування українського населення, евакуйованого з Польщі в УРСР» за станом на 1 січня 1947 р. в УРСР фіксує 124090 сімей або 488782 особи переселенців [4, 78-79]. За місячний термін ніякого суттєвого зрушення в питанні депортації близько 200 тисяч українців Польщі не відбулось. Як вказує Є. Місило, спроби виселення були невдалими, тим більше йшла зима, наближався

католицький цикл різдвяних свят. Від офіційного завершення депортації 15 червня 1946 р. до кінця цього року в УРСР депортували близько 2 тисяч українців [15, 14]. А різниця між цифрами наведених вище документів – майже 6 тисяч осіб. Отже, котрийсь із цих документів або вони обидва містять неправильні цифри. Якщо ж взяти до уваги, що депортація проходила в умовах війни та післявоєнної руйни, при постійній протидії УПА та пасивному опорі всього населення, під постійним тиском військовиків, що не надто дбали про точний облік виселених, то можна зробити висновок, що точну кількість депортованих нині визначити неможливо і, ймовірно, така можливість не з'явиться в майбутньому.

Півмільйона українців опинились на теренах УРСР – в державі, українськість якої невпинно нівелювалась далеко брутальнішим способом, ніж це було в Польщі; в державі, суспільно-політичний устрій якої був незрозумілий і неприйнятний для людей, що народились хай не в надто прихильній до українців, проте демократичній країні, з притаманними їй свободою слова, друку та ін.; з тісних, проте своїх клаптиків землі селяни потрапили на безкраї чорноземи України, закуті в прокрустові рамки кріпосницької колгоспної системи; здебільшого бідними й пограбованими люди опинились в умовах, коли держава набагато більше обіцяє, ніж робить, проте жорстко вміє придушувати будь-яку непокору. Переселенці побачили голод, репресії. Попереду їх чекали роки розселення та десятиліття соціально-економічної та психологічної адаптації.

Література

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. – Київ: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с.
2. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: У трьох томах. – Т. 1: 1939-1945 рр. – Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян «Місіонер», 1996. – 752 с.
3. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. – Т. 2: 1946-1947 рр. – Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян «Місіонер», 1998. – 540 с.
4. Довідка про стан господарського влаштування українського населення, евакуйованого з Польщі в УРСР на 1 січня 1947 р. – Центральний

- державний архів вищих органів влади та управління в Україні. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 78-88.
5. Доповідна записка від 7 квітня 1945 р. І секретарю ЦК КП(б)У Д. Коротченку про хід переселення українського, російського і білоруського населення з території Польщі в УРСР. – Центральний державний архів громадських організацій України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1469. – Арк. 40-56.
 6. Інформація І секретарю ЦК КП(б)У Д. Коротченку від 10 вересня 1945 р. про хід евакуації українського населення з території Польщі. – Центральний державний архів громадських організацій України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1469. – Арк. 159-160.
 7. Історія України / Кер. авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів: Світ, 1996. – 488 с.
 8. Козловський І. Депортація українського населення з Польщі у 1944-46 рр. // Акція «Вісла» в контексті українсько-польських відносин ХХ століття: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 50-літтю проведення акції «Вісла». – Івано-Франківськ: Івано-Франківська обласна друкарня, 1999. – С. 31-40.
 9. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). – Вінніпег-Торонто: [б. в], 1989. – 466 с.
 10. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1997. – 440 с.
 11. Miśło E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944-1946. – T.1. Dokumenty 1944-1945. – Warszawa: «Oficyna Wydawnicza «Archiwum Ukraińskie», 1996. – 336 s.
 12. Miśło E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944-1946. – T.2: Dokumenty 1946. – Warszawa: «Oficyna Wydawnicza «Archiwum Ukraińskie», 1999. – 400 s.
 13. Miśło E. Akcja «Wisła»: Dokumenty. – Warszawa: Archiwum Ukraińskie – Zakład Wydawniczy «Tyrsa», 1993. – 524 s.
 14. Siwicki M. Dzieje konfliktów Polsko-Ukraińskich. – Tom trzeci. – Warszawa, 1994. – 439 s.
 15. Motyka Grzegorz, Wnuk Rafał. Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA. 1945-1947. – Warszawa: Oficyna wydawnicza VOLUMEN, 1997. – 232 s.
 16. Sowa A.L. Stosunki polsko - ukraińskie. 1939-1947. Zarys problematyki. – Kraków, 1998. – 342 s.
 17. Sześciński A. Szota W. Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. – Warszawa, 1973. – 305 s.

Ярослав Стоцький
ЕТНОКОНФЕСІЙНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В КОНТЕКСТІ
ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ДЕПОРТАЦІЇ

Тернопільський державний технічний університет ім. Івана Пулюя

Проаналізовано переселення (депортація) польського населення із західних областей України в Польщу та українського населення з українських етнічних земель Польщі в Україну (1944-1946 рр.). Досліджено людські та конфесійні втрати в контексті польсько-українського воєнного протистояння.

Дев'ятого вересня 1944 р. в Любліні Голова Ради Народних Комісарів УРСР Микита Хрущов і керівник Польського Комітету Національного Визволення Едвард Осубка-Моравський підписали Угоду про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території України.

Ця Угода була наслідком реалізації документів конференції в Тегерані і першим заходом з підготовки до встановлення нових кордонів у Європі. За ним йшли рішення Ялтинської і Потсдамської конференцій про переселення німецького населення з Польщі та Чехословаччини, переселення населення між Чехословаччиною, Угорщиною та Україною.

Згідно з цією Угодою були створені головні представництва уряду УРСР у справах евакуації українського населення і органи Головного Уповноваженого Комітету Національного Визволення з евакуації польського населення – відповідно по два в Луцьку (О. Цоколь і В. Вольський) і в Любліні (М. Підгорний і З. Беднаж). Депортація українців з Польщі тривала два роки: з листопада 1944 р. до липня (включно) 1946 р. Так, у „Заключному звіті Головного Уповноваженого УРСР з евакуації українського населення з території Польщі про виконання Угоди від 9-го вересня 1944 року між Урядом Української РСР і Польським Комітетом Національного Визволення про евакуацію українського населення з території Польщі” зазначено, що „вже першого листопада 1944 р. був відправлений перший ешелон з евакуйованими із села Стрільці Грубешівського району, що складався з 28-ми вагонів, у яких було відправлено 78 господарств, що нараховували 290 чоловік... з призначенням на станцію Ново-Хортиця Запорізької області... Починаючи з цього часу, відправлення евакуйованих здійснювалося систематично, не завжди з однаковою

інтенсивністю... і було в основному закінчено 5 липня 1946 р. Останній збірний ешелон був відправлений 12 липня 1946 р. з Владавського району в складі 15 вагонів, у які було навантажено 27 господарств з кількістю осіб 71 ... з призначенням на станцію Дубно Ровенської області” [1]. Із цього „Заклучного звіту” випливає, що в УРСР станом на 20 листопада 1946 р. було переселено 482880 осіб [2]. З них у східні області УРСР – 159011 осіб (32,91 %), у західні – 323641 особу (67,02 %), в решту областей – 228 осіб [3]. Розселення переселенців у західних областях України було таким: у Волинській області – 22346 осіб, Дрогобицькій – 33614, Львівській – 57470, Рівненській – 17102, Станіславській – 19749, Тернопільській – 173360 [4]. За фахом ці переселенці розподілялись так: ремісників – 4453, промислових робітників – 1817, сільськогосподарських робітників – 750, транспортних робітників – 735, службовців – 1177, медичних працівників – 118, науковців – 11, вчителів – 762, священнослужителів – 288, інших спеціалістів – 967, селян – 288858, решта переселенців – 182944 осіб – це діти і люди похилого віку [5].

За цей же період (1944-1946 рр.) з території УРСР в Польщу переселено 789982 поляки [6]. Вони були евакуйовані з таких областей: Волинської – 64798 осіб, Рівненської – 69075, Тернопільської – 233617, Станіславської – 77930, Львівської – 218711, Дрогобицької – 115278, Чернівецької – 10573 [7]. Переважна більшість українців Польщі не бажала покидати рідні терени. Але радянська і польська влади, а також бойовики Армії Крайової, інші польські націоналістичні бойові групи актами вбивств, терором, знущаннями і грабунками примушували українців Закерзоння виїжджати в УРСР. Такі ж акції проти поляків західних областей України чинили формування ОУН і УПА, примушуючи поляків виїжджати на територію Польщі.

У контексті цієї загальної статистичної картини депортації поляків із Західної України в Польщу та депортації українців з українських етнічних територій Надсяння, Лемківщини, Холмщини і Підляшшя (хоч є незначні статистичні розбіжності між польською, українською і радянською історіографією) нас цікавить конфесійний аспект переселення. Як воно (переселення) змінило релігійну карту Західної України, як відбилася ця акція на долі різних конфесійних громад, священнослужителів, у тому числі й на українських етнічних теренах Польщі. Внаслідок депортаційних процесів, що породили міжнаціональні і міжконфесійні конфлікти, зазнала значних втрат

УГКЦ. Михайло Козак у „Пом'яни, Господи, душі слуг твоїх” наводить вражаючі дані про долю духовенства Перемищини і Лемківщини у 1940-х рр. Так, деякі із священників перед небезпекою цього терору шукали порятунку у східних деканатах Перемишльської єпархії, але й там їх знаходила звіряча рука польських боївків. Така боївка із села Закостілля коло Мостиськ жорстоко вбила отців УГКЦ М. Мацюка, В. Ридоша і П. Саноцького [8]. Натомість деякі священники УГКЦ з українського боку кордону думали, що врятуються на польському боці, але тут вони знаходили смерть від польських банд. Така сумна доля спіткала, зокрема, отців П. Вовка у Горинці, Д. Німиловича у Грабівці, В. Лемця у Павлокомі, М. Мазура у Карнавіці, Б. Семкова у Кречовичах [9] та ін.

Безжалісним терором з боку польського збройного підпілля було охоплено весь український етнічний терен, особливо Надсяння і Холмщину. Тут з весни 1945 р. трагедії не уникнуло жодне село. М. Козак подає тільки ті села, в яких загинуло понад 100 осіб української національності: Берест – коло 300 осіб, Ласків – коло 200, Модринь – коло 120, Шиховичі – коло 200, Сарин – коло 700 (23.03.1944), Ліски – коло 120 (23.03.1944), Верховини – 194 (06.06.1945), Вербиця – коло 100, Журавці – 102, Мриглоди – 62 вояки УПА (06.06.1945), Горасць – коло 160, Добра – 94 (11.04 і 22.07.1945 та 19.01.1946), Заліська Воля – 160, Малковичі – 144 (17/18.04.1945), Скопів – коло 120 (06.03.1945), Павлокома – 364 (03.03.1945), Березка (11.04.1945), Завадка Морохівська – 106 (1946: 25.01, 28.03, 14.04), Пискоровичі – 356 (17.04.1945). Загальне число жертв серед українців становить від 8 до 10 тисяч [10] від рук підпільних формувань Армії Крайової та Батальйонів Хлопських. Ця цифра не підсилена архівними даними й закономірно виникають певні сумніви. Натомість більш імовірними є дані, оперті на архівні джерела, які наводить Михайло Горний в монографії „Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у ХХ ст.” Він констатує, що польські підпільні загони з 15 листопада 1944 р. до 12 липня 1946 р. вчинили 180 збройних нападів на українські села і вбили 4670 українців, 47 осіб повісили або втопили, 304 українських села спалили та пограбували 2268 українських сімей [11]. А. Щесняк і В. Шота в книзі „Дорога в нікуди” твердять, що за цей же період від рук українських збройних підпільних формувань загинуло 583 особи польської національності: 117 у 1944 р., 368 у 1945 р., 98 у 1946 р. [12]. Окрім цих втрат, згідно з директивою НКВС-НКДБ УРСР № 10

– оп. від 5 січня 1945 р., було заарештовано і ешелоновано в табори 3461 громадянина польської національності за період від 1945 р. до 15 квітня 1946 р. З них органами НКВС було заарештовано 1919 осіб, а НКДБ – 1542 особи, з таких областей: Львівської – 2206 осіб, Дрогобицької – 919, Рівненської – 148, Волинської – 135, Чернівецької – 53 [13]. Як бачимо, різниця у втратах з обох сторін суттєва, і це не просто різниця, це не просто цифри, а це реальний прояв ненависті, жорстокості, нелюдскості.

Із 482 тисяч депортованих до УРСР українців більшість становили греко-католики Перемишльської єпархії і Апостольської Адміністрації Лемківщини. Разом ці дві інституції на 1939 р. налічували: 54 деканати, 767 парохій та 1320158 вірних. Але у зв'язку з падінням у жовтні 1939 р. II Речі Посполитої до УРСР із цього загального числа відійшло 20 деканатів, 416 парохій, 808712 вірних, а на території Польщі залишилося 34 деканати, з них 25 Перемишльської єпархії і 9 деканатів Апостольської Адміністрації Лемківщини (122 парохіяльні церкви, 74 дочірні церкви, 106419 вірних [14], 124 священники [15]), 351 парохія (разом з Апостольською Адміністрацією Лемківщини), 511466 вірних (включно з вірними 9 деканатів Апостольської Адміністрації Лемківщини). Після 1945 р. у Польщі формально, але не реально (депортація), налічувалося: 34 деканати, 351 парохіяльна церква, 285 дочірніх церков, 51 капличка (разом 687 церковних споруд) і 511446 вірних УГКЦ [16].

М. Козак подає відомості про 60 вбитих або закатованих єпископів і священників [17] Перемишльської єпархії у 1939-1955 рр. Виокремивши їх за періодами, бачимо, що у 1939-1943 рр. загинуло 11 отців, у 1944-1946 рр. (під час депортації) – 34 отці, у 1947-1955 рр. (операція „Вісла”, репресії UB (служби безпеки ПНР) і НКВС) – 11 отців. Роки загиблих решти отців: В. Веселого, В. Козловського, А. Радьо, Р. Решетило – точно не встановлено. Це число 60 загиблих священнослужителів Перемишльської єпархії УГКЦ не є остаточним, бо вже в середині 2000 р. з подачі Анізії Стех з Торонто та з ініціативи згаданого М. Козака у стіну архікатедрального собору Івана Хрестителя у Перемишлі було вмуровано мармурову дошку, на якій увічнено імена 64-х греко-католицьких священників-мучеників. Вона ж у альманасі „Київська Церква” (№ 2 – 3 за 2001 р.) на стор. 134 – 137 подає число 69 замордованих у 1940-1948 рр. єпископів і священників УГКЦ на теренах Закерзоння. Не оминула ця чаша мучеництва й єпископів

даної єпархії Йосафата Коциловського і Григорія Лакоту, що були остаточно заарештовані відповідно 25 і 26 червня 1946 р. польською владою і передані радянському МДБ. 17 грудня 1947 р. у київській в'язниці помре владика Йосафат, а через три роки в таборі Абас у Воркуті – єпископ Григорій.

Якщо підсумувати мартирологію західної частини Перемишльської єпархії у вищезазначених роках, то було вбито коло 60 священиків і понад 70 репресовано (тільки під час операції „Вісла” в концтаборі Явожно було ув'язнено 22 греко-католицькі священики, а один з них, о. О. Колянковський, за надання релігійних послуг воякам УПА Військовим Судом у Кракові був засуджений на 15 років і помер в ув'язненні в Штумі 1953 р. [18]. Разом з ними у цьому колишньому SS-lager Dachgrube, колишній Філії Авшвіц-Освенцім, було ув'язнено й 5 православних священиків. Середній вік вбитого духовенства УГКЦ не перевищував 50 років. Отже, польським військом, міліцією, підпіллям АК було вбито 41 священика, 3 – померли у в'язницях, 9 – у сибірських таборах, 1 – у німецькому таборі, 10 – у радянських в'язницях НКВС [19] чи МДБ. Фактично після операції „Вісла” УГКЦ була позбавлена реального існування, хоч державних чи ватиканських документів про її ліквідацію не було жодних. Окрім людських і моральних жертв греко-католики у Польщі зазнали ще й значних (величезних) матеріальних втрат. Цьому передувала певна низка декретів і розпоряджень. Так, восени 1945 р. Курія Перемишльського єпископа латинського обряду видала розпорядження про прийняття пустуючих церков найближчими римо-католицькими парохіями і трактування цих же церков як філій даних парохій. Для того щоб хоч якимось врегулювати становище греко-католиків у Польщі, 25 жовтня 1946 р. папа Пій XII надав кардиналам Августові Гльонду і Адамові Сапізі (Краківському митрополитові) надзвичайні уповноваження у відносинах з греко-католицьким духовенством, котрі (уповноваження) дозволяли священнослужителям УГКЦ проводити літургії та інші релігійні послуги в латинському костюлі без необхідності зміни обряду [20]. Мотивуючи тим, що значна більшість греко-католицького населення Польщі переселена в УРСР, а церкви постують, рухоме і нерухоме майно колишніх парохій УГКЦ є безгоспне, але оскільки все це є власністю Католицької Церкви, то воно повинно бути в розпорядженні і під опікою місцевого латинського єпископа і духовенства, – таку власне мотивацію-прохання до державної влади

від 15 березня 1947 р. подав єпископ Францішек Барда з Перемишля [21]. Але влада мала на це свій погляд. І 5 вересня 1947 р. опублікувала декрет про перехід у власність держави майна, що залишалося після осіб, які виїхали до СРСР. Цей декрет стверджував, що з цієї причини перестали існувати парохії й інституції УГКЦ. А все залишене після них майно переходить у власність держави [22]. Але цим декретом все ж частково скористалася римо-католицька церква і Польська автокефальна православна церква, що стали власниками значного числа храмів УГКЦ. А державний декрет з вересня 1949 р. „Dekret o obronie wolności sumienia i wyznania” [23] („Декрет про захист свободи совісті і визнання”) не допускав переходу майна Греко-католицької церкви до латинської і тим самим підтверджував виняткове право власності держави на майно Перемишльської єпархії і Апостольської Адміністрації Лемківщини УГКЦ.

Отже, М. Козак, спираючись на книгу О. Іванусіва „Церква в руїні” (1985), трактує, що доля 689 греко-католицьких храмів, що після 1945 р. залишились у Польщі, була такою:

- повністю знищено – 304 (44 %);
- перейняла у своє користування римо-католицька церква – 245 (35,6 %);
- перейняла для свого користування Польська автокефальна православна церква – 28 (4,1 %);
- пустуючі храми – 34 (5 %);
- храми у використанні не за призначенням (для державно-господарських потреб) – 69 (10 %);
- храми, перенесені до скансенів або залишились під охороною як пам’ятки культури – 9 (1,3 %) [24].

Принагідно слід зазначити, що в процесі акції „Вісла” з 28 квітня до 28 липня 1947 р. з українських етнічних теренів на західні і північні землі Польщі було виселено 140575 українців, з них коло 100 тисяч – вірні УГКЦ, з якими переселено 62 священника. Це духовенство було безпосередньо підпорядковане генеральному вікарієві Перемишльської єпархії УГКЦ о. Василю Гринику і генеральному вікарієві Апостольської Адміністрації Лемківщини о. Андрієві Залупку, що, у свою чергу, підпорядковувались примасу Польщі кардиналові Августові Гльонді, а після його смерті, – з грудня 1948 р., – новому примасові Стефану Вишенському [25]. Становище українців-мирян на нових і чужих теренах та його

духовенства було насичене постійним відчуттям злоби, приниження, другорядності до них не тільки польської людності, органів влади, але й частково католицького духовенства [26].

Таким чином, з вищенаведених даних можна більш-менш приблизно обчислити вектори примусового руху духовенства УГКЦ Перемишльської єпархії і Апостольської Адміністрації Лемківщини у 1944-1947 рр. Якщо взяти за базове число 351 парохію цих інституцій на 1939-1944 рр. з урахуванням, що одну парохію обслуговував один священник, то виходить, що на кінець 1947 р. у Польщі залишилось на волі 62 священники УГКЦ, було вбито 64 отці, 70 репресовано польською владою (в це число входять і ті 22 ув'язненні священники в концтаборі у Явожно, утримувані там до кінця 1948 р.), та враховуючи природні втрати, можна погодитись із Мареком Зіулковським, що на кінець 1947 р. в Польщі загально залишилось коло 115 священників УГКЦ [27].

Характерними рисами цього періоду для духовенства і вірних УГКЦ в Польщі була сувора ізоляція, умовно кажучи, від зовнішнього світу, а також неприязнь прокомуністичної влади Польщі і польського суспільства до всього українського. Цей лід недоброзичливості до українства почав візиторично танути тільки аж з 1956 р., коли українцям було дозволено повертатися на терени, з яких їх було виселено під час операції „Вісла” 1947 р. Але реальна ненависть до українців польського суспільства все ж залишилась, про що свідчить хоча б спроба духовенства УГКЦ відновити свою церкву у Польщі. Тому вона змушена була існувати в межах римо-католицького костьолу. У 1957 р. Апостольська Столиця довірила примасові Польщі опіку над греко-католиками в Польщі. Від імені примаса справами східного обряду керував генеральний вікарій для греко-католиків із осідком при катедрі в Перемишлі. Це, в такий туманний спосіб, свідчило про існування Перемишльської єпархії УГКЦ. Наступного року римо-католицька духовна влада дозволила греко-католицькому духовенству (а було його тоді коло 25 осіб [28]) створити свої релігійні осередки.

З документів цього періоду також випливає, що деяка кількість духовенства УГКЦ виїхала у 1944-1946 рр. на Захід (самостійно або із загонами УПА), а решту отців було депортовано разом з їхніми парохіянами в Україну. Отже, з цих загальних підрахунків виходить, що таких було приблизно 150 осіб. Їхня доля в УРСР мала кілька шляхів розв'язку: влитись в УГКЦ Станіславської єпархії або

Львівської єпархії, і це до 1946 р. було реальним; возз'єднатися із РПЦ після 8-10.03.1946 р. або незадовго до цього Львівського псевдособору; не возз'єднатися із РПЦ і бути або репресованими у табори Сибіру, або перейти у підпілля. Ось така була у них свобода вибору у „вільній” країні СРСР.

Дещо інакшою була доля автокефального православного духовенства Холмщини і Підляшшя. На 1944 р. Холмсько-Підляська православна єпархія налічувала 183 парохії, 162 храми, 172 священики, 20 дияконів, що обслуговували 320 тис. українського населення [29]. Очолював цю єпархію з листопада 1940 р. архієпископ Іларіон (Іван Огієнко). Ця єпархія разом із своїми вірними почала зазнавати втрат від польських збройних підпільних загонів Армії Крайової, Батальйонів Хлопських та інших боївок ще у 1942-1943 рр. Тоді жертвами польського терору стали 12 священиків, 10 дяків [30], сотні українців – активістів громадсько-політичних організацій, тисячі осіб мирного населення. Внаслідок цього масового жорстокого терору польських збройних формувань проти українства Холмщини і Підляшшя тут на середину 1944 р. припинило своє існування 80 відсотків українських шкіл, 50 відсотків кооперативних установ і коло 20 відсотків православних парохій. У процесі депортації українсько-польського населення у 1944-1946 рр. більшість православного духовенства Холмсько-Підляської єпархії разом із своїми парохіянами переїхала в Україну. Тут це духовенство продовжило свою пастирську службу, і це можна стверджувати для більшості духовенства, що опинилося в кордонах УРСР. Але реалізація їхнього служіння не була однозначною, тому що опинившись у межах Волинсько-Рівненської єпархії РПЦ, не всі священнослужителі побажали увійти в структуру Московського патріархату. Так, 13 священиків і 5 дияконів заявили владиці Миколі (Чуфаровському) про свою належність до Автономної церкви, а 23 священики і 2 диякони – до Автокефальної церкви. Але під тиском органів влади і благочинних поступово владика Микола перерукоположив понад сто колишніх автокефальних і автономних священнослужителів. Цей процес не був досить активним, бо як впливає з доносу Локачинського благочинного протоєрея Павла Борисевича на ім'я уповноваженого Ради РПЦ у Волинській області Михайла Діденка у кінці 1945 р., із 19 парохій його благочиння лише 3 не перебували в юрисдикції владика митрополита Автокефальної церкви Полікарпа (Сікорського), а після визволення „...майже всі

визнають патріаршу юрисдикцію” [31]. Частина з цього духовенства переїхала в інші єпархії РПЦ як України, так і Росії, незначна кількість духовенства Холмсько-Підляської єпархії зуміла під час депортації емігрувати на Захід. Але певну частину депортованого духовенства згаданий уповноважений М. Діденко зараховував до солідарних з українськими націоналістами, особливо тих, що були висвячені владикою Полікарпом і проводили служби українською мовою, а це означає, що над ними висів дамоклів меч НКВС чи НКДБ, і він таки впав на їхні голови у 1944-1950 рр., коли було заарештовано і засуджено 42 священики і диякони УАПЦ [32]. Натомість та частина духовенства Волинсько-Рівненської єпархії РПЦ, що погодилась на співробітництво з тоталітарним режимом, активно використовувалася для здійснення радянської церковної політики щодо УГКЦ. Це „прорадянське” духовенство обіймало важливі посади у Львівській, Тернопільській, Станіславській (Івано-Франківській) областях. Що ж, кожен сам вибирає дорогу. Українці...

Отже, депортація 1944-1946 рр., а згодом ще й операція „Вісла” 1947 р. переламали життя українців на своїх етнічних землях у Польщі і ледь їх не стерли з релігійної карти цієї країни. Щоб не бути однобічним, варто прослідкувати, хоча б епізодично, а як депортація 1941-1946 рр. зачепила римо-католицьку церкву і її вірних на території України.

6 травня 1944 р. Л. Берія, на вимогу Й. Сталіна, підготував таємний документ, що розкривав становище римо-католицької церкви в СРСР. З цієї інформації випливало, що в СРСР діяло тільки два костьоли: один у Москві на Малій Луб’янці – для релігійних потреб дипломатичних корпусів, парохом якого був о. Леопольд Браук (громадянин США); другий в Ленінграді у Ковельському провулку – для духовних потреб місцевої громади, парохом якого був громадянин Франції о. Флоріан, прихильник генерала де Голля, і з цієї причини він у 1941 р. виїхав у війська генерала на Близький Схід. Ця інформація не враховувала становища римо-католиків на окупованих гітлерівцями територіях УРСР і БРСР. Крім того, у цьому документі було подано становище РКЦ в СРСР у 1914-1942 рр. [33].

Але зрозуміло, що з просуванням фронту бойових дій на Захід, Й. Сталіна цікавило становище РКЦ у Прибалтиці, Білорусії й Україні, власне, на західних її теренах. Бо на 1939 р. у Радянській Україні усі костельні інституції були знищені. Тому відомство Л. Берії почало збирати інформацію у щойно визволених краях. Для

полегшення й контролю за релігійним становищем у цих республіках було створено 19.05.1944 р. Раду у справах релігійних культів при Раді Народних Комісарів СРСР, яку згодом очолив полковник НКДБ Іван Полянський. В одній із своїх таємних інструкцій для уповноважених Ради у справах релігійних культів в Україні, Білорусії, Естонії, Литві і Латвії від 10.06.1945 р. він рекомендує їм таке: „У щоденній роботі для вирішення тих питань, які висуває перед вами духовенство римо-католицької церкви, Вам необхідно мати на увазі, що римо-католицьке духовенство завжди було налаштоване вороже у відношенні до Радянської влади. Папський престол із Ватиканського палацу систематично організовував нападки у різних формах проти СРСР” [34].

Отже, про жодну толерантність до римо-католицької церкви, тим більше в ході українсько-польської депортації, не могло бути й мови. У цьому контексті Лукаш Корда, спираючись на Я. Чернякевича, наводить дані, що у 1944-1948 рр. депортовано до Польщі 5652 духовні особи (священиків, ієромонахів, братів і сестер різних орденів і згромаджень), у тому числі з Литви – 752, Білорусії – 304, України – 2493, з інших теренів СРСР – 2103 особи [35]. Дані щодо України стосуються виключно західних областей республіки.

Сподіватися на точну, несуперечливу статистику (і це для нас не є основним), коли тривають міграційні процеси, не випадає. Так, наприклад, після встановлення кордону між Польщею і СРСР у 1945 р. на території Західної України залишилося 408 парохій Львівської архієпископії, 133 – Луцької дієцезії і 75 – Перемишльської дієцезії [36]. Це дані польських джерел. Натомість уповноважений у справах релігійних культів в УРСР П. Вільховий на ім'я І. Полянського 13.11.1945 р. надіслав інформаційний звіт, в якому було зазначено, що на червень 1945 р. було виявлено 652 громади римо-католиків, в яких служило 542 священики, з них: 1 єпископ, 428 ксьондзів, 84 каноніки, 29 деканів [37]. А на вересень 1945 р. ці дані вже дещо змінилися. Римо-католицьких громад налічувалося 594, духовенства – 451, з них: 1 єпископ, 20 деканів, 338 ксьондзів, 83 каноніки [38]. Це загальне зменшення було пов'язане з наступним виїздом поляків у Польщу.

Згодом, у цьому контексті, П. Вільховий зробив порівняння, з якого випливає, що якщо у першій половині 1945 р. у західних областях України РКЦ налічувала 1099 діючих релігійних громад, які обслуговувало 754 ксьондзи і 1 архієпископ Львівської архієпископії

Евгеніюш Базяк, то, внаслідок депортації поляків до Польщі, на кінець 1945 р. залишилося 227 громад, які обслуговувало 135 ксьондзів на чолі з архієпискупом Е. Базяком [39]. Як же ця ситуація виглядала безпосередньо у Львівській, Тернопільській, Станіславській областях?

Загалом Львівська архідієцезія, яку до листопада 1944 р. очолював архієпископ Твардовський, а після його смерті – архієпископ Евгеніюш Базяк, в 1939 р. налічувала 28 деканатів, географія котрих по областях була такою: 10 деканатів у Львівській області, 8 – у Тернопільській, 7 – у Станіславській, 3 – у Дрогобицькій. Ці деканати сумарно налічували 400 парохій, 434 костьоли, 675 каплиць (дочірніх парохіяльних костьолів), 754 священники, духовну семінарію (у жовтні 1945 р. переїхала у Польщу), теологічний факультет у теперішньому університеті ім. І. Франка, велику друкарню і понад 5 тис. гектарів орної землі і лісу. У керівну курію входили, крім архієпископа, канцлер о. Галуневич, нотаріус о. Чесоцький, секретар о. Гумоль. Цю курію владика Е. Базяк розпустив восени 1945 р. [40].

Римо-католицькі деканати Львівщини налічували на кінець 1944 р. 285 костьолів, з них 124 – парохіяльних і 161 – дочірніх (так званих каплиць), в яких служило 180 ксьондзів [41], не включаючи сюди чернецтва. Його, в свою чергу, налічувалося: 486 черниць, 22 жіночих монастирів, 21 філіал жіночих монастирів, 166 ченців і 17 чоловічих монастирів [42]. Масова депортація духовенства і чернецтва РКЦ з Львівщини проходила під наглядом не тільки відповідних органів, але й уповноваженого Ради у справах релігійних культів по Львівській області П. Кучерявого. Він у своєму таємному звіті на ім'я уповноваженого Ради у справах релігійних культів по УРСР П.А. Вільхового інформував, що депортацію духовенства РКЦ розбито на три етапи, а точніше – три поїзди. Отже, першим спеціальним поїздом 25 квітня 1946 р. виїхало 219 осіб священників, монахинь і монахів із всіма своїми атрибутами. Цим же поїздом виїхав архієпископ Евгеніюш Базяк, котрому було подано м'який вагон, що охоронявся до часу відправки. Владика Е. Базяка згаданий уповноважений Кучерявий особисто відвіз автомобілем на вокзал, де владика тепло з ним попрощався і подякував в його особі Радянському урядові і товаришеві Й. Сталіну за добродушне ставлення до польського населення і римо-католицького духовенства [43]. Життя – театр наповнений фарсом.

Другий етап виїзду відбувся 14 травня того року, й тоді також спеціальним поїздом виїхало 353 ксьондзи, ченці і черниці, а також 160 старців монастирів. І третій етап, – кінець травня – початок червня, – коли мало виїхати (і виїхало) майже все духовенство і чернецтво РКЦ Львівщини.

Таким чином, було депортовано в Польщу понад 200 тис. поляків і майже повністю паралізовано усю структуру Львівської архієпархії, духовенство якої також було депортовано. Отже, на кінець 1946 р. у Львівській області налічувалося від 16 до 20 тис. римо-католиків, 7 діючих костьолів, з них 4 – у м. Львові і 3 – у Золочеві, Поморянах і в с. Дунаїв Поморянського району [44]. У них служило 8 священників, яким допомагали 4 черниці [45]. Тимчасовою пустокою стали понад 200 храмів РКЦ. Їх обласний уповноважений Ради у справах релігійних культів разом із державною комісією для майбутнього використання або невикористання поділили на три категорії. До першої категорії належали костьоли, що представляли історичну, художню і архітектурну цінність і які рекомендувалося зберегти і використати як музеї, філіали музеїв або як заповідники. До другої категорії зараховувались ті храми, які можна використовувати державними організаціями для господарських і культурних потреб не порушуючи їхньої внутрішньої будови і фасадів без дозволу на це відповідної компетентної комісії. Натомість, до третьої категорії відносились ті храми і монастирські приміщення, які дозволялося використовувати з пункту бачення міської, районних і обласної ради депутатів трудящих, тобто як приміщення культурно-освітнього призначення, склади та ін. Вся релігійна атрибутика, посуд, книги, меблі та інше майно з костьолів третьої категорії повинні були бути перевезені в один костьол і там зберігатися як фонд. Щодо меблів та інших речей, то зберігатися мало в костьолах першої категорії тільки те, що представляло історичну і художню цінність. Решту передавалося в державний фонд для реалізації за рішенням облвиконкому. Наприклад, якщо взяти по м. Львову, то римо-католицькі храми і монастирі за рішенням міськради і облради використовувались як житловий фонд радянськими (державними) організаціями для дитячої трудколонії, студентських гуртожитків, дитячих будинків, домів пристарілих та інвалідів війни, робітничих гуртожитків, академії наук, держархіву, лікарень і т. п. [46]. Та більшість костьолів і монастирських приміщень використовувались

як клуби, бібліотеки, читальні, кінотеатри, спортивні зали, зерносклади, склади, бази.

У Тернопільській області, за даними (до того попередніми, тобто не повними) обласного уповноваженого Ради у справах релігійних культів І. Чирви, у 1945 р. діяло 229 костьолів, які обслуговувало 111 священиків [47], а також знаходилось 4 чоловічі монастирі із 61 ченцем і 4 жіночі монастирі із 30 черницями [48]. Тоді ж у Польщу виїхало 50 ксьондзів. А на 1 грудня 1945 р., у зв'язку з депортацією, в області діючими були 131 костьол, які обслуговували 61 священик [49]. Процес депортації тривав, польська людність виїжджала у Польщу, а з нею і її римо-католицьке духовенство і чернецтво. Тож, на 20 червня 1946 р. Тернопільщину покинуло 107263 поляки, у тому числі 48 священиків, 151 черниця і 8 ченців [50]. На кінець 1946 р. з Тернопільщини (загально) виїхало у Польщу понад 230 тис. осіб і залишилося коло 3 тис. римо-католиків. Разом з ними залишилось 7 ксьондзів на 10 діючих римо-католицьких громад, що знаходились у містах Тернопіль, Кременець, Шумськ, Борщів, Збараж, Підволочиськ і селах Ридодуби та Хом'яківка Білобожницького району, Лосяч Скала-Подільського району, Ковалівка Борщівського району [51].

З аналізу інших статистичних даних обласного уповноваженого випливає, що на Тернопільщині на 1945 р. було 316 релігійних громад, що мали у своєму користуванні 270 костьолів і 45 каплиць (дочірніх храмів) [52]. Отже, пустуючими на кінець 1946 р. в області було 260 костьолів і 45 каплиць, які влада планувала використати під культурні й освітні заклади та господарські приміщення. З них ще на 1.07.1945 р. 49 костьолів було зруйновано [53]. Присутність, нехай порівняно незначна, римо-католицизму на Тернопільщині насторожувала обласного уповноваженого, бо „якщо взяти до уваги фанатизм віруючих цієї Церкви і ту обставину, що частина священиків спеціально залишена духовним центром в СРСР для відповідної роботи серед віруючих, котрі не виїхали в Польщу”, то, як далі зазначає уповноважений, „... ця обставина змушує бути особливо пильним і систематично вивчати діяльність духовенства та церковного активу вказаної Церкви” [54].

Напередодні Другої світової війни Станіславщина налічувала 191608 римо-католиків, 207 костьолів, 14 монастирів, 85 парохій та 155 ксьондзів [55]. На 1.10.1944 р. в області було 131 громада РКЦ [56]. Із 14 монастирів п'ять знаходилось у Станіславі: головний монастир Єзуїтів – 5 ченців, жіночі монастирі сестер Альбертинок – 8

черниць, сестер Службниць – 4, сестер Уршулянок – 9, сестер Милосердя – 5 [57]. На початок 1945 р. діючими було тільки 65 костьолів [58], а на кінець першого півріччя того ж року залишилося лише 53 римо-католицькі громади [59].

Як бачимо, процес депортації прямо пропорційно і дуже динамічно вплинув на зменшення присутності віруючих та їхніх громад включно із духовенством на теренах Станіславської області. Врешті, за даними уповноваженого Ради у справах релігійних культів по Станіславській області П. Т. Сердюченка, на 1.04.1947 р. в області діяло тільки 6 громад РКЦ, 2 ксьондзи, що проводили відправи у 5 діючих костьолах: у Станіславі, Бурштині, Болехові, Букачівцях, Ценяві, а громада римо-католиків з Кутів використовувала костьол у Вижниці [60], як незареєстрований. Чисельність цих громад становила понад 2 тис. віруючих. Той же уповноважений 12.03.1947 р. інформував свого республіканського керівника П. Вільхового, що за даними райвиконкомів на 1.01.1947 р. в області налічувалось 131 костьол РКЦ, з них 3 – діючі, у містах Станіславі, Букачівцях і Бурштині; 8 – вже зайняті під складські приміщення; 120 – поки що пустуючі [61]. Тут же обласний уповноважений зазначає, що згідно з його висновками і проханнями-пропозиціями облвиконкому, Рада у справах релігійних культів санкціонувала передачу 23 костьолів під культурно-освітні потреби (райклуби, райкінотеатри, сільські клуби, школи). Отже, пустуючими залишилось тільки 97 костьолів. Одночасно, під час депортації поляків у Польщу, цей же уповноважений дав таємне письмове доручення усім головам райвиконкомів від 1.10.1945 р. за № 02/332 про прийом райвиконкомами від від'їжджаючих у Польщу ксьондзів по актах як костьолів, так і культового майна. Також райвиконкоми повинні були забезпечити охорону костьолів і культового майна, яке залишилося після від'їзду римо-католиків у Польщу. Було вказано, що костьоли без дозволу Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР займати не можна [62].

Але ця вищенаведена статистика зменшення римо-католицизму в західноукраїнських землях не відображає тієї трагедії депортації українського населення з Польщі і польського населення з України, якщо не звернутися розумом і серцем до людських доль депортованих. Вікова ненависть поляків до українців та українців до поляків не по-людськи, не по-християнськи гостро проявилася в акціях терору, грабунках, спалених селах, зрештою, у поодиноких і

масових вбивствах один одного. І як завжди буває в історії, виграла третя сторона – Кремль, з його антигуманною теорією і практикою комуністичної, атеїстичної ідеології. Польська прокомуністична влада очистила для свого правління ґрунт від націонал-патріотичного українства і його духовної опори – українського греко-католицизму та українського православного автокефалізму, а комуністична влада Москви, Києва і місцевих партійців – від свободолубивої польськості та її духовної і національної опори – римо-католицької церкви. Ці маленькі острівці греко-католиків у Польщі і римо-католиків у Західній Україні, що залишилися після депортації, розпалити вогонь національного духовного патріотизму в комуністичному тоталітарному середовищі вже не могли, тому для них першочерговим стало не допустити повного, остаточного згасання цього вогню, цього життєдайного, вже зовсім невеличкого вогнища, своєї самотності, своєї тожсамості. Та виникає знову й знову запитання: невже українське військове підпілля, невже польське військове підпілля, як зрештою й легальне Військо Польське, не розуміли, не усвідомлювали і в 1943 р., і в 1944-1946 рр., що взаємне винищення один одного і – що найтрагічніше – мирного, по суті ні в чому невинного населення є не тільки непростим гріхом. А що з цього (винищення) переможцем вийде третій – Москва? Невже історія на подіях минулого справді не вчить майбутнього і теперішнього? Невже ця ненависть одного християнського народу до іншого християнського народу стала генетичною, затуманила розум і серце? Чому?! Це ж була середина ХХ ст. Зовсім недавно. На очах мого батька, тоді 13-річного хлопчини, що здобував свій кусень хліба, будучи напівсиротою, на фільварку польського пана у Застінці, про якого завжди з пошаною згадував, як про чесну й справедливу людину. І ця чесність, справедливість, гуманність пронизувала ж українсько-польські відносини і у міжвоєнний період і до нього. Бо були ж мішані етнічно-конфесійні шлюби, пошана до традицій і обрядів один одного. Були. Недовго. Напередодні. За мить до IV-го поділу Польщі, за мить до волинської різанини, за мить до акції „Вісла”. Були... Прагнення свободи, навіть ілюзорної, на жаль, виборювалося „залізом і кров’ю”. Антигуманно. Не по-християнськи. Є тільки два види приматів на землі, що знищують і поїдають собі подібних: це мавпи і люди... Жажіття трагедії депортації безпосередньо відбилися на долі духовенства як РКЦ, так і УГКЦ, а також українських автокефальних православних священників.

Духовенство гинуло разом із своїми парохіянами, починаючи ще з 1943 р. Так, у жовтні того року в Грубешівському повіті від рук польських бойовиків загинули отці Сергій Захарчук, Микола Гальць, Іван Панчук. Тоді ж, у другій половині 1943 р., у Замістському повіті загинули отці Олексій Марцинкевич із Шевні і дяк Андрій Мицик із Лашева [63]. 10.03.1944 р. під час нападу польських збройних підпільних формувань на Ласків Грубешівського повіту разом із 200 мешканцям села загинув о. Лев Коровчук [64].

Також ще під час німецької окупації польське підпілля на Перемищині, Ярославщині і Любачівщині вбило священників УГКЦ отців М. Головача, Я. Кнейчука, М. Ліськовича, Д. Німиловича, Б. Семківа, І. Федевича, С. Шалаша, Я. Щирбу. Отці М. Мацюк, В. Ридош і П. Саноцький, як вже згадувалося раніше, переїхали у східну частину (українську) Перемишльської єпархії, але й там у 1944-1945 рр. загинули від польської боївки з с. Закостілля коло Мостиськ [65]. Інші священники шукали порятунку в західній частині (польській) цієї ж єпархії, але не знаходили, бо гинули від польських банд. Це отці П. Вовк у Горинці, Д. Німилович у Грабівці, В. Лемцьо в Павлокомі, М. Мазур в Тарнавці, Б. Семків у Кречовичах [66], А. Слюсарчик з Люблинця, І. Дем'янчик із Скопова, О. Білик з Березки [67] та ін. Жорстокість не знає межі, бо згаданого о. В. Лемця з Павлокоми польські бандити обкрутили колючим дротом, прив'язали коневі до хвоста й так ганяли по полю, поки отець не упокоївся [68].

10.08.1944 р. польською боївкою був вбитий о. Микола Ліскевич з Дошниць Дуклянського деканату Апостольської Адміністратори Лемківщини [69], 10.07.1945 р. під час нападу Війська Польського на Дрезно загинув з родиною о. М. Думанський, парох з Костарівців [70].

Милосердя не було й з українського боку до польського населення й римо-католицького духовенства. Наведу кілька прикладів звірств бойовиків Української повстанської армії, учинених у Тернопільській області під час депортації римо-католицького духовенства. Так, 23.11.1944 р. у с. Сороцьке Теребовлянського району під час похорону бійця винищувального батальйону Кобильника (а поляки становили більшість у цих батальйонах, що були підпорядковані НКВС і сприяли як боротьбі проти загонів УПА, так і захисту від цих загонів польських сіл і тих польських родин, що не бажали виїжджати у Польщу) по похоронній процесії, з будинків, вилучених

на виселення у членів родин УПА Чуйки та інших, було відкрито кулеметний вогонь, яким одразу ж були вбиті ксьондз Джизда і 9 жінок. Між „стрибками” (так місцеве населення називало бійців винищувальних батальйонів) і нападаючими зав’язався бій. Та інша група бойовиків УПА в той же час напала на будинки, де проживали родини „стрибків”. Внаслідок цієї терористичної акції під час похоронної процесії було вбито 13 осіб місцевого польського населення і 15 осіб у будинках [71].

У різдвяну ніч 24.12.1944 р. загін УПА напав на село Ігровиця Великоглибоцького району. Під час нападу ксьондза пароха Станіслава Щепанкевича, його матір, брата і сестру було по-звірячому порубано сокирами і ножами. Така ж доля не оминула 85 осіб поляків, а проборство було зруйновано й підпалено [72].

2 лютого 1945 р., коло опівночі, вояки УПА напали на с. Червоногради Товстенського району і вбили ксьондза Юраша, 48 поляків, поранили понад 20 осіб та через збройний опір „стрибків” не захопили села і відійшли до монастиря сестер Шариток у Ниркові, де замордували двох черниць [73].

Подібні приклади терору УПА проти польського населення і римо-католицького духовенства можна навести й з інших західноукраїнських областей.

Щоб прискорити процес депортації поляків, НКВС і НКДБ також почали застосовувати свої методи і насамперед проти римо-католицького духовенства, що користувалося авторитетом у своїх парохіян. Тож не дивно, що Народний Комісар Державної Безпеки УРСР Сергій Савченко в рапорті від 3.02.1945 р. на ім’я М. Хрущова зазначав, що „активну підтримку польським націоналістичним організаціям в їх діяльності, яка спрямована на зірвання Люблінської угоди, всюди надавало римо-католицьке духовенство, серед якого виявлено велику кількість учасників АК, ендеків і членів інших антирадянських організацій. Ряд римо-католицьких ксьондзів (арештованих нами: архієпископ Шеленджек, ксьондзи Буковінській, Голандзовський, Гладишевич, Бохенек, Хвірут та ін.) проводили активну антирадянську націоналістичну пропаганду під час служби божої в костьолах. Під час арешту деяких з них і під час обшуків в деяких костельних приміщеннях були конфісковані документи підпільних польських організацій, нелегальні газети, листівки, зброя, друкарські машини і засоби радіозв’язку. Під час арешту учасника АК ксьондза Драбина, який був референтом інформації підпільної

газети „Подгальянин”, у самбірському костюлі було знайдено і конфісковано склад медикаментів АК, загальною вагою біля 12 пудів. У ксьондза Келлера в домініканському монастирі у Львові конфісковано антирадянські листівки. Під час обшуку в келії настоятеля монастиря Кармелітів у Львові ксьондза Петинського було виявлено схований і замаскований у стіні сейф, де були два радіоприймачі, великий запас харчів. Із зізнань заарештованих в Долині Станіславської області активних учасників АК Смаговича і Стжало, в яких було конфісковано велику кількість зброї, захованої в спеціальних криївках, з’ясувалося, що частина зброї переховується в ксьондзів м. Долина – Смолюка та Сариса. Готуємо їх арешт” [74].

Подібні факти антирадянської діяльності римо-католицького духовенства відмічаються і в інших місцевостях областей Західної України.

Зрозуміло, що ці та інші арешти римо-католицького духовенства викликали обурення й протести як польського населення, так і Люблінського уряду. Але одночасно вони остаточно відкрили очі полякам на сувору реальність кліщів радянської тоталітарної дійсності. Ця дійсність все ж давала шанс: або дорога в Сибір, або виїзд (якнайшвидший) у Польщу. Польське населення вибрало останній, тим більше, що як ми зазначали вище, його до цього підганяв й жорстокий терор УПА. Тому якщо у 1944 р. депортація була млявою, то дії НКДБ-НКВС, з одного боку, та УПА, з іншого боку, у кінці 1944 р. призвели до того, що вже у перших місяцях 1945 р. депортація набула ознак активного й доволі масового процесу.

Отже, закономірно, що уповноваженим Ради у справах релігійних культів західних областей України у 1944-1946 рр. не вдавалося точно не те що висвітлити життя римо-католиків, але хоча б його зафіксувати. Міграційні зміни – це завжди складність, суперечність, неточності, тим паче, коли у кожному будинку є зброя, а запах ненависті перемішаний із запахом крові.

Та все ж наведемо, як підсумок, наступну статистику. Із західних областей України в процесі депортації 1944-1946 рр. було переселено до Польщі: з Тернопільської області – 74467 сімей у складі 233617 осіб; із Станіславської – 26568 сімей – 77930 осіб; із Львівської – 85235 сімей – 218711 осіб, з Дрогобицької – 40286 сімей – 115278 осіб. Всього із цих областей було переселено 226556 сімей у складі 645536 осіб [75]. З інших областей було депортовано польських

громадян: з Волинської – 20867 сімей – 64798 осіб, з Рівненської – 22128 сімей – 69075 осіб, з Чернівецької – 2993 сім'ї – 10573 особи. Сумарно із цих трьох областей у Польщу виїхало 45988 сімей у складі 144446 осіб [76]. А сума сумаріум усіх депортованих буде: 272544 сім'ї у складі 789982 особи. За національністю депортовані польські громадяни складали: 746993 – поляків, 30406 – жидів, 12581 – інших [77]. У цю останню категорію входили здебільшого змішані родини та польські цигани.

У чотирьох західних областях УРСР (Львівській, Дрогобицькій, Тернопільській, Станіславській) залишилося від 150 до 250 тис. поляків римо-католицького віровизнання [78]. Все-таки, як бачимо, останні дані є приблизними.

Якщо ж підсумувати, скільки на кінець 1946 р. – початок 1947 р. в західних областях України залишилося діючих костьолів, римо-католицьких громад і духовенства, то цифри будуть значно відмінні і в кілька разів меншими.

До такого припущення спонукає конфесійний аналіз чисельності римо-католицьких віруючих на кінець 1946 – початок 1947 рр.

Отож, у Станіславській області налічувалося: 6 римо-католицьких громад, 2 ксьондзи, 5 діючих костьолів і приблизно 2000 віруючих. Щодо останнього, то жоден з обласних уповноважених не подає відомостей, пасивні це віруючі чи активні. Але той факт, що це була реальна фіксація кількості присутніх під час літургій, дає підстави вважати, що це число відповідає чисельності активних практикуючих віруючих. Та який був їхній відсоток до загального числа римо-католиків в області залишається під питанням.

У Львівській області налічувалося: 7 римо-католицьких громад, 8 ксьондзів, 4 черниці, 7 діючих костьолів і 20000 віруючих.

У Тернопільській області налічувалося: 10 римо-католицьких громад, 7 ксьондзів, 10 діючих костьолів і 3000 віруючих.

Отже, разом у західних областях України на початок 1947 р. налічувалося: 23 римо-католицькі громади, 17 ксьондзів, 4 черниці, 22 діючих костьоли і приблизно 25 тисяч активних практикуючих віруючих.

Якщо ці дані порівняти з даними на 1944 р., то побачимо, що Римо-Католицька Церква в Україні понесла величезні втрати, як, зрештою, й Українська Греко-Католицька Церква в Польщі. Загалом ці етноконфесійні трансформації зумовлені польсько-українською депортацією 1944-1946 рр., керованою Москвою, та збройним

протистоянням між українцями і поляками. Вони одночасно зменшили присутність римо-католицизму в Україні і автокефального православ'я та греко-католицизму в Польщі.

Література

1. Центральний державний архів громадянських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4356. – Арк. 26.
2. Там само. – Арк. 27.
3. Сергійчук В. Трагедія українців в Польщі. – Тернопіль, 1997. – С. 234.
4. Там само.
5. Там само. – С. 236.
6. Там само. – С. 356.
7. Дані Головного Представника уряду УРСР у справах евакуації польських громадян О. Цоколя від 15.09.1946р. на ім'я Д. Коротченка під титулом „Звіт про проведену роботу Головного Представника уряду УРСР у справах евакуації польських громадян з території Західних областей України за період з 10 жовтня 1944 р. по 15 вересня 1946 р”. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2610. – Арк. 191-196.
8. Козак М. Пом'яни, Господи, душі слуг Твоїх. – Перемишль – Львів, 2002. – С. 15.
9. Там само.
10. Там само. – С. 15-16.
11. Горний М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у ХХ ст. – Львів, 2002. – С. 265.
12. Szczesniak A. B., Szota W.Z. Droga do nikond. Działalność organizacji Ukraińskich Nationalistów i jej likwidacja w Polsce. – Warszawa, 1973. – S. 214.
13. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Книга друга. – К., 1994. – С. 540.
14. Там само. – С. 29-31.
15. Використовуємо це число священиків з даних на 1941 р., котре подає K. Z. Nowakowski спираючись на Archiwum Państwowe w Przemyślu (APP), Апостольської Адміністрації Лемківщини у статті „Administracja Apostolska Lemkowszczyzny w latach 1939–1947”. Polska-Ukraina. 1000 lat sasiedztwa. Т. 3. – Przemyśl, 1996. – S. 233.
16. Козак М. Пом'яни, Господи, душі слуг Твоїх. – Перемишль – Львів, 2002. – С. 22.
17. Там само. – С. 32-33.
18. Wojewoda Zbigniew. Zarys historii Kościoła Greckokatolickiego w Polsce w latach 1944–1989. – Kraków, 1994. – S. 32.
19. Козак М. Пом'яни, Господи, душі слуг Твоїх. – Перемишль – Львів, 2002. – С. 243. Хоч він же на 249 с. подає число 67 греко-католицьких священиків Перемишльської єпархії, що були знищені у згаданий період, але число 41 священика, вбитого на території Польщі, підтверджено ще

- раз. Натомість Євген Місило у „Греко-Католицька Церква в Польщі (1944–1947)” // Варшавські українознавчі записки 1. – (1989) 210 та у Акція “Wisła”: Dokumenty. – Warszawa, 1993 – твердить, що від рук підпільних формувань АК і Батальйонів Хлопських в часі депортації загинуло 24 греко-католицьких і православних священники. Цю цифру використовує й Богдан Боцюрків у „Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). – Львів, 2005. – С. 182. Пор.: О. Ігор Гарасим. Нарис вибраних аспектів історії Греко-католицької Церкви в Польщі (1945–1985)//Зустрічі. – Варшава, 1990. – № 5-6. – С. 22, наводить число 39 священників, що стали жертвами польського підпілля у 1943–1947 р. А Ян Лукашов у Walki polsko-ukraińskie 1943–1947//Zeszyty Historyczne. Z. 90. – Paryż, 1989. – S. 191 для періоду 1945–1946 рр. зазначає, що загинуло 35 або 48 греко-католицьких священників і 3 православних.
20. Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 3 – Przemysl, 1996. – S. 243. Пор.: Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 4 – Przemysl, 1998. – S. 347.
 21. Там само. – С. 244–245.
 22. Там само. – С. 245.
 23. Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 4 –S. 352.
 24. Козак М. Пом’яни, Господи, душі слуг Твоїх. – Перемишль – Львів, 2002. – С. 246–247.
 25. Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 4 –S. 348–350.
 26. Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 4 –S. 351.
 27. Ziółkowski M. Gdzie jest Kościół, tam jest nasza dusza, tam jest i nasz Naród. Dar Polski Białorusinom, Rosjanom i Ukraińcom na Tysiąclecie ich Chrztu Świętego. – London, 1989. – S. 152.
 28. Там само. – С. 153.
 29. Горний М. Українська інтелігенція... – С. 248. Див.: Хомський церковний народний календар на 1943–1944 рр. – Холм: Свята Данилова Гора. – С. 41.
 30. Горний М. Українська інтелігенція... – С. 256.
 31. Державний архів Волинської області (ДАВО). – Ф. 393. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 25.
 32. Борщевич В. Доля священників УАПЦ Волині у 1944–1950 рр. – Луцьк, 1997. – С. 52.
 33. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф. 9401. – Оп. 2. – Д. 64. – С. 379–384.
 34. Білас І. Репресивно... Книга друга. – С. 587.
 35. Korda L. Działalność polskiego duchowieństwa katolickiego w ZSRR (1945–1980) // Dar Polski Białorusinom, Rosjanom i Ukraińcom na Tysiąclecie ich Chrztu Świętego. – London, 1989. – S. 167. Див.: J. Czerniakiewicz. Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944–1948. Warszawa, 1987. – S. 47.
 36. Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 4. –S. 390.
 37. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1640. – Арк. 16.
 38. Там само. – Арк. 95.

39. Там само. – Арк. 171.
40. Державний архів Львівської області (ДАЛО). – Ф.Р. 1332. – Оп. 2 – Спр. 6. – Арк. 42.
41. ДАЛО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 139.
42. ДАЛО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 439. – Арк. 40.
43. ДАЛО. – Ф.Р. 1332. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 48.
44. Там само. – Арк. 59.
45. Там само. – Арк. 57.
46. ДАЛО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 439. – Арк. 68.
47. Державний архів Тернопільської області (ДАТО). – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 283. – Арк. 78.
48. ДАТО. – Ф. П. 3241. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 22.
49. ДАТО. – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 283. – Арк. 79.
50. ДАТО. – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 608. – Арк. 5-6. Як бачимо з цих даних, попередньо наведена статистика обласного уповноваженого щодо чернецтва, а власне, жіночого, була не точною. Натомість дані, виявлені в безпосередній акції депортації, яка була контрольована відповідними органами, а відносно духовних осіб – уповноваженим у справах релігійних культів, заслуговують на значно більшу довіру.
51. ДАТО. – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 1454. – Арк. 9-15.
52. Там само. – Арк. 57-58.
53. ДАТО. – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 253. – Арк. 38.
54. ДАТО. – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 1454. – Арк. 34.
55. Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО). – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 538. – Арк. 7.
56. ДАІФО. – Ф. Р.388. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 111-112.
57. ДАІФО. – Ф. Р.388 сч. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 17-18.
58. ДАІФО. – Ф. Р.388сч. – Оп. 2. – Спр.38. – Арк. 11.
59. ДАІФО. – Ф. Р.388. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 111-112.
60. ДАІФО. – Ф. Р.388. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 39-41.
61. ДАІФО. – Ф. Р.388. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 41.
62. Там само.
63. Горний М. Українська інтелігенція... – С. 257.
64. Там само. – С. 258.
65. Козак М. Пом'яни... – С. 14-15.
66. Там само. – С. 15.
67. Там само. – С. 16.
68. І. Білас. Репресивно... Книга перша. – С. 228-229.
69. Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 3 –S. 237.
70. Там само. – С. 240.
71. ДАТО. – Ф. П. 25. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 8-9. Див.: С. Ткачов. Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр.. Виселення поляків з Тернопілля. – Тернопіль, 1997. – С. 109-110.

72. Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля. – Тернопіль, 1997. – С. 112–113. Див.: Archiwum Wschodni. Ośrodek Karta. – II. – 2027. – S. 5.
73. Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля. – Тернопіль, 1997. – С. 150. Див.: I. Juzwa. Po 50-ciu latach w Zaleszczykach i Czerwonogradzie // Biuletyn informacyjny Ogólnopolskiego okręgu żołnierzy AK obszaru Lwowskiego. – Kraków, 1994. – № 12/49. – S. 5.
74. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 44–46.
75. Сергійчук В. Депортація поляків з Галичини в Польщу в 1944–1946 роках // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 21–22 листопада 1996 р. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 257.
76. Ткачов С. Польсько-український трансфер... – С. 91.
77. Там само.
78. G. Hryciuk. J. Stoćkyj. Studia nad demografią historyczną i sytuacją religijną Ukrainy. – Lublin, 2000. – S. 62. Українські дані щодо кількості переселенців не збігаються з польськими даними. Так, наприклад, Я. Чернякевич подає, що з Тернопільської області пересилилися до Польщі 213026 осіб: J. Czerniakiewicz. Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944–1948. – W-wa, 1987. – S. 134. Інший польський вчений П. Еберхардт називає цифру 229,7 тисяч поляків, котрих було депортовано з Тернопільщини: P. Eberhardt. Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku. – W-wa, 1994. – S. 173. Також, за даними польських районних уповноважених уряду Польської республіки у справах евакуації польського населення, за період 1944–1946 рр. було евакуйовано (дані по трьох областях): з Львівської області – 257929 поляків, 17265 жидів, 5423 інших національностей; із Станіславської – 99616 поляків, 2218 жидів, 2579 інших; з Тернопільської – 254348 поляків, 4119 жидів, 10157 інших; разом по областях: 611893 поляки, 23602 жидів, 10157 інших; сумарна сума становить 645652. Джерело: Archiwum Akt Nowych, sygn. Rejonowy Pełnomocnik Rządu RP do spraw Ewakuacji Ludności Polskiej. – T. – 3–6. Див. Також: Grzegorz Hryciuk, Jarosław Stockyj. Studia nad demografią historyczną i sytuacją religijną Ukrainy. – S. 109. Як бачимо, В. Сергійчук подає, що з цих трьох областей було депортовано у Польщу 530258 поляків, зрештою, він же у тій же зазначеній праці твердить, що відмовилися переселитися з УРСР до Польщі 13573 особи, а це щонайменше у десять раз менше ніж у польській історіографії.

Володимир Парацій
ВЕЛИЧНІ НАДБАВАННЯ КУЛЬТУРИ В ТРАГІЧНИХ
ПРИКЛАДАХ ПОЛІТИЧНОГО ТОРГУ: БІБЛІОТЕКА
«ОССОЛІНЕУМ» І РАЦЛАВИЦЬКА ПАНОРАМА
Державний історико-архітектурний заповідник у м. Бережани

На прикладах бібліотеки «Оссолінеум» і живописного твору «Рацлавська панорама» проаналізовано використання культурних цінностей у радянсько-польських (зокрема українсько-польських) політичних відносинах. Після розпорядження тогочасного Голови Ради Міністрів Української РСР М. Хрущова безцінні історично пов'язані зі Львовом мистецькі шедеври та стародруки були подаровані Польщі. Такий процес власного інформаційно-мистецького самозбіднення та відповідного збагачення сусідів був абсолютно одностороннім.

Цінність – це категорія апріорна. Її взагалі, вважаємо, пояснити неможливо, адже неможливо визначити всі критерії, що формують зміст ціннісного, шедевру, довершеності. Людина це сприймає підсвідомо. Але шедеври творять (чи збирають) особистості. У це вони вкладають свій час, своє вміння і талант. А від рівня суспільної цивілізованості залежить, чи збережеться цінність, чи буде вона проявом позитивної і логічної людської свідомості. Тобто ставлення до будь-якої цінності є не лише показником духовного задоволення кола зацікавлених осіб, але й своєрідним категоричним імперативом морального здоров'я суспільства в цілому, чи навпаки, показником рівня суспільної (адміністративно-управлінської елітарної) деградації.

Моральну деградацію політичної еліти після завершення Другої світової війни підтверджують різноманітні показові приклади ставлення до справжніх цінностей. Цінностей, яких нещаслива доля та злі обставини зробили об'єктами варварського (з радянської сторони) політичного торгу.

Він – торг – мав своє передвоєнне підгрунтя. Ще у вересні 1939 р. був відомий виступ В. Молотова із положеннями щодо нездатності поляків мати власну державу. Це були невдалі висновки про таку націю як польська. Тим паче що Польща пізніше стала близьким ідеологічним партнером у міжнародному політичному протистоянні.

музеезнавчий характер, то зібрання Ю. Оссолінського зосереджувалося в сфері бібліотечного комплектування. Вже від часу свого створення вона мала доволі спеціалізований характер; її визначало декілька, переважно гуманітарних, напрямків книгозбору: польська та слов'янська філософія, література, історія, географія, право; в бібліотеці зосереджувалися й численні рукописні фонди з приватних і громадських архівів Львова. Гармонійним ціннісним доповненням цього зібрання послуговувала збірка гравюр, нумізматичних колекцій, колекція зброї [9, 861].

У 1885 р. в бібліотечній збірці Оссолінських нараховувалося 3060 рукописів, 80620 книг, 24460 гравюр (малюнків і репродукцій), 2706 автографів, багато інших друкованих, рукописних та репродукованих матеріалів [4, 349, 354]. Перед першою світовою війною, згідно з відомостями Мечислава Орловіча, «бібліотека володіє 142 000 книг, 5 000 рукописів, 5 300 автографів, 1 700 документів» [33, 69].

На поч. 1920-х рр. у Львові функціонувало 16 бібліотек. Серед них було 7 українських, 8 польських і 1 єврейська [8, 98]. Але, безумовно, продовжувала домінувати в кількісному та якісному прояві книжкова збірка Оссолінських. Станом на 1925 р. лише архівний фонд Оссолінеуму складався з 480 папок із документами в часових межах 1751-1918 рр. [1, 172]. А в 1927 р. бібліотека вже володіла якісним книжковим зібранням у 200 тис. творів (500 тис. томів), з них 220 інкунабул. Крім того, у структурі Оссолінеуму перебувало три друкарні, палітурня, книгарні у Львові, Кракові, Варшаві [2, 134-136]. Це вже цілісна та високопрофесійна інформативно-довідкова та мистецька індустрія Львова. Тому володіння, користування й розпорядження фондами Оссолінеуму виводило місто у беззаперечний ранг галицької столиці – щонайменше її інтелектуального начала. Цей фактор посилювався і через позитивний показник локалізованого усування в Львові бібліотечних збірок рівня книгозбірні Оссолінських.

Цінність подібного зібрання полягає в його цілісності, в сприйнятті його як єдиної книжково-архівної раритетної колекції. На жаль, подібний підхід поділяли не всі особи чи навіть загальнодержавні політико-ідеологічні системи. Дуже часто необґрунтований потяг радянської адміністративної системи не лише до одержавлення (що само собою тут визначається як шаблонване явище), але й до структурної інтеграції всіх монофункціональних організацій зачепив з 1939 р. і бібліотечні зібрання різних форм

власності. У 1940 р. на основі 84 книгозбірень Львова, зокрема й Оссолінеуму, було створено львівську філію Бібліотеки Академії наук УРСР [9, 794, 861; 11, 51; 12, 8]. Високомистецьку музейну збірку, особливо живописний фонд, передано в картинну галерею [9, 861]. З позиції збереження та раціонального, інформаційно-довідкового чи виставкового використання книжкових й рукописних фондів це можна було назвати дієвим заходом. Втрачалася, про що уже згадувалося, колекційна ціннісність окремих книгозбірень, специфіка тих чи інших приватних підбірок. Але ще не втрачалися книги, які удоступнювалися для всіх зацікавлених читачів, для їх занять науково-дослідною, пізнавальною або просвітницькою діяльністю.

Варварський підхід до бібліотечних фондів Львова зароджувався під час прямих воєнних зіткнень Другої світової війни. Об'єктом цинічного ставлення стають, зокрема, й книжкові колекції колишнього Оссолінеуму. Вже нацистська окупаційна адміністрація ініціювала навесні 1944 р. вивезення з цього бібліотечного зібрання 18 860 книг і рукописів. Влітку 1945 р. ці книги було знайдено в Сілезії, але до Львова вони не повернулися. Почався процес такого собі культурологічного задобрювання нової Польщі, уже ідеологічно близької до СРСР. Віднайдену колекцію відправили до Варшави, а звідти – до Вроцлава. Туди ж потрапила, що взагалі є нонсенсом з погляду визначення права власності, і частина фонду Наукового товариства ім. Шевченка (зокрема 63 скрині з документами) [7, 85; 12, 8]. Окремим аспектом у контексті цього протиправного вивезення була також доля колекції гравюр (2396 одиниць) із з'єднаних фондів Львівської державної бібліотеки [24, 7].

Перспектив зберегти свою естетичну та інформаційну неповторність львівські бібліотеки, навіть в єдиній структурі уніфікованого загального академічного зібрання, фактично не мали. Та навіть у цій безвиході доля Оссолінеуму стає особливо драматичною. Ця колекція пішла до інших рук у ролі політичної міждержавної розмінної монети.

Розпочався цей процес Постановою Раднаркому УРСР від 18 жовтня 1945 р. за № 1673 «Про передачу з музеїв України історичних та культурних цінностей польського народу Тимчасовому Уряду Національної Єдності Польської Республіки». Зокрема, з Львівської філії бібліотеки республіканської Академії наук передбачалося передати 50 тис. книг і рукописів [9, 576]. Українська сторона

- відділу рукописів (в якому зберігалось 11611 томів документального матеріалу та 1997 окремих документів, зокрема з «давніх воєводств східних»; це була одна з найбагатших рукописних збірок Польщі) [31; 34, 165];

- відділу стародруків, в якому містилося 74939 тис. книг, з них 400 інкунабул (полоністика XVI ст. складалася з 3500 книг, це становило 90 % усіх польських друків до 1600 р., що є «найбагатшим зібранням поза Ягеллонською бібліотекою»);

- кабінету графіки, де було 73249 листів (зокрема тут зберігалась найчисельніша в Польщі колекція екслібрисів); доповненням до збірки слугувала професійно укомплектована фахова бібліотека;

- кабінету нумізматики й сфрагістики, каталог зібрань якого складав 75710 позицій (монети, медалі, бони, печатки);

- кабінету картографії, де зберігалось 6827 мап і атласів, найдавніші з яких походили з XV ст.

Уже було мікрофільмовано 2751 од. з надзвичайно цінних бібліотечних стародруків, зібраних в окремій секції; послуги мікрофільмування здійснювалися також на замовлення читачів. Як своєрідна данина тогочасній ідеологічній системі Польщі, в бібліотеці було створено окремий відділ «марксизму-ленінізму» з формальною (до 4 тис. одиниць) кількістю літератури [34, 164-166]. А традиція первісного науково-інформаційного рівня збірки Оссолінських була збережена і вже через 17 р. після остаточного переміщення до Вроцлава використовувалася повноцінно.

Зазначимо, що приклад Оссолінеуму – це розповсюджена для того часу практика, коли на основі легально вивезених (переданих, проданих, подарованих) книжкових колекцій України формуються нові якісні бібліотечні фонди. У цю сферу міждержавних відносин, коли цінні книжкові зібрання слугували засобом своєрідного політичного підкупу, потрапив й Оссолінеум.

Подібні випадки з українськими книгозбірнями та окремими книжковими раритетами були не поодинокі. Ще одним показовим прикладом цього можуть бути збірки з Гарвардських університетських бібліотек Вайденера і Гутона. Основа фонду українці цих книгозбірень була складена при допомозі випускника університету, сина мільонера з Цинциннаті, Баярда Кілгура. Зацікавлення російською літературою та історією привело його у 1926 р. в Радянський Союз, де однією з форм одержання іноземного валютного кредиту й техніки був їхній обмін на скарби пограбованих

приватних, громадських чи церковних бібліотек. Серед раритетів, закуплених і вимінаних Б. Кілгуром, було 5 українських першодруків Івана Федорова: Заблудовське Євангеліє (1569 р.), Львівський «Апостол» (1574 р.), Львівський «Азбуковник» (1574 р.), Острозькі Біблія (1581 р.) та Псалтир (1580 р.), а також інші, не менш цінні, видання.

Крім того, Баярд Кілгур передав бібліотеці Гутона відповідну суму, на процент від якої продовжувалася закупівля визначних книжкових раритетів, зокрема й україніки. Серед українських стародруків і рукописів було закуплено 4 універсали І. Мазепи (1691-1702 рр.), рукописний оригінал філософського трактату Г. Сковороди (1781 р.), листи М. Гоголя, перше видання «Слова о полку Ігоревім» (1800 р.), перші видання творів М. Гоголя та Г. Основ'яненка, перше видання «Кобзаря» (1840 р.), перше видання українських народних пісень М. Максимовича (1827 р.), перші видання творів М. Драгоманова [5, 32-33]. У 1927 р. бібліотека Гутона придбала перше видання «Енеїди» Івана Котляревського (1798 р.) [10, 41].

Цей перелік, який подав відомий український історик-сходознавець і довголітній професор Гарвардського університету О. Прицак, можна доповнювати й насичувати новими прикладами надзвичайно довго. Але й використання такого одного факту вже слугує підтвердженням думки про варварський фон практичного використання українською радянською адміністративною системою набутих культурних скарбів; навіть тих, в яких зосереджено своєрідний інформаційний код минулого, книг і рукописів, як одиничних раритетів, так й унікальних в кількісному та якісному сприйнятті збірок.

У вищеописаному контексті згадаємо ще про один факт дивного розпорядження в СРСР деякими цілісними збірками архівної документації. У 1923 р. у Головний архів давніх актів (Варшава) було передано з України частину документів Литовської метрики, серед яких – акти Руського та Подільського воєводств XV-XVIII ст. [6, 7]. Тобто матеріали, присвячені подіям в межах українських етнічних земель. Але їх дарують Польщі. Нонсенс? Так. Але й реальний історичний факт.

Споріднені явища, на жаль, характерні і для українського сьогодення. Але на минулому потрібно вчитися, а не повторювати його негативні вчинки. Та це не завжди виходить і не завжди ми цього по-справжньому бажаємо. Втрата ж у свій час такої

беззаперечної збірки раритетів як Оссолінеум повинна залишатися надзвичайно важливим уроком ставлення до цінності та розпорядження цінністю.

РАЦЛАВИЦЬКА ПАНОРАМА. Еволюція будь-якого соціуму накладається на певну сукупність ціннісних орієнтирів. Але будь-яка цінність, якщо сприймати її в розумінні Макса Вебера, у житті суспільства виступає соціально-значимим орієнтиром діяльності суб'єктів. Вони є фундаментом культури і предметним полем формування цінностей є культура. Культура встановлює, що є цінність, а що антицінність. Одним з таких яскравих відблисків аксіологічного ціннісного є явище прекрасного. «Прекрасне – те, що заслуговує похвали як вартісне само собою», – говорив Аристотель і продовжував: «...Головні ознаки прекрасного – це впорядкованість, пропорційність і визначеність». Явище прекрасного може відображатися у різних іпостасях. Одна з них – це мистецтво, яке, на думку Аристотеля, є «здатністю творити на основі правильного міркування» [3, 7-9].

Але візуально видиме прекрасне – мистецьке потребує відповідного ставлення до себе. Дуже образно про це писав Артур Шопенгауер: «З твором мистецтва потрібно поводити себе так, як перед великим сановником: зупинитися перед ним й очікувати, щоб воно (мистецтво) що-небудь сказало вам» [25, 290]. В іншому випадку невідповідний стан мистецького відтворюватиме серед цілісного світового мегасоціуму небажані для певного суспільства прояви – відображення його моральної та інтелектуальної деградації. Тому потрібно створювати умови, щоб це прекрасне мистецьке побачити, зберегти, оцінити, представити іншим, вдало розрекламувати. Щоб воно зуміло, за допомогою людини, працювати само на себе.

Цінність також може відтворюватися візуально, зокрема як мистецьке творіння довершених людських рук. Вони – цінності – лише збагачують навіть за умов відсутності чинника матеріального. Таке збагачення зосереджується в думці, мисленні, світогляді. А цим, як спадком, наділити неможливо. Адже цінності – це передусім результати суспільних відносин, що відіграють (окрім пізнавальної та естетичної) ще й роль своєрідного моралістичного покажчика подібних стосунків.

Це можна відчутти на факторі пізнання будь-якого об'єкта естетичного, адже справжня мистецька цінність має надзвичайно слабкі захисні властивості перед варварством, свідомим зовнішнім негативним впливом. Також незахищена вона і в цинізмі міждержавних взаємовідносин, коли завершений творчий шедевр часто використовують як розмінну монету політичного примирення чи політичної вигоди. Такий негативний стан речей мав і має своє втілення, в результаті чого мистецькі витвори перетворюються на засоби вигідного політичного торгу. Вони не обов'язково втрачають свої ціннісні (естетичні) прояви. Часто, як у нашому випадку, їх бездумно переміщують, задля отримання примітивного зиску і в зв'язку з профанацією адміністративно-управлінської системи, до інших країн. Тоді держава – попередня власниця цінностей – позбавляє себе частини якісного естетичного фону, що є невдалою рекламою для неї (якщо не у відповідний період, то в її соціополітичному та культурологічному майбутньому). З погляду минулого та сьогодення такі процеси політичних взаємовідносин через фактори мистецького торгу були і є характерними зокрема в сфері українсько-польських відносин. І, що найбільш неприємно, Україна завжди перебувала в становищі «щедрого дарувальника» шедеврів національної спадщини, які традиційно інтерпретувалися як польські за походженням. Якщо брати до уваги довготривалу політичну близькість та спільність адміністративно-територіальних інтересів, то питання виключного національного походження мистецького об'єкта (через принципи лінгвістичного відтворення, особистісної належності речі з урахуванням національності особи, або через інші класифікаційні чинники) тут взагалі позбавлені цивільно-правової конкретики. Домінуючим в такому випадку, на нашу думку, повинно постати територіальне походження шедевру чи збірки (особливо, якщо було юридично підтверджено цю обмежено-просторову, зокрема урбаністичну прив'язку). Іншим, не менш важливим, фактором є нормативно затверджена передача речі іншим особам чи адміністративно-територіальним одиницям, що слід також враховувати як раціональний прецедент у визначенні її подальшого права власності. В українсько-польських відносинах ХХ ст. ці норми трактувалися переважно на користь однієї (польської) сторони. На одному з прикладів такого нерівноцінного «статус-кво» ми акцентуватимемо увагу.

Визначним досягненням баталістичного широкоформатного (панорамного) живопису кін. XIX ст., безумовно, можна назвати «Рацлавицьку панораму». Цей період, як етап еволюції мистецького життя, відзначає своєрідна акматична фаза (форма найвищого естетичного піднесення) «золотого віку польського малярства» [32, 75]. Уособлює його і шедевральність «Рацлавицької панорами». Її створення пов'язано, крім власне якісного жанрового живопису, з величною меморіальною подією – річницею епохальної для польської нації битви під Рацлавицями, в якій мілітарне ополчення Тадеуша Костюшка розбило російські війська генерала Тормасова. Незважаючи на перемогу, ця подія була своєрідною лебединою піснею польської державності та польської національної незалежності. Але вона залишилася в історичній пам'яті (репрезентантом якої постійно виступало польське суспільство) як символ національного збудження, такого собі позитивного пасіонарного поштовху на фоні загальної політико-державної стагнації тогочасного польського соціуму.

Подія була доволі стимулюючою і вже 10 березня 1893 р. створений у Львові організаційний комітет уклав угоду з митцями В. Коссаком і Я. Штикою на виконання меморіальної панорами. В 1894 р. пропонувалося відкрити виставку, присвячену Рацлавицькій битві, окрасою якої повинна була б стати панорама. Договір обумовлював (в 11 пунктах) всі можливі права та обов'язки сторін, спрямованих на виконання цього безперечно почесного завдання. Передбачалися й попередні строки завершення роботи – до 1 липня 1894 р. Після створення «Рацлавицької панорами» пропонувалося розмістити її для експонування в спеціально збудованому павільйоні [19, 1-2]. Умови договору були дотримані в основних питаннях, а Львів поповнився новим музейно-експозиційним комплексом.

Але тривалий час місто юридично не володіло цим шедевром, який перебував в особливій, приватно-колегіальній власності. «Рацлавицькою панорамою» продовжував опікуватися громадський комітет. Ситуація на цивільно-правовому полі вирішилася лише в 1912 р. Між магістратом Львова та представниками комітету укладається контракт (від 26 лютого) про те, що місто купило баталістичний панорамний твір, а також павільйон, в якому шедевр експонувався [20, 1]. Паралельно укладаються інші документи, що регламентують умови володіння та використання живописно-меморіальної пам'ятки, зокрема представники комітету окремим

рішенням погоджуються з умовами купівлі «Рацлавицької панорами» [22, 1-2]. Складають Акт про прийняття магістратом у власність павільйону з баталістичною панорамою [21, 1]. Проводять загальну інвентаризацію майна, яке перебувало в приміщенні експозиційного павільйону [23, 1-3]. «Рацлавицька панорама» отримує, таким чином, важливий комунальний статус. Вона – мистецька прикраса Львова, юридично декларована офіційна власність міста, що займає своє чільне місце у львівському культурно-мистецькому «презентаційному» житті I пол. XX ст. Це підтверджує інформація з путівника Мечислава Орловіча: «Рацлавицька панорама... приймає від 9 ранку до смерку. Вхід 50 гал.» (визначалася автором як об'єкт один з найбільш цікавих для екскурсійного відвідування) [33, 56]. Якісно-рекламаційним було й наступне авторське інформативне повідомлення, в якому, правда, вже фіксуються перші сліди фізичного пошкодження живописного шедеву: «...Рацлавицька панорама. Розташована вона в округлім будинку без вікон. Образ є творінням Войцеха Коссака і Яна Стики. Є то визначний мистецький твір, який дає живий образ битви, хоч сьогодні полотно місцями знищене, а фарби поблідли. Докладний опис можна отримати на місці, а також фотографії і поштівки» [33, 77].

Водночас слід звернути увагу на одного з авторів «Рацлавицької панорами», який виконав основну (якщо не домінуючу) мистецьку частину роботи. Войцех Коссак – син відомого митця Юліуша Коссака, також був визнаний як художник-баталіст. Його сприймали як одного з «найсвітліших талантів» польського реалістичного мистецтва [32, 191]. Творчі зацікавлення митця зосереджувалися переважно в сфері історичних подій Варшавського князівства, наполеонівської епохи взагалі, подій польського повстання 1831 р. та воєнних зіткнень, на «які дивився живими очима» [32, 191]. У цьому хронологічному оконтуренні національної історії найбільш державотворчо-значимою були й епохальні події повстання під проводом Тадеуша Костюшка, на які неможливо було не звернути свою мистецьку увагу. Зв'язки ж із Львовом у художника могли укластися насамперед через батька (у цьому місті Юліуш Коссак закінчив школу отців Василіан та юридичний факультет університету) [32, 83].

До теми битви під Рацлавицями зверталосся багато польських митців. Це було зрозумілою детерміністичною творчою субстантою представників польського раціонального та евристичного соціуму.

Переможна битва на фоні загального національно-державного занепаду зігривала патріотичні почуття та була своєрідним трансцендентним символом національного й політичного відродження. Митець міг боротися лише завдяки власному творчому таланту. Віднаходилися й патріотичні образи та форми для втілення мистецьких задумів державотворчого (навіть на рівні емоційно-сенсуалістичних відтворень) характеру. Такою, зокрема, й була Рацлавицька битва. Активно й цілеспрямовано працював над живописним висвітленням цієї події один з найвидатніших польських художників-баталістів Ян Матейко. У 1884 р. він робить перші ескізи до картини «Костюшко під Рацлавицями». Через три роки художник особисто відвідує місце бойових дій для отримання реальних топографічних обставин. А в 1888 р. митець завершує ще одне своє величне баталістичне творіння [26; 27, 26]. Воно, як і всі інші живописні роботи майстра, захоплює яскравою експресивністю, реалізмом історичних зображень та реконструкцій. «Костюшко під Рацлавицями» належить до чотирьох баталістичних творів, що найбільш вдало представляють цю сферу живопису визнаного художника. Картина у 1889 р. отримала схвальну реакцію на Міжнародній виставці у Парижі [30, 416, 427].

Але це невелика за розміром картина, ідея якої, можливо, і втілювалася в сюжеті львівської «Рацлавицької панорами», хоч напевно чи була визначальною. «Рацлавицька панорама» В. Коссака і Я. Штики – це, безумовно, самодостатнє живописне творіння, виконане талановитими митцями в манері прогресуючої традиції польського живописно-баталістичного реалізму, одним із зачинателів якого був загальновідомий Ян Матейко.

Панорама як окрема музейна експозиція Львова доволі щасливо пережила роки Другої світової війни, хоч інші мистецькі збірки міста дуже постраждали, зокрема від протиправних реквізицій німецької адміністрації. Так, лише з двох львівських музеїв – художньо-промислового та картинної галереї – вивезено 502 експонати, серед яких особливо цінними були колекції французьких гобеленів XVII ст., меблів XVII-XVIII ст., перських килимів, венеціанських дзеркал XVII ст., давні китайські фарфорові вазы, твори А. Дюрера, Рембрандта, Д. Гальса, Я. Матейки (126 унікальних живописних полотен) [24, 6-7].

Завершення Другої світової війни знаменувало собою етап формування нових міждержавних відносин. Деякі з них радянська

політико-управлінська система змушена була кардинально виправляти. Зокрема з Польщею, що вступала на потрібний для СРСР шлях комуністичної ідеології, про що уже згадувалося вище. І в ролі однієї із своєрідних розмінних монет для поліпшення політичних відносин радянська ідеологічна система використовувала зокрема мистецькі шедеври. Серед найбільш значимих з них була «Рацлавицька панорама». Відшукалася й формальна причина переміщення цінного живописно-баталістичного полотна – акцентували увагу на польському походженні цього творіння (польські митці, події польської національної історії, ініціатива польського середовища м. Львова). Але в цьому контексті зовсім не враховувалася легальна юридична дія – факт офіційної передачі «Рацлавицької панорами» у комунальну власність Львова. Це можна сприймати як домінуюче цивільно-правове підґрунтя задекларованого права безстрокової власності.

Окремою Постановою від 22 червня 1946 р. № 1091 Рада міністрів УРСР декларує потребу «...вивезення з міста Львова Рацлавицької панорами і передачу її Тимчасовому уряду Національної єдності Польської республіки» [9, 577; 17, 40]. У п. 2 Постанови закладено зобов'язання «Асигнувати Комітету в справах культурно-освітніх установ при РМ УРСР 30600 крб. На оплату вартості робіт по пакуванню і відправці Рацлавицької панорами». Підписав документ тогочасний Голова Ради Міністрів Української РСР Микита Хрущов [17, 40].

«Рацлавицьку панораму» було переміщено до Вроцлава, де її вмонтували у спеціально зведеному павільйоні. Польський народ (та й польський уряд) зуміли втримати й раціонально (у меморіально-виховному значенні) використати мистецьку та символічну значимості баталістичного шедевру. Вона залишалася якісним естетичним відобразником польських національно-мілітарних перемог, державотворчих звершень на фоні домінуючих негативних факторів політичного життя кінця XVIII ст. Цей пієтизм стає особливо помітним і особливо визначальним у компаративному зіставленні з варварським культурренегатством радянської (української радянської) політично-ідеологічної та адміністративно-управлінської системи. Варварством, спрямованим на один з найбільш незахищених шедеврів творчих можливостей людського духу – мистецький, величний та геніально виконаний. І головне,

виконаний у Львові, історично та мистецьки пов'язаний зі Львовом, нормативно (двостороння угода!) переданий у власність Львову.

Вищезазначені та деякі інші культурні цінності дарувалися Польщі з шиком: заяви в засобах масової інформації, обмін делегаціями, зустрічі, урочистості. Так, за повідомленням варшавської газети «Głos Ludu» від 30 липня 1946 р., для передачі фондів Оссолінеуму та картин Київського художнього музею до Польщі прибула українська урядова комісія на чолі з головою Комітету в справах культури та освіти при Раді Міністрів УРСР Н. Пашиним. В її складі також були заслужений діяч мистецтв художник О. Пашенко та ректор Львівського університету І. Беякевич. Про створення комісії газета «Київська правда» повідомляла ще 25 червня. А 3 червня 1946 р. в інтерв'ю кореспондентові «Львовской правды» Н. Пашин називає серед переданих у Польщу цінностей більш як 35 тис. стародруків, а також значну кількість картин визначних польських художників, зокрема Я. Матейки, А. Грабовського, інших. Офіційна передача бібліотеки і картин була проведена у приміщенні Вроцлавської гімназії *Мачея*, а підписання акту передачі відбулося в гімназійному кабінеті класичної археології. І тут уже називається дещо інша кількість переданих цінностей: 150 тис. томів з бібліотеки Оссолінських, Рацлавицька панорама, 272 картини з Київського художнього музею [5, 135-136].

Зрозуміло, польська сторона була задоволена від отриманих подарунків, про що свідчить лист-подяка Б. Берута до М. Хрущова від 22 липня 1946 р., який також було опубліковано на шпальтах газети «Głos Ludu» [5, 137]. Цікавим і цинічним було інше: в листі Голови Ради Міністрів УРСР Микити Хрущова до Президента Крайової Державної Ради Болеслава Берута від того ж 22 липня 1946 р. була інформація про роботу вчених і художників України з виявлення у музеях, картинних галереях і бібліотеках польських культурних цінностей [15, 21-22]. А в ноті Міністерства закордонних справ СРСР від 2 листопада 1948 р. також зазначалося, що на території України, зокрема у Львові, продовжуються пошуки цінностей за списками, наданими польською стороною [5, 358]. Отже, однобічний процес власного інформаційно-мистецького самозбіднення та відповідне збагачення сусідів тривав. А результат цього збіднення (як інформаційного, так і мистецького) ми лише починаємо відчувати. Але, на жаль, не всі.

Подібний стан речей виправити, вважаємо, неможливо. Але про них потрібно пам'ятати. Пам'ятати хоч-би для того, щоб не допускати в майбутньому таких дій та не робити таких помилок. Лише в такому погляді на минуле історія справді може стати «вчителем життя».

Література

1. Бібліотека ім. Оссолінських у Львові // Бібліологічні вісті. – К., 1925. – № 1-2.
2. Вислоцький В. 100-літній ювілей Ossolineum'a // Бібліологічні вісті. – К., 1927. – № 3.
3. Віхи історії античної естетики. – К., 1988.
4. Городецкий М. Музей Оссолінських-Любомірських в Львові // Исторический вестник. – СПб., 1885. – Т. 21.
5. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – М., 1974. – Т. 9.
6. Ковальский М. Источники по истории Украины XVI-XVII вв. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА. – Днепропетровск, 1979.
7. Крушельницька Л. Правдиво про «Оссолінеум» // Пам'ятки України. – 1994. – № 3-6.
8. Львівські бібліотеки // Бібліологічні вісті. – К., 1923. – № 4.
9. Правова охорона культурних цінностей. – К., 1997.
10. Прицак О. Скарби української культури в Гарварді (виставки в бібліотеках Вайденера і Гутона) // Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на тему нашої культурної політики. – Нью-Йорк, 1977.
11. Радянська енциклопедія історії України. – К., 1971. – Т. 3.
12. Федорук О. Україн – Польща: хто кому винен // Голос України. – 1997. – 17 квітня. – № 69.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ України). – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 1941.
14. ЦДАВОВУ України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 2147.
15. ЦДАВОВУ України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 3086.
16. ЦДАВОВУ України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 3347.
17. ЦДАВОВУ України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 3355.
18. ЦДАВОВУ України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 3356.
19. Центральний державний історичний архів у м. Львові (ЦДІАЛ). – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 1.
20. ЦДІАЛ. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 2.
21. ЦДІАЛ. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 3.
22. ЦДІАЛ. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 4.
23. ЦДІАЛ. – Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 5.
24. Чибисов Ю. Война и сокровища // Советский музей. – 1992. – № 2.
25. Шопенгауэр А. Новые паралипомены. – Минск, 2000.

26. Матейко Ян. Варшава (не датов.) // Національна бібліотека України ім. В. Вернадського (НБУ ім. В. Вернадського). Відділ естампів і репродукцій.
27. Arcydziela mistrza Jana Matejki, z slowem wstepnym i objasnieniami. – Krakow, (не датов.) // НБУ ім. В. Вернадського. Відділ естампів і репродукцій.
28. Katalog dokumentow Biblioteki zakladu narodowego im. Ossolinskich. – Wroclaw, 1953. – Cz. 1.
29. Katalog dokumentow Biblioteki zakladu narodowego im. Ossolinskich. – Wroclaw – Warszawa – Krakow, 1969. – Cz. 2.
30. Matejko. Osobowość artysty, twórczość, forma i styl/Napisał M. Treter. – Lwow – Warszawa, 1939.
31. Mikułski T. Literatura polska w awtografach Biblioteki Z.N. i O. we Wroclawiu. – Wroclaw, 1947.
32. Niewiadomski B. Malarstwo polskie XIX i XX wieku. – Warszawa, 1926.
33. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Galicyi. – Lwow, 1914.
34. Wroclaw. Przewodnik po dawnym i wspolczonym mieiscie / Oprac. W. Roszkowska. – Warszawa, 1963.

Володимир Мороз
ФАКТОР УКРАЇНО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН
У РОЗВИТКУ УГКЦ ТА РКЦ В УКРАЇНІ
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Показано, що історично римо-католицька церква (РКЦ) в Україні тісно пов'язана з поляками: вони принесли й укріплювали латинство на українських землях і сповідують його досі. Польський фактор впливає на динаміку РКЦ в кожному регіоні української держави по-іншому: він дає джерело латинства і обмежує його поширення водночас. Подальший розвиток РКЦ та Української греко-католицької церкви (УГКЦ) значною мірою визначить просвітницька діяльність, яка в римо-католиків поки що ефективніша.

Відносини між українцями та поляками мали виразне релігійне забарвлення принаймні до середини ХХ ст., і релігійні чинники, що неодноразово ставали рушіями історії обох народів, поряд з економічними, займають важливе місце й тепер. Релігія і мова від середньовіччя виступали основними ознаками національної належності й визначали українсько-польські стосунки. Історично склалася ціла традиція ототожнювати українців з православ'ям, а поляків з католицизмом. Подібна позиція стала істиною для поколінь вчених, публіцистів і міцно вжилася в побутове мислення значної частини українського суспільства, адже, окрім реального історичного підґрунтя, накладання протистояння католицизму і православ'я на українсько-польські взаємини є зручним для політики і мотивованих нею тлумачень історії. За допомогою цієї схеми можна легко пояснити багато речей і знайти відповіді навіть там, де їх важко побачити. Але в матрицю ототожнення українців з православ'ям, а поляків з католицизмом і пов'язану з нею концепцію „двох легень”, православ'я і католицизму, якими дихає християнство, не можна органічно вписати одне сучасне явище, корені якого сягають ХІ ст. і яке пережило цілі епохи та, здавалося б, у певний час повністю зникло. У цю схему не можна вписати греко-католиків, чие існування просто руйнує її. Тому католиків східного обряду переслідували як російська, так і польська державні системи, обидві бачили в унійності тільки перехідну ланку до латинства. УГКЦ цих сподівань не виправдала і поплатилася не раз: польські сили не могли їй пробачити

того, що ця церква не сприяла полонізації, а „державне православ'я” – існування в чорно-білому католицько-православному світі, у чому вбачали „католицький підступ”. Обидві позиції можна схарактеризувати як ексклюзивістські, взаємовиключні, але саме вони віками визначали буття церков, а отже, і людей [1, 85; 2, 89; 3, 294-301, 539; 6; 10].

Рим помалу відходить від ексклюзивістської еклезіології. Переломним моментом у зміні позиції Святого Престолу став II Ватиканський собор 1962-1964 рр., який відкрив шлях до реального втілення рівноправності східних і латинського християнських обрядів. Українські греко-католики, які разом з латинниками є вірними однієї Церкви вже 400 років, отримали справжнє визнання прав на свій обряд, а отже, на власну сутність та розвиток. Після отримання незалежності України УГКЦ активно намагається ідентифікувати себе Київською Церквою в сопричасті з наступником святого Петра і Вселенською Церквою. Жодних серйозних ідентифікаційних проблем національного чи державного плану в УГКЦ наразі немає, але можна стверджувати, що саме перехід Вселенської Церкви до моделі сопричастя церков як сестер і визнання рівноправності обрядів створили проблему усвідомлення РКЦ в Україні [4; 5; 11; 12; 20, 14, 15, 17].

У богословському розумінні у світі існує одна Церква Христова, основу якої становлять єпархії, але реальна Церква не може ігнорувати місцеві особливості територій і країн свого перебування: мову, культуру, традиції. Саме тому між єпархіями і Вселенською Церквою є проміжна ланка – помісні церкви [5; 16, 5, 6-7, 10, 15]. Якщо УГКЦ є помісною українською католицькою церквою візантійського обряду, то статус РКЦ в Україні залишається до кінця не визначеним.

Після проголошення незалежності вірними РКЦ в Україні стали її громадяни, що здебільшого походять зі змішаних родин та розмовляють українською або російською мовою. Більше половини священників є іноземними громадянами (260 з 499), часто польськими. Кількість вірних РКЦ в нашій державі становить від 200 до 800 тис. чол., а за деякими оцінками сягає мільйона [17; 18; 21]. Слід взяти до уваги, що крім поляків традиційно латинський обряд поширений і в угорців, яких проживає в Україні, за даними перепису 2001 р., понад 156 тис. чол., з 1016 існуючих римо-католицьких організацій станом на 1 січня 2006 р. в Закарпатті було тільки 92, тоді як у Вінницькій,

Житомирській і Хмельницькій областях їх зосереджено 408. Ще 267 організацій станом на початок 2006 р. існувало в трьох областях Східної Галичини. Коли порівняти регіони з відносно значною присутністю РКЦ і наявністю польської діаспори в Україні, то вони корелюються, що підтверджує не тільки історичний, але й сучасний зв'язок церкви з польським елементом. Так, найбільша концентрація поляків на Житомирщині і Хмельниччині – 72 тис. чол. – збігається із зосередженням 280 організацій РКЦ. Примітним є і той факт, що у всіх регіонах присутності РКЦ, окрім трьох галицьких областей, її організації кількісно переважають УГКЦ. Історично меншу частку латинників у Галичині зумовила депортація поляків, а незначну присутність в центральній частині держави організацій УГКЦ можна пояснити наслідками боротьби російської, а згодом радянської влади проти греко-католиків (див табл. 1).

Співвідношення між громадами УГКЦ та РКЦ в областях з польським населенням*

Таблиця 1

Регіон	Кількість поляків (тис. чол.)	Кількість релігійних громад			
		Римо-католицька церква в Україні		Українська греко-католицька церква	
		1999	2006	1999	2006
Автономна Республіка Крим	3,8	12	13	4	7
Вінницька обл.	3,7	115	128	10	14
Житомирська обл.	49,0	102	135	6	5
Київська обл.	2,8	16	22	7	9
Львівська обл.	18,9	126	144	1471	1525
Рівненська обл.	2,0	14	17	2	3
Тернопільська обл.	3,8	73	87	751	781
Хмельницька обл.	23,0	118	145	16	38
Чернівецька обл.	3,3	25	33	13	22
м. Київ	6,9	11	23	8	13

* У таблиці подано статистику з областей, де частка польського населення перебільшує 0,2 % від загальної кількості мешканців [13; 14; 17].

Втім, окрему частину вірних РКЦ все-таки становлять українці. Згідно з опитування прихожан римо-католицького приходу Тернополя, проведеного в 2006 р. студентами Тернопільського національного педагогічного університету, приблизно 20 % прихожан – етнічні українці, молодь. Вони прийшли до костелу головним чином зацікавившись латинським обрядом. Вказаний факт свідчить про те, що РКЦ має значний власне український потенціал для свого зростання.

Адміністративно РКЦ в Україні поділена на Львівську архієпархію, дієцезії Київсько-Житомирську, Кам'янець-Подільську, Луцьку, Харківсько-Запорізьку, Одесько-Сімферопольську та Мукачівську; керівним органом є конференція єпископів. Львівський архієпископ РКЦ Мар'ян Яворський, як і митрополит УГКЦ Любомир Гузар, водночас носить титул кардинала. Церква динамічно розвивається і за період від 1999 до 2006 р. кількість її організацій зросла на 214 одиниць при збільшенні організацій УГКЦ на 266 одиниць. Тож релігійний фон україно-польських відносин в Україні є доволі масштабним [7; 15].

З огляду на інституційне поширення РКЦ в Україні, контингент вірних і пастирів, Церква надалі може розвиватися двома шляхами: полонізації або українізації. Перший з них веде до замкнутості в межах 144 тис. польської меншини, а другий існує, як зазначає О. Турій, „на рівні інтуїтивного шукання, не маючи ані теоретичного осмислення, ні бодай виразної артикуляції” [18].

Щодо самоусвідомлення, то українські римо-католики розуміють небезпеку власного ототожнення винятково з польським фактором, вважають Україну рідною землею і власні корені виводять з часів, коли на цих землях поширювалась візантійська традиція. Вони визнають, що самостійна римо-католицька єпархія утворилася у зв'язку з утвердженням в Україні державної влади литовців і поляків, але відкидають те, що первісно зросли за рахунок православної церкви. Римо-католицька церква, як твердить кардинал Вальтер Каспер, має право на існування в країнах Східної Європи з переважною православною більшістю, хоч її присутність в регіоні має бути спрямованою не на прозелітичну діяльність, а екуменізм і подолання наслідків атеїстичного минулого [8; 9]. Очевидно, РКЦ бачить потенціал свого зростання не тільки у польській діаспорі, але й в „невоюцерковлених” громадянах України. 26 % населення держави, які характеризують себе нерелігійними, можуть бути

значним джерелом поширення РКЦ в Україні [19]. І тут інтереси РКЦ перехреснюються з стратегією розвитку УГКЦ, яка в останні роки також проводить активну політику поширення за межами Галичини. Заяви про перешкоди поширенню УГКЦ на схід зі сторони РКЦ лунали неодноразово, як і те, що динаміка зростання структури РКЦ в Україні найбільше непокоїть греко-католиків, а не православних. На думку О. Турія, внутрішнє католицьке протистояння має характер стратегічної конкуренції двох помісних церков з різними обрядовими традиціями, до якого додаються старі українсько-польські порохунки [18].

Виходить так, що Україна на даний час є тереном не тільки міжправославного та православно-католицького протистояння, масового поширення протестантизму, але й ареною своєрідної конкуренції двох найбільших в державі католицьких церков за центральні і східні області. Майбутнє УГКЦ та РКЦ в Україні дуже сильно залежить від місійного освоєння цих нових територій, і кожна з конфесій у цьому своєрідному змаганні має сильні і слабкі сторони. Поширення УГКЦ поза межами Західної України значною мірою стримують міфи про її націоналізм, „бандерівський” характер, які підігрують політичні сили, зорієнтовані на Росію. Проти РКЦ в тому ж випадку свідчать її польське коріння в Україні, центр у Римі і значна частка польського духовенства. Можна припустити, що стримуючим фактором для РКЦ є відсутність її чіткого національного обличчя, але, з іншого боку, саме це може допомогти її поширенню на Сході. Якщо в західному регіоні динаміка розвитку УГКЦ та РКЦ тісно переплетені з драмами відносин двох сусідніх народів і живими свідками подій, то в решті областей України цей фактор просто відсутній: у Центрі держави його притерли століття російського панування, а на Лівобережжі і Півдні його ніколи не було. Втім, Церква є Тіло Христове, тому безглуздо вимагати від неї якихось чітких національних програм та самообмежень. Вже в силу природи Церкви греко-католики не можуть співвідносити себе виключно з українцями, а римо-католики в Україні – тільки з поляками. Помісність аж ніяк не суперечить вселенськості і статус першої не передбачає національного, мовного чи ще якогось обмеження.

Історично РКЦ в Україні тісно пов'язана з поляками: вони принесли і укріплювали латинство на цих землях та сповідують його досі. Польський фактор впливає на динаміку РКЦ в кожній частині держави по-іншому: він дає джерело латинства і обмежує його

поширення водночас. Подальший розвиток РКЦ та УГКЦ значною мірою визначить просвітницька діяльність, яка в римо-католиків поки що ефективніша. При значно меншій чисельності вірних у РКЦ є, наприклад, 553 недільні школи, тоді як в УГКЦ їх 1198. Крім того, діють спеціальні програми, у межах яких українські громадяни з польським корінням і діти з римо-католицьких шкіл мають змогу відвідувати Польщу, пізнавати її культуру і мову, що тільки посилює зв'язок польського елемента з латинством України [17].

Майбутнє поширення РКЦ в Україні залежить від того, що Церква запропонує у відповідь на суспільні потреби. Єдине, що варто пам'ятати всім і завжди, так це те, що „ловля людських душ” залежить і від самих душ: той, кому прийнятне католицтво візантійського обряду, в силу внутрішніх переконань може зовсім не розуміти західного, і навпаки.

Література

1. Брестская уния / Большая Советская Энциклопедия. – М.: ГНИ БСЭ, 1951. – Т. 6. – С. 85.
2. Грушевський М.С. З історії релігійної думки в Україні. – К.: Освіта, 1982. – 192 с.
3. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т. – Т. 6. – К.: Наукова думка, 1995. – 680 с.
4. Гузар Любомир, митрополит. Один Божий народ у краї на київських горах. Слово Блаженнішого Любомира, митрополита Києво-Галицької митрополії Української Греко-Католицької Церкви, з нагоди започаткування повернення осідку митрополита до м. Києва // Інформаційно-аналітичний звіт Радіо „Воскресіння”. – 2004. – № 4. – С. 3-6.
5. Гузар Любомир, митрополит. Про утвердження патріаршого устрою Української Греко-Католицької Церкви. Пастирське послання // Патріархат. – 2006. – № 4(395) // <http://patriyarkhat.org.ua/ukr/news/article;28/>
6. Дзюба Віталій, Симоненко Іван. Брестская уния и современность // http://www.partyofregions.org.ua/contrprop/behind/452219dd5742b/view_print/
7. Дієцезії римсько-католицької церкви в Україні // <http://www.rkc.lviv.ua/Cx4.php3?L=u&D=A>
8. Історія РКЦ в Україні (Католицький медіа-центр) // http://catholicmedia.org.ua/index.php?option=com_content&task=category§ionid=1&id=4&Itemid=12
9. Каспер Вальтер, кардинал. Православ'я і Католицька Церква: 40 років після оприлюднення Декрету II Ватиканського Собору про екуменізм

- „Unitatis redintegratio” // Інформаційно-аналітичний звіт радіо „Воскресіння”. – 2004. – № 4.
10. Кравець Ольга. Уніяты спустя 60 лет со дня Львовского собора: попытка реванша // <http://www.otechestvo.org.ua/main/20063/1301.htm>
11. Мороз В. УГКЦ – пошуки ідентичності (сучасний стан проблеми) // Українське християнство: історія трагедій та уроки сьогодення (1596-1686-1946): Науковий збірник / Ред. А.М. Колодний, П.Я. Яроцький, А.М. Гудима та ін. – Тернопіль: Видавець Стародубець В.О., 2006. – С.114-120.
12. Пецох Ігор, пресвітер. Євхаристійна еклезіологія // <http://www.ugcc.org.ua/ukr/library/2005/paper/1/>
13. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>
14. Релігійні організації у регіонах України (станом на 1 січня 1999 р.). Наводиться за публікацією в журналі “Людина і світ” (січень 1999 р.) // <http://www.risu.org.ua/ukr/resources/statistics/ukr1999/>
15. Римо-католицька церква в Україні // <http://www.risu.org.ua/ukr/major.religions/rkc/>
16. Роча Феліціо Мануель де. Примат Папи і помісні церкви // Сопричастя. – 1998. – № 1. – С.3-23.
17. Релігійні організації в Україні станом на 1 січня 2006 року: Статистичні дані Державного департаменту у справах релігій // <http://www.risu.org.ua/ukr/resources/statistics/ukr2006/>
18. Турій Олег. Греко-католики, латинники і православні в Україні: проти, поруч чи разом? // http://www.risu.org.ua/content.php?page_id=36&l=ua
19. У Московського патріархату серйозні проблеми в Україні (дані соціологічного опитування, проведеного „Українським демократичним колом” та службою „Юкрейніан соціолоджі сервіс” з 7 по 25 грудня 2006 р.) // http://obozrevatel.com/news_print/2007/1/24/153223.htm.
20. Чировський Андрій. До Церковної самоідентифікації Української Греко-Католицької Церкви // Сопричастя. – 1998. – № 4. – С. 6-48.
21. Ukraine International Religious Freedom Report 2006. Released by the Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor // <http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2006/71415.htm>

Ks. Stanisław Nabywaniec
„NASZ METROPOLIT” – ARCYBISKUP VOLODYMYR
STERNIUK

Uniwersytet Rzeszowski

*Ксьондз **Станіслав Набиванець**, Інститут історії Жешівського університету. «Наш митрополит» – архієпископ Володимир Стернюк.*

Простежено життєвий і пастирський шлях митрополита Володимира Стернюка, який став символом непоборності греко-католицької церкви, переслідуваної радянською владою. У полі дослідника чернецька й місіонерська діяльність отця Стернюка у міжвоєнний період та під час Другої світової війни, його заслання й конспіративна діяльність, висвячення на митрополита та виконання обов'язків глави греко-католицької церкви у радянській Україні, арешт і боротьба за легалізацію греко-католицької церкви, пастирська діяльність у відродженій Церкві.

1. Dzieciństwo, młodość i pierwsze lata życia zakonnego

Niedaleko Lwowa, we wsi Pustomyty, 12 lutego 1907 r. przyszedł na świat w rodzinie kapłańskiej Volodymyr Sterniuk. Jego ojciec – również Volodymyr – był miejscowym proboszczem greckokatolickim. Obsługiwał też sąsiednią parafię Leśniowice (Lesnivka). Nadto pełnił funkcję dziekana szczyrzeckiego. Matka Jevhenia pochodziła z rodziny Konowalców i była rodzona siostrą ojca Jevhena Konovalca [1] – znanego nacjonalisty ukraińskiego, siczowca i ounowca. Oprócz Volodymyra była jeszcze trójka dzieci – starszy brat Osyp, który w przyszłości wybierze drogę powołania kapłańskiego oraz dwie siostry Oksana i Orysa. Oksana poślubiła później znanego działacza ukraińskiego Seweryna Levyckoho [2]. Rodzina Sterniuków spowinowacona była również z Kruszelnyckymy, inteligentną rodziną ukraińską. Bracia ojca byli jak i on księżmi greckokatolickimi [3]. Te pokrewieństwa i powinowactwa niewątpliwie odcisnęły piętno na religijnym i narodowym ukształtowaniu się osobowości przyszłego arcybiskupa. Tymczasem, jako chłopiec uczęszczał do szkoły w Pustomytach, by przenieść się po dwóch latach nauki do Lwowa, gdzie był uczniem szkoły działającej przy Narodowym Domu we Lwowie, następnie zaś pierwszego gimnazjum ukraińskiego w tym mieście. W gimnazjum pobierał naukę przez cztery lata [4]. Dalszą edukację, w zakresie szkoły średniej, pobierał od 1921 r. jako alumn

niższego seminarium redemptorystów w Belgii. Tu też w 1927 r. wstąpił do redemptorystów, składając w 1928 r. śluby czasowe, a w 1931 r. wieczyste. Jako redemptorysta odbył dwuletnie studia filozoficzne i czteroletnie teologiczne [5]. Tuż przed ukończeniem studiów w 1931 r. został wyświęcony na kapłana przez greckokatolickiego biskupa z Winnipegu Vasyła Ładykę [6]. Po święceniach pracował jako konsultor w zgromadzeniu [7].

2. Zakonna i misyjna praca w okresie międzywojennym i podczas II wojny światowej

W 1933 r. powrócił do Polski, i został skierowany do klasztoru redemptorystów w Hołoskowie (Holoskov) koło Lwowa. Niedługo jednak tu zabawił, gdyż został skierowany do pracy misyjnej na Wołyń, gdzie zasilił grono redemptorystów-misjonarzy w Kowlu (Kovel) [8]. Już jednak w 1935 r. został oddelegowany do klasztoru w Stanisławowie, by po roku znów powrócić do Kowla [9]. Pozostał tym razem tu nieco dłużej i dopiero tuż przed wybuchem II wojny światowej przeniesiony został do klasztoru w Tarnopolu [10]. W Tarnopolu przebywał przez okres pierwszej okupacji sowieckiej. W 1941 r. archimandryta przeniósł go do Lwowa, do klasztoru św. Klemensa (Klementij) [11].

3. Zesłanie i działalność konspiracyjna

Po zajęciu przez władze bolszewickie po pseudosynodzie lwowskim w 1946 r. klasztoru redemptorystów we Lwowie na biuro podróży i wycieczek, obsługiwaną zaś przez nich cerkiew Niepokalanego Poczęcia NMP na salę restauracyjną, redemptoryści, a wśród nich o. Volodymyr, zostali przesiedleni do klasztoru Matki Bożej Nieustającej Pomocy w Zboiskach koło Lwowa. W klasztorze tym mieścił się juniorat i nowicjat [12]. Niestety, wkrótce i ten klasztor został zamknięty. Ojciec Sterniuk dzięki protekcji znalazł w 1947 r. pracę jako bibliotekarz w bibliotece uniwersyteckiej we Lwowie. Ponieważ zamieszkał w domu akademickim razem ze studentami, miał możliwość prowadzenia potajemnej działalności duszpasterskiej [13]. Nie mogło to jednak trwać długo. Jeszcze w tym samym roku został zaaresztowany i osadzony w podziemiach na ulicy Zielonej we Lwowie. Tu podobnie jak wielu innych więźniów przeszedł pierwszą katorgę – dwa miesiące nocnych przesłuchań i pastwienia się służby więziennej. Jego polityczny „opiekun” Sereda namawiał go do przyznania się do winy. Ponieważ trwał w swym „uporze” zmuszano go do wysłuchania przy świadkach spowiedzi jakiegoś

niewidomego człowieka, który rzekomo miał być jego tajnym penitentem. Sprawę o Sterniuka przekazano trybunałowi wojskowemu. Sąd wojskowy – w składzie słynnych trójek – skazał go zaocznie na pięć lat więzienia. Powiadomiono o tym czekającego na sąd w więzieniu lwowskim przy ulicy Łackiego [14]. Wkrótce raz jeszcze zebrał się sąd w sprawie, w którą włączono o. Volodymyra. Proces dotyczył bratowej Stefana (Stiepan) Bandery, która posiadała jakieś nielegalne dokumenty. O ich wystawienie podejrzewano Sterniuka. Śledztwo jednak nie doprowadziło do udowodnienia jego winy. Prowadzący śledztwo w kijowskim więzieniu wypytywali go również o miejsce pobytu głównodowodzącego siłami UPA Romana Szuchewycza. Nie wymuszono od o. Sterniuka żadnych zeznań i w tej sprawie, w której podobno nie był zorientowany [15]. Zapłacił za to wysoką cenę. Został silnie pobity a od dalszych represji salwował się założeniem głodówki [16].

Wreszcie odesłano o. Sterniuka do właściwego miejsca odbywania wyroku. Miejscem zesłania była wieś Jercewo w archangielskiej obłasti. Pracował tam na kolei a pod koniec zesłania przy wyrębie lasu [17]. W miarę możliwości starał się na zesłaniu nieść pomoc duchową innym zesłańcom, spiesząc do nich w konspiracji z posługą duszpasterską. Na zesłaniu w obłasti archangielskiej o. Sterniuk spędził 5 lat. Bramy łagru otworzyły się dla niego w 1946 r. Zezwolono mu na powrót do rodzinnej miejscowości Pustomyty [18].

Zwolniony z łagru o. Sterniuk podjął pracę jako robotnik lwowskiego przedsiębiorstwa zajmującego się opieką zieleni miejskiej. Pełnił funkcję stróża w parku miejskim „Zimna Woda”. Po pewnym czasie udało mu się uzyskać pracę w charakterze księgowego w Skniłowie. Ponieważ dotychczasowa praca łączyła się z koniecznością dojeżdżania codziennie z Pustomytów do Lwowa, dlatego też podjął on starania o zmianę dotychczasowego zawodu. Uzyskał posadę sanitariusza w pogotowiu ratunkowym. Będąc sanitariuszem zdobył przygotowanie medyczne jako felczer [19].

Pracując w pogotowiu o. Sterniuk odznaczał się szczególną sumiennością i szacunkiem wobec chorych. Ta praca dawała mu możliwość spieszenia z posługą duszpasterską chorym, którym służył jako pielęgniarz. Spowiadał chorych, chrzczył nowo narodzone niemowlęta a także błogosławił małżeństwa [20].

Po śmierci Stalina w 1956 r. powrócił z zesłania bp Mykola Čarneckyj i rozpoczął katakumbową pracę pasterską. Nawiązał on kontakty z pracującymi w konspiracji kapłanami grekokatolickimi oraz z wiernymi

Cerkwi greckokatolickiej, którzy nie przeszli na prawosławie. W miejscowości Zimna Woda pod Lwowem w zakupionym przez redemptorystów budynku zostało zorganizowane w połowie lat pięćdziesiątych podziemne seminarium duchowne [21]. Po śmierci bpa Mykoły w 1959 r. [22] biskupem został ihumen monasteru redemptorystów w Tarnopolu o. Wasyl Velyčkowskyj [23]. Velyčkowskyj pracował przed wojną w Kowlu razem ze Sterniukiem [24]. Teraz włączył się on aktywnie w pracę duszpasterską przy boku nowego biskupa. Spodziewając się w każdej chwili aresztowania bp Wasyl nie tylko wyświęcił na kapłanów alumnów katakumbowego seminarium, mimo iż nie ukończyli oni studiów, ale także zaczął rozglądać się za kandydatem na biskupa, który pomagałby mu w pracy, a w razie uwięzienia został jego następcą.

4. Biskupia posługa

Na swego pomocnika Velyčkowskyj w 1964 r. wybrał właśnie Sterniuka. Sakry biskupiej udzielił mu w 1967 r. Sześćdziesięcioletni wówczas Sterniuk miał możliwość przejścia na emeryturę. Przejście na emeryturę dało mu możliwość pełniejszego zaangażowania się w pracę pasterską [25]. Biskup Volodymyr zamieszkał w zakupionym przez redemptorystów domu w okolicach Lwowa [26].

Jeszcze tego samego roku, to jest 1969, bp Wasyl został aresztowany na granicy, kiedy wracał na Ukrainę z Jugosławii [27]. W 1969 r. nasiliły się represje wobec grekokatolików ze strony władz sowieckich. U władzy Sterniuka trzykrotnie przeprowadzono rewizję [28]. Zaczęła się kolejna fala aresztowań księży greckokatolickich. Po zwolnieniu z więzienia bp Wasyl znów przejął kierownictwo w podziemnej Cerkwi greckokatolickiej na Ukrainie Sowieckiej. Władze sowieckie „życzliwie” zaproponowały władcy Wasylowi (dem Bischof Wasyl), aby dla odpoczynku, który jest mu potrzebny, wyjechał w odwiedzin do swej siostry mieszkającej w Jugosławii. Więzienie nadwerżyło jednak jego siły i wkrótce zmarł 30 czerwca 1972 r. w Kanadzie, dokąd udał się w celu odwiedzenia tamtejszej diaspory ukraińskiej. Tym sposobem na czele Cerkwi greckokatolickiej na Ukrainie Sowieckiej został arcybiskup Volodymyr Sterniuk. Otrzymał tytuł „misceblustitel” metropolity Lwowa [29].

5. Zastępca zwierzchnika Cerkwi greckokatolickiej na Ukrainie Sowieckiej

Palącym problemem dla arcybiskupa Sterniuka było przygotowanie nowych kapłanów. Poważnym problemem były podręczniki i skrypty dla studentów filozofii i teologii. Ponieważ młodzi adepci do kapłaństwa nie władali już łaciną i polski, stąd też sam władyka podjął się dzieła tłumaczenia tekstów na ukraiński [30]. W 1974 r. dokonał on aktu święceń kapłańskich. Podczas obrzędu do mieszkania zaczęli dobijać się agenci KGB. Tylko siła spokoju uratowała władkę i dwóch neoprezbiterów [31].

W połowie lat siedemdziesiątych władze sowieckie postanowiły podważyć moralny autorytet arcybiskupa. W tym celu zmontowano film, pozorując, że był, on zrobiony z ukrytej kamery. Film przedstawiał w niedwuznaczej sytuacji arcybiskupa Sterniuka w towarzystwie kobiet. Prowokacje jednak nie przyniosła zamierzonego skutku. Sędziwy arcybiskup Sterniuk – miał już blisko osiemdziesiąt lat – zatroskany był o przyszłość Cerkwi greckokatolickiej. Istotną sprawą było ustanowienie swoich zastępców, a w przyszłości następców. Aby zapewnić ciągłość hierarchii arcybiskup Sterniuk w 1985 r. konsekrował na biskupa o. Filemona Kurczabę (Filemon Kurčaba) [32], w roku zaś następnym o. Juliana Woronowskiego (Julian Voronovskyj) i Mychajła Sabryhę (Mychajlo Sabryha). Konsekracje odbyły się w ścisłej konspiracji [33].

Mimo trudności zewnętrznych Cerkiew katakumbowa pod rządami arcybiskupa Sterniuka zaczęła przeżywać również trudności wewnętrzne. Doszło bowiem do sporu pomiędzy biskupa mi i duchowieństwem diecezji lwowskiej i diecezji stanisławowskiej z siedzibą w Iwano-Frankowsku (Ivano-Frankivsk). Spór dotyczył reform liturgicznych w duchu Soboru Watykańskiego II oraz postawy wobec tych kapłanów, którzy załamali się podczas prześladowań i przeszli na prawosławie, a później wyrazili gotowość powrotu do Cerkwi greckokatolickiej. Redemptoryści i studyci z diecezji lwowskiej wraz z arcybiskupem Sterniukiem (Sterniuk) opowiadali się zarówno za wprowadzaniem zmian w liturgii jak i za przyjęcie kapłanów-apostatów w szeregi duchowieństwa greckokatolickiego po prywatnym okazaniu skruchy. Bazylianie zaś stali na stanowisku, by w liturgii zachować *status quo*. Biskup stanisławowski Josafat Fedoryk wraz ze swymi kapłanami domagał się od apostatów publicznej pokuty. Różnica poglądów dała się zauważyć również w kwestii patriarchatu greckokatolickiego. Lwów opowiadał się za koncepcją kard. Josyfa Slipyja – domagał się od w 1975 r. stworzenia we Lwowie patriarchatu. Natomiast władyka stanisławowski stał na stanowisku, że

podniesienie Lwowa do rangi patriarchatu naruszy związek Cerkwi greckokatolickiej na Ukrainie z Rzymem [34]. Spór ten nie uszedł uwadze władzom sowieckim. Inspektor Rady Ministrów USRR M. Bożek pisał 10 grudnia 1979 r. w jednym ze sprawozdań, że w okręgu lwowskim ścierają się ze sobą dwa obozy unitów. Na czele jednej stoi Fedoryk, a drugiej przywodzi Sterniuk. Fedoryk zdaniem Bożka nie trzymał się ściśle zasad konspiracji, przez co doprowadzał do ujawnienia pewnych faktów z życia podziemnej Cerkwi, które, gdyby nie jego dekonspiracja pozostawałyby nieznane agentom KGB [35]. Trudno jest podejrzewać władzę Fedoryka w tym względzie o złą wolę. Była to raczej nieroztropność, która jednak szkodziła podziemnej Cerkwi i jej wiernym. Na przesłuchaniach podawał zawsze tylko prawdę. Wraz ze śmiercią biskupa Fedoryka napięta sytuacja w rejonie lwowskim uległa odprężeniu. Nie dotyczyło to jednak rejonu iwano-frankowskiego [36].

Cień podejrzania padał, zdaniem Sterniuka i Kurczaby nie tylko na Fedoryka, ale również na konsekrowanego przez niego 1 maja 1974 r. władzę Pawła Wasyłyka. Wasyłyk był dwukrotnie więziony w latach 1947-1956 oraz 1959-1964. Podczas pierwszego uwięzienia w łagrze w Dżeszkazhanie w 1950 r. otrzymał on diakonat z rąk biskupa Nowikowa-Makowskiego SI, święcenia zaś kapłańskie otrzymał już na wolności od M. Czerneckoho. Arcybiskup Sterniuk wypowiadał się pod adresem Wasyłyka, że jego osoba „to niepewnist – to niepewność”. Otrzymując sakrę biskupią Wasyłyk nie otrzymał żadnego terytorium, na którym mógłby wykonywać swą jurysdykcję. Działał bezkarnie przez trzy lata na zachodniej Ukrainie, nie niepokoiony przez KGB. Ta bezkarność wydawała się Sterniukowi i innym wielce podejrzana [37]. Niechęć do Wasyłyka wynikała być może i stąd, że wywodził się on z kręgów duchowieństwa diecezjalnego, abp Sterniuk zaś i inni biskupi należeli do zgromadzenia redemptorystów lub zakonu bazylianów. Działalność Wasyłyka wydawała się im tyle podejrzana, co i rewolucyjna. To on jako pierwszy 4 sierpnia 1987 r. wraz z 23 kapłanami greckokatolickimi i 150 wiernymi oficjalnie wystąpił o zalegalizowanie Cerkwi greckokatolickiej. Zwrócił się jednocześnie do pap. Jana Pawła II z prośbą o poparcie wszelkimi sposobami przedsięwziętej przez siebie akcji [38].

6. Zmagania o legalizację Cerkwi greckokatolickiej na Ukrainie

Do akcji na rzecz legalizacji Cerkwi greckokatolickiej na Ukrainie sowieckiej dopiero po pewnym czasie, licząc od wystąpienia bpa Wasyłyka włączył się arcybiskup Sterniuk oraz inni biskupi ze Lwowa,

Iwano-Frankowska i Mukaczewa na Zakarpaciu [39]. Sterniuk reprezentował kierunek konserwatywny. Uważał, że nadal należy zachować pełną konspirację i nie można podejmować ryzykownych działań, które mogłyby zniszczyć podziemną Cerkiew. W latach siedemdziesiątych był to już pogląd nieco przestarzały i nienadążający za zachodzącymi przemianami. Władyka Sterniuk chronił się za gęstym parkanem konspiracji, gdy tymczasem wielu księży greckokatolickich już jawnie sprawowało liturgię w oficjalnie zamkniętych przez władze komunistyczne cerkwiach. Arcybiskup nie pochwalał takich działań i krytykował tych księży, którzy jeździli od cerkwi do cerkwi i tam sprawowali służbę Bożą. Był zdania, że w tej sytuacji lepiej celebrować pod gołym niebem niż narażać się na represje ze strony władzy. Gdyby nie odważni pionierzy, nie wiadomo jak potoczyłaby się sprawa zalegalizowania Cerkwi greckokatolickiej na Ukrainie sowieckiej [40]. Postawa tych kapłanów zmobilizowała również laikat, który zaczął domagać się w Moskwie należnych mu praw, jakie posiadały inne wyznania [41].

Nowym motywem wzmacniającym działania na rzecz legalizacji Cerkwi greckokatolickiej stały się obchody milenijne chrztu Rusi. Biskupi Kurczaba i Wasyłyk spotkali się w Moskwie, za zgodą władz sowieckich, z watykańską delegacją w osobach kardynałów Casaroligo i Willebrandsa [42]. Latem 1988 r. mimo represyjnych praw zabraniających organizowania manifestacji, odbyła się wielka manifestacja połączona z głódówką, na słynnym moskiewskim Arbacie [43].

Konspiracyjnymi kanałami w lutym 1989 r. przekazano metropolicie większemu Lwowa kard. Myrosławowi Lubacziwskiemu petycję z 357 podpisami wiernych domagających się od władz sowieckich legalizacji Cerkwi greckokatolickiej [44]. W maju przed zjazdem deputatów ZSRR do Moskwy wybrała się delegacja, która domagała się spotkania z sekretarzem generalnym KPZR Michaiłem Gorbaczowem. W skład delegacji wchodził trzech biskupów greckokatolickich: Kurczaba, Dmyterko i Wasyłyk oraz trzech księży. Nieoficjalnie towarzyszyła im grupa wiernych. Gorbaczow przebywał w tym czasie w Chinach. Delegaci domagali się zatem spotkania z M. Łukianowem [45]. Kiedy rozmowy z Łukianowem nie przyniosły żadnych rezultatów, wówczas wierni rozpoczęli w Moskwie głódówkę. Duchowni zaczęli celebrować liturgię greckokatolicką na ulicach Moskwy, co stało się sensacją w moskiewskiej i zagranicznej prasie [46]. Nawet znana gazeta „Ogoniok” wezwwała władze sowieckie do zmiany postanowień pseudosoboru lwowskiego z 1946 r. [47].

Wobec takiego obrotu sprawy arcybiskup Sterniuk jako zastępca głowy Cerkwi greckokatolickiej na Ukrainie nie mógł milczeć. Nie podzielał jednak radykalizmu Wasyłyka oraz wielu swoich kapłanów i wiernych. W wywiadzie dla gazety „Ogoniok” powiedział on: „Wszelka przemoc zawsze była obca uciemnionej Cerkwi, gdyż sprzeciwia się to Ewangelii. Ale tak jak i władza państwowa nie może ręczyć za praworządność każdego swego obywatela, tak i my duchowi pasterze, nie możemy ręczyć za nienaganne postępowanie każdego naszego współwyznawcy. Jednak każdy przypadek niepraworządnego zachowania, każde złe słowo, gdziekolwiek miałyby to miejsce, potępiamy. Dajmy przykład: nasi wierni zajęli siłą prawosławną świątynię. A co dalej? Żaden z naszych biskupów nie poświęci jej, nie wyznaczy dla nie kapłana. Ja nie przestaję powtarzać tego wszędzie” [48].

Wkrótce, jak się okazało, ten teoretyczny casus podawany przez arcybiskupa urzeczywistnił się we Lwowie. 29 października 1989 r. we lwowskiej cerkwi pod wezwaniem Przemienienia Pańskiego zwanej popularnie Preobrażeńką, w tej samej, gdzie pracował ks. H. Kostelnyk, prawosławny ksiądz Jarosław Czuchnij ogłosił podczas liturgii, że wraz z całą parafią powraca do Cerkwi greckokatolickiej [49].

Arcybiskup Volodymyr w tej sytuacji wielokrotnie deklarował swoją tolerancję i poszanowanie praw innych wyznań, szczególnie Cerkwi prawosławnej. Nie mógł oczywiście jawnie sprzeciwić się poczynaniom duchowieństwa i wiernych, którzy przejmowali kolejne cerkwie prawosławne, przechodząc do Cerkwi greckokatolickiej. Wypowiadał się zatem, że szanując przekonania innych nie może przyjaźnić się z wrogami jego katolickiej Cerkwi, gdyż to podkopywałoby jego autorytet [50].

7. Pasterz odrodzonej Cerkwi

Spotkanie M. Gorbaczowa z papieżem Janem Pawłem II w dniu 2 grudnia 1989 r. było ważnym wydarzeniem w procesie zmierzającym ku legalizacji w Związku Sowieckim Cerkwi greckokatolickiej [51]. Głównym oponentem pozostawał nadal patriarcha Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Cerkiew ta i jej hierarchia, mając w 1946 r. swój udział w delegalizacji Cerkwi greckokatolickiej, teraz przeciwstawiała się w jej odrodzeniu [52].

Istotną rolę odegrał w życiu grekokatolików pierwszy od kilkudziesięciu lat synod biskupów greckokatolickich zwołany przez arcybiskupa Sterniuka 23 stycznia 1990 r. w cerkwi Preobrażeńskiej we Lwowie. Sterniuk surowo ocenił pseudosobór z 1946 r. i dokonał głębokiej

analizy katakumbowego okresu Cerkwi greckokatolickiej na Ukrainie. Wypowiedział się również w zdecydowany sposób za pełną legalizacją i rehabilitacją Cerkwi greckokatolickiej [53]. Synod uznał pseudosobór za niebyły i niekanoniczny oraz wyraźnie wymienił Rosyjską Cerkiew Prawosławną jako współprawczynię dramatu Cerkwi greckokatolickiej [54]. Zaapelowano również do Cerkwi prawosławnej o zwrot świątyn prawowitym właścicielom, czyli grekokatolikom. Szczególnie zaakcentowano konieczność zwrócenia cerkwi katedralnej św. Jura we Lwowie. Synod podjął jednocześnie decyzję o wszczęciu starań u Stolicy Apostolskiej zmierzających ku utworzeniu we Lwowie patriarchatu i rozpoczęciu procesu beatyfikacji metropolity Andrzeja hr. Szeptyckiego [55].

Mając błogosławieństwo arcybiskupa Volodymyra grekokatolicy zaczęli na początku 1990 r. zaczęło ukazywać się czasopismo „Wira batkiw” oraz organ prasowy metropolii kijowsko-halickiej „Z namy Boh” [56].

Kiedy, w oparciu o ustalenia dokonane przez M. Gorbaczowa i papieża Jana Pawła II, powstała wielostronna komisja do spraw kontaktów pomiędzy Cerkwią prawosławną i Cerkwią greckokatolicką, na czele strony greckokatolickiej stanął właśnie arcybiskup Sterniuk. Prasa oceniła efekt pracy komisji bardzo krytycznie [57]. Ponieważ postanowienia wspólnej komisji, według opozycji świeckich grekokatolików na Ukrainie, formułowane były pod naciskiem Cerkwi prawosławnej, przewodniczący laickiej opozycji Iwan (Ivan) Hel zaprotestował publicznie, twierdząc, że opublikowany tekst porozumienia został sfałszowany i nie podpisał go ani abp Sterniuk, ani bp Dmyterko. Cerkiew zaś greckokatolicka, przypomniał Hel, jest częścią Kościoła powszechnego a nie żadnym obrządkiem wschodnim [58]. Na znak protestu również i arcybiskup zrezygnował z udziału w komisji. Głównym powodem ustąpienia Sterniuk z komisji była według obserwatorów odmowa Cerkwi prawosławnej uznania pseudosoboru lwowskiego z 1946 r. za niekanoniczny [59]. Arcybiskup Volodymyr przygotował też 4 punkty pod dyskusję synodu, co zostało zaakceptowane przez pozostałych ojców synodalnych. Dotyczyły one przyznanie Cerkwi greckokatolickiej osobowości prawnej ze strony władz sowieckich, ze strony zaś Cerkwi prawosławnej uznania jej za Cerkiew siostrzaną; uznanie tak przez władzę sowiecką jak i przez Cerkiew prawosławną, że pseudosynod lwowski doprowadził do likwidacji Cerkwi greckokatolickiej, aby uniknąć na przyszłość przerzucania winy władz rządowych na patriarchat moskiewski i odwrotnie; zwrot katedry św. Jura

we Lwowie z kompleksem zabudowań oraz katedry Podwyższenia Krzyża Świętego w Mukaczewie Cerkwi greckokatolickiej, tak jak uczyniono to w Iwano-Frankowsku powrót do katedry św. Jura we Lwowie metropolity większego Lwowa [60]. W piśmie do Ojca świętego Jana Pawła II arcybiskup Sterniuk podkreślił, że powrót metropolity większego Lwowa w osobie kard. M.I. Lubacziwskiego) do Lwowa powrócą prawda i sprawiedliwość [61].

W 1990 r. abp Sterniuk wyjechał do Rzymu, gdzie spotkał się z pap. Janem Pawłem II i wziął czynny udział w synodzie rzymskim całej Cerkwi greckokatolickiej, który odbył się w dniach 25-27 czerwca 1990 r. [62] Obok kwestii statystycznych i ustrojowych Cerkwi greckokatolickiej na Ukrainie – pap. Jan Paweł II mówił o możliwościach utworzenia patriarchatu – abp Sterniuk poruszył istotne zagadnienia organizacyjne: rejestracja biskupów i kapłanów, reorganizacja diecezji przemyskiej (jej większa część pozostała w granicach Polski), utworzenie diecezji kijowskiej, o której reaktywowanie (do 1796 r. Kijów był stolicą – wprawdzie już tylko nominalną – archidiecezji i metropolii kijowskiej) zabiegał metropolita Andrzej hr. Szeptycki, utworzenie egzarchatu i ustanowienie wizytatora apostolskiego dla grekokatolików przebywających w ZSRR poza Ukrainą [63]. We wrześniu 1990 r. władca Wołodymyr uczestniczył we wspólnym spotkaniu z hierarchami Cerkwi prawosławnych na Ukrainie wyraził akceptację dla rezolucji władz oblasti lwowskiej dotyczącej wyznań religijnych w tym rejonie [64].

Ważnym przeżyciem dla metropolii lwowskiej i osobiście dla władcy Sterniuka były obchody 125 rocznicy urodzin metropolity A. hr. Szeptyckiego. Podczas uroczystości, które odbywały się w lipcu 1990 r. w miejscu narodzenia metropolity Andrzeja, w Przyłbicach koło Jaworowa. Sterniuk podkreślał, że jubileusz ten powinien przyczynić się do zjednoczenia narodowego i cerkiewnego Ukraińców [65]. W tym samym roku, w grudniu obchodzono rocznicę 85 lecia Muzeum Narodowego we Lwowie. Muzeum swą jubileuszową wystawę poświęciło metropolice Szeptyckiemu. Arcybiskup Sterniuk włączył się również i w te obchody [66].

Arcybiskup i jego wierni żyli nie tylko przeszłością, ale patrzyli też perspektywicznie w przyszłość. Tę przyszłość widzieli przede wszystkim w młodości. 8 grudnia 1990 r. odbył się we Lwowie, przy licznych udziałach młodości, XXV zjazd organizacji Ukraińska Młodość Chrystusowi. Przybyły na zjazd władca Sterniuk powitany został burzliwymi oklaskami. Skierował on do młodości pasterskie słowo i przekazał posłanie od pap. Jana Pawła II i kard. Lubacziwskiego [67].

Swoją pasterską posługę abp Sterniuk realizował również przez wydawane dokumenty i listy pasterskie. Starał się w przez nie wprowadzić ład i porządek kanoniczny w Cerkwi, które zostały naruszone w okresie katakumbowym. Wyjaśniał znaczenie słów „vsich nas pravoslavnych chrystyjan” – występujących w tekstach liturgicznych. Pouczał: „Otóż jesteście jednocześnie prawosławnymi i katolikami, gdyż jedno drugie uzupełnia. Katolicki znaczy powszechny, zatem Kościół Chrystusowy musi być dla wszystkich, bo Chrystus przyszedł dla zbawienia wszystkich, a nie tylko jakiejś jednej wiary czy narodu. A z drugiej strony, ta powszechna wiara jest prawdziwa. Skoro jest prawdziwa, zatem nazywa się prawosławna [68].

Wypowiadał się również władca Sterniuk i w sprawach poza religijnych. Na łamach prasy ukraińskiej odnosząc się do tragedii czarnobylskiej wezwał do niesienia szybkiej pomocy poszkodowanym, aby nie było za późno. Aktywnie włączył się w dzieło budowy uzdrowiska w Karpatach dla ofiar katastrofy w Czarnobylu. Wezwał do pomocy władze państwowe i naród w kraju oraz na emigracji [69]. Spektakularnym gestem była ekumeniczna mowa i publiczny uścisk dłoni z patriarchą Ukraińskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej na Ukrainie Mścisławem, z okazji 72 rocznicy powstania Narodowej Republiki Zachodniej Ukrainy [70].

Mimo podeszłego wieku i choroby w jaką popadł abp Sterniuk nie wyłączył się z życia Cerkwi. Pod koniec stycznia 1991 r. skierował list do Synodu Biskupów Ukraińskiej Cerkwi Greckokatolickiej w sprawie zwołania przyszłego synodu. W pierwszym punkcie synod miał zająć się sprawą powołania patriarchatu we Lwowie lub w Kijowie. Wyraził swój sprzeciw w kwestii powoływania hierarchów na wakujące stolice biskupie. Uważał, że pierwszeństwo mają aktualni hierarchowie. Jednakże list papieski oparty o powszechne prawodawstwo Kościołów wschodnich zmusił arcybiskupa do zrezygnowania ze swojego zdania. Władca Volodymyr wypowiedział się przeciwko powołaniu koadiutora uważając, że zarówno metropolita większy Lubacziwskij jak i on sam jako misceblustitel są pełni zdrowia i sił.

Uwieńczeniem pełnej poświęcenia posługi pasterskiej sędziwego arcybiskupa Sterniuka, ale też chyba i osobistym dramatem, jak sądzę, był powrót do Lwowa 30 marca 1991 r. metropolity większego Lwowa kardynała Lubacziwskiego [71].

8. Ostatnie lata życia i posługi

Arcybiskup Sterniuk jako emeryt – na emeryturę przeszedł 28 lipca 1991 r., po 19 latach i trzech miesiącach pełnienia funkcji misceblustitela tronu metropolitalnego większego Lwowa [72] – prowadził bardzo aktywne życie, zarówno na płaszczyźnie cerkiewnej jak i narodowej. Emerytura była dla niego koniecznością, a nie wyborem. Uważał, że jest jeszcze w pełni sił i może pracować. W jednym z wywiadów stwierdził, że nie prosił o przejście na emeryturę, nie składał żadnej prośby i nie oczekiwał tego. Był zdania, że decyzja o odesłaniu go na emeryturę powinna należeć do synodu, a nie do papieża [73]. Jego odejście na emeryturę wywołało również sprzeciw wiernych i duchowieństwa Cerkwi z okresu katakumb, czemu dali wyraz podczas trwania synodu w 1992 r. W ulotkach, jakie pojawiły się we Lwowie, tytułowano Sterniuka patriarchą i metropolitą: „Naś patriarch – mytropolyt Volodymyr Sterniuk”. Metropolita większy Lwowa poczuł się najwidoczniej tym dotknięty i przypomniał duchowieństwu i wiernym, że Sterniukowi przysługuje jedynie tytuł arcybiskupa, a tytuł metropolity większego, dający prawa patriarche [74], należy tylko jemu – Lubacziwskiemu [75]. Sterniuk publicznie odciął się od tej akcji, twierdząc, że nie ma z nią nic wspólnego i zapowiadanej w ulotkach liturgii w tej intencji nie będzie celebrował, ponieważ nikomu tego nie obiecywał [76].

Uczestniczył w zjeździe Związku Więźniów Politycznych jaki odbył się we Lwowie w 1991 r. W tym samym roku odwiedził diasporę ukraińską w Kanadzie i w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej. Na uniwersytecie w Emmitsburgu odebrał on doktorat *honoris causa* [77]. Wziął też udział w jubileuszu 100 lecia ukraińskiej emigracji w Kanadzie w najstarszej greckokatolickiej parafii w Toronto [78]. W 1991 r. przypadły również osobiste rocznice arcybiskupa Sterniuka – 60 lecie święceń kapłańskich oraz 85 urodziny [79].

Ostatnim publicznym udziałem w życiu Cerkwi greckokatolickiej na Ukrainie abpa Sterniuka było uczestniczenie w obradach synodu. Synod nie poruszył jednak sprawy odesłania arcybiskupa w stan spoczynku. Powołano go natomiast, bardziej chyba grzecznościowo niż faktycznie, w skład synodalnej komisji teologicznej [80]. Odesłanie go w stan spoczynku było jak się zdaje powodem jego wycofania się z życia publicznego. Już tylko jako biskup emeryt udzielał się podczas konferencji, odczytów, poświęceń nowych cerkwi itp.

12 lutego 1997 r. w katedrze św. Jura we Lwowie celebrowano z udziałem Sterniuka liturgię z okazji jego 90 urodzin. Dalsza część

uroczystości odbyła się w teatrze im. Zankowецьkoj, z udziałem min. nuncjusza apostolskiego na Ukrainie abpa Antonio Franko i biskupa pomocniczego metropolity Lubaczowskiego Lubomyra Huzara, który odczytał telegram od pap. Jana Pawła II [81].

Ostatnią liturgię pontyfikalną abp Sterniuk odprawił na odpuszczenie w Rudnie koło Lwowa 12 lipca (29 czerwca starego stylu) 1997 r. 29 września 1997 r. abp Sterniuk zmarł w 91 roku życia. Ekspozycja do katedry św. Jura odbyła się tego samego dnia. Przez całą dobę wierni i duchowieństwo przybywali na czuwanie. 2 października – dzień jego pogrzebu – został ogłoszony w archidiecezji lwowskiej dniem żałoby. Po uroczystej liturgii w której uczestniczyli min. sekretarz Kongregacji Kościołów Wschodnich Myroslaw Marusyn, nuncjusz A. Franko, który odczytał list od Ojca świętego i bp L. Huzar, ciało abpa Sterniuka spoczęło w krypcie katedry św. Jura we Lwowie [82].

Zakończenie

Arcybiskup Volodymyr Sterniuk był dla wielu hierarchów, duchownych i wiernych z okresu katakumbowego był i pozostał, obok kard. Josypa Slipyja, symbolem Cerkwi greckokatolickiej walczącej o przetrwanie. Na wdzięczną pamięć zasłużył sobie przez pełne poświęcenia kapłańskie i biskupie posługiwanie w okresie prześladowań. Wprawdzie nigdy nie był oficjalnie mianowany głową Cerkwi greckokatolickiej na Ukrainie, ale wiernie strzegł depozytu jaki mu powierzono – tronu metropolitalnego większego we Lwowie, a *vox populi* nadał mu wiele mówiący tytuł – nasz patriarcha, nasz metropolita.

Przypisy

1. M. Marunčak, *U 85-littia mytropolity Volodymyra Sterniuka, ispovidnyka viry*, „Patriarchat”, 1992, č (Nummer). 4, S. 25.
2. Ibidem.
3. *Mytropolyt Volodymyr. Pastyrskij šlach ternystyj*, in: *Litopys Holhoty Ukrainy*, t. (Band) 2, *Represovana Cerkva*, Drohobyč 1994, S. 459.
4. *Mytropolyt Volodymyr*, Lviv 1991, S. 4-5.
5. *Sviatkuвання jувілею Archiepyskopa Volodymyra Sterniuka*, „Patriarchat”, 1992, č. 4, S. 25-26.
6. *Mytropolyt Volodymyr. Pastyrskij šlach*, S. 459.
7. *Sviatkuвання jувілею*, S. 26.
8. *Mytropolyt Volodymyr*, S. 7.
9. M. Marunčak, *U 85-littia mytropolity*, S. 25.
10. *Mytropolyt Volodymyr*, S. 7.
11. M. Marunčak, *U 85-littia mytropolity*, S. 25.

12. *Mytropolyt Volodymyr. Pastyrskij šlach*, S. 461-462.
13. M. Marunčak, *U 85-littia mytropolitya*, S. 25.
14. *Mytropolyt Volodymyr*, S. 14.
15. M. Marunčak, *U 85-littia mytropolitya*, S. 25.
16. *Mytropolyt Volodymyr. Pastyrskij šlach*, S. 464.
17. M. Marunčak, *U 85-littia mytropolitya*, S. 25.
18. *Sviatkuvannia juvileju*, S. 26.
19. *Mytropolyt Volodymyr. Pastyrskij šlach*, S. 466.
20. *Ibidem*.
21. Archiw Instytutu Istorii Cerkvy u Lvovi (weiter: AIICL), Interview mit Bischof F. Kurčab, sprava 142, S. 27-28. Anführe nach: I. Chreptak, *Žyttia i dijalnist archiepyskopa Volodymyra Sterniuka (1907-1997)*, Lublin 2001, S. 60, maszynopis w Bibliotece Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
22. AIICL, Interview mit Pater J. Kavaciv, sprava 27 nr 39, S. 34. Anführe nach: I. Chreptak, *Žyttia i dijalnist*, S. 61.
23. B. Bociurkiv, *Ukrajinska hreko-katolycka cerkva v katakombach (1946-1989)*, „Kovčeh”, 1993, S. 132.
24. *Mytropolyt Volodymyr*, S. 7.
25. AIICL, Interview mit Pater I. Dackiv, sprava 20, S. 3. Anführe nach: I. Chreptak, *Žyttia i dijalnist*, S. 63.
26. *Ibidem*, Interview mit Bischof M. Sabryha, sprava 142, S. 9. Anführe nach: I. Chreptak, *Žyttia i dijalnist*, S. 63.
27. Deržavnyj Archiw Lvivskoji Oblasti (weiter: DALO), fond 3, opys 6, sprava 82, Informacijnyj lyst upovnovaženoho Rady u spravach relihij pry Radi Ministriv SRSR po Lviskij oblasti M. Vynnyčenska pro aktyvizaciju virujučych hreko-katolykiv ta provedenu profilaktyčnu robotu ščodo epyskopa V. Velyčkovskoho. 12 cernpia 1976 r., S. 50-51. Anführe nach: I. Chreptak, *Žyttia i dijalnist*, S. 64.
28. *Mytropolyt Volodymyr. Pastyrskij šlach*, S. 471.
29. *Martyrolohija ukrajinskych cerkov*, t. 2, *Ukrajinska katolycka cerkva. Dokumenty, materialy*, Toronto-Baltymor 1985, S. 103-105, 438.
30. *Mytropolyt Volodymyr*, S. 24-25.
31. AIICL, Interview mit Bischof M. Sabryha, sprava 142, S. 23. Anführe nach: I. Chreptak, *Žyttia i dijalnist*, S. 68.
32. *Ibidem*, Interview mit Bischof F. Kurčaba, sprava 142, S. 27-28. Anführe nach: I. Chreptak, *Žyttia i dijalnist*, S. 70.
33. *Ibidem*, Interview mit Bischof M. Sabryha, sprava 142, S. 31, 47. Anführe nach: I. Chreptak, *Žyttia i dijalnist*, S. 70.
34. AIICL, Interview mit Pater M. Kostyuk, sprava 358, S. 36. Anführe nach: I. Chreptak, *Žyttia i dijalnist*, S. 70; B. Bociurkiv, *Ukrajinska hreko-katolycka cerkva*, S. 142-144.
35. Centralnyj Deržavnyj Archiw Hromadskych Orhanizacij Ukrainy (weiter: CDAHO), fond 4648, opys 7, sprava 108, S. 106, 110-111. Anführe nach: I. Chreptak, *Žyttia i dijalnist*, S. 71.

36. AIICL, Interview mit Pater J. Kavaciv, sprava 27 nr 39, S. 37-38. Anführe nach: I. Chreptak, *Žyttia i dijalnist*, S. 71.
37. AIICL, Interview mit Pater I. Čaviak, sprava 34, S. 50; Ibidem, Interview mit Pater M. Kostiuk, sprava 358, S. 37-38; Ibidem, Interview mit Bischof P. Vasylykiem, sprava 455, S. 19-21. Anführe nach: I. Chreptak, *Žyttia i dijalnist*, S. 71.
38. Ibidem, Interview mit Bischof P. Vasylyk, sprava 455, S. 19-21. Anführe nach: I. Chreptak, *Žyttia i dijalnist*, S. 72.
39. B. Bociurkiv, *Ukrajinska hreko-katolycka cerkva*, S. 159.
40. AIICL, Interview mit Pater M. Kostiukiem, sprava 358, S. 50-51. Anführe nach: I. Chreptak, *Žyttia i dijalnist*, S. 72.
41. *Mytropolyt Volodymyr. Pastyrskij šlach*, S. 471-472.
42. AIICL, Interview mit Bischof P. Vasylyk, sprava 455, S. 38. Anführe nach: I. Chreptak, *Žyttia i dijalnist*, S. 73.
43. M. H[aliv], *My holodujemo za lehalizaciju UKC*, „Patriarchat“, 1989, č. 10, S. 3.
44. *Mytropolyt Volodymyr*, S. 43.
45. *Ukrajinsky vладыky u Moskvi*, in: *Litopis Holhoty Ukrainy*, t. 2. *Represovna Cerkva*, Drohobyč 1994, S. 446.
46. *My holodujemo i molymos (Zajava holodujučych u Moskvi)*, in: *Lipopys Holhoty*, t. 2, S. 447; „Moskovskije Novosti“, 1989, 11 ijunia, S. 6.
47. „Ogoniok“, 1989, nr 38, S. 7.
48. Cit.nach: *Mytropolyt Volodymyr*, S. 32-33.
49. *Mytropolyt Volodymyr*, S. 35-36; „Leninska Molod“, 1989, 2 lystopada, S. 1.
50. *Mytropolyt Volodymyr. Pastyrskij šlach*, S. 475-476; „Vilna Ukrajina“, 1990, 15 bereznia, S. 3.
51. *Zajava Blažennišoho Myroslava Ivana Lubačivskoho*, „Patriarchat“, 1990, č. 1, S. 4; M. H[aliv], *Vsevyšnij Hospod vysluchav našych molytov*, „Patriarchat“, 1990, č. 1, S. 19.
52. *Hreko-katolykan v Ukraini dozvoleno rejestruvatys. Zajava Rady v spravach religij pry RM SRSR*, „Patriarchat“, 1990, č. 1, S. 4.
53. M. Haliv, *Vatykanska delehacija u Moskvi i Synod UKC u Lvovi*, „Patriarchat“, 1990, č. 3, S. 14.
54. Ibidem.
55. Ibidem.
56. „Vira batkiv“, 1990, sičen, S. 1; „Z namy Boh“, 1990, č. 1, S. 1.
57. *Perehovory Rosijskoji Pravoslavnoji Cerkvy z UKC perervani*, „Patriarchat“, 1990, č. 4, S. 28; *Zajava Iryny Kaly nec*, „Patriarchat“, 1990, č. 6, S. 18-19; M. H[aliv], *Našy dumky z pryvodu lehalizaciji*, 1990, č. 4, S. 14-16.
58. *Perehovory Rosijskoji Pravoslavnoji Cerkvy*, S. 28, 32.
59. *Zajava Iryny Kaly nec*, S. 19; *Jepyskopy UHKC v Ukraini pro rozmovy katolycko-pravoslavnoji komisiji*, „Patriarchat“, 1990, č. 5, S. 4-6; M. H[aliv], *Pidderžujemo stanovyšče Ukrajinskykh vладыk*, „Patriarchat“, 1990, č. 5, S. 3-4.

60. Zvernennja čtorochstoronnoji komisiji dla normalizaciji vidnosyn miž pravoslavnyj i katolykamy schidnoho obriadu, „Patriarchat”, 1990, č. 5, S. 6-7.
61. V interesach myru i vzajemorozuminnia miž virujučyny, „Radianska Ukrajina”, 1990, č. 16, S. 4; Auch, „Patriarchat”, č. 4, S. 12-13.
62. Promova Joho Sviatosti Sviatišoho Otca Ivana-Pavla II, „Patriarchat”, 1990, č. 9, S. 5-6, 8.
63. Promova vладыky Volodymyra, „Patriarchat”, 1990, č. 9, S. 9.
64. Mytropolyt Volodymyr. Pastyrskij šlach, S. 483.
65. Ibidem, S. 484.
66. Ibidem, S. 485; Mytropolyt Volodymyr, S. 58-59.
67. R.M. Hajda, Vražennja iz zjizdu „Ukrainska Molod Chrystovi”, „Patriarchat”, č. 9, S. 13-15.
68. Mytropolyt Volodymyr, S. 60-62.
69. „Za vilnu Ukrajinu”, 9 hrudnia 1990, S. 2.
70. „Za vilnu Ukrajinu”, 3 lystopada 1990, S. 1.
71. V. Cymbalistyj, Povорот Vierchovnoho Archijepyskopa Myroslava Ivana Lubačivskoho na mytropolychyj prestol u Lvovi, „Svitlo”, 1991, č. 3, S. 83.
72. Sviatkuvannia juvileju, S. 26.
73. M. Marunčak, U 85-littia mytropolyta, S. 25.
74. Kanoniczne uprawnienia metropolity większego, stojącego na czele Kościoła *sui iuris* nie są równe uprawnieniom patriarchy.
75. Zajava z pryvodu rozpovsiudžennia u Lvovi lystivok, „Patriarchat”, 1992, č. 7-8, S. 11.
76. Komunikat Joho Vysokopreosviaščenstva Vладыky Volodymyra Sterniuka, „Patriarchat”, 1992, č. 7-8, S. 11.
77. B. Gudziak, Relihijne žyttia v Ukraini u perši piat rokiv nezaležnosti, Lviv 2000, S. 12.
78. V. Cymbalistyj, Archijepyskop zi Lvova Kyr Volodymyr Sterniuk – hostiem torontskoj jeparchiji, „Svitlo”, 1991, č. 7-8, S. 249.
79. Tenže, Na mnohaja lita Vładyko, „Svitlo”, 1991, č. 7-8, S. 257; M. Marunčak, U 85-littia mytropolyta, S. 25; Sviatkuvannia juvileju, S. 25-26.
80. Synod Jepiskopiv UHKC u Lvovi, „Patriarchat”, 1992, č. 9, S. 4-6.
81. B. Kryvak, Mnohaja i blahaja lita, Vładyko!, „Meta”, 1997, č. 3, S. 3.
82. O.I. Ferenc, Ternystym šlachom do zirok, „Patriarchat”, 1997, č. 11, S. 5; Upokoj dušu usopšoho sluhy Tvocho Archijepyskopa Volodymyra, „Patriarchat”, č. 12, S. 4-6.

**Михайло Андрейчин, Василь Копча, Вальдемар Гальота,
Малгожата Павловська**

**ТАЛАНТ І ДОЛЯ ЛЬВІВСЬКОГО МІКРОБІОЛОГА,
ТВОРЦЯ ВИСИПНОТИФОЗНОЇ ВАКЦИНИ
РУДОЛЬФА СТЕФАНА ВЕЙЛЯ**

Тернопільський державний медичний університет
ім. І.Я. Горбачевського,
Медична академія ім. Л. Ридигера у м. Бидгощ (Польща)

Наведено основні віхи життя та діяльності видатного мікробіолога, творця висипнотифозної вакцини, львів'янина Рудольфа Стефана Вейля (1883-1957), який здобув заслужену славу не тільки у тогочасній Польщі, але й далеко за її межами.



Минуло 50 років як помер всесвітньо відомий мікробіолог, творець висипнотифозної вакцини, видатний львів'янин Рудольф Стефан Вейль.

Висипний тиф – одне із найдавніших захворювань людини, його епідемії протягом тисячоліть лютували в Азії, Європі та Африці. Це – одна з найгірших інфекційних хвороб, що знищила мільйони людських життів, передусім у часи воєн, неврожаїв, голоду та інших соціальних лих. Мабуть, лише натуральна віспа й чума перевершили висипний тиф за кількістю забраних людських життів.

Вперше клінічну картину висипного тифу докладно описав італійський вчений G. Fracastorii у 1546 р., який спостерігав спустошливу епідемію цієї хвороби в Тоскані, внаслідок якої загинуло близько 100 000 осіб. Він звернув увагу на значну контагіозність інфекції та її зв'язок з такими народними бідами, як війни, злидні, голод.

Під час походу Наполеона в Росію у 1812 р. французька армія втратила від висипного тифу третину своїх солдатів. Втрати армії Кутузова теж були величезними: лише в перші три місяці війни від висипного тифу загинула більше ніж половина її особового складу. Захворювання було значно поширене в зоні воєнних дій та серед місцевих жителів.

Розповсюдження висипного тифу закономірно пов'язане і з такими місцями скупчення людей, як в'язниці, пересильні пункти,

нічліжні будинки, з характерною для них антисанітарією, убогством, брудом. Звідси й такі назви хвороби, як «тюремний тиф», «табірний тиф».

Різке зростання захворюваності на висипний тиф у ХХ ст. відзначалося під час Першої світової війни та в подальші повоєнні роки: лише за 6 холодних місяців 1918-1919 рр. на теренах тодішньої Польщі, Росії, Румунії, Югославії на нього захворіло близько 700 000 осіб; спалахнула справжня пандемія. Під час Другої світової війни на окупованій фашистами території Східної Європи кожна друга людина переохворіла на висипний тиф.

Особливу небезпеку ця інфекція становила для лікарів, що надавали допомогу таким хворим, адже смертність медиків у періоди епідемій висипного тифу в декілька разів перевищувала цей показник серед інших хворих. У тогочасному журналі «Лікарська справа» в рубриці «Офіри обов'язку» регулярно друкувалися списки лікарів, які загинули від висипного тифу [1, 2].

Ця недуга знищила і багатьох вчених, що досліджували таємниці висипного тифу. Американець Риккетс, чех Провачек, великобританець Марчісон, німець Вайль – імена мікробіологів світової слави, які загинули від тифу під час своїх наукових досліджень. Та, за прикладом Мочутковського, який шляхом героїчного експерименту самозараження довів факт наявності збудника у крові хворих, місця загиблих науковців займали нові постаті – Ніколь, Сергент, Роха-Ліма, Епштейн, Спарров, Вольбах, Тодд, Палфрей та багато інших. Але особливо вагоме місце у цій плеяді вчених займає постать Рудольфа Стефана Вейля.

Р. Вейль народився 2 вересня 1883 р. в родині моравських німців Фридерика та Елізабети Вейлів у Пжерові (Австрія). Коли Рудольф мав всього 5 років, його батько загинув, залишивши вдову Елізабет з трьома дітьми (Рудольф був наймолодшим). Невдовзі сім'я Вейлів переселилася у Відень, де Елізабета зустріла і покохала поляка Йозефа Тройнара – викладача гімназії. Відтоді Рудольф виховувався у польській традиції і ніколи не зрадив своїй обраній національності. Через деякий час родина Тройнарів-Вейлів оселилася у Яслі (Лемківщина), де Рудольф протягом 1901-1902 рр. навчався в гімназії. Пізніше своє навчання він продовжив у Стрию, де у 1903 р. здав матуру, та у Львівському університеті Яна Казимира, де вивчав природничі науки і медицину. Будучи асистентом Йозефа Нусбаума-Гіляровича, разом з двома іншими талановитими науковцями

(Гіршлер і Грохмаліцький), досягнув габілітації. Працював доцентом зоології, порівняльної анатомії та гістології. А вже у 1907 р. Рудольф Вейль отримав наукове звання доктора філософії [3]. З 1913 р. він почав вивчати мікробіологію.

Під час Першої світової війни працював у багатьох військових паразитологічних лабораторіях австрійської армії, і саме тоді вперше стикнувся з висипним тифом серед вояків і біженців. Після демобілізації, у 1918 р., повернувся до Львова і працював спочатку асистентом кафедри гістології та ембріології лікарського факультету. Водночас молодий Рудольф відновлює розпочаті перед війною лікарські студії. Та невдовзі він їх знову припинив, бо наприкінці 1918 р., з часу утворення Польської держави, Вейль отримав виклик до Перемишля на посаду керівника військової бактеріологічної лабораторії.

Трохи пізніше стає паразитологом санітарної ради міністерства військових справ, а з 1919 р. – керівником великої спеціальної перемишльської лабораторії з вивчення висипного тифу. У 1920 р. Р. Вейль, навіть не будучи лікарем (офіційно залишався студентом II курсу медичного факультету), призначається на посаду завідувача кафедри загальної біології лікарського факультету Львівського університету Яна Казимира. Саме тоді у зазначеному університеті Р. Вейль продовжив надзвичайно плідне вивчення проблеми висипного тифу, завдяки якому університет завоював велику славу не тільки в Польщі, але й у світі. Після війни продовжив роботу в Перемишлі, а пізніше – в Тарнові (Лемківщина, тепер – територія Польщі) [3, 4].

Ще в 1908-1909 рр. український вчений М.Ф. Гамалія на підставі епідеміологічних спостережень дійшов висновку, що висипний тиф заразний лише за наявності одежноної воші. Та остаточно факт переносу рикетсії Провачека – збудника висипного тифу – одежною вошею у 1909 р. довів французький учений Шарль Ніколь, якому вдалось заразити мавп шляхом занесення на них вошей, знятих з хворої на висипний тиф *Macacus sinicus*. За зроблене відкриття Ш. Ніколь у 1928 р. був відзначений Нобелівською премією. Його праця також довела, що дрібні лабораторні тварини не можуть бути моделлю інфекції, а отже, за їх допомогою, очевидно, неможливо отримати вакцину. Тому Рудольф Вейль уперше взявся за складну справу використання з цієї метою вошей.

Проблема полягала у надзвичайно малих розмірах комах. Вейль розробив метод штучного інфікування вошей через термінальний відділ їх кишечника та вирощування у них збудників. Використовуючи таку мікроскопічну методику, яку опрацював сам вчений, а також оригінальний спосіб інактивації рикетсій, вдалося вперше отримати висипнотифозну вакцину. Вона виявилась високоєфективною. Для відгодовування вошей в лабораторних умовах було запропоновано спеціальні клітки, прикриті з одного боку марлею. Після прикріплення кліточок до шкіри людини воші мали змогу смоктати кров годувальника [4].

У міжвоєнний період Вейль успішно апробував перші профілактичні щеплення серед українських гуцулів, а в 1938 р. – в Абіссинії. Перед Другою світовою війною Р. Вейль вже належав до авангарду вчених світового масштабу, які вивчали проблему висипного тифу [3].

Відтак, скромний спочатку заклад при університеті Яна Казимира, яким керував Рудольф Вейль, скоро став тою Меккою, до якої прямували найвизначніші діячі науки. У великого Вейля гостювали вчені з Франції (у т.ч. й славний Ш. Ніколь [5]), Чехословаччини, Німеччини, Італії, Румунії, а також з Палестини, Марокко, США і далекого Китаю. Адже тут була створена львівська школа дослідження висипного тифу та інших рикетсіозів, на той час найпередовіша у світі. Професор Вейль організував ще й 23 науково-дослідні інститути у Польщі й за кордоном, головною метою яких була боротьба з висипним тифом [6].

Про Вейля – «короля життя» – говорив увесь Львів, газети рясіли публікаціями про нього, і одного разу тодішній президент Львова виділив для вченого грошову винагороду в розмірі 10 000 злотих. Та більшу частину цієї суми Вейль витратив на придбання обладнання й апаратури для свого закладу. Його син Віктор пригадував, що для дому залишилося небагато. Так, дружина вченого купила собі шубу, а нагороджений – новий лук і рибальські снасті [6].

У 1939 р., в час вибуху Другої світової війни, заклад професора Вейля вже мав можливість продукувати значну кількість вакцини проти висипного тифу. Під час радянської окупації частина вакцини спрямовувалася на забезпечення Червоної Армії. Завдяки цій вакцині радянські війська були захищені від епідемії, не зважаючи на те що тогочасний санітарний стан був фатальним.

У 1941 р. Львів захопили німецькі війська. Фашисти розуміли важливість роботи інституту під керівництвом Вейля і всіляко сприяли його розбудові. Та загарбники, знаючи що Вейль є генетичним німцем, не розуміли, чому він так наполегливо декларував себе поляком. Адже в той час багато людей жадало дістати хоча б довідку про наявність у себе «німецької крові», яка дозволяла віднести їх до статусу німця так званої нижчої категорії. Та авторитет вченого і без такого статусу забезпечував йому цілковиту самодостатність у керівництві Інститутом. Потреба німецької армії у вакцині була значною, тож професор одержав згоду на достатній відбір працівників. Використовуючи таку можливість, Р. Вейль працевлаштовував багатьох українських, польських, єврейських інтелігентів і простих людей – всього близько 4 тис. осіб. Серед них були такі відомі постаті, як математик Стефан Банах, географ Євген Ромер, романістка Стефанія Скварчинська, полоніст Артур Гутнікевіч, поет Збігнев Нерберт, диригент Станіслав Скровачевський, письменник Мирослав Жулавський. Робота в інституті не тільки забезпечувала продуктовими картками, але й гарантувала звільнення від примусового вивезення на роботи до Німеччини, у концтабори, часто рятувала життя. Таким чином, можна говорити про «список Вейля», подібно до славнозвісного «списку Шіндлера» [3, 4]. У 1988 р. проф. Збігнев Стухли і проф. Томаш Цешинський зібрали відомості про працівників зазначеного інституту під час Другої світової війни. Серед них було аж 80 осіб, які після закінчення війни здобули високі наукові ступені. Їй донині у Вроцлаві живуть люди, що працювали з професором Вейлем. Вони заснували неформальне товариство колишніх працівників закладів Вейля і домоглися назвати одну з вулиць міста іменем цього вченого [7].

А тим часом виробництво противисипнотифозної вакцини було вже настільки великим, що, крім забезпечення війська, проф. Вейль уможливив масові щеплення львівської молоді, контрабандно переправляв вакцину до варшавського і львівського гетто, до концтаборів у Освенцімі та Майданеку, до відділів Армії Крайової. Відзначимо, що на початку 1942 р. у згадані концтабори вакцину нелегально передавав Г. Мосінг, який відвідував ці заклади нібито задля забору крові від хворих на висипний тиф, яка була необхідна для створення вакцини. У такий спосіб було врятовано від захворювання і смерті тисячі в'язнів різної національності [7].

Проф. Вейль багаторазово зазнавав тиску з боку спочатку радянської, а потім і німецької влади. У 1940 р. Інститут Вейля відвідав М. Хрущов, який пропонував вченому титул академіка Всесоюзної академії наук у Москві. Професор відкинув цю пропозицію, як і не прийняв німецького запрошення очолити кафедру Берлінського університету. Стверджував, що робота у Львівському інституті «дорожча йому, ніж будь-деінде». Незважаючи на багаторазові натиски, не підписав «рейхлисти». Не підкорився й погрозам генерала Катцмана, заступника Гімmlера, який запевняв, що Вейля може спіткати доля львівських професорів, розстріляних 1941 р. на Вулецьких висотах [8]. Заступник професора доктор Генріх Мосінг зберіг відповідь свого вчителя: «Генерале, я – біолог, знаю, що життя мусить скінчитися, але життя стало нестерпне. У моєму віці не маю шансів дочекатися ліпших часів. Охоче вчинив би самогубство, але знаю, що це завдало б болю близьким. Якби ви реалізували свою погрозу, то допомогли б мені виконати завдання. Тож, якщо пан генерал дасть наказ мене розстріляти, то зробить мені послугу, а натомість збережеться пам'ять про мене» [7].

Очевидці пригадують, що попри надзвичайну скромність Вейль був дуже ерудованою, приємною і доброзичливою людиною. Не мав жодної зацікавленості до займаних посад, ніколи не демонстрував своїх численних нагород. Дуже притаманна риса професора – наполеглива й тривала, а часто й виснажлива праця задля з'ясування наукової правди без жодної вигоди для себе. Так, Вейль неодноразово, виявивши і пояснивши якийсь важливий науковий факт, залишившись задоволеним отриманими результатами, не поспішав їх публікувати. Цим пояснюється невелика кількість друкованих праць вченого, для якого публікація на сторінках наукових видань ніколи не була самоціллю. Інші науковці, часто, зловживаючи такою рисою професора, використовуючи його ідеї, а нерідко й результати спостережень, здобували пріоритет першовідкривача. Розповідає учень Р. Вейля Збігнев Стухли: «Пам'ятаю, а було це в тридцять роки, прийшов до Вейля, як до свого професора, з певною науковою концепцією, яка мені здавалася надзвичайно конструктивною. Вейль, що було радше винятком, похвалив мене і сказав, що, мабуть, я маю рацію, оскільки він це вже давно реалізував, а робота описана, але не опублікована. Тож він віддав мені її для цілковитого використання...

Також пригадую, як у друзі декількаразово опинялися праці різних авторів, які ставили перед собою завдання, вже давно вирішені Вейлем. Професор завжди сміявся з авторів, які поспішали з публікаціями аби залишити слід в науці, порівнюючи їх з качками, що, розгулюючи по подвір'ю, також часто залишають слід по собі. Вейль як людина ніколи не намагався бути репрезентаційною одиницею, натомість як дослідник він був неперевершеним. Відвічна правда – *spiritus flat ubi vult*» [7].

Та разом з цим, іноді він вражав своїх співрозмовників винятковою категоричністю. Навіть для найближчих людей Вейль був важким у спілкуванні, оскільки домінуючою для нього завжди була наука, а особисте життя залишалося на другому плані. «Рудольф усе життя мешкав у лабораторії», – говорила його перша дружина [7].

Поряд зі значними досягненнями у галузі мікробіології, Р. Вейль відчував неабиякий потяг до механічного конструювання, мріючи колись зайнятися політехнічними студіями. Цікаво, що деякі його ідеї, які навіть були затверджені в проектах, через багато років незалежно від нього були застосовані іншими у конструкціях літаків. Та все ж здібність до конструювання і майстрування допомогли вченому створити чимало різноманітних пристроїв, значну частину з яких використовують й досі. Так, Вейль створив клавішний пристрій для швидкого інфікування вошей, який до сьогодні не зазнав жодних змін. Цікаво, що й дерев'яні клітки для вошей, які через шар марлі прикріплялися до шкіри людини-годівника цих комах, також розробив сам вчений і налагодив їхній масовий випуск. У часи Другої світової війни німецька фірма «Байер» використала ідею Вейля і започаткувала випуск металічних ємностей зі спеціальною сіточкою, покликаною виконувати функцію марлі. Та, незважаючи на безсумнівно привабливіший дизайн, байєрівські клітки ставали місцем масової загибелі вошей вже через 1 добу. Крім того, розроблена німецькими конструкторами сіточка нерідко ставала цілком проникною для паразитів, що неминуче призводило до неконтрольованого розповсюдження вошей. Таким чином, німецькі дослідники, що намагалися незалежно від Вейля продукувати висипнотифозну вакцину, змушені були відмовитися від послуг своєї іменитої фірми і продовжувати закуповувати дерев'яно-марлеві клітки Вейля.

Р. Вейль був досить добрим спортсменом: їздив на лижах, влучно стріляв з лука, з великим азартом рибалив і полював. Щоправда,

приятель до мисливства у нього раптово зникла. Учень і видатний послідовник Р. Вейля проф. Генріх Мосінг наводить випадок звертання свого вчителя до фашистського офіцера-наглядача у лабораторії, де виготовлялася вакцина: «Віддавна полюбляв полювати. Тішився, побачивши як перекочується заєць. Але коли побачив як... енкаведисти і гестапівці полювали на людей, вже більше ніколи не полюватиму» [7]. Беручи до уваги тодішню ситуацію, заява професора була більше ніж зухвалою.

Подібну ситуацію описує Стефан Кринський: «Професор Вейль був не тільки вченим найвищого ґатунку, але й гарячим поляком. Будучи німецького походження, полюбив наш край так, як колись Вінцент Пой. Не зрікся обраної батьківщини в роки воєнних лихоліть. У розмові із заступником Гіммлера категорично відкинув пропозицію очолити кафедру в Берліні, ризикуючи потрапити у концентраційні табори смерті. А, будучи запрошеним губернатором Франком на банкет, відмовився від участі у ньому, мотивуючи це тим, що „не може подати руки катам своїх колег”» [7].

Під час відступу німецької армії у 1944 р. Інститут було евакуйовано до Німеччини.

Та повоєнний час для проф. Вейля також був тяжким. Після евакуації Інституту він покинув Львів і переїхав до м. Крошченка на Дунаю, де продовжив свою роботу в маленькій приватній лабораторії. 1945 р. обійняв посаду професора кафедри загальної бактеріології Ягеллонського університету у Кракові. Мав усі перспективи бути удостоєним Нобелівської премії, однак влада Польської Народної Республіки не спромоглася зробити відповідної пропозиції. 1948 р. два співробітники вченого звинуватили його у колабораціонізмі. Відтоді і аж до смерті для комуністичної влади він був *persona non grata*. За таких обставин покинув Ягеллонський університет і переїхав працювати на кафедрі загальної бактеріології Познанського університету [6, 7].

Рудольф Стефан Вейль здобув велику славу не тільки у Польщі, але й далеко за її межами. Вчений був удостоєний багатьох наукових орденів та інших нагород. У 1937 р. за заслуги у подоланні епідемії висипного тифу серед католицьких місіонерів на теренах Китаю, Африки й Латинської Америки був нагороджений Лицарським Орденом святого Григорія Великого – найвищою відзнакою Папи Римського. Співпрацював з французьким Інститутом Пастера, був членом Бельгійської Королівської Академії Наук, а також Нью-

Йоркської Академії Наук. Та після війни для нього не знайшлося місця у Польській Академії Наук. Єдиним визнанням його заслуг стала державна нагорода I ступеня за наукову діяльність, 1953 р.

Помер від інсульту 11 серпня 1957 р. Був похований у Кракові на «Алеї Заслужених» Раковицького цвинтаря. Посмертно його було відзначено Командорським Хрестом Ордену Відродження Польщі [6].

Віriamo, що діяльність Рудольфа Вейля буде справедливо оцінена і пам'ять про нього як про великого вченого, борця з інфекційними хворобами назавжди залишиться в історії людства.

Література

1. Лобан К.М., Лобзин Ю.В., Лукин Е.П. Риккетсиозы человека. – М. – СПб: ЭЛБИ, 2002. – 476 с.
2. Епідемічний висипний тиф // Возіанова Ж.І. Інфекційні і паразитарні хвороби: У 3 т. – Київ: Здоров'я, 2002. – Т. 2. – С. 219-257.
3. Szybalski W. The genius of Rudolf Stefan Weigl (1883-1957), a Lvovian microbe hunter and breeder in Memoriam. – 2003. – <http://home.pl/Weigl/in-memoriam.html>
4. Prof. Rudolf Stefan Weigl. – <http://zsm-jaslo.republika.pl/artykuly/weigl.htm>
5. Gross L. How Charles Nicolle of the Pasteur Institute discovered that epidemic typhus is transmitted by lice: Reminiscences from my years at the Pasteur Institute in Paris // Proc. Natl. acad. Sci. USA. – 1996. – V. 93. – P. 10539-10540.
6. Złotorzycka J. Profesor Rudolf Weigl (1883-1957) i jego Instytut // Czasopismo Instytutu Historii nauki PAN. – 1998. – N 1. – www.lwow.home.pl/analecta.html
7. Stuchly Z. Zwyciężyć tyfus – Instytut Rudolfa Weigla we Lwowie. Dokumenty i wspomnienia. – Wrocław, 2001. – <http://www.lwow.nome.pl/weigl/stuchly.html>
8. Albert Z. Massacre od Lwowian Professors, July 1941. – Wrocław: Wrocław University Publ., 1989. – 383 p.

Małgorzata Kawalec
HISTORIA STOSUNKÓW POLSKO-UKRAIŃSKICH W
ŚWIETLE NOWEJ MYŚLI POLSKIEJ

Analiza zawartości wybranych numerów w kontekście
kształtowania świadomości historycznej czytelników
Uniwersytet Rzeszowski

Малгожата Кавалець, Інститут історії Жешівського університету. Історія польсько-українських відносин у світлі «Новей Myśli Polskiej». Аналіз змісту вибраних номерів у контексті формування історичної свідомості читачів.

Оцінено вплив публікацій «Новей Myśli Polskiej» на історичну свідомість її читачів, їх знання та вербальну поведінку щодо історії польсько-українських відносин.

Wstęp

Kształt stosunków polsko – ukraińskich, a zwłaszcza sprawa walk na Wołyniu w latach II wojny światowej oraz bezpośrednio po niej – to jeden z najbardziej poruszających tematów w historii obu narodów – wciąż palący, pomimo upływu lat od czasu tych tragicznych wydarzeń. Temat ten, sztucznie zamrożony w okresie PRL w imię przyjaźni z narodami radzieckimi, po uwolnieniu myśli wraz z upadkiem systemu komunistycznego w Europie, domaga się wyjaśnienia i uporządkowania. Uporać się muszą z nim obie strony konfliktu – tak Ukraińcy, jak i Polacy. Badania socjologiczne dowodzą, że obecne pokolenie nie posiada dużej świadomości na temat faktów ze wspólnej historii obu narodów. W zbiorowej opinii funkcjonują jednak negatywne stereotypy oraz mit Ukraińca jako wroga, w związku z czym należy dążyć do przebadania zagadnień ze wspólnej historii, znaleźć płaszczyznę porozumienia pomiędzy narodami polskim i ukraińskim oraz spopularyzować wyniki tych badań.

Współczesne wydarzenia polityczne na Ukrainie pozwalają ufać w wyzwolenie i pogłębianie się procesów demokratycznych, a przez to – w wolność słowa i niezależność pracy badawczej historyków. Po stronie polskiej już od kilku lat liczba publikacji na temat stosunków polsko – ukraińskich wzrasta lawinowo. Możemy więc spodziewać się w niedalekiej przyszłości próby ostatecznego ustalenia faktów.

Niewątpliwą rolę odegra w tym procesie prasa, o której opiniotwórczej roli nie trzeba przekonywać. Jej zadanie będzie polegać na

popularyzowaniu wyników badań, a przez to – mam nadzieję – wyjaśnieniu prawdy historycznej, której poznanie i – przede wszystkim – uznanie będzie krokiem milowym w faktycznym, poza deklaracjami polityków, pojednaniu obu narodów. Jednocześnie jednak warto powtórzyć tu za Walerym Pisakiem, że każda zorganizowana grupa społeczna widzi w periodycznym komunikowaniu masowym środek upowszechniania w społeczeństwie własnego obrazu świata i pozyskiwania nowych zwolenników lub członków [1].

W niniejszym artykule podjęłam próbę zanalizowania zawartości jednej z gazet funkcjonującej na ogólnopolskim rynku prasowym – *Nowej Myśli Polskiej*, zwracając uwagę na to, czy i w jaki sposób autorzy publikujący na jej łamach przyczyniają się do podnoszenia świadomości Polaków w temacie historii stosunków polsko – ukraińskich. Konieczne jest tutaj krótkie przedstawienie pojęcia świadomości historycznej, jak również charakterystyki badanej gazety. Nie powinno to jednak przesłaniać głównej części artykułu – analizy jej zawartości.

Świadomość historyczna

Jerzy Topolski, analizując pojęcie świadomości historycznej, zalicza do niej wiedzę na temat pewnych wydarzeń oraz system wartości (oceny tych wydarzeń), jak również związany z tymi ocenami program działania [2]. Taki zestaw wskaźników socjolog nazwałby postawą [3]. Według Topolskiego świadomość historyczna jest cechą charakterystyczną jednostek, jak również grup społecznych, jednak z tą holistyczną interpretacją nie zgodziliby się przedstawiciele innych paradygmatów w naukach społecznych. Jerzy Topolski zaznacza dodatkowo, że „wspólną cechą świadomości historycznej danej grupy społecznej jest istnienie podzielnych przez członków tej grupy przekonań o realności określonych faktów historycznych o takim a nie innym ich znaczeniu w procesie historycznym oraz o tym, że istnieją takie a nie inne związki między faktami (niezależnie od tego, czy związki takie w rzeczywistości miały miejsce)” [4]. Autor wyraźnie wskazuje więc na możliwość zajścia sytuacji, w której może dojść do wykształcenia się świadomości historycznej opartej o fałsz, a jak twierdzi Marcin Kula – nawet mylna w świetle najporządniejszej wiedzy ocena jest jednakowoż równie ważnym faktem społecznym jak każda inna [5].

Pamiętać należy, że świadomość historyczna jest pojęciem dynamicznym i stopniowalnym [6] - uzyskuje się ją dopiero wówczas, gdy posiada się jakąś ogólną wizję świata, można ją posiadać mniej lub bardziej rozbudowaną, skorygowaną, opartą o naukową refleksję lub nie.

Z tej krótkiej informacji najważniejsze w przypadku niniejszego badania jest to, że podstawą świadomości historycznej powinna być wiedza o faktach historycznych (ze swej definicji – prawdziwych). Na podstawie tych informacji jednostka buduje swoją ocenę rzeczywistości historycznej, co z kolei wpływa na jej zachowania – rzeczywiście przejawiane lub przynajmniej potencjalne, deklarowane. Postawa taka kształtowana jest w toku trwającej przez całe życie socjalizacji, przez co może ulegać zmianie. Postawa zawsze musi spełniać łącznie wszystkie trzy z wymienionych wyżej aspektów (np. oceny nie poparte wiedzą to wyłącznie stereotypy).

Polacy o Ukraińcach (w świetle badań)

Polacy, jak wyżej wspomniano, nie oceniają Ukraińców zbyt pozytywnie. W prowadzonych w październiku 2002 r. badaniach na temat sympatii Polaków wobec innych narodów, Ukraińcy byli oceniani średnio na poziomie -0,54 na skali od -3 (niechęć) do +3 (sympatia). Gorzej od Ukraińców (w grupie 28 narodów) oceniani byli tylko (odpowiednio od oceny najmniej negatywnej do najbardziej) Żydzi, Rumuni, Arabowie oraz Romowie (Cyganie) [7]. Oceny te poprawiają się wraz z biegiem czasu (w 1993 r. średnia ocen Polaków na tej samej skali wobec Ukraińców wynosiła -1,28 i przewyższała ją jedynie niechęć wobec Rumunów (-1,33).

Szczególną zmianę spowodowały wydarzenia polityczne Pomarańczowej Rewolucji (koniec 2004 r.). Stosunek Polaków wobec Ukraińców wyraźnie się poprawił, zbliżając się w uśrednionej ocenie do środka skali, a nawet powyżej (deklaracja sympatii). Oprócz wartości średniej, zmieniły się również rozkłady poszczególnych ocen – niechęć w 2003 r. deklarowało 51 % Polaków, pod koniec 2004 r., w okresie Pomarańczowej Rewolucji – już tylko 34 %. Pozytywne opinie charakteryzują tu głównie ludzi młodych. Jednocześnie bardzo wyraźnie wzrósł optymizm co do rozwoju wzajemnych stosunków pomiędzy Polakami a Ukraińcami – niemal powszechne (81 % wskazań) stało się przeświadczenie, że możliwe jest trwałe pojednanie pomiędzy oboma narodami [8]. Wskaźniki te są wyraźnie bardziej optymistyczne niż oceny możliwości trwałego pojednania formułowane np. w 2001 r. [9]. Przytoczyć można również wyniki badań prowadzonych jeszcze przed Pomarańczową Rewolucją wśród studentów na temat szansy na wzajemny szacunek, zaufanie i przyjaźń pomiędzy Polakami a Niemcami, Rosjanami, Żydami i Ukraińcami. Pozytywną opinię o możliwości wykształcenia się takich postaw między Polakami a Ukraińcami wyraziło 23,5 % ankietowanych, natomiast 18,9 % już w chwili przeprowadzania

badania mogło je wskazać w życiu społecznym (łącznie 42,4 % respondentów). Szansa na taką poprawę w stosunku do pozostałych narodów była oceniana wówczas bardziej pozytywnie niż w stosunku do narodu ukraińskiego [10].

Oprócz obiegowych stereotypów, których wynikiem są przedstawione wyżej oceny, ważne jest wiedza współczesnych Polaków na temat podstawowych zagadnień z zakresu historii stosunków pomiędzy narodami polskim i ukraińskim. W tym przypadku interesująca jest przede wszystkim znajomość głównego zagadnienia poruszanego przez autorów publikujących w *Nowej Myśli Polskiej* – a więc walk prowadzonych przez OUN-UPA w trakcie i po II wojnie światowej na terenach polskich.

Badania przeprowadzone w lipcu 2003 r. (z okazji sześćdziesiątej rocznicy zbrodni wołyńskiej) na reprezentatywnej próbie dorosłych Polaków pokazują, że wiedza na ten temat jest w naszym kraju niewielka [11]. W trakcie badania respondentom postawiono dwa pytania otwarte, dotyczące podstawowej wiedzy: kto był ofiarą i kto był sprawcą zbrodni.

Jako ofiarę zbrodni wołyńskiej najczęściej wskazywano Polaków, mieszkańców Wołynia (41 %), polskich oficerów, żołnierzy KOP, więźniów obozów jenieckich (9 %) lub łącznie Polaków i Ukraińców – z różnym zaakcentowaniem liczbowego ich udziału (5 %). Pozostałe odpowiedzi (wskazujące np. na Żydów jako ofiary tych wydarzeń) nie przekraczają 1 %. Najliczniejsza jest jednak grupa tych osób, które na ten temat „nic nie wiedzą”, „nic o tym nie słyszały” lub „nie potrafią nic powiedzieć” – stanowi ona 44 % przebadanych. Podobnie rzecz się ma, jeśli chodzi o wskazanie sprawców zbrodni – 45 % respondentów nie potrafiło ich określić. Pozostałe odpowiedzi są w znacznej części błędne: 21 % badanych obarczyło odpowiedzialnością Rosjan (w tym wskazania takie, jak „Sowieci”, „Stalin”, „NKWD”, „Związek Radziecki”), przy czym 2 % wskazywało tu współudział Ukraińców, natomiast odpowiednio 19 i 10 % jako sprawców określało Ukraińców oraz UPA, nacjonalistów ukraińskich lub wojsko ukraińskie. 4 % respondentów włączało w działania na Wołyniu również Niemców, natomiast 3 % – Polaków i Ukraińców naraz (obie strony konfliktu). Wiedza na temat wydarzeń na Wołyniu zróżnicowana jest ze względu na wiek (do niewiedzy na badany temat przyznało się ok. 2/3 respondentów liczących poniżej 35 lat) oraz poziom wykształcenia (wyższe wykształcenie wpływa wprost proporcjonalnie na poziom wiedzy).

Charakterystyka Nowej Myśli Polskiej

Nowa Myśl Polska (ISSN 1642-7491) wydzieliła się z czasopisma *Myśl Polska* i wydawana była od 9 września 2001 r. do końca roku 2004 (ostatni wydano nr 51-52 z 19/26 grudnia 2004 r.) jako tygodnik (52 numery rocznie). Po zakończeniu wydawania jej redakcja powróciła znów do *Myśli Polskiej*. Redaktorem naczelnym był Jan Engelgard. Na potrzeby niniejszego artykułu zanalizowano 33 dostępne egzemplarze gazety (numery 6/2002, 10/2002, 29/2003, 40/2003, 41/2003, 42/2003, 46/2003, 47/2003, 49/2003, 20/2003, 51-52/2003, 5/2004, 6/2004, 8/2004, 9/2004, 13/2004, 15-16/2004, 17/2004, 18-19/2004, 20/2004, 21/2004, 22/2004, 23/2004, 24-25/2004, 41/2004, 42/2004, 44/2004, 45-46/2004, 47/2004, 48/2004, 49/2004, 50/2004, 51-52/2004). Dostępność egzemplarzy *Nowej Myśli Polskiej* była czysto przypadkowa, przez co badaną próbę można uznać za losową.

Nowa Myśl Polska deklaruje się jako tygodnik poświęcony życiu i kulturze narodu. Redakcja jasno określa gazetę jako pismo o prawicowym charakterze.

Nowa Myśl Polska zawiera przede wszystkim teksty publicystyczne na temat bieżącej sytuacji społeczno – politycznej, przy szczególnym uwzględnieniu informacji na temat działalności politycznej Ligi Polskich Rodzin (informacje o politykach, działaniach na politycznej arenie państwowej i samorządowej), komentarze sytuacji wewnętrznej oraz międzynarodowej, polemiki wobec innych opcji politycznych. Publikowane są również teksty związane z historią – noty biograficzne, cykl poświęcony historii ruchu narodowego na ziemiach polskich oraz nieliczne teksty poświęcone omówieniu faktów dotyczących stosunków międzynarodowych na przestrzeni dziejów, przede wszystkim stosunków polsko – niemieckich, polsko – ukraińskich, jak również polsko – żydowskich. Dodatkowo, część komentarzy poświęconych aktualnej sytuacji politycznej, opatrzona jest uwagami na temat wydarzeń historycznych.

Osobną kategorią są teksty mówiące o współczesnych stosunkach z innymi państwami, sytuacji Polaków poza granicami kraju (m.in. szeroka dyskusja na temat wprowadzania wiz dla obywateli państw sąsiadujących z Polską na wschodzie) oraz sytuacji tych państw (np. sytuacji demograficznej Ukrainy).

Ciekawą formą wypowiedzi są 3 opowiadania opublikowane na łamach *Nowej Myśli Polskiej*, których akcja rozgrywa się w przed- i wojennym

Kijowie (przy czym nie odnoszą się one bezpośrednio do historii stosunków polsko – ukraińskich).

Uwagi metodologiczne

Analiza zawartości przekazów masowych jest metodą socjologiczną i jako taka podlega jej wymogom metodologicznym. Po wstępnym przeanalizowaniu tematu sprecyzowano podstawowe pojęcia używane w niniejszej analizie, przede wszystkim pojęcie *świadomości historycznej*. Następnie postawione zostały pytania badawcze:

1. Jakie tematy z zakresu historii stosunków polsko – ukraińskich są podejmowane na łamach *Nowej Myśli Polskiej*?

2. Jaka jest ocena wydarzeń w historii stosunków polsko – ukraińskich w świetle publikacji w *Nowej Myśli Polskiej*?

3. Jakie postulaty są stawiane w związku z omawianymi wydarzeniami historycznymi?

4. Na ile lektura *Nowej Myśli Polskiej* wpływać może na kształtowanie się świadomości historycznej jej czytelników odnośnie stosunków polsko – ukraińskich?

Ze względu na specyfikę badań (wyrażnie eksplanacyjnych) nie zostały postawione hipotezy badawcze.

Przygotowane zostało narzędzie badawcze w formie formularza. W trakcie analizy brane pod uwagę były wyłącznie teksty bezpośrednio odnoszące się do wydarzeń historycznych (pominięto komentarze do współczesnych wydarzeń politycznych Ukrainy) – nie przyczyniają się one bezpośrednio do poszerzania świadomości historycznej, choć kształtują stereotypy i postrzeganie Ukraińców jako nacji (co powinno jednak pozostać w kręgu zainteresowań socjologów i politologów).

Analiza zawartości

Tematem niniejszego artykułu jest próba oceny wpływania *Nowej Myśli Polskiej* na świadomość historyczną czytelników zamieszczanych w niej artykułów. Przyjawszy opisaną wyżej definicję świadomości historycznej, należy ocenić możliwość kształtowania przez publikacje wiedzy czytelników, ich ocen oraz zachowań (w tym zachowań werbalnych).

Zainteresowanie tematem historii stosunków pl – ukr w Nowej Myśli Polskiej

Spośród przebadanych 33 egzemplarzy *Nowej Myśli Polskiej*, każdy zawierał przynajmniej jedną wypowiedź związaną z historią stosunków polsko – ukraińskich, choćby w formie komentarza do bieżących wydarzeń politycznych. W części numerów umieszczano rubrykę

„Kronika Ukraińska”, kilkakrotnie ze zmianą w tym samym miejscu układu gazety na „Kronikę Wschodnią” lub „Kronikę Litewską”. Do analizy, jak wspomniano wyżej, wybrane zostały jedynie te wypowiedzi, które bezpośrednio odnosiły się do wydarzeń ze wspólnej historii Polaków i Ukraińców, przy czym zaznaczyć trzeba, że pod uwagę brana była również ich objętość, pozwalająca na analizę (pominięto np. jednozdaniowe wtrącenia). Owe pominięte początkowo szczątkowe informacje zostaną jednak gdzieś przytoczone – ale wyłącznie poza zestawieniami liczbowymi, jako dane jakościowe, ukazujące podejmowane na łamach *Nowej Myśli Polskiej* tematy oraz jako przykłady sugestywnego języka wypowiedzi.

Za podstawowy materiał badawczy uznałam 6 artykułów redakcyjnych, 2 przedruki z innych tytułów prasowych, dotyczące współczesnych wydarzeń związanych bezpośrednio z postrzeganiem historii, 4 reportaże lub informacje (w tym jedna w formie wywiadu) na temat miejsc upamiętnienia historii, 3 listy czytelników, 1 zestawienie wypowiedzi internautów, oraz 1 recenzję.

Oprócz cech natury merytorycznej (do których za chwilę przejdę), na intensywność wypowiedzi prasowej wpływa również forma – wielkość, czy stopień jej wyeksponowania (umieszczenie na szpalcie gazety, ilustracje itp.) [12].

Łącznie wymienione wyżej wypowiedzi na temat historii stosunków polsko – ukraińskich zajmują około 1 % powierzchni przeanalizowanych gazet, z czego można wnioskować, że poruszany tu temat nie jest szczególnie często podejmowany (znacznie częściej komentowane są wydarzenia współczesne). Większość z analizowanych artykułów ma znaczną objętość (około 3 kolumn tekstu, przy 5 kolumnach na stronie gazety), 5 z nich opatrzonych było zdjęciami, co podniosło ich atrakcyjność w oczach czytelników. Zdecydowana większość artykułów na ten temat publikowana była na 10. lub 11. stronie *Nowej Myśli Polskiej*, zgodnie ze stałym układem gazety. Informacje te nie były więc eksponowane.

Podejmowane tematy

Wyrażnie najczęściej (niemal jedynie) podejmowanym tematem z zakresu stosunków polsko – ukraińskich jest kwestia zbrodni ludobójstwa dokonanej na Polakach przez OUN-UPA. Autorzy publikujący na łamach *Nowej Myśli Polskiej* zajmowali się następującymi zagadnieniami:

– Podstawowymi danymi na temat wydarzeń na Wołyniu (liczba ofiar, określenie wydarzeń na Wołyniu jako zbrodni ludobójstwa oraz – w

jednym przypadku – treść dokumentów OUN) – z reguły w kontekście sprzeciwu wobec opinii głoszonych przez innych badaczy;

- Uwagami na temat ideologii OUN-UPA, charakterystyką ukraińskiego nacjonalizmu;

- Obecny statusem osób przed laty zaangażowanych w działalność OUN-UPA (odznaczenia członków UPA przez Radę Lwowa, polemiki wobec wypowiedzi określających członków OUN-UPA jako walczących o wolność Ukrainy);

- Tożsamością ofiar OUN-UPA (lista zamordowanych duchownych katolickich);

- Zarzutami o zbrodnie dokonywane przez Polaków na Ukraińcach w czasie konfliktu na Wołyniu; informacjami na temat Ukraińców pomagających Polakom w trakcie akcji eksterminacyjnej, jak również padających ofiarą UPA;

- Obecny statusem Polaków na Ukrainie oraz Ukraińców w Polsce, w szerokim kontekście pozostałości po historycznym konflikcie;

- Miejscami związanymi z kultywowaniem pamięci ofiar zbrodni dokonanych przez OUN-UPA, jak również wyrażaniem sprzeciwu wobec kultywowania pamięci członków OUN-UPA jako bohaterów ukraińskich (informacje o odsłanianiu tablic, wystawach itp., sprzeciw wobec powołania Mirosława Czecha na koordynatora Roku Polskiego na Ukrainie);

- Zagadnieniami związanymi z pojednaniem polsko – ukraińskim w kontekście wyjaśniania prawdy na temat tych wydarzeń;

- Oceną historyków polskich i ukraińskich, którzy w opinii redakcji *Nowej Myśli Polskiej* dopuszczają się kłamstw;

- oraz – sporadycznie – innymi zagadnieniami historycznymi: kształtem społeczeństwa Kresów – rzekomego zniewolenia Rusinów przez polską elitę (krótka wypowiedź w trakcie wywiadu), Ugodą Perejasławską w związku z rocznicą tego wydarzenia (krótka wzmianka w artykule wstępnym, będąca podstawą do komentarza na temat współczesnych wydarzeń politycznych), istnieniem ukraińskiej Piątej Kolumny w II RP (1 krótki artykuł), akcją „Wisła” (pojedyncza wypowiedź w trakcie wywiadu).

Wiarygodność przytaczanych faktów

Jednym z najbardziej charakterystycznych rysów *Nowej Myśli Polskiej* jest jej sprzeciw wobec oficjalnie promowanej wersji historii stosunków polsko – ukraińskich. Tego typu oceny podejmowane były kilkakrotnie na łamach gazety. Krytyce podlegają seminaria historyków polskich i

ukraińskich, autorzy, prace (recenzja pozycji „Ukraińska Powstańcza Armia” Romana Drozda oraz luźna polemika z recenzją Włodymyra Tereszczuka pozycji „Wołyń w pamięci Wolniaków”), czy budowane na ich podstawie wydarzenia polityczne (głównie sprzeciw wobec idei pojednania z narodem ukraińskim). W związku z takim postawieniem sprawy oczywista jej niezgodność publikowanych treści z pracami części historyków (głównie dotyczy to oceny postaw Polaków wobec Ukraińców, liczby ofiar, konstytutywnych cech ukraińskiego nacjonalizmu).

Poglądy redakcji *Nowej Myśli Polskiej* oparte są głównie o pracę badawczą i publikacje Wiktora Poliszczuka, Władysława i Ewy Siemaszków oraz Aleksandra Kormana, na co wskazuje kilkakrotne powoływanie się na tych (i tylko tych) autorów w sytuacji potrzeby uwiarygodnienia podawanych informacji, wypowiedzi tych badaczy na łamach *Nowej Myśli Polskiej* oraz zamieszczanie w gazecie informacji o wydaniach prac poszczególnych autorów, wraz z możliwością kolportowania ich przez redakcję gazety.

Pozostałe fakty przytoczone w analizowanych przeze mnie artykułach – ocena Rady Perejaśławskiej oraz informacja o istnieniu ukraińskiej Piątej Kolumny w II RP, znajdują swoje potwierdzenie w innych pracach historycznych. W kontekście wiarygodności podawanych informacji na uwagę zasługuje tutaj jedynie wypowiedź Jana Niewińskiego, przewodniczącego Kresowego Ruchu Patriotycznego odnośnie Akcji „Wisła”, opublikowana na łamach gazety: „Niedogodności związane z tą Akcją były niewielkie w porównaniu z okrutnym losem ludności polskiej mordowanej przez oddziały OUN-UPA.” [13]. W świetle badań historycznych [14] można zastanawiać się nad słusznością tego typu wypowiedzi.

Redakcja *Nowej Myśli Polskiej* nie poświęca tematowi historii stosunków polsko – ukraińskich wyraźnie dużo miejsca, jest to jednak jeden z jej stałych tematów. Bardzo trudne jest rozgraniczenie artykułów leżących w kręgu zainteresowania historyków i badaczy świadomości historycznej a artykułów typowo politycznych, których ewentualną analizą mógłby zająć się politolog. Zwłaszcza wypowiedzi publikowane w ostatnim kwartale 2004 r. skupiały się na współczesnych wydarzeniach, jednak przy stałym odnoszeniu się do zaszłości historycznych (m.in. ocena potrzeby podjęcia współpracy ze zmieniającą się Ukrainą przez pryzmat konfliktu z czasów II RP oraz II wojny światowej).

Używany język wypowiedzi

Zdecydowaną większość autorów publikujących w *Nowej Myśli Polskiej* charakteryzuje swobodny, gawędziarski, nacechowany emocjonalnie język wypowiedzi. Niejednokrotnie ich styl jest pozbawiony tzw. politycznej poprawności, co zresztą jest również na łamach tej gazety postulowane. Barwny język uatrakcyjnia wypowiedź, co z kolei wpływa na identyfikowanie się z komunikującym [15].

Cechą charakterystyczną jest wielokrotne powtarzanie przez autorów publikacji słów – kluczy, które jednoznacznie odnoszą się do oceny opisywanych wydarzeń – najczęściej powtarzające się określenia to:

- „nacjonalizm” lub „szowinizm” (oraz inne, posiadające ten sam źródłosłów, np. „nacjonalistyczny”) – 38 użyć;
- „mord” (również „morderczy”, „mordowanie” itp.) – 38 użyć;
- „ludobójstwo” (oraz „zbrodnia ludobójstwa” i inne gramatyczne odmiany tych wyrażení), jak również „eksterminacja” – 30 użyć;
- „zbrodnia”, „zbrodniczy” itp. – 23 użycia;
- „rzeź” – 5 użyć;
- oraz inne, pejoratywnie oceniane określenia, jak „barbarzyński”, „przestępczy”, „bestialski”, „zwyrodniały”, „kaci” itp. – 17 użyć.

Przykłady wypowiedzi nacechowanych emocjonalnie [16]:

– „Dla ludności eksterminowanej przez tę formację zdanie „UPA to cześć i duma Ukrainy” znaczyłoby tyle samo, co zdanie „Nazizm to cześć i duma Niemiec”. Ocena tej formacji, powtarzana przez M. Czecha [desygnowanego na koordynatora Roku Polskiego na Ukrainie – M.K.], obraża Naród Polski, bezczęści świętą i ciągle bolesną Pamięć Ofiar OUN-UPA.” [17]

– „Owe ponure „bilanse” mordów wieją grozą.” [18]

– „Na Rzeszowszczyźnie powstała niezliczona ilość pomników ku czci morderców z UPA z reguły bez pozwolenia miejscowych czy centralnych władz polskich (ale za to przy ich tchórzliwej tolerancji.)” [19]

– „[Ukraińscy szowiniści] gdy tylko wybuchła wojna, wyruszyli na drogi i ulice oraz do lasów, aby atakować uchodźców i mniejsze oddziały wojska. Mogli liczyć na poparcie motłochu w napadach i rabunku.” [20]

– „Juszczenko jest fałszywy - chodzi mu tylko o władzę, a ideologicznie jest nacjonalistą zakochanym w UPA.” [21]

– „Chyba z własnego doświadczenia mówi więc [Dmytro Tabaczniuk], żeby zapomnieć o trudnych okresach wzajemnej historii. Tak sobie, wziąć i zapomnieć. W taki sam sposób, jak się zapomina o swojej komunistycznej przeszłości. A polskie ofiary bandytów OUN-UPA niech

sobie leżą, nawet nie pogrzebane po katolicku, w lasach i polach na Wołyniu i Galicji Wschodniej.” [22]

Wielokrotnie wypowiedzi te formułowane są w postaci bezpośrednich sądów, jak np.:

– „W ciągu całego tygodnia poprzedzającego obchodzoną przez ukraińskich nacjonalistów 62 rocznicę powstania UPA (...) w szkołach zachodniej Ukrainy odbyły się wykłady nt. historii tej zbrodniczej organizacji, z których jednak nie można się było dowiedzieć prawdy o jej charakterze.” [23]

– „Książka Drozda nosząca upiorny tytuł „Ukraińska Powstańcza Armia”, wydana w Warszawie w 1998, jest skandalicznym przykładem fałszowania źródeł i faktów w celu wybielenia i heroizowania tych przestępczych, ludobójczych formacji.” [24]

Wypowiedzi autorów najczęściej popierane są wynikami badań Wiktora Poliszczuka. Należy zwrócić uwagę na sposób wypowiadania się na temat tego autora – np. „Wybitny znawca tych problemów dr Wiktor Poliszczuk, Ukrainiec z Toronto. (...) Dr Poliszczuk, nieustrudzony badacz historii ukraińskiego nacjonalizmu.” [25], czy „Historyk ukraiński z Kanady – Wiktor Poliszczuk, wybitny znawca problematyki zbrodni OUN-UPA.” [26] W obu wypowiedziach, oprócz użycia odpowiednich przymiotników i stopnia naukowego, przytaczanego autora uwiarygodnia fakt, że jest on Ukraińcem, niepochlebnie wyrażającym się na temat formacji OUN-UPA, jej ideologii i działalności.

W podobny sposób dochodzi do prób zdeprecjonowania wypowiedzi innych historyków, których zdanie nie jest zgodne z obowiązującą w środowisku *Nowej Myśli Polskiej* opcją. W tym jednak przypadku argumenty często nie są merytoryczne, ale polegają na wywołaniu negatywnych skojarzeń, np. „Ukraińscy nacjonalistyczni, banderowskiej proveniencji historycy (...) dopuszczają się fałsyfikacji, manipulowania lub powielania sfałszowanych tekstów uchwał OUN.” [27]; „Adorowany przez Telenowyny doktor (...) Specjalnej troski doktor [Roman Drozd – M.K.]” [28]; „Gośćmi tych zebrań [seminariów organizowanych z inicjatywy Andrzeja Żupańskiego – M.K.] bywają tacy „historycy”, jak współpracownik Abwehry, banderowiec Jewhen Stachów – członek kierownictwa OUN, czy też ostatni dowódca UPA na Wołyniu.” [29]

Postulaty odnośnie stosunków polsko – ukraińskich

Z wypowiedzi publikowanych na łamach *Nowej Myśli Polskiej* wyraźnie wyczytać można kilka postulatów odnośnie stosunków polsko – ukraińskich, a konkretnie działalności OUN-UPA, adresowanych do

świata polityków decydujących o współczesnych kontaktach międzynarodowych oraz do badaczy – historyków.

Główne z nich to:

1. Konieczność oficjalnego uznania działalności OUN-UPA za zbrodnię ludobójstwa i poszanowania jej ofiar. („Nie walczymy o żadne własne, partykularne interesy. Walczymy o prawdę historyczną, o uczczenie pamięci stu kilkudziesięciu tysięcy Polaków pomordowanych w bestialski sposób przez OUN-UPA. A jest to część walki o polską godność.” [30]; „Jak dotąd, nie ma ani jednego pomnika ku czci ofiar OUN-UPA – ani na ziemi polskiej, ani ukraińskiej.” [31]; „Chodzi tu o uznanie przez parlamenty polski i ukraiński tych zbrodni za ludobójstwo.” [32]). Jednocześnie konsekwentnie w odniesieniu do sprawców, autorzy posługują się precyzyjnymi określeniami, wyraźnie wskazującymi na członków oddziałów OUN-UPA, nacjonalistów ukraińskich, nie dopuszczając się uogólniania ocen na ogół społeczeństwa ukraińskiego.

2. Postulat ustalenia przez badaczy i szerokiego rozpropagowania prawdy na temat zbrodni ludobójstwa dokonanej przez OUN-UPA na ludności polskiej. („Inskrypcje na tych monumentach [dla uczczenia pamięci Ukraińców, którzy pomagali Polakom – M.K.] będą wyraźnie informowały, kto i czego dokonał, nie zaś dezinformowały” [33]; „Brakowało odważnych i wnikliwych badaczy najnowszej historii do podjęcia tej tematyki [zbrodni OUN-UPA – M.K.], tym bardziej, że świadkowie ukraińskich zbrodni żyją wciąż na Opolszczyźnie” [34]; „Kto się tutaj powinien uderzyć w piersi i przeprosić polskiego czytelnika za wierutną fałszywkę i – mówiąc jego językiem – plugawe kłamstwa?” [35] – odnośnie Romana Drozda „Ukraińska Powstańcza Armia”; „Istotnym problemem jest ujawnienie polskiej i ukraińskiej opinii publicznej ogromu zbrodni i skali niesłychanych okrucieństw, popełnianych przez OUN-UPA przede wszystkim na Polakach, lecz także na Ukraińcach, Żydach, Czechach i Łemkach.” [36]; „Wydaje się, że obecnym władzom III RP więcej zależy na dobrych stosunkach z Ukraińcami niż na prawdzie historycznej i obronie narodowych interesów.” [37]; „Już sama historia tyłoma przykładami mówi o tym, że półprawdy nigdy nie doprowadzały do dobrych stosunków międzyludzkich.” [38])

3. Domaganie się przeprosin ze strony Ukraińców. („Nieważne zatem, że Ukraina nie przeprosiła Polaków za dokonane przez nacjonalistyczne organizacje najcięższe zbrodnie” [39] – kontekst wyraźnie wskazuje ironiczny ton wypowiedzi; „W zapale przepraszania za nie popełnione polskie winy prezydent, Aleksander Kwaśniewski zapowiada ponowne

przeproszenie Ukraińców za Akcję Wisła. (...) Warto w tym miejscu przypomnieć, że gest ten nie wywołał analogicznej reakcji strony ukraińskiej.” [40])

4. Odejście od koncepcji pojednania Polaków z narodem ukraińskim. („Władze III RP mówią o potrzebie „pojednania” polsko – ukraińskiego. Tymczasem jest to fałszywe postawienie sprawy. Między Polakami a Ukraińcami nie było i nie ma poważnego konfliktu – jest natomiast sprawa ujawnienia i potępienia jako zbrodni ludobójstwa rzezi, jakiej dokonały zbrojne formacje szowinistów ukraińskich na ludności polskiej w czasie II wojny światowej i po jej zakończeniu. (...) Przyjmując bezkrytycznie zakłamaną tezę o potrzebie pojednania z Ukraińcami, [SZŻAK – M.K.] nie zauważa, że chodzi tu o zafałszowanie zbrodni ludobójstwa OUN-UPA, a nie żadne pojednanie.” [41])

5. Postulat niedopuszczania do wypowiedzania pozytywnych opinii na temat działalności OUN-UPA i jej członków, formułowanych w imię poprawności politycznej lub z powodu zafałszowania opracowań naukowych. („Za gloryfikację nazistowskiej OUN-UPA M. Czech i redaktor „GW” powinni być co najmniej napiętnowani, bo naruszyli art. 13 naszej Konstytucji” [42])

6. Konieczność uznania ukraińskich nacjonalistów (współcześnie działających) za realną siłę społeczną, wrogo nastawioną wobec Polaków i Polski w jej obecnych granicach. („W Odessie Tiagnibok od słów przeszedł do konkretów. Według agencji Regnum kolportował on tam ulotki zatytułowane „Uczciwi Ukraińcy, powstańcie! Bijcie Moskali!” Dlaczego nie „Lachów”? Bowiem doraźnie Polacy są na drugim planie” [43])

Zakończenie

Nowa Myśl Polska nie jest naukowym periodykiem, publikującym wyniki badań ekspertów, ale płaszczyzną wymiany myśli i areną wypowiedzi osób zaangażowanych, często emocjonalnie, w rzeczywistość społeczną. Temat stosunków polsko – ukraińskich na przestrzeni dziejów obu narodów musi w związku z tym znaleźć tutaj swój komentarz.

Za cel niniejszej analizy postawiono sobie próbę oceny możliwego wpływu lektury *Nowej Myśli Polskiej* na świadomość historyczną osób, do których jest ona kierowana. Po jej dokonaniu należy przede wszystkim stwierdzić, że upowszechnianie wiedzy historycznej nie stanowi priorytetowego celu gazety (o czym przekonuje chociażby skala zainteresowania tematem), która skupia się na wydarzeniach współczesnych.

Podstawową cechą analizowanych tekstów jest bardzo wyraźne skoncentrowanie się na zagadnieniach związanych z ostatnim akordem II wojny światowej – działalnością OUN-UPA (ich ocena i główne wątki myślenia na ten temat zostały krótko scharakteryzowane). Jeżeli przedmiotem zainteresowania jest świadomość historyczna czytelników *Nowej Myśli Polskiej* na temat stosunków polsko – ukraińskich, to zaznaczyć trzeba, że nie może być ona w związku z tym pełna. Pomimo niekwestionowanego znaczenia wydarzeń z lat 1943 – 1946, nie można pominąć całkowitym milczeniem pozostałych aspektów wspólnej historii obu narodów, do czego dochodzi w tym przypadku.

Oddziaływanie lektury zanalizowanych przeze mnie numerów *Nowej Myśli Polskiej* na świadomość historyczną ich odbiorców jest w moim odczuciu dość jednostronne. Jeżeli wziąć pod uwagę komponenty tej postawy, to teksty te oddziaływać mogą przede wszystkim na ten, który związany jest z oceną wydarzeń historycznych. Wiedza na temat faktów jest bowiem przytaczana w formie szczątkowej, wybiórczej – głównie jako polemiki i odpowiedzi na konkretne poglądy innych autorów, oceny natomiast formułowane są wyraźnie, często bezkompromisowo.

Przyswojenie tych ocen wynikać może głównie z atrakcyjności – tekstu, gazety, promującej jej organizacji, nie jest ono jednak najbardziej trwałe – najbardziej trwałe przyjęcie oceny wynika zawsze z jej wiarygodności.

Inną kwestią jest, że prawdopodobnie autorów publikujących w *Nowej Myśli Polskiej* zakładają istnienie u czytelników znacznej, nabytej wiedzy na omawiany temat. Kłóci się to co prawda z wynikami badań na temat znajomości faktów historycznych przez Polaków, *Nowa Myśl Polska* może być jednak adresowana do członków specyficznych grup społecznych, których cechy odbiegają od tej średniej. Świadczyć mogą o tym m.in. oferty sprzedaży pozycji książkowych autorstwa Wiktora Poliszczuka (43 ogłoszenia o sprzedaży prac „Gwałt na prawdzie – o zbrodniach OUN Bandery”, „Nacjonalizm ukraiński w dokumentach”, „Ludobójstwo nagrodzone”, „Fałszowanie historii najnowszej Ukrainy. Wołyń 1943 i jego znaczenie”, najczęściej w formie „ramek” opatrzonych zdjęciem), Władysława i Ewy Siemaszków oraz Aleksandra Kormana, licznie zamieszczanych w *Nowej Myśli Polskiej*. Niezależnie od tego, czy czytelników gazety charakteryzuje konkretna wiedza o stosunkach polsko – ukraińskich (brak jest danych z badań empirycznych na ten temat), *Nowa Myśl Polska* nie wpływa znacznie na jej powstanie lub pogłębienie.

Aspekt zachowań jako części składowej postawy nie ujawnia się szeroko w przypadku badań prasoznawczych. Na pewno jednak trzeba zwrócić uwagę na postulaty stawiane w artykułach, a wypunktowane w niniejszej analizie. Pozytywna ocena pewnych zachowań jest przykładem bezpośredniego wpływu na komponent behawioralny świadomości historycznej. Pomijając jego ewentualne przejawianie się w formie wypowiedzi (którą uznać można za zachowanie), widoczne są również nieliczne bardziej czytelne postulaty, związane z udziałem w wystawach, spotkaniach, kultywowaniem miejsc pamięci itp.

Zakres obecnej analizy nie obejmuje porównania jej z zawartością innych pozycji na rynku prasowym, jak również z publikacjami na temat stosunków Polski z innymi państwami i narodami, czego prześledzenie jest konieczne w przypadku jakiegokolwiek chęci uogólniania wyników.

Przypisy

1. W. Pisarek, *Analiza zawartości prasy*, Kraków 1983, s. 14.
2. J. Topolski, *O pojęciu świadomości historycznej*, [w:] (red.) J. Topolski, *Świadomość historyczna Polaków*, Łódź 1981, s. 26-27.
3. Por. J. Turowski, *Socjologia. Małe struktury społeczne*, Lublin 1993, s. 50 – 51.
4. J. Topolski, *O pojęciu świadomości historycznej*, [w:] (red.) J. Topolski, *Świadomość historyczna Polaków*, Łódź 1981, s. 28.
5. M. Kula, *Odniesienia do historii jako jeden z wymiarów tożsamości*, [w:] *Przegląd Polski* 2000, z. 3, s. 54.
6. J. Topolski, *O pojęciu świadomości historycznej*, [w:] (red.) J. Topolski, *Świadomość historyczna Polaków*, Łódź 1981, s. 30.
7. CBOS: Czy Polacy lubią inne narody? Komunikat z badań BS/1/2003.
8. CBOS: Wpływ ostatnich wydarzeń na Ukrainie na stosunek Polaków do Ukraińców. Komunikat z badań BS/190/2004.
9. CBOS: Polacy o pojednaniu z Niemcami i Ukraińcami. Komunikat z badań BS/89/2001.
10. S. Lenik, *Tożsamość narodowa młodych Polaków*, Częstochowa 2002, s. 102.
11. CBOS: Rocznicza zbrodni na Wołyniu – pamięć i pojednanie. Komunikat z badań BS/117/2003.
12. W. Pisarek, *Analiza zawartości prasy*, Kraków 1983, s. 88.
13. *Treść listu Prymasa napawa mnie smutkiem*, NMP nr 5-46/2004, s..
14. Por. K. Grynberg, B. Sprengel, *Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko – ukraińskie w X-XX wieku*, Warszawa 2005, s. 662 – 666.
15. E. Aronson, *Człowiek istota społeczna*, Warszawa 2000, s. 41 – 42.
16. Wszystkie podkreślenia w cytowanych wypowiedziach prasowych – M.K.
17. *Nie ma zgody na Czecha*, NMP nr 9/2004, s. 11.
18. *W Opolu otwarto wystawę ku czci ofiar OUN-UPA*, NMP nr 49/2004, s. 11.
19. *Są zbrodnie, nie ma konfliktu*, NMP nr 10/2002, s. 10.

20. *Piąte kolumny*, NMP nr 40/2003, s. 19.
21. *Druga strona medalu*, NMP nr 50/2004, s. 4.
22. *Czy sprawę Wołynia zamknięto?*, NMP nr 8/2004, s. 11.
23. *Rada Lwowa odznaczyła ubowców*, NMP nr 44/2004, s. 11.
24. *Piramidalne kłamstwa Romana Drozda*, NMP nr 6/2002, s. 10.
25. *Piramidalne kłamstwa Romana Drozda*, NMP nr 6/2002, s. 10.
26. *Są zbrodnie, nie ma konfliktu*, NMP nr 10/2002, s. 10.
27. *Piramidalne kłamstwa Romana Drozda*, NMP nr 6/2002, s. 10.
28. *Piramidalne kłamstwa Romana Drozda*, NMP nr 6/2002, s. 10.
29. *Są zbrodnie, nie ma konfliktu*, NMP nr 10/2002, s. 10.
30. *Tablica prawdy o męczeństwie Wołynia*, NMP nr 41/2003, s. 11.
31. *Są zbrodnie, nie ma konfliktu*, NMP nr 10/2002, s. 10.
32. *Są zbrodnie, nie ma konfliktu*, NMP nr 10/2002, s. 10.
33. *Kontrowersyjne pomniki wdzięczności*, NMP nr 24-25/2004, s. 11.
34. *W Opolu otwarto wystawę ku czci ofiar OUN-UPA*, NMP nr 49/2004, s. 11.
35. *Piramidalne kłamstwa Romana Drozda*, NMP nr 6/2002, s. 10.
36. *Są zbrodnie, nie ma konfliktu*, NMP nr 10/2002, s. 10.
37. *Treść listu Prymasa napawa mnie smutkiem*, NMP nr 5-46/2004, s. 11.
38. *Czy sprawę Wołynia zamknięto?*, NMP nr 8/2004, s. 11.
39. *Kontrowersyjne pomniki wdzięczności*, NMP nr 24-25/2004, s. 11.
40. *Są zbrodnie, nie ma konfliktu*, NMP nr 10/2002, s. 10.
41. *Są zbrodnie, nie ma konfliktu*, NMP nr 10/2002, s. 10.
42. *Nie ma zgody na Czecha*, NMP nr 9/2004, s. 11.
43. *Rada Lwowa odznaczyła ubowców*, NMP nr 44/2004, s. 11.

Henryk Stroński, Mikołaj Stroński
REWOLUCJA POMARAŃCZOWA NA UKRAINIE W
POLSKICH MASMEDIA W 2004 r.

Тернопільський державний технічний університет ім. Івана Пулюя

Генріх Стронський, Микола Стронський. Помаранчева революція в Україні у польських засобах масової інформації 2004 р.

Аналіз польської преси показав, що вона приділила багато уваги Помаранчевій революції в Україні. Це значно сприяло поліпшенню відносин між сусідніми народами, усуненню фобії та негативізму. Усе це допоможе кращому порозумінню майбутніх поколінь поляків та українців.

1.

Ukraińska pomarańczowa rewolucja końca 2004 r. Była zjawiskiem niecodziennym nie tylko w znaczeniu wewnętrznym i ogólnoukraińskim, ale i międzynarodowym. Po raz pierwszy, i chce się wierzyć nie ostatni, społeczeństwo na całej przestrzeni postsowieckiej zdobyło się na szeroki, spontaniczny protest wobec reżimu, zmuszając go do przestrzegania demokratycznych wyborów i postępowań. Aktywne obudzenie się ukraińskiego społeczeństwa pod czas wyborów prezydenckich 2004 r. Miało swoją przedhistorię, która wynikała z sytuacji wewnętrznej Ukrainy. Społeczeństwo miało dość powszechnej korupcji, skandalicznych afer i nadużycia władzy w ekipie rządzących. Kończąca się epoka dziesięcioletniej prezydentury Leonia Kuczmy i kwestia przekazanie władzy następcą nie mogła odbyć się bez ostrego starcia pomiędzy zwolennikami starych ugrupowań a opozycją antykuczrowską, do której oprócz partii, ruchów narodowo-demokratycznych przymknęli „skrzywdzeni” i „odrzućni” przez Kuczme politycy i urzędnicy.

Polska zaangażowała się w wydarzenia końca 2004 r. na Ukrainie jak żadne inne państwo zagraniczne. Przy tym konieczne warto podkreślić, iż w tej sytuacji w pewnym sensie spotkały się jakby dwa nurty - społeczny i oficjalno-rządowy, który w wyjątkowy sposób współgrały pomiędzy sobą, dopełniały się i nawzajem oddziaływały. Politycy polscy prawie wszystkich orientacji politycznych wykazywali w stosunku do wydarzeń na Ukrainie poparcie sił demokratycznych skupionego pod barwami pomarańczowych. Szerokie zainteresowanie i poparcie ruchu społecznego na Ukrainie w polskim społeczeństwie było przejawem prawdziwej solidarności i dobrosąsiedztwa. Warto zaznaczyć, że dawało się nierzadko wyczuć jak Polacy jakby patrząc na Ukraińców wspominali swoje

wyczyny początku lat 80, kiedy niepokorna „Solidarność” staczała walkę z nienawistnym systemem komunistycznym. Był to pewnym sensie wyjaw wdzięczności Polaków za wsparcie ich walki ze strony społeczeństw świata zachodniego. Bardzo często Polacy oświadczaali, że czują się w obowiązku pomóc zrywowi Ukraińców, bo doskonale ich rozumieją, bo przeżyli podobną sytuację w czasach „Solidarności”, kiedy pomoc zewnątrz była trudna do przecenienia.

2.

Pierwsza tura wyborów prezydenckich na Ukrainie odbyła się 31 października 2004 r. przy frekwencji 75 %. Żaden z kandydatów nie zdobył bezwzględnej większości głosów. Wyniki elit polis wskazywały powszechne przekonanie, że do drugiej tury wyborów przejdą lider opozycji i bloku „Nasza Ukraina” Wiktor Juszczenko i urzędujący premier Wiktor Janukowycz.

Opozycja oskarżyła władze o nadużycia i fałszerstwa. Na ulicach Lwowa i Kijowa gromadzili się zwolennicy Wiktora Juszczenzi. O oszustwach wyborczych mówili także kandydaci lewicy – socjalista Oleksander Moroz i komunista Petro Symonenko. Wśród największych nieprawidłowości wymieniali manipulacje spisami wyborców, a także gaśnięcie światła w lokalach obwodowych i terytorialnych komisjach wyborczych w obwodzie lwowskim. Po zakończonym głosowaniu władze zmobilizowały oddziały milicji, które otoczyły budynek Centralnej Komisji Wyborczej (CKW) w Kijowie w obawie przed zapowiadzianą przez sztab Juszczenzi a odwołaną w ostatniej chwili demonstracją. [1]

W czwartek 11 listopada polscy dziennikarze poinformowali opinie publiczną w kraju, że po podliczeniu głosów pierwszej tury wyborów prezydenckich wygrał lider „Naszej Ukrainy” Wiktor Juszczenko, uzyskując 39,87 % głosów, drugie miejsce zajął premier Wiktor Janukowycz, na którego oddało głosy 39,32 wyborców. [2] Żaden z kandydatów zatem nie otrzymał potrzebnych dla zwycięstwa 50 % głosów, co przewidywało konieczną drugą turę wyborów. Był to dobry znak dla sił demokratycznych na Ukrainie i w świecie. W prasie polskiej zapadało przekonanie, że władza już nie jest w sile „wybrać się sama”, że społeczeństwo coraz więcej ma do powiedzenia i samo chce decydować o tym, kto stanie na czele państwa. Zaangażowanie w życie polityczne oraz poczucie odpowiedzialności za swój kraj napawało nadzieją, iż społeczeństwo obywatelskie i demokracja stają się coraz bliższe Ukrainie. [3]

We wtorek 23 listopada Polacy dowiedzieli się z doniesień prasowych, że drugą turę wyborów prezydenckich na Ukrainie wygrał według oficjalnych danych premier Wiktor Janukowycz, które przez opozycję nie zaakceptowano. Opozycja wezwała do demonstracji, protestów i strajku powszechnego, domagając się unieważnienia głosowania tam, gdzie wyniki ewidentnie sfalszowano. Polską prasę z tego momentu zaczęła zalewać lawina artykułów, komentarzy, sprawozdań, dotyczących przebiegu wydarzeń na Ukrainie. Stawało się z każdą godziną i dniem zrozumiałym, że w ukraińskim społeczeństwie zaczyna się coś nareszcie dziać, że ono ocknęło się ze snu i zaczyna walkę na szeroką skalę z reżimem rządzącym o przestrzeganie reguł i wzorów demokracji.

Dziennikarze informowali opinię publiczną w Polsce, że „zdaniem wielu obserwatorów obecnych pod czas głosowania, wybory prezydenckie na krainie nie spełniły żadnych europejskich standardów. Naciski na wyborców, manipulacja kartami do głosowania – to powszechnie zauważone metody. Dochodziło nawet do tego, że w niektórych dzielnicach wyborczych frekwencja wynosiła ponad 100 %. Wieloletni korespondent gazety „Rzeczpospolita” na Ukrainie, dobrze znający miejscowe realia Piotr Kościński opisywał, na przykład, jak ogromna liczba osób wędrowała po Ukrainie z upoważnieniami do głosowania poza miejscem zamieszkania, próbując głosować po kilka razy w różnych miejscach. [4]

Z części lokali wyborczych było usunięto obserwatorów, których wcześniej próbowano przekupić drogim alkoholem lub innymi prezentami, by nie przyglądali się pracy komisji wyborczej. Na wszystkie tę uchybienia zwracali uwagę obserwatorzy OBWE, według których wybory nie odpowiadały standardom międzynarodowym. Jak informowali polscy dziennikarze, z wielu lokali wypraszano media, fotoreporterom próbowano konfiskować sprzęt. We Lwowie ktoś chciał zniszczyć urny, w Kijowie do urn wiano kwas. „To były sposoby nie spotykane w innych krajach. Oburzeni byli nawet rosyjscy obserwatorzy” – relacjonowała „Rzeczpospolita”. [5]

Od 23 listopada temat Ukrainy był głównym na łamach najbardziej opiniotwórczego codziennego wydania, jakim jest „Gazeta Wyborcza”. Jej dziennikarze tak opisywali na przykład kolejne wydarzenia z Ukrainy: „Pod czas wczorajszego wiecu na centralnym placu Kijowa Wiktor Juszczenko został obwołany ludowym prezydentem. Jego wybór poza Kijowem uznały też rady miejskie Lwowa i Iwano-Frankowska. „Zwyciężymy i kropka” – oświadczył Juszczenko. „Nie czas pracować,

czas bronić Ukrainy”, – stwierdziła szefowa opozycyjnego bloku BJT Julia Tymoszenko”. [6]

Wydarzenia związane z walką wokół wyborów prezydenta na Ukrainie coraz częściej nazywano odtąd jako pomarańczowa rewolucja. Polacy mogli dokładnie śledzić przebieg wydarzeń u swoich wschodnich sąsiadów, a do Kijowa z Polski wysyłano coraz więcej dziennikarzy i obserwatorów reprezentujących radio, prasę, telewizję, w tym nawet najbardziej popularnych i liczących się w polskich mediach, jak na przykład, Tomasza Lisa.

Przebieg wydarzeń rozwijał się dalej w zawrotnym tempie. Na wezwanie Wiktora Juszczenki do centrum Kijowa przybywały i to nie tylko ze stolicy tysiące ludzi z pomarańczowymi chorągiewkami i opaskami. Polska Agencja Prasowa podawała, że w ocenie W. Juszczenki sfałszowano 3,1 mln głosów. Pod siedzibą parlamentu, rządu i innych budynkach administracji państwowej w Kijowie gromadzili się ludzie – „dziesiątki, a potem nawet setki tysięcy zwolenników opozycji skandowało „Juszczenko – tak!”, „Janukowycz – mudak! (czyli – palant)”. [7] Stawało się coraz jaśniej, że wzrastająca fala rewolucyjna i niezadowolenie szerokich kręgów społeczeństwa ukraińskiego napawają liderów opozycji odwagą i zdecydowaniem. Wiktor Juszczenko w przemówieniu do 200 tysięcznego tłumu swoich zwolenników na Majdanie w Kijowie, który stał się głównym miejscem zbiórek pomarańczowego obozu, wezwał do ogólnonarodowego strajku politycznego, apelował też do rządów państw zachodnich o nieuznawanie oficjalnie ogłoszonych wyników ukraińskich wyborów prezydenckich. „Chcę wam dziś przysiąc, że moja walka z reżimem będzie jeszcze bardziej świadoma i jeszcze silniejsza” – deklarował na Majdanie Juszczenko. [8] Opozycja zapowiedziała blokady budynków państwowych, dróg tranzytowych, lotnisk, portów, strajki na uczelniach i w zakładach pracy.

Dziennikarze nie tylko informowali Polaków o przebiegu pomarańczowej rewolucji. Aby dać opinii publicznej szerszy obraz tych wydarzeń na bieżąco prosili o komentarze czołowych polskich polityków. Trzeba w tym miejscu dodać, że nie było w tym czasie żadnego ze liczących się działaczy polskiej sceny politycznej, któryby nie odniósł się jakoś do wydarzeń na Ukrainie. W większości przypadków, trzeba powiedzieć, podchodzili do nich bardzo zachowawczo i z dystansem. „Informacje, które dochodzą z Ukrainy, mogą świadczyć o tym, że akt wyborczy nie był rzetelny. Polska powinna znaleźć się wśród państw

zwracających uwagę na respektowanie zasad demokratycznych. Potrzebne jest podtrzymywanie kontaktów z ukraińską opozycją. Jeśli podejrzenia co do rzetelności wyborów się potwierdzą, potrzebny będzie duży dystans do władz ukraińskich” – zaznaczał jeden z czołowych liderów prawicowej partii „Prawo i Sprawiedliwość” (PiS) i obecny marszałek Sejmu Rzeczypospolitej Marek Jurek. [9] Natomiast Janusz Dobosz z Ligi Polskich Rodzin stwierdzał, że dotychczasowa polityka jednoznacznego popierania Juszczuki była błędem. Jego zdaniem, można było się spodziewać, że zwycięży Wiktor Jankowycz. „Trzeba było wiedzieć jakie są realia, – mówił polityk LPR. - Ukraina jest podzielona narodowościowo i cały jej wschód gdzie mieszkają Rosjanie jednoznacznie popierał Janukowycza. Ukraina jest naszym partnerem, naszym wschodnim sąsiadem, więc powinniśmy uznać wyniki wyborów. Chyba że będą ewidentne dowody na to, że zostały sfałszowane”. [10] Przedstawiciel Sojuszu Lewicy Demokratycznej prof. Tadeusz Świński niezmiennie twierdził natomiast, że bez względu na ostateczny wynik wyborów Polska powinna utrzymywać stosunki z Ukrainą, chociażby dlatego, że mamy z nią 500 km granicy. „Prawdziwym dylematem byłoby, gdyby doszło do masowych niepokojów na krainie, co stawiałoby nas w bardzo trudnym położeniu. Mam nadzieję, że do tego nie dojdzie” – komentował polityk. [11] Jeden z liderów Polskiego Stronnictwa Ludowego i wicemarszałek Sejmu Janusz Wojciechowski uprzedzał od jednostronnego angażowania się w sprawy ukraińskie, skoro za każdym z uczestników wyścigów prezydenckich stoją prawie po 50 % mieszkańców Ukrainy. [12]

Z analizy materiałów prasowych dotyczących ukraińskich wydarzeń końca 2004 r. jednoznacznie wynika, że polscy dziennikarze w swoich relacjach skupili się na działaniach opozycji: Można powiedzieć, że jednoznacznie prawie opowiedzieli się po stronie obozu pomarańczowych oraz popierali ich ruch. Rzadko natomiast relacjonowali o sprawach i pozycji obozu premiera Janukowycza (biało-niebieskich). Nawet jeżeli i pojawiały się doniesienia na ich temat, to najwyraźniej był opisywany w negatywnym planie. W zasadzie trudno się dziwić takiemu postępowaniu polskich dziennikarzy, bo, jak tego i nie ukrywali, ich sympatie znajdowały się po stronie tej części narodu ukraińskiego, która walczyła o demokrację i sprawiedliwe wybory.

Szczególnie wiele miejsca w polskiej prasie było poświęcono posiedzeniu ukraińskiego parlamentu, pod czas którego opozycja ogłosiła wyniki własnego podliczania głosów. Jak wiadomo, wtedy było zadeklarowano, że mimo masowych fałszerstw wybory prezydenckie i tak

wygrał Juszczenko przewagą jednego procenta. Deputowani z obozu „Nasza Ukraina”, a prorożimowi deputowani byli nieobecni, wymagali natychmiastowego zaprzysiężenia Wiktora Juszczenki jako prezydenta. Przysięga została złożona przy wyłączonych mikrofonach i po zamknięciu sesji Rady Najwyższej. Choć formalnie ta procedura jest nieważna, czytamy w „Gazecie Wyborczej”, ale ona „pokazuje jak ostro opozycja jest gotowa walczyć o ogłoszenie prawdziwych wyników wyborów”. [13] Ta zaciętość opozycji przejawiała się także i w tym, że zwolennicy Juszczenki z pomarańczowymi kokardami otoczyli wszystkie najważniejsze rządowi budynki w Kijowie, blokując w ten sposób urzędy.

Ale najważniejszym miejscem pomarańczowej rewolucji był Majdan – Plac Niepodległości i pobliska część Kreszczatik, gdzie powstało całe miasteczko z namiotami, stoiskami i gdzie kłębiły się ludzie dzień i noc, dając wyrazy swojej niezgody z oficjalnymi wynikami wyborów prezydenckich. Do Kijowa przybywali zwolennicy Juszczenki z całej Ukrainy, nimi opiekowali się mieszkańcy stolicy poprzez zaoferowania noclegów, wyżywienia, transportu, opieki zdrowotnej. Ludzie tulili się z zimna na kilkustopniowym mrozie, nocując w namiotach, ale nie rezygnowali z pokojowej walki o sprawiedliwość w swoim kraju. Jeden z protestujących na majdanie mówił do polskiego dziennikarza: „Fakt, pogoda na rewolucję nie jest najlepsza, ale przecież nie oddamy kraj bandytom”. [14] Tysiące Ukraińców każdego dnia przemierzało ulice Kijowa na znak swojego sprzeciwu wobec zaistniałej sytuacji w kraju.

Tymczasem do Polski codziennie napływały nowe informacje na temat fałszerstw dokonanych pod czas wyborów. Dziennikarze ponownie prosili o kolejne komentarze polskich polityków. Jak się okazało jednoznacznie potępiali oni sposób przeprowadzania wyborów na Ukrainie. O tych fałszerstwach i manipulacjach rozmawiano we wszystkich najważniejszych instytucjach w państwie. Prezydent RP Aleksander Kwaśniewski przypominał, że wybory miały być egzaminem dla ukraińskiej demokracji. Wyniki tego egzaminu miały określić wiarygodność krajiny w oczach partnerów z Zachodu. „Niestety nie możemy uznać go za satysfakcjonujący”, – oświadczył polski prezydent. A. Kwaśniewski zaapelował do Leonia Kuczmy, z którym m.in. od dawno łączyła bliska przyjaźń, by podjął dialog z Wiktorem Juszczenką i próbował rozstrzygnąć zaszłą sytuację kryzysową w swoim państwie, a nie zajmował bierną pozycję. On mówił: „Zwracam się do człowieka, którego cenilem, aby podjął się tego wysiłku. Role mediatora mogłaby objąć Rada Europy, której obecnie przewodniczy Polska”. [15]

Wkrótce Kwaśniewski złożył kolejne oświadczenie, w którym po raz pierwszy sformułował publicznie zarys „programu negocjacyjnego”, mówca m.in.: „Oczekujemy, że wyniki wyborcze zostaną w sposób zgodny z prawdą przejrzane i zgodnie z obowiązującymi procedurami zweryfikowane tak, abyśmy mogli powiedzieć, iż oto mamy prawdziwe wyniki wyborów na Ukrainie. Po drugie, oczekujemy, że wszystkie strony konfliktu ukraińskiego zrezygnują z metod siłowych. Takie gwarancje wielokrotnie uzyskałem od prezydenta Kuczmy. W podobnym duchu wypowiadał się Juszczenko”. [16]

Uwagze polskich dziennikarzy nie umknął fakt protestu części ich ukraińskich kolegów po fachu, zrzeszonych w Niezależnym Związku Dziennikarzy. Zaapelowali oni do wszystkich pracowników mediów o przestrzeganie zasad rzetelności i obiektywizmu. Kilka redaktorów prorządowych gazet i stacji telewizyjnych nie wytrzymało presji politycznej i zrezygnowało z pracy, a ich podwładni dziennikarze wyraźnie nie chcieli iść wbrew sumieniu i etyce zawodowej. Polscy dziennikarze ze zrozumieniem i szacunkiem przyjmowali podobne postawy i z sympatią pisali o nich. [17]

W miarę rozwoju sytuacji na Ukrainie można było zauważyć coraz większe zaangażowanie się polskich parlamentarzystów w mediacje pomiędzy skłóconymi stronami ukraińskiej sceny politycznej. Tak, 24 listopada polski Sejm apelował do Rady Najwyższej Ukrainy następującymi słowami: „Zróbcie wszystko co w waszej mocy, aby prawda, wolność i demokracja zwyciężyły”. Polski parlament przyjął tego dnia uchwał w sprawie wyborów na Ukrainie. Napisano w niej: „Wystąpiły liczne nieprawidłowości i dopuszczono się wielu fałszerstw. Apelujemy do Rady Najwyższej, aby ostateczny wynik głosowania odzwierciedlił wolę Ukraińców. Patrzą na was miliony Ukraińców i cały wolny, demokratyczny świat”. [18] Ukraińska opozycja szukała poparcia wśród polskich polityków. Wiktor Juszczenko zaprosił do Kijowa legendę polskiej „Solidarności” i pierwszego prezydenta wolnej Polski Lecha Wałęsę dla wzmocnienia i natchnienia opozycji. „Nie mogę rzucać kamieniami, ale mogę służyć radą im mediacją” – napisał w odpowiedzi Wałęsa. [19]

Gdy 25 listopada laureat Pokojowej Nagrody Nobla pojawił się na Majdanie spotkał się z serdecznym powitaniem setek tysięcy demonstrantów. Wałęsa, jak donosiła polska prasa, przemówił do nich następującymi słowami: „Całe życie walczyłem o podobne ideały. Sytuacja była równie trudna, a może i trudniejsza. Dlatego kiedy widzę

wasz entuzjazm, wasz zapał, wierzę, że doprowadzi on was do zwycięstwa". [20] W trakcie pobytu u wschodnich sąsiadów zapalczywy i nader choleryczny, jak wiadomo, L. Wałęsa starał się postępować w sposób bardzo dyplomatyczny i ostrożny, na co bez wątpienia odbiła się kilkuletnia prezydentura. Prowadził spotkanie i rozmowy nie tylko z W. Juszczenką, ale i z jego rywalem W. Janukowyczem. Ten ostatni miał wprost powiedzieć, że dla niego wynik wyborów jest przesądzony i dodał: „Nie można łamać prawa tylko dlatego, że życzę sobie tego opozycja. Możemy rozmawiać tylko o kształcie koalicyjnego gabinetu”. Wałęsa nie ukrywał swego rozczarowania taką pozycją i nastawieniem Janukowycza. Polskim dziennikarzom wprost wypowiadał zaniepokojenia, że władza może użyć prowokacji, a w społeczeństwie ukraińskim dojdzie jeszcze głębszej konfrontacji. [21] Nie mylił co do ostatniego przynajmniej, ponieważ niedługo po tym do Kijowa zaczęły przyjeżdżać ogromne grupy górników i przedstawicieli z Doniecka i wschodnich obwodów (tzn. „niebiesko-biali”), popierające Janukowycza.

Kolejnym wydarzeniem, które zostało szeroko opisane w polskiej prasie, była decyzja ukraińskiego Sądu Najwyższego zakazująca publikacji wyników wyborów do czasu rozpatrzenia skargi złożonej przez sztab W. Juszczunki. Organ parlamentu gazeta „Holos Ukrainy” podporządkowała się orzeczeniu sądu, a organ władz wykonawczych „Urządowyj Kurier” rozpoczął druk, ale deputowani opozycji wstrzymali jego kolportaż.

Polska prasa na przełomie listopada-grudnia sygnalizowało o zmianie sytuacji na lepsze. Związano to było z wzmożonej działalności medialnej 5 Kanału telewizji, dopuszczeniem do państwowych mediów Juszczunki i jego zwolenników, a także relacje w nich z Placu Niepodległości. Parlament przegłosował uchwałę stwierdzającą, że druga tura wyborów prezydenckich nie odzwierciedliła woli wyborców i wyraził wotum nieufności do CKW. Za przyjęciem uchwały opowiedziało się 307 deputowanych spośród 450 osobowego parlamentu. Aby podkreślić znaczenie tego wydarzenia dla narodu ukraińskiego dziennikarka „Polityki” pisała: „Półmilionowy tłum z zapartym tchem oglądał obrady na wielkich telebimach. Ludzie czuli się, że ważą się losy rewolucji, ale nawet na chwilę nie dopuszczali myśli, że mogą przegrać. Tego dnia już od rana skandowali głośniejsz niż zwykle: Razom nas bogato (dużo) i nas nie pokonaty! Ju-szczen-ko! Ju-szczen-ko! Jakby okrzykami chcieli zagłuszyć obawy, że okrążył stół, przy którym zasiedli przymuszeni przez międzynarodowych negocjatorów Wiktor Juszczenko, Wiktor Jjanukowycz i Leonid Kuczma, przeforsuje kompromis, sprzeda

rewolucję. „Siadając do pokera z oszustami, trzeba się spodziewać, że będą mataczyć”, – przekonywał jeden z demonstrantów. Słowo kompromis brzmiało jak klęska. Napięcie rosło, bo opozycja nie ma w parlamencie większości. Ale duch rewolucji najwyraźniej przeniósł się także do parlamentu”. [22]

W przeprowadzeniu ukraińskiego okrągłego stołu decydującą rolę odegrali prezydenci Polski i Litwy Aleksander Kwaśniewski i Valdas Adamkus. „Gazeta Wyborcza” 27 listopada donosiła: „Po pięciu dniach protestu, który sparaliżował prawie cały kraj, wczoraj władza i opozycja zasiadły do okrągłego stołu. Stało się tak m.in. dzięki mediacji Polski” [23] Odtąd polska prasa skrupulatnie śledziła przebieg negocjacji, w których oprócz prezydentów Polski, Litwy udział wzięli Javier Solana – koordynator polityki zagranicznej unii Europejskiej, a także Jan Kubisz – sekretarz generalny OBWE, Borys Gryzłow – przewodniczący Dumy Federacji Rosyjskiej. Z ukraińskiej strony zasiedli ustępujący prezydent Leonid Kuczma, Wiktor Janukowycz, Wiktor Juszczenko i przewodniczący Rady Najwyższej Wołodymyr Łytwyn. Obradujący przyjęli deklarację stwierdzającą, że obie strony konfliktu są przeciwne użyciu siły i rozlewowi krwi oraz że postanowiły przystąpić do rozmów na temat rozwiązania powyborczego kryzysu.

Tymczasem kryzys zaostrzał się, a premier Janukowycz wziął udział w głośnym wtedy zjeździe przedstawicieli wschodnich i południowych obwodów Ukrainy w Siewierodonecku, gdzie mówiono o podziale państwa. Delegaci, którzy wyraźnie solidaryzowali się z premierem skrytykowali „antypaństwowe i antynarodowe działania tak zwanej „opozycji”, prowadzącej do podziału terytorialnego i katastrofy”. [24] Gubernatorzy Doniecka i Charkowa domagali się autonomii i obrony przed nacjonalistami z Zachodu. Zjazd ostrzegał, że jeśli Janukowycz nie zostanie uznany za prezydenta, to wschodnie i południowe obwody przestaną płacić podatki do budżetu centralnego.

Po wydarzeniach w Siewierodonecku jednemu z dziennikarzy „Gazety Wyborczej” udało się porozmawiać z dwoma mężczyznami, którzy na Majdanie trzymali transparent, na którym widniał napis: „Donieck z Juszczenką”. Wadim Miroszniczenko i Witali Tarasow, drobni przedsiębiorcy z Doniecka, opowiadali, że w ich okręgu wyniki wyborów zostały sfalszowane, lider opozycji otrzymał 25 % poparcia, a nie 5 % jak podano oficjalnie. Wadim był mężem zaufania Juszczenki i uważnie śledził do końca przebieg głosowania. „To co oni mówią o autonomii, – odznaczył, – to hucpa. Jeśli chcą secesji czy przyłączenia do Rosji, będą

musieli zrobić referendum. A naród, nawet u nas, tego nie przegłosuje. Prawie wszyscy czują się Ukraińcami”. Skarżyli się też, że do Doniecka nie docierają prawdziwe informacje o tym, co dzieje się w Kijowie, o Juszczenko: „Ludzie u nas nie wiedzą, co się w kraju dzieje. Myślą, że Juszczenko to faszysta, a na ulice Kijowa wyszły agresywne warchoły – bo tak im wciska miejscowa telewizja”. [25]

Dzięki codziennym doniesieniom z Ukrainy, Polacy zaczęli coraz bardziej solidaryzować się z pomarańczową rewolucją. Organizowane były wiece, koncerty i zbiórki pieniędzy, namiotów i żywności, o czym dokładnie opisywano w prasie, relacjonowano w radio i telewizji. Pod ambasadą FR w Warszawie Niezależne Zrzeszenie Studentów zorganizowało protest. Demonstracje poparcia dla Wiktora Juszczenki i ukraińskiej opozycji odbywały się przez cały weekend w każdym większym polskim mieście. Na ulicach roіło się od pomarańczowych wstążek, balonów, transparentów. „Ukraina bez Putina! Polska i Ukraina! Europa! Juszczenko!” – skandowali ich uczestnicy. Odbył się też koncert „Solidarni z Ukrainą: Kijów-Warszawa - wspólna sprawa”. [26]

Młodzi ludzie z Polski zaczęli masowo przyjeżdżać do Kijowa, aby wesprzeć swoim udziałem protest sił opozycyjnych i demokracji. Byli spontanicznie witani i pozdrawiani okrzykami „Polszcza! Polszcza!”. „Przyjechaliśmy do Kijowa w czwartek i prosto z dworca poszliśmy na Plac Niepodległości z biało-czerwonymi flagami. Ludzie klaskali i rozstępowali się na nasz widok, niektóre kobiety płakały, witano nas entuzjastycznie. Nie zapomnę tego do końca życia”, – opowiadał Tomek, student chemii z Krakowa. [27]

W prasie polskiej pojawiła się informacja o tym, że Moskwa oskarżyła Zachód o manipulowanie ukraińską opinią publiczną. Spekulowano nawet na temat rzekomej propozycji wsparcia ukraińskiemu rządowi, gdyby zdecydował się na siłowe rozwiązanie konfliktu. Doradca prezydenta FR Siergiej Jastrzebskij mówił o „pewnych siłach na Zachodzie”, które sprawdzają „wytrzymałość byłych terenów ZRR na środki anarchii publicznej”. Zdaniem doradcy to bardzo niebezpieczne działania, podobnie działo się w Polsce 1980 r., w Serbii w 2000 r., gdy obalano Miłoszewicza, i w Gruzji pod czas „rewolucji róż”. „Wszędzie widać te same charakterystyczne znaki, te same metody. Pojawiają się te same marionetki, podobne scenariusze, – powiedział Jastrzebskij. [28] Dziennikarz Polskiej Agencji Prasowej zwrócił uwagę na to, że w Moskwie podkreśla się fakt, iż kryzys na Ukrainie podzielił świat na pół -

USA i UE popierają protesty opozycji, a za Janukowyczem stoi Rosja, Chiny oraz kilka prorosyjskich byłych republik sowieckich.

Jako ostatnia deskę ratunku w prasie warszawskiej odebrano powtórna wizytę do Kijowa na rozmowy pojednawcze Solany i Kwaśniewskiego 1 grudnia 2004 r., po tym jak obóz rządowy nie zechciał realizować poprzednich ustaleń. Nie zgadzano się na powtórne wybory i wysuwano warunek przeprowadzenia reformy politycznej, rezultatem której było ograniczenie pełnomocnictw władzy prezydenta na rzecz parlamentu i premiera. Polscy dziennikarze dowiedzieli się, że część otoczenia prezydenta Kuczmy, jak i on sam, gotowa była poświęcić Janukowycza dla ratowania własnej przyszłości poprzez odciążenia powtórnych wyborów z półrocznym opóźnieniem. [29] W zaszłej sytuacji decydujące znaczenie miało orzeczenie Sądu Najwyższego Ukrainy od 3 grudnia, w którym unieważniono wyniki drugiej tury jako niewiarygodne i postanowiono przeprowadzenia powtórnych w terminie trzech tygodni. „Wulkan radości. Tylko tak można określić to, co działo się w Kijowie przed ukraińskim Sądem Najwyższym, gdy ten nakazał powtórkę drugiej tury wyborów. Wolności nie powstrzymacie! Juszczenko! Zwycięstwo! - krzyczał pomarańczowy tłum. Ludzie rzucali się sobie w objęcia, całowali się. Niektórzy mieli łzy w oczach”, - pisała w te dni „Gazeta Wyborcza”. [30]

Decyzja sądu najwyższego spotkała się z radością w Polsce. Prezydent Aleksander Kwaśniewski zwołał konferencję prasową dwie godziny po ogłoszeniu werdyktu. Do dziennikarzy w Pałacu Prezydenckim wyszedł wyrażnie szczęśliwy, z uśmiechem powiedział: „Ogromnie jestem rad, że sąd najwyższy Ukrainy podjął decyzję, które są zgodne z odczuciami na Ukrainie i dają szansę szybkiego rozwiązania kryzysu. Nie ulega wątpliwości, że wybory na Ukrainie były sfałszowane”. [31] Jednak do zażegnania kryzysu było jeszcze daleko. 7 grudnia prezydent Polski wziął udział w trzecim ukraińskim „okrągłym stole”. Było uzgodniono zmianę w ordynacji wyborczej i składu CKW oraz zmiany w ustrój Ukrainy z prezydencko-parlamentarnego w parlamentarno-prezydencki. [32]

Prawdziwym wstrząsem polskiej opinii publicznej okazały się doniesienia masmedia o zatruciu Wiktora Juszczenki dioksynami. „Należą one do najsilniej działających trucizn poznanych przez człowieka, są rakotwórcze, naruszają strukturę kodu genetycznego” – informowała polska prasa. [33] Wiedeńscy lekarze, u których leczył się lider ukraińskiej opozycji, zapewniali dziennikarzy, że stan jego się poprawia, ale całkowite oczyszczenie z dioksyn nastąpi po kilku tylko latach.

Wynik ostatecznych wyborów 26 grudnia 2004 r. przyniósł przewidywane zwycięstwo dla Wiktora Juszczenki, za którego głosowało 15 mln wyborców (za jego rywala niemal 13 mln). W prasie polskiej równoległe z zadowoleniem od skutków wyborów nie brakowało głosów realistycznie oceniających rzeczywistość i przyszłość Ukrainy. Czołowy polityk Platformy Obywatelskiej Bronisław Komorowski zaznaczał: „Wynik wyborów zmienia dużo, ale nie wszystko. Problemem pozostaje uzależnienie Ukrainy od energii rosyjskiej, a także głęboki podział Ukrainy na wschodnią i zachodnią. Rosja będzie to eksploatowała i traktowała jako wygodny instrument nacisku na Ukrainę spodziewam się, że w związku z tym Juszczenko rozpocznie fazę zbliżania stosunków z Rosją. Jednocześnie będzie realizowana polityka przygotowań do głębszej integracji z Zachodem. Jest tu wielka przestrzeń do działalności Polski, przede wszystkim w sprawach Unii Europejskiej i NATO”. [34]

To było także zadanie dla Polski. Wcześniejsza krytyka Putina pod adresem prezydenta Kwaśniewskiego dowodziła, że wybrana przez Polskę strategia działania była słuszną i skuteczną. Teraz należało jeszcze przekonać Zachód, że w batalii o europejską przyszłość Ukrainy pokonano zaledwie pierwszy etap i wszystko, co najważniejsze, jeszcze przed nami. Francuski dziennik „Le Monde” o roli Polski w walce o demokratyczną Ukrainę napisał: „Polska dyplomacja wychodzi z ukraińskiego kryzysu wzmocniona. Mocno się zaangażowała w jego rozwiązanie mimo ryzyka, że wywoła w ten sposób gniew wielkiego rosyjskiego sąsiada, a waleczną proukraińską postawą irytację Brukseli”. [35] Dodał również, że po części dzięki działaniom Polski Ukraina wysłała swoje wojska do Iraku, kładąc w ten sposób kres izolacji na scenie międzynarodowej. Według gazety Polska marzy przede wszystkim o tym, żeby pewnego dnia Ukraina weszła do Unii Europejskiej. Przy okazji Rosja odsunęłaby się jeszcze bardziej na wschód, co jest szczególnie ważne, gdy Władimir Putin coraz bardziej odwołuje się do rosyjskiego imperializmu.

23 stycznia 2005 r. uwaga nie tylko Ukraińców, ale Polaków była skierowana na Kijów, gdzie ostatecznie zatriumfowała pomarańczowa rewolucja. Nowy prezydent Wiktor Juszczenko został zaprzysiężony. W sali parlamentu oprócz gości zagranicznych z 64 krajów udział wzięli Aleksander Kwaśniewski oraz sekretarz stanu USA Colin Powell. Na Majdanie nowy prezydent Ukrainy zwrócił się do uczestników pomarańczowej rewolucji, aby rozechodzili do domu, ponieważ rewolucja zakończyła się ich zwycięstwem. Określając główne cele swojej prezydentury zapewniał ostateczne zerwanie z przeszłością sowiecką,

budowę normalnego nowoczesnego państwa europejskiego, którego obywatele będą żyć godnie, bezpiecznie i dostatnio. „Będziemy pierwsi i najlepsi. Ukraina ma potencjał, który najwyższy czas wykorzystać” – mówił Juszczenko. [36] Dziennikarze polscy podkreślali, że dzień zaprzysiężenia Juszczenki i kilka go poprzedzających były wielkim świętem. Z Kreszczatik namioty usunęły, ale demonstranci zostali w namiotach na ulicy Bankowej niedaleko siedziby prezydenta. Dopiero po zaprzysiężeniu zaczęli powoli rozjeżdżać się do dom. „Ciężko będzie przystosować się do normalnego życia. Przez ostatnie trzy miesiące miałem cel. Cóż trzeba będzie wziąć się do pracy” – mówił dziennikarzom „Gazety wyborczej Jurij z Tarnopola, który protestował w Kijowie od początku rewolucji. [37]

3.

Euforia, tak można scharakteryzować było stan, który panował na Ukrainie wśród zwolenników W. Juszczenki, zamieniał się stopniowo w rozczarowanie. Społeczeństwo słusznie liczyło na to, że zgodnie z przedwyborczymi obietnicami ich wybrańca zmieni na leprze cały kraj. Zerwanie z korupcją, która jak złośliwy nowotwór ogarnęła tkankę całego organizmu społecznego, zainteresowanie przez państwo życiem zwykłego człowieka, zwiększenie miejsc pracy i podniesienie stopy życiowej, zbliżenie Ukrainy do Zachodu i integrację z UE i NATO zostawały bez pokrycia. [38] Mnożące się podziały, rywalizacja wśród uczestników pomarańczowej koalicji doprowadziło do jej upadku i powrotu do władzy ich przeciwników, o czym także zdecydowały wybory parlamentarne w 2006 r.

Polscy dziennikarze bardzo dopingowali obóz Wiktora Juszczenki w walce o wolne wybory i ustroj demokratyczny. Dzięki ich publikacją sytuacją na Ukrainie zainteresowało się polskie społeczeństwo. Polacy, jak nikt inny z-za granicy, udzielili Ukraińcom swego poparcia, tak przecież ważnego w zaznaczonym czasie. Pomarańczowa rewolucja najwyraźniej przyciągnęła opinię publiczną Polski i krajów zachodnich. To z tego czasu faktycznie Ukraina na stałe jest pod obserwacją mediów światowych, działaczy politycznych. Należy stwierdzić, że wsparcie Polski i Polaków rewolucji pomarańczowej w dużej mierze przyczyniło się do złagodzenia wzajemnych wizerunków pomiędzy sąsiednimi narodami, zaniku różnego rodzaju fobii i niechęci. Wszystko to bez wątpienia posłuży na dobre przyszłym pokoleniom Polaków i Ukraińców.

Przypisy

1. K.Kacewicz, Ekran wolności, „Newsweek” 2004, nr 51, s. 56.
2. J.Urbanowicz, Ukraina - będzie druga tura wyborów, „Rzeczpospolita” 2004, nr 265, s. A9.
3. P.Kuspyś, Dramatyczny wybór, „Stosunki Międzynarodowe” 2004, nr 16, s. 7.
4. P.Kościński, Kwas w urnie, „Rzeczpospolita” 2004, nr 274, s. A9.
5. Tamże.
6. W.Radziwinowicz, M.Wojciechowski, Pierwsza noc jest dla nas, „Gazeta Wyborcza” 2004, nr 274, s. 3.
7. Tamże.
8. Tamże.
9. „Rzeczpospolita” 2004, nr 274, s. A8.
10. Tamże.
11. Tamże.
12. P.Reszka, Kijowska rewolucja, „Rzeczpospolita” 2004, nr 275, s. A4.
13. W.Radziwinowicz, M.Wojciechowski, To już rewolucja, „Gazeta Wyborcza” 2004, nr 275, s. 1.
14. P.Reszka, Kijowska rewolucja, „Rzeczpospolita” 2004, nr 275, s. A4.
15. P.Kościński, Jak pomóc sąsiadom, „Rzeczpospolita” 2004, nr 275, s. A4.
16. Tamże.
17. T.Serwetnyk, Media odmawiają posłuszeństwa, „Rzeczpospolita” 2004, nr 275, s. A5.
18. Polska coraz bardziej aktywna, „Rzeczpospolita” 2004, nr 275, s. A5.
19. P.Adamowicz, Wałęsa gotów podjąć się mediacji, „Rzeczpospolita” 2004, nr 275, s. A5.
20. P.Adamowicz, P.Reszka, Solidarność z Ukrainą, „Rzeczpospolita” 2004, nr 277, s. A1.
21. Tamże.
22. J.Wilczak, Nas nie podołaty, „Polityka” 2004, nr 49, s. 27.
23. M.Wojciechowski, M.Bosacki, Ukraina przy stole, „Gazeta Wyborcza” 2004, nr 278, s. 1.
24. T.Serwetnyk, P.Reszka, Próba podziału, „Rzeczpospolita” 2004, nr 279, s. A10.
25. M.Bosacki, Autonomia to hucpa, „Gazeta Wyborcza” 2004, nr 279, s. 10.
26. A.Meller, Polacy solidarni z Ukrainą, „Rzeczpospolita” 2004, nr 278, s. A4.
27. M.Wojciechowski, Polacy na placu Niepodległości, „Gazeta Wyborcza” 2004, nr 280, s. 9.
28. J.Urbanowicz, Ukraina contra Jużkraina, „Wprost” 2004, nr 53, s. 32.
29. M.Wojciechowski, Jak powtórzyć wybory, „Gazeta Wyborcza” 2004, nr 282, s. 8.
30. M.Wojciechowski, Niech żyje sąd, „Gazeta Wyborcza” 2004, nr 284, s. 2.
31. P.Wroński, Kwaśniewski: Rosja i Ukraina muszą współpracować, „Gazeta Wyborcza” 2004, nr 284, s. 2; W.Radziwinowicz, To porażka Kremla, tamże; T.Bielecki, M.Wojciechowski, Putin się gniewa, tamże, nr 286, s. 1.
32. J.Wilczak, Pomarańczowe tango, „Polityka” 2004, nr 52, s. 56.

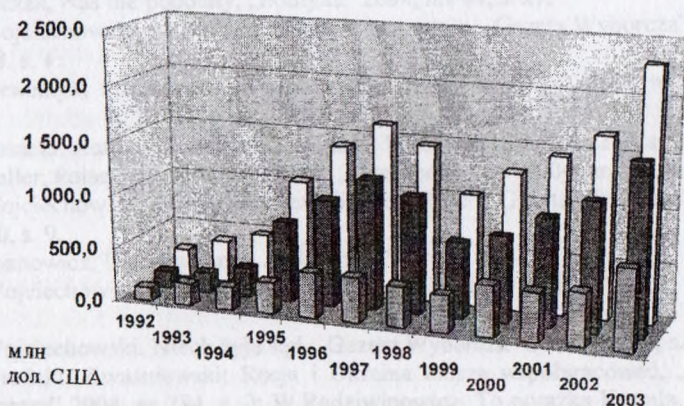
33. A.Niewiadomski, Zupa z dioksynami, „Rzeczpospolita” 2004, nr 291, s. A8; G.Sadowski, Prezydent-elekt Juszczenko, „Wprost” 2005, nr 2, s. 7.
34. Polscy politycy o ukraińskich wyborach, „Rzeczpospolita” 2004, nr 305, s. A5.
35. Dookoła Ukrainy, „Rzeczpospolita” 2004, nr 302, s. A3.
36. Przysięga Juszczenki, „Gazeta Wyborcza” 2005, nr 18, s. 10.
37. M.Wojciechowski, Juszczenko odnowiciel, „Gazeta Wyborcza” 2005, nr 19, s.12;F.Gańczak, Przeciwnicy pomarańczowych odchodzą, „Newsweek” 2005, nr 1, s. 43.
38. G.Sadowski, Rozłam w ekipie Juszczenki, „Wprost” 2005, nr 17, s. 56.

Богдан Андрушків, Ярослав Бакушевич ДОРОГА ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: УКРАЇНА ТА ПОЛЬЩА

Тернопільський інститут соціальних та інформаційних технологій

Проаналізовано статистичні дані українсько-польських економічних відносин у період з 1992 по 2003 рр. за даними польських джерел. Наведено порівняльну характеристику експорту та імпорту України за різними групами товарів.

В умовах суспільно-політичних змін, що відбуваються в нашій державі, особливої актуальності набуває тема налагодження зовнішньоекономічних відносин. Серед країн-сусідів у цьому процесі особливе місце займає Польща, яка була і залишається найважливішим торговельним партнером України серед нових держав-членів ЄС. Зовнішньоторговельний обіг товарів та послуг між Україною і Польщею у 2003 р., за даними торгово-економічного відділу Посольства Республіки Польща в Україні (<http://users.adamant.net/>), склав 2305,8 млн дол. США, що на 37,9 % більше ніж у 2002 р. При цьому темпи зростання експорту та імпорту становлять – 32,3 та 51,5 % відповідно [2]. Достатньо високими залишаються темпи зростання двосторонньої торгівлі в поточному році. Динаміку росту зовнішньоторговельного обігу товарів та послуг відображено у графіку (мал. 1).



Мал. 1. Динаміка росту зовнішньоторговельного обігу товарів та послуг між Україною і Польщею.

Перший ряд графіку відображає зміни експорту товарів і послуг, другий – імпорту, третій – загальні обсяги зовнішньоторговельного обігу у млн дол. США за період з 1992 по 2003 р.

З графіка видно, що в українсько-польських економічних відносинах з 1992 р. спостерігається постійний ріст, крім 1997-1999 рр., що було викликано кризою в Росії та Україні. Крім цього, можна зробити деякі висновки щодо ефективності керівництва того чи іншого Українського Уряду, якщо графік зовнішньоторговельного обігу накласти на період зміни Уряду.

Чисельні дані українсько-польського зовнішньоторговельного обігу та динаміка його росту характеризуються наступними показниками (табл. 1).

Таблиця 1

Українсько-польський зовнішньоторговельний обіг

Рік	Імпорт України		Експорт України		Зовнішньоторговельний обіг Україна – Польща	
	млн дол. США	Динаміка	млн дол. США	Динаміка	млн дол. США	Динаміка
1992	161,6	100,0	123,8	100,0	275,4	100,0
1993	187,5	116,0	201,1	162,4	388,6	141,1
1994	280,4	149,5	204,9	101,9	485,3	124,9
1995	742,6	264,8	290,8	141,9	1 033,4	212,9
1996	977,8	131,6	418,5	144,3	1 396,3	135,2
1997	1 206,8	123,4	415,5	99,3	1 622,3	116,2
1998	1 086,4	90,0	377,2	90,8	1 463,6	90,2
1999	703,1	65,7	338,5	89,8	1 041,6	71,2
2000	798,2	113,5	475,4	140,4	1 273,6	122,3
2001	1 002,7	125,6	449,3	94,5	1 452,0	114,0
2002	1 180,5	117,7	491,6	109,4	1 672,1	115,2
2003	1 561,2	132,3	744,6	151,5	2 305,8	137,9

З таблиці 1 видно, що ріст імпорту та експорту характерний для 1994-1996 рр. та 2002-2003 рр. У 2003 р. значно зросла динаміка експорту, хоча загалом сальдо залишається від'ємним. Очевидно також, що динаміка експорту в Польщу є досить нестійкою і змінюється кожного року залежно від різних факторів у межах від 162,4 до 89,8 %. Різке коливання показників зовнішньоторговельного обігу передусім залежить від спрямованості вектора розвитку економіки України та Польщі, і відповідної підтримки держав, як в економічній, так і в правовій площині.

За даними Посольства України, Україна була для Польщі у 2003 р. дев'ятим партнером у польському експорті (2,93 %) і двадцять другим – в імпорті (1,1 %). Що стосується України, то Польща була для України сьомим партнером в експорті (3,3 %) і четвертим – в імпорті (3,5 %).

Таким чином, можна зробити висновок про те, що за узагальненими показниками економічне співробітництво у 2003 р. порівняно з попередніми роками зростає і має перспективу подальшого розвитку.

Макроекономічні показники імпорту – експорту України та Польщі за видами виробів у період з 1999 по 2003 р. та в першому півріччі 2004 р. можна проаналізувати, користуючись наступними даними (табл. 2, 3).

Таблиця 2

Імпорт України (млн дол. США)

Група товарів	Роки					
	1999	2000	2001	2002	2003	2004 (I півріччя)
Товари сільського господарства та продукти споживання	135,8	123,1	141,9	122,7	160,7	86,8
Мінеральні продукти	23,4	50,9	47,1	32,7	44	4
Вироби хімічної промисловості	165,6	167,6	205,2	261,1	317,2	164,7
Вироби легкої промисловості	84,2	113,2	128,6	144,9	151,1	72,7
Дерево, папір і текстильна промисловість	66,1	63,5	93,6	122,8	146,8	73,7
Вироби з каменя, гіпсу, цементу	15,6	19,5	32,1	41,5	59,1	36
Металообробна промисловість	49,9	67,3	101,5	117,3	160,3	102,1
Вироби електромашинобудування	84,6	122	185	259	441,8	268,8
Меблі і освітлювальна техніка	75,8	70,2	66,9	76,5	78,9	34,9
Решта виробів	0,4	0,8	0,6	1,9	1,2	1,1
Разом	701,4	798,1	1002,5	1180,4	1561,1	844,8

Таблиця 3

Експорт України (млн дол. США)

Група товарів	Роки					2004 (I півріччя)
	1999	2000	2001	2002	2003	
Товари сільського господарства та продукти споживання	11,8	21,7	36,6	35,7	41,9	29,4
Мінеральні продукти	197,7	261,4	184,3	221,8	389,4	223,6
Вироби хімічної промисловості	29,7	33,8	77,9	82,4	91,8	63,9
Вироби легкої промисловості	5	7,8	11,8	10,7	12,8	17,5
Дерево, папір і текстильна промисловість	13,3	16,5	22,4	25,7	29,1	10,7
Вироби з каменя, гіпсу, цементу	1,2	2	3,5	2,3	0,9	0,3
Металообробна промисловість	67,8	96,9	98,2	93,2	154,7	112,5
Вироби електромашинобудування	9,9	11,2	12,7	16,1	22	14,2
Меблі і освітлювальна техніка	1,4	1,2	1,8	1,6	1,6	1,1
Решта виробів	0,9	0,8	0,1	2	0,3	0
Разом	338,7	453,3	449,3	491,5	744,5	473,2

У 2003 р. в економіці України найбільший обсяг імпорту з Польщі склали вироби машинобудування та хімічної промисловості – 48,6 %, а в експорті – мінеральні продукти та металообробна промисловість, що склало 73,1 % від загального експорту в Польщу. В імпорті України 2003 р. порівняно з 2000 роком ріст становив за групами товарів:

- товари сільського господарства та продукти споживання – збільшення на 30 %;
- мінеральні продукти – зменшення на 15 %;
- вироби хімічної промисловості – збільшення на 90 %;
- вироби легкої промисловості – збільшення на 33 %;
- текстильна промисловість, дерево, папір – збільшення в 2,31 разу;
- вироби з гіпсу, цементу і каменя – збільшення в 3,03 разу;

- металообробна промисловість – збільшення в 2,38 разу;
- вироби машинобудування – збільшення в 3,62 разу;
- меблі і освітлювальна техніка – збільшення на 12 %.
- Порівняльні характеристики 2000 та 2003 рр. в експорті України за групами товарів такі:
- товари сільського господарства та продукти споживання – збільшення на 93 %;
- мінеральні продукти – збільшення на 48 %;
- вироби хімічної промисловості – збільшення в 2,72 разу;
- вироби легкої промисловості – збільшення на 64 %;
- текстильна промисловість, дерево, папір – збільшення на 76 %;
- вироби з гіпсу, цементу і каменя – зменшення в 2,22 разу;
- металообробна промисловість – збільшення на 60 %;
- вироби машинобудування – збільшення на 96 %;
- меблі і освітлювальна техніка – збільшення на 33 %.

Отже, у порівняльних характеристиках 2000 та 2003 рр. відслідковуємо збільшення експорту та імпорту практично всіх груп товарів, окрім деякого зменшення в імпорті мінеральних продуктів та в експорті виробів з гіпсу, цементу і каменя, що пояснюється налагодженням власного виробництва в Україні цих товарів.

Динамічно розвивається інвестиційне співробітництво. Підприємства Польщі на сьогодні вклали в економіку України 153,3 млн дол. США, в тому числі протягом 2003 р. та 3 місяців поточного року – понад 63 млн дол. США.

Безпосередні інвестиції в економіку України підприємств Польщі зросли в кінці 2003 р. на 153,3 млн дол. США. У свою чергу, частка польських інвестицій становить 2,3 % від загального обсягу іноземних інвестицій, залучених в економіку України, і займає 11-те місце.

На початок 2004 р. в Україні було зареєстровано 837 підприємств з польськими інвестиціями, що становить 8,9 % усіх підприємств України з іноземними інвестиціями. Таким чином, приріст інвестицій Польщі в економіку України порівняно з 2003 р. становить приблизно 55 млн дол. США.

Що стосується їх структури, то ми бачимо таку картину:

- 55,9 % – інвестиції в промисловість;
- 27,4 % – інвестиції у фінансовому секторі;

- 11,2 % – інвестиції в торгівлю.

Отже, найбільш вагомі інвестиції Польщі припали на промисловий сектор і зокрема:

- хімічна промисловість – 18,9 %;
- деревообробна промисловість – 9,9 %;
- металообробна промисловість – 4,3 %;
- продукти споживання – 3,7 %;
- мінеральні продукти – 2,3 %;
- фармацевтична промисловість – 2,1 %.

Фінансовий сектор репрезентував найбільший польський фінансовий інвестор «Кредит Банк Україна» (другий банк з іноземним капіталом в Україні).

Надзвичайно актуальним в українсько-польських відносинах є питання побудови нової моделі двосторонніх відносин у контексті розширеної Європи. Одним з головних завдань такої моделі відносин є скерування спільних зусиль на мінімізацію потенційних втрат від зміни торговельного режиму та максимальне використання нових можливостей, пов'язаних з розширенням ЄС. Динамічний розвиток наших країн на цьому етапі торговельно-економічного співробітництва може суттєво сприяти цим відносинам.

Підсумовуючи наш виклад, слід сказати, що найближчим часом буде доцільним організувати та провести спеціальне засідання на рівні міністерств економіки з метою опрацювання спільної програми дій і створення спільних інвестиційно-приватизаційних проектів у зацікавлених для обох сторін напрямках.

Історія нас вчила і вчить жити у злагоді й мирі з сусідами. Нинішні соціально-політичні обставини утримують суспільство у певному напруженні, однак завдяки Президентові Польщі Олександрові Квасневському та іншим представникам міжнародної спільноти в Україні вдалося зберегти суспільний баланс, який виник у нашій державі під час акцій протесту, викликаних фактами фальсифікації минулих виборів.

Отже, в організації культурних, наукових і виробничих відносин у рамках нових держав – членів ЄС можемо констатувати особливу роль для України в цих процесах нашого найближчого партнера – Польщі. Згадані обставини зумовлюють необхідність розробки і побудови нової моделі двосторонніх відносин та розвитку не лише торговельно-економічного співробітництва, а й у сфері туризму, духовності та культури. Враховуючи сучасні управлінсько-

господарські реконструктивні моменти, провідною ланкою життєдіяльності моделі повинні виступати регіони з їхніми ресурсно-потенційними можливостями, які запропонована модель повинна максимально брати до уваги.

Тільки разом можемо змінити обличчя України і Польщі, Європи і світу та надати нашому регіонові провідної ролі у всіх прогресивних процесах.

Література

1. Андрушків Б.М., Бакушевич Я.М. Україна та Польща – економічні аспекти співробітництва // *Економіка України*. – 2005. – № 11. – С. 82-85.
2. <http://users.adamant.net>
3. Польща твій діловий партнер // Варшава: Інститут кон'юктур і цін зовнішньої торгівлі. – 2004. – С. 176.
4. Польща твій діловий партнер // Варшава: Інститут кон'юктур і цін зовнішньої торгівлі. – 2005. – С. 181.

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ КУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ

Арсен Гудима, Василь Коломийчук
«В ІМ'Я ВЕЛИКОГО СЛОВА ЛЮБОВІ І БРАТЕРСТВА»
(творчість Тараса Шевченка в рецепції Антоні
Гожалчинського)

Інститут економіки і підприємництва (м. Тернопіль),
Тернопільський державний медичний університет
ім. І.Я. Горбачевського

Проаналізовано міркування А. Гожалчинського про творчість Т. Шевченка, виражені в передмові до польського перекладу творів Кобзаря (1862). Висвітлюючи правдиво постать народного поета України, цей польський письменник сплачує «борг і своїй нації. Бо хто не вміє належно шанувати чужі національності, не здатний шанувати свою і є найбільшим деспотом – деспотом мислі!».

Спільна доля колоніальної неволі, що спіткала і польський народ (після трьох поділів Речі Посполитої), змусила переосмислити соціальні цінності, яким до цього часу жила інтелектуальна еліта суспільства [2, 19-22; 5, 140-144]. За словами А. Міцкевича, Україна стала пограничною землею між Польщею і Росією, «місцем зустрічі (волелюбних. – А.Г., В.К.) поетів», які черпали з одних і тих же «джерел натхнення, оспівуючи (одних і тих же. – А.Г., В.К.) героїв». З поезії провісників свободи, наголошує поет, «можна було б укласти гармонійне ціле, прекрасну козацьку рапсодію» [4, 98]. Зміст її – натхнення почуття волелюбності, людської та національної гідності, громадської мужності та самовідданої жертвовності [1, 29].

Не випадково, що саме в цей доленосний час пробудження волі до боротьби за свободу і незалежність в поле зору діячів польського визвольного духу потрапив виходець із селян-кріпаків Т. Шевченко [6, 155]. Ми не будемо окремо зупинятися на його знайомих і приятелях з польського середовища, на вдячній пам'яті зрусіфікованого польського графа Міхала Вельгорського, який разом з Юлією Барановою організував відому лотерею, щоб викупити з неволі Великого сина України, а зосередимо увагу на оспіваній ним історичній долі українства очима сучасника Кобзаря – перекладача і

упорядника творів українського пророка Антоні Ґожалчинського*. Саме його перу належить безкомпромісна відповідь усім «співвітчизникам», що недружелюбно зустріли повний переклад «Гайдамаків», здійснений Леонардом Совінським**.

Свій погляд на творчість Т. Шевченка А. Ґожалчинський викладає в передмові до перекладу творів Кобзаря [3, I-XX].

Перекладач бачить у Т. Шевченкові передусім виразника потужної народної маси. І цю масу прирівнює до кобзи, на якій натягнуті мільйони струн, що видають звук плачу, пустого сміху, болю, страху і навіть «скажений розпач». Пророк тримає цю кобзу, єднає струни в мелодію і співає народові його рідну пісню. «Її розуміють усі. Вона зворушує серця, запалює і звеличує духовно».

Адже Т. Шевченко був із селянської хати, з панського передпокою. Він з материнським молоком увібрав у свою душу ненависть до панів. Однак «гнаний і зневірений долею з гарячою і запальною душею прагне бути в іншому, кращому світі». І ще. «Без належної освіти починає народжувати свою пісню поет. А вона така проста, як його життя, як пісня селянина, коли він працює. Але коли огорне поглядом степ широкий, коли дума за думою розхвилює серце в грудях, коли почуття людської гідності нагадає йому про його нужденне становище, то заричить мов лев і почне пісню, яку співали гайдамаки його батька» [3, III-IV]. У дійсності немає заграва пожеж і потоків крові. Вони наче декорація з минулого. Насправді є «лише біль і скажений розпач», і Шевченка за це (зокрема за поему «Гайдамаки») звинувачувати не можна. Адже той, хто знає український народ, наголошує перекладач-упорядник, здатний усвідомити, що пісня з крові і катувань – це лише одна струна його кобзи, «що звучить ненавистю та бажанням помсти».

Однак коли послухати інші струни, «струни любові та віри, то почує і збагне всю потужну мелодію, що вилилась з його грудей».

* Ґожалчинський Антоні (рр. н. і см. невід.) – польський письменник, перекладач. Навчався в Київському університеті наприкінці 50-х років XIX ст. У 60-70-х рр. друкував статті з історії Польщі й України, пройняті співчуттям до історичної долі українського народу. Сучасник Т. Шевченка. 1862 в друкарні Київського університету видано польською мовою його книжку перекладів творів поета з передмовою перекладача (24 твори). Збірку перевидано 1873 р. в Кракові. Окремі твори з неї передрукоували в польських журналах 60-х рр. XIX ст. та в книжкових виданнях 30-х рр. XX ст. [8, 161].

** Совінський Леонард (7.11.1831 – 23.12.1887) – польський письменник-демократ, прихильник українсько-польського порозуміння на засадах рівності і взаємної поваги. Оцінював Т. Шевченка як великого народного поета, прийнятого думами й надіями трудового селянства, як гуманіста, ворога будь-якого гніту й насильства. Його дослідження Кобзаря засвідчили велику популярність українського поета в середовищі польської прогресивної інтелігенції [9, 227].

Для цього необхідно глянути на шлях історичної долі українського народу, який (в розумінні дослідника) «від найдавніших часів ніколи не мав визнаного державного громадянства». Земля, заселена українцями, «наче призначена була для постійного побоїща. На ній воювали удільні князі, її пустошили загони татар, потім завоювала Литва, яка з часом об'єдналася з Польщею. У цій бурхливій дійсності постійно формувалися вищі привілейовані класи з іншими (елітарними. – А. Г., В. К.) життєвими уявленнями. А народ залишився таким, яким був од віків темним, бідним, забитим... З тією лише різницею, що мова й релігія відрізняла його від панів...» [3, IV-V].

Проте мова і релігія самі по собі ще не становлять «усіх ланок народної єдності». Відомо, що народ складається «з різноманітних елементів, які живить *одна думка та єдине політичне устремління*» (курсив наш. – А. Г., В. К.). Але щоб довести людську масу до такої свідомості, необхідно сформувати вищий ступінь інтелектуальної самосвідомості. І хоча український народ «в умовах тисяч перешкод знайшов у собі здатність розвивати національне мислення», однак під впливом «нечасть, що приходили за нещастями», протестуючи проти «утисків і насилля», здатний був відповідати лише почуттям відплати силою народного гніву. І це тому, що народ не мав елітарної верстви суспільства, яка б окрилювала його реальною перспективою боротьби. Через це він *«сам в собі творить перешкоду до розвитку єдності»* (національної ідеї), а також сприяє *«тисячам перешкод зовнішніх»*.

Спалахи народного гніву доводять його кожен раз «не до відродження, а до упадку – апатії» [3, VI].

Якщо «революційний вибух» забезпечує «історичний поступ», то «там, де немає живої суспільної думки», народ завдає сам собі смертельну рану, що поглиблює його «упадок і апатію» [3, VI]. Тому Гонта з поеми «Гайдамаки» – це «весь народ, що батьковбивчо мордує у собі думку про суспільну любов», яка зародком майбутнього повинна була визріти в людських серцях» [3, VII-VIII].

Проте в тих серцях «є чимало благородних почуттів і думок, є інша дійсність – це вселюдська любов». Але почуття пристрасної відплати за кривду здатне «глушити усі інші почуття». Цієї струни народної кобзи «мусив і повинен (був) дотримуватися народний Пророк. Та як би він захотів на ній грати постійно, то може хвилюво

домігся б впливу на народ...» і тимчасово «прославився перед юрбою», отримавши «поживні соки з її організму» [3, XI-XII]

Як народний поет Т.Шевченко оспівав «своє бурхливе гайдамацьке минуле, оспівав, як належить, і залишився з чистим сумлінням». В іншому випадку, якщо би хтось захотів «бути поетом тих та інших, бути майстром, що мовить до людських мас чужими словами, чужими народу почуттями і помислами, то він може тимчасово обдурити людей...» Але це не так. «Він не був пропагандистом помсти... Багато Шевченкових поетичних творів залишаються навіки чудовими квітами степу і селянської хати, весь світ в майбутньому вшанує поета-селянина» [3, XI].

Хіба може народ плакати над його могилою лише тому, що «він написав «Гайдамаки», чи тому, що вчив його ненависті і пімсти?!» – запитує шанувальник Батька українського народу. «О ні!.. Для цього мусить бути більш вагома причина – за любов платять любов'ю! за сльози слізьми! Шевченко любив свій народ любов'ю батька, тож Батьком народ його теж називає. Він плакав над його долею і вказував йому вищу мету в житті» [3, XIII].

Величною заслугою його було відродження мови. Т. Шевченко «несподівано озвався мовою, яку *письменні люди* вважали мертвою в устах простого, неосвіченого люду...» Завдяки пісням Кобзаря воскресне надія, що «мелодійна народна мова, ця дивна і багата народна поезія, яка увібрала в себе явища незвичайного життя, не може безслідно загинути... Шевченкові погляди набули поширення... Пісні його залунали всіма струнами народної душі, а народне слово почало виражати позаземні мрії сучасної людини. Віра в можливість самостійного розвитку народної мови та літератури утвердилась остаточно». Це тому, що «Шевченко відгадав і заздалегідь збагнув усі почуття свого народу, він став його обранцем у повному розумінні цього слова – народ обрав Шевченка, аби він співав його думи» [3, XIV-XV].

Поборник свободи любив та шанував людину, якою вона є, якою вона вийшла з життя... Тому, піднявшись над юрбою, він зберіг «любов до свого народу» і «мучився його долею». Працею облагородив усі свої почуття і «залишив народові взірць для наслідування» [3, XV-XVII].

Водночас Т. Шевченко є знаменитим поетом і для людей інших національностей. Адже «с спільні струни в усіх серцях..., як один предвічний ідеал краси». Тому «є поезія, що не зворушить юрбу

миттєво», але у віддаленому часі, «переходячи з уст в уста», здатна проникати «в душу милими почуттями краси і правди», поезія, що ніколи не зів'яне як «любов та тихі сльози співчуття до тих, хто терпить муки»; поезія, як священне право ставати на їх захист «перед людьми і Богом без зайвих збуджень і лементу, без погроз і лайки».

Передмова разом з перекладом поезії Т. Шевченка, за словами А. Гожалчинського, присвячена його «співвітчизникам з переконанням», що робить він це на часі.. Адже висвітлюючи правдиво постать народного поета України, він сплачує «борг і своїй нації. Бо хто не вміє належно шанувати чужі національності, не здатний шанувати свою і є найбільшим деспотом – деспотом мислі!» [3, XVII-XVIII].

І зовсім співзвучно до наших днів: «Докиньте ж і ви трохи землі на могилу, покладіть одну цеглину до пам'ятника над його прахом в ім'я великого слова любові і братерства» [3, XIX]. Соборним пам'ятником стає в наш час всенародна будова Церкви Тараса Шевченка, в якій полум'яний Дух Кобзаря і Пророка висвітлить для всіх і кожного:

І-о диво! Трупнi встали
І очі розкрили,
І брат з братом обнялися
І проговорили
Слово тихої любові
Навіки і віки! [7, 200]

I o dziwa! tam gdzie trupy
Dziś żywi powstałi,
I brat brata ścisnął szczerze
I oboj szeptali
Słowa miłości i wiary
Na wieki! na wieki!! [3, XX]

Цими закличними словами Батька українського народу завершує передмову Антоні Гожалчинський. З глибин історичної правди вони звучать пересторогою двом братнім слов'янським народам в ім'я взаємної свободи і незалежності.

Література

1. Вовк Я.Г. Історичне минуле в поемах «Конрад Валленрод» А.М. Міцкевича і «Гайдамаки» Т. Шевченка // Всесвітня література. – 2004. – № 10. – С. 29-30.
2. Гуменюк Віктор. Гомони й відгомони історії (до проблеми: Т. Шевченко й А. Міцкевич) // Слово і час. – 1999. – № 2. – С. 19-22.
3. Gorzałczyńskiego A.J. Przekłady pisarzy małorossyjskich. I. Taras Szewczenko / Przedmowa. – Т.1. – Kijów: Nakładem T.Maracewicza, 1862. – I-XX, 149 s.

4. Mickiewicz A. *Dziela wszystkie*. – Lwów, 1923. – Т. 4. – С. 7 // Цит. за кн.: Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 1987. – 502 с.
5. Нахлік Євген «Подай же руку козакові» // Дзвін. – 2003. – Ч. 3. – С. 140-144.
6. Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 1987. – 502 с.
7. Шевченко Т. Єретик // Кобзар. – К.: Художня література, 1956. – С. 591.
8. Шевченківський словник. Том перший. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1978. – 415 с.
9. Шевченківський словник. Том другий. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1978. – 410 с.

Наталія Янусь
ЯН КАСПРОВИЧ – РОБЕРТ БЕРНС
(польська реценція шотландського поета)

Кременецький обласний гуманітарно-педагогічний інститут
ім. Тараса Шевченка

Польські переклади Яна Каспровича творів шотландського поета Роберта Бернса порівняно з оригіналом, а також із синхронною українською версією П. Грабовського; систематизовано критичні відгуки польського митця про творчість Р. Бернса. Завдяки працям П. Грабовського тогочасний польський читач відкрив для себе багато нових імен поетів і письменників Старої Англії. Їх твори у майстерних перекладах Я. Каспровича справедливо увійшли у скарбницю польської літератури.

Твори шотландського поета Р. Бернса стали відомими у Польщі за часів відродження польської літератури (після смерті «великих романтиків» А. Міцкевича і Ю. Словацького), у період «Молодої Польщі». Найперші переклади Р. Бернса належать перу відомого польського поета та перекладача Яна Каспровича. І це не випадково, адже Я. Каспрович народився так само, як і Р. Бернс, у селянській родині. О. Веретюк зазначає: «Jan Kasproicz należał do tych przedstawicieli literatury polskiej, którzy pochodzili ze wsi i dzięki wrodzonym zdolnościom i ogromnym wysiłkom zdołali się wznieść na wyżyny życia kulturalnego i społecznego w ówczesnej Polsce» («Ян Каспрович належав до тих представників польської літератури, що походили з села і завдяки вродженим здібностям і величезним зусиллям змогли піднятися на вершини культурного і суспільного життя тодішньої Польщі») [8, 561]. Коли Р. Бернс був співцем простого люду в Шотландії, то Я. Каспрович став «селянським поетом» у Польщі. Життю простих людей-бідняків польський поет присвятив цикли поезій «Z chałupy», «Chłopska Dola», «Z nizin», збірку «Z Chłopskiego zagonu». Кожен вірш із цих збірок зображує реальне життя села з його безпросвітною нуждою, наймитством, гіркою долею жіноцтва, втратою віри у краще майбутнє дітей. Типовим образом з реального життя є вірш Я. Каспровича «Pierwsze lata, kiedy się pobrali» («Перші літа, коли побралися») [4, 94], який ніби перегукується з віршем Р. Бернса «John Anderson, my Jo» [1, 236]. Провідною ідеєю цих творів є швидкоплинність молодих літ.

Польський поет, так само як і шотландський, захоплювався рідною природою, річкою й полем, і звичайно, обох поетів притягували до себе гори. Р. Бернс оспівав *Highlands*, а Я. Каспрович *Tatry*. Зигмунт Василевський писав: «Z Tatrami łatwiej było Kasprowiczowi się pogodzić, niż z obcemi Alpami... W Tatrach miał swój lud, mógł całe życie tutaj zsyntetyzować, godząc sprzeczności, zżywając się z powietrzem, uspakajając wyobraźnię w miarę, jak goiły się rany osobiste...» («З Татрами легше було Каспровичу погодитися, ніж з чужими Альпами... У Татрах він мав свій народ, міг тут зсинтезувати усе життя, погоджуючи суперечності, зживаючись з повітрям, заспокоюючи уяву в міру того, як гоїлися особисті рани») [7, 50–51]. Усьому світу відомий вірш Р. Бернса «My heart's in the Highlands», вірш – прощання і заповідь вічної вірності своїй «малій», славній вітчизні:

*Farewell to the Highlads, farewell to the Noth,
The birth – place of Valour, the country of Worth...* [1, 254]

У Я. Каспровича «гірською» мініатюрою є вірш-вітання, вірш-зустріч під назвою «Witajcie, kochane góry»:

*Witajcie, kochane góry,
O, witaj droga ma rzeko!
I oto znów jestem z wami,
A byłem tak daleko!* [3]

Милуючись горами, герой водночас уважно стежить за змінами після його довгої відсутності: «нічого, тільки помер мій старий приятель і всохло дві верби», але є і добра звістка нового життя: молодим листям покрились ясени і «золотіють у траві некошені квіти». Як бачимо, різні життєві ситуації викликали у авторів неоднакові настрої, інший опис гір, але обидва захоплені величною красою, їх рядки сповнені благоговінням перед цими незбагненними витворами природи й любові до рідних місць.

Поетичний, перекладацький і критичний доробок Я. Каспровича надзвичайно великий і порівняти його можна тільки з титанічною працею корифея українського слова І. Франка. Це не випадкова подібність, адже вони були добрими товаришами. О. Веретюк за період їхнього зближення вважає спільну працю в редакції «Kuriera Lwowskiego»: «W czasach ich wspólnej pracy w redakcji «Kuriera Lwowskiego» (...) Iwan Franko poznał bardzo dobrze poglądy polskiego poety i zainteresował się jego poezją» («У часи їх спільної праці в

редакції «Kuriera Lwowskiego» (...) Іван Франко добре ознайомився з поглядами польського поета і зацікавився його поезією») [8, 562]. Я. Каспрович з сім'єю неодноразово приїздить у рідне село І. Франка Нагуєвичі на відпочинок. У Львові він пише статтю «Motyw przyrody w poezji Angielskiej», яку там же виголошує у формі звіту 8 березня 1917 р. Ця праця польського поета й перекладача має безпосередній стосунок до рецепції Р. Бернса, належить до рідкісних видань, тому детальніше зупинимось на її розгляді.

У статті автор аналізує мотив природи в творах англійських поетів і письменників, починаючи з Годфріда Чосера, Вільяма Шекспіра, Джеймса Томпсона, якого автор називає «найвидатнішим перед Робертом Бернсом, Вордсвордом, Колріджем, Шеллі і Байроном» [4, 137]. Польський автор не обминає увагою постать Р. Бернса, його називає «одним з найщиріших піснярів світу» [4, 137], у поезії якого «спостерігається гармонійне поєднання власного внутрішнього життя із життям природи» [4, 139]. Польський поет вважає, що такої єдності Р. Бернс досяг не завдяки вивченню поетичної теорії, а за допомогою вродженої поетичної інтуїції, яка привела до того, що краєвид, природа не стали німим, декоративним фоном, а відображають усі ті переживання, почуття, які містяться у душі самого автора. Я. Каспрович порівнює образ природи у поезії Р. Бернса і В. Вордсворда, якого називає учнем шотландського барда. «Zarówno dla Wordswortha, jak i dla Burnsa wystarczało najmniejsze zjawisko Przyrody: najpospolitszy ptak, najskromniejszy kwiatek, aby ich obraz zamykać w swych wierszach i to jest ich wspólność» («Як для Вордсворда, так і для Бернса було достатньо найменшого явища природи: найпростіший птах, найскромніша квітка, – аби їх образи замкнути в своїх віршах, і це для них спільне») [4, 139]. Польський автор говорить про прояви «атеїзму» в поезії Д. Байрона, Р. Бернса і П. Шеллі, які не схиляли голови перед доктриною англійської церкви, проте вірили у «романтичний божий абсолютизм», який є джерелом творчості, тобто вірили в Бога, але не вірили в церкву та її служителів, що сіяли релігійну облуду серед народу. Завершують статтю розмірковування польського поета на тему добра і зла, гріха і честі, викликані читанням поезії Р. Бернса. Реципієнт і автор суголосні в розумінні найвищої *чесноти* на землі. З критичних висловлювань Я. Каспровича шотландський поет постає перед нами як великий співець, бард світового значення, справжній син

шотландської природи, яка, пройшовши через душу митця, знайшла своє відображення у його віршах.

Ян Каспрович також є автором п'ятитомника «*Obraz pœezji angielskiej*» (1931)*, який, як зазначив сам поет, він «*зібрав, переклав і забезпечив біографічними нотатками*». У першому томі зібрані староанглійські балади, легенди і пісні невідомих авторів, а також староанглійські балади, легенди і пісні у драмах В. Шекспіра. До другого тому ввійшли твори і біографічні нотатки про Леймона, Сера Томаса Вайта, Круля Якуба (Короля Джекоба), Джорджа Турфервіля, Річарда Барнфілда, Філіпа Сіднея, Самюеля Деніеля, Вільяма Шекспіра. Працям Бена Джонсона, Джона Мілтона, Джеймса Томпсона, Олівера Голдсмита, Джеймса Макферсона, Роберта Бернса присвячено третій том. У четвертому томі знаходимо праці Вальтера Скотта, Вільяма Вордсворда, Роберта Сауті, Самюеля Тейлора Колдріджа, Лорда Байрона. Праці Джона Кітса, Бєру Корнвала, Томаса Худа, Альфреда Теннісона зібрано у п'ятому томі.

Добірка творів свідчить про те, що Я. Каспрович не лише був авторитетом у перекладі з латини, німецької мови, а й великим знавцем англійської літератури й досконало володів англійською мовою. У третьому томі, як зазначалося вище, знаходимо переклад балади Р. Бернса «*Tom O'Shanter*», назва якої у польського транслятора трохи змінюється «*Tom O'Shafter*». В українській літературі того часу відомий лише переклад вищезгаданої балади Р. Бернса, здійснений 1897 р. П. Грабовським під назвою «*Хома Баглай*». Порівняймо тексти польського і українського авторів з оригіналом шотландського поета:

Burns: *When chapman billies leave the street,
And drouthy neebors, neebors meet...* [1, 412]

Підрядковий переклад: Коли друзі торгівці залишають вулицю,

І спраглі сусіди, сусідів зустрічають...

Kasprowicz: *Kiedy nie widać już handlarzy,
A druh druhowi się przydarzy...* [6, 97]

Підрядковий переклад: Коли не видно вже торговців,
А друг з другом зіткнеться...

Грабовський: *Минув обід. Розходитьсь базар,
Пустіючи, стихає торговиця...* [2, 339]

* Нині це рідкісне видання, що зберігається у відділах стародруків кількох світових бібліотек.

Уже з перших строф звертаємо увагу на те, що переклад Я. Каспровича ближчий до оригіналу. П. Грабовський українізує головних героїв: Там (Хома), Kate (Катерина), Hannie (Ганна). У свою чергу Я. Каспрович полонізує усіх героїв, крім Тема, його дружина стає Касею (Kasia), молода відьма Hannie стає Ганкою (Hanka), швець Johny у польському варіанті Яськом (Jasiek), кобила Meg стає Сівульою (Siwula). Я. Каспрович пише про місто Ейр і річку Дун так само як і в оригіналі Р. Бернса; цього немає у П. Грабовського. Польський Тем, їдучи, мугикає шотландську пісеньку. У шинку в українському варіанті Хома п'є горілку, а в польському і шотландському – пиво. Цікавими є роздуми авторів про задоволення:

Burns: *But pleasures are like poppies spread*

You seize the flower, its bloom is shed. [1, 416]

Підрядковий переклад: Але задоволення схоже на маків
цвіт,

Ти зірвеш квітку, цвіт зникає.

Kasprowicz: *Atoli rozkosz to kwiat maku;*

Schwyć go, a po nim ani znaku! [6, 99]

Підрядковий переклад: Справжня розкіш – маків цвіт;

Схопи його, а по ньому ані знаку.

Грабовський: *Веселоці – се ненадійна річ*

Як не сиди – не будеш вік сидіти. [2, 340]

Зауважимо, що переклад Я. Каспровича знову ближчий до оригіналу. По-різному зображена і нечисть: *devil, warlaks, witches* (Р. Бернс), *відьми, чорти, чортихи, унупі, гемонська мара* (П. Грабовський), *mara, czart, ciot, ciotow* (Я. Каспрович), – яка танцює у Р. Бернса народні шотландські танці *strathspeys, reels*, у Я. Каспровича польські *obertas, szalony, góralski, krety*, у П. Грабовського – українські *гонак, метелицю*. Спостерігаємо різний музичний супровід опівнічної забави: *hornpipes, pipes* (Бернс), *kobza i duda* (Каспрович), *дудка* (Грабовський). В українському й англійському варіантах *hornpipes, pipes* і *дудка* – це практично один і той самий інструмент, так само як і польська *дуда*, чого не скажеш про *кобзу*. По-різному описується Тем, який, зачарувавшись юною відьмою, вигукує: «*Weel done, Cuttysark!*» (Burns), «*Nazdar, koszulko kusa*» (Kasprowicz), «*Omce gonak! Omce так, бізме, добре!*»

(Грабовський). І, звичайно, усі три поети одностайні у своїй пораді чоловікам, які ласі до чужих жінок і полюбують заглядати у чарку. Вони повинні пам'ятати про пригоду Тема О'Шентера. Зіставивши вищезгадані переклади з оригіналом, ми приходимо до висновку, що у деяких аспектах Я. Каспрович був ближчий до оригіналу, ніж П. Грабовський. Не виключаємо того, що український поет був знайомий з перекладом Я. Каспровича (як не виключаємо й того, що польський поет був знайомий з деякими перекладами І. Франка з Р. Бернса), адже сам він зазначав, що «інколи англійські вірші перекладав з німецької, грузинські – з польської». Р. Бернс творив свою баладу за мотивами шотландських народних оповідань, український фольклор бачимо у П. Грабовського; Я. Каспрович намагався дотримуватися оригіналу, але все ж таки й у нього ми спостерігаємо елементи колонізації. Вважаємо, що завдяки такому кроку переклади не програли, а скоріше виграли, це сприяло кращому розумінню твору народним читачем, забезпечило швидке входження твору в уже сформований горизонт очікування імпліцитного польського читача. Як оригінал, так і переклади стали набутками національних літератур, увійшли до скарбниці найкращих поетичних і перекладних творів Польщі й України.

У другому томі п'ятитомника «*Obraz poezji angielskiej*» знаходимо вірш Круля Якуба V «*Wesoły żebrak*», який переклав на польську мову Я. Каспрович. Назва твору перегукується з кантатою Р. Бернса «*The Jolly Beggars*» («Веселі жебраки»). У вірші Короля Якуба V розповідається про жебрака, який попросився переночувати у однієї багатой жінки, у якої була молода дочка. «*Pokraka*», відігрівшись біля вогнища, починає залицятись до дівчини, говорячи:

*Godybyś tak czarna była – chcę rzec –
Jak twego dziada kłobuczek, wiedz,
Przy moim boku mogłabyś leż
I precz stąd na skrzydłach ptaka.* [5, 13]

Підрядковий переклад: Якби така чорна була – хочу сказати, –

Як твого діда клубочок, знай,
Ти могла б лягти біля мого боку
І геть звідси на крилах птаха.

Пригляньмося, як мандрівний скрипаль з кантати Р. Бернса залицяється до старої злодійки:

*Let me ryke up to dight that tear,
An' go wi' me an be DEAR;
An then your every CARE and FEAR
May whistle owre the lave o't. [1, 398]*

Підрядковий переклад:

Дозволь мені дотягнутися, щоб змахнути ту сльозу,
І йди зі мною і будь моєю коханою,
І тоді усі твої турботи і страхи
Можуть розлетітися до решти.

Ми знаємо з контексту, що це перші слова-залицяння жебраків, але коли перший пропонує в завуальованій формі (щоб не зрозуміла мати) просто втекти, то другий пропонує мандрувати з ним, можливо, він допоможе їй у вирішенні її турбот, стане для неї опорою. У словах обох волоцюг проглядається і соціальний аспект, ніхто з них не пропонує одруження, тільки спільне проживання, жебракування від міста до міста. Це люди без майбутнього, без дітей і сім'ї, які живуть одним днем, не думаючи про прийдешнє. Така доля чекатиме дівчину з вірша Якуба V, яку забрав з собою *pokraka*; вона водитиме свого коханого жебрака «*Od grodu w gród*», заробляючи на хліб удаваною кульгавістю й сліпотою. В обох авторів, які описали гірку долю цих убогих людей, чомусь домінує веселий і безтурботний тон оповіді, волоцюги сміються, жартують, співають і танцюють, можливо, це єдина радість у їхньому житті, це те, на що вони багаті і чого у них не відбереш. На наш погляд, хоч автори прикрасили жебрацьке існування, під удаваною веселістю приховуються глибинні людські переживання, смуток, безнадія, розпач і, звичайно, холод і голод.

Нашу увагу привернула балада безіменного автора «*Srogość Barbary Allen*», яку переклав Я. Каспрович. Головна героїня балади Барбара Ален – красуня, яку покохав Джеммі Гров. Від кохання і жорстокості дівчини головний герой помирає. Через деякий час Барбара, усвідомлюючи свою помилку, розуміє, що вона насправді кохала цього хлопця, і знову ж таки від нерозділеного кохання помирає й сама. Сюжет балади невідомого автора перегукується з віршами Р. Бернса «*Tibby I hae seen the day*», «*Thou hast left me ever, Jamie*». На нашу думку, обидва автори сюжети для своїх творів взяли з фольклору, народних пісень, балад або легенд, адже тема смерті від нерозділеного кохання побутувала у багатьох народів, її широко використовували романтики різних національних літератур.

Своєю літературною, перекладацькою й літературознавчою

діяльністю Я. Каспрович зробив велетенський внесок у розвиток рідної польської літератури, вперше ознайомив пересічного читача з творами Р. Бернса. Завдяки його працям польський читач відкрив для себе багато нових імен поетів і письменників Старої Англії, їх твори у майстерних перекладах Я. Каспровича справедливо увійшли у скарбницю польської літератури.

Література

1. Бернс Роберт. Стихотворения. – Москва: Радуга, 1982. – 701 с.
2. Грабовський Павло. Поезії. – Київ: Дніпро, 1989. – 431 с.
3. <http://www.univ.gda.pl/literat/kasprow/index>.
4. Kasprowicz Jan. Dzieła. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1931. – Т. 13. – 94 – 139 s.
5. Kasprowicz Jan. Obraz poezji angielskiej. – Kraków: Drukarnia Narodowa, 1931. – Т. 2. – S. 13.
6. Kasprowicz Jan. Obraz poezji angielskiej. – Kraków: Drukarnia Narodowa, 1931. – Т. 3. – 97-99 s.
7. Wasilewski Zigmunt. Wspomnienie o Janie Kasprowiczu i Stefanie Żeromskim. – Warszawa: Druk I. Rajskego, 1927. – S. 50-51.
8. Weretiuk Oksana. Iwan Franko o Janie Kasprowiczu // Przegląd Wschodni. – Warszawa, 1994. – Т. 3. – S. 561-566.

Світлана Бородіца

**ЖАНРОВІ ПАРАЛЕЛІ У РОМАНАХ «ВОЛИНЬ» УЛАСА
САМЧУКА І «СЕЛЯНИ» ВЛАДИСЛАВА РЕЙМОНТА**Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Проаналізовано глибокі зв'язки великої прози У. Самчука з романними концепціями польських прозаїків, зокрема В. Реймонта. Стверджується, що У. Самчук є творцем національного епічного роману, мистецький доробок якого утвердив шлях української прози до панорамних, широкомасштабних епічних форм, підняв український роман на рівень класичної європейської прози.

Улас Самчук є однією з найзначніших постатей української літератури ХХ ст., що органічно ввійшов у літературний процес тієї доби із своїми важливими естетичними відкриттями. Західноукраїнський прозаїк є носієм романного монотипу — своєрідної індивідуальної, рухливої структури: він творить свій жанровий інваріант роману на перетині тенденцій, успадкованих від реалізму, і нових перспектив у галузі форми. Його соціальний роман став значним кроком у реалістичному відображенні життя суспільства і мав новаторське значення. Правдиво і широко змальовуючи життя різних соціальних верств початку ХХ ст., окреслюючи картину життя в цілому, У. Самчук у кожному романі намагається знайти і побудувати такий сюжет, який би допоміг йому об'єднати в єдине ціле окремі сцени і епізоди. У проблемному багатоголосі романів У. Самчука можна виділити чітко вибудовану композиційну конструкцію, що скріплює нарацію і визначає його жанрову єдність романних форм. Внаслідок тривалих і наполегливих пошуків власної поетики і зображальної точки зору роман У. Самчука відкрив нові можливості в галузі форми, вирішував нові проблеми, щоб знайти та досягнути найглибші виміри духовного світу людини. Попри це велика проза письменника виявляє всі труднощі процесу «народження» нової художньої форми українського роману, що повно і виразно подавав би соціальний, історичний і психологічний аналіз тогочасного суспільства і всієї бурхливої доби.

Розробляючи концепцію даного жанру, письменник використовував досвід західноєвропейського роману, зокрема досягнення О. Бальзака, Ф. Стендаля, Ч. Діккенса, В. Теккерея, які

створили нову школу роману, що базується на органічному синтезі реалістичного способу соціального спостереження і різнобічного зображення психологічних проблем людини, пов'язаних з пошуками відповідей на «вічні» життєво важливі питання про мету і зміст існування. Саме цю форму «класичної» прози межі XIX-XX ст. знаходимо в творчості У. Самчука. Його романний монотип поєднує, на перший погляд, дуже різномірні елементи: публіцистичну емоційність і постійну увагу до художньої форми висловлювань, всебічний аналіз соціальної дійсності, актуальну суспільну проблематику і використання художніх конструкцій, що мають романтичне коріння чи постали під впливом романтичної техніки (індивідуальні трагедії, нерозділене кохання, бунт проти дійсності, ідеалізація героїв та минулого і т.д.). Лінії цих реалістичних, часом романтичних чи навіть натуралістичних інспірацій перебувають між собою в тісному переплетенні, неповторній трансформації, визначаючи структуру епічної цілісності в художній системі У. Самчука. На шляхах такого синтезу і виникає його епос. Уже сама напружена історична ситуація початку XX ст. зумовила широку епічність роману У. Самчука. З іншого боку, поява панорамних епічних романів, зокрема романів-епопей, у творчому доробку митця – явище закономірне, оскільки він – письменник значного епічного розмаху, що по-новому поставив і намагався вирішити одну з основних проблем поетики роману. А це надало внутрішньої динаміки та об'ємності його творам.

Вирішуючи основоположне питання про співвідношення людина – суспільство, людина – історія, про взаємозв'язки між історичною необхідністю і людською моральністю, У. Самчук будував колізії напруженого драматизму історії, коли вона ніби спресовує, концентрує атмосферу навколо особистості і в ній. У зіткненні людини з історією роман У. Самчука віднайшов самотутні психологічні образи і основний соціально-психологічний конфлікт, на основі якого він зміг створити специфічний національно-неповторний світ. Романні форми митця стали своєрідною призмою, через яку переломлюються важливі процеси, що відбувалися в західноукраїнській художній прозі на її шляху до епічної зрілості, до великих епічних форм, до масштабного соціально-психологічного роману.

Свою високохудожньою великою прозою, важливими естетичними відкриттями і оригінальними знахідками У. Самчук

сприяв і забезпечував перетворення української «літератури в собі» в «літературу для світу», активізувавши процес її енергійного вклюднення в загальноєвропейський літературний розвиток.

Осмислюючи проблему традицій у великій прозі У. Самчука, відзначимо його глибокі зв'язки з романними концепціями польських прозаїків М. Конопніцької, Ю. Крашевського, Е. Ожешко, Б. Пруса, Г. Сенкевича та ін. Критичний і ґрунтовний підхід до нового матеріалу вимагав пошуків його втілення, своєрідної жанрової моделі. Зрозуміло, що очевидні зміни в тематиці і еволюція філософського змісту твору, зміни в самій реалістичній прозі виражались як у романній формі, так і в композиційній, наративній структурах.

Розгляд західноєвропейської традиції та новоутворень у жанрі роману, дотичних до великої прози У. Самчука, пояснюється значним їх впливом на творчість західноукраїнських письменників початку та середини ХХ ст. Проте, шукаючи адекватну структуру роману, вітчизняні прозаїки трансформували на національному ґрунті усталені традиції та новітні досягнення у цій галузі і творили роман з «української точки зору», як І. Франко. Її спостерігаємо і в творчості У. Самчука, що продемонстрував тонке вміння читати людські душі і відтворювати складні реалії навколишньої дійсності у бездоганних романних формах.

У. Самчук і В. Реймонт – письменники-аналітики, які намагалися проникнути до глибин народного буття, осягнути його приховані основи, розкрити докорінні суперечності національного життя: від історичних деформацій до руйнування сімейних зв'язків, від складних суспільних конфліктів до роздвоєння людської свідомості. Досліджуючи проблему «людина і суспільство», письменники вміло поєднали площини життя героя і народу, а реалістичну картину тогочасної дійсності подали у всій повноті й цілісності.

Так, помітний суттєвий зв'язок «Волині» із «Селянами» (1904-1909) Владислава Реймонта, зокрема структурно близькі образи Матвія Довбенка і Мацея Борини, в основі яких простежується специфічна міфотворча тенденція. В У. Самчука, як і в польського митця, міфологічний підхід детермінував структуру образу героя: міфологічне моделювання реалізується шляхом переходу від соціальної панорами села до апофеозу духовних цінностей, які визначають споконвічне буття представників традиційного порядку світу. У. Самчук розширив концепцію особистості В. Реймонта: у

центрі його обсервації – «селянський герой в обставинах, які змушують до боротьби, до тої засадничої, основної боротьби, яка має... визначення боротьби за існування» [4, 339]. Західноукраїнський романіст зводить воедино всю сукупність обставин, в яких діє герой, щоб показати внутрішні протиріччя, розшарування, проаналізувати думку в плутанині історичних, ідеологічних, життєвих суперечностей і конфліктів. Образ Матвія наповнений внутрішнім рухом, неперервним розвитком і самовдосконаленням, глибоким духовним життям.

Традиції В. Реймонта живуть у романі-епопеї «Волинь» не тільки в складній формулі самотнього і монументального характеру «володаря землі і всього сущого на ній» – Матвія Довбенка. З ними пов'язана внутрішня творча близькість У. Самчука у створенні реалістичної картини села з його соціальною структурою, індивідуальною ієрархією і системою критеріїв, у зображенні внутрішнього життя, що підпорядковується ритму польових робіт, побутових ритуалів, звичаїв. У. Самчук услід за В. Реймонтом використав імпресіоністичну техніку, розширивши поле психологічного аналізу. У «Селянах» об'єктивний наратор трансформується в імпресіоністичного «провідного героя» (М. Гловінський), що перетворює дійсність у проекцію психіки персонажа. Це мистецтво відтворення психічних глибин душі засвоїв У. Самчук.

У романі-епопеї «Волинь» природа є каталізатором індивідуальних душевних процесів. Вона фіксує як стани внутрішньої дисгармонії, невпевненості, так і стабільність, впорядкованість внутрішнього світу героя: «Сяє десь у траві – коники-стрибунці бризкають довкола, дзижчать мухи, поволі побринькує череватий джміль. Дивні думки тиснуться в дитячу голову, а не так думки, як почуття. Якось тут так радісно, так шириться маленька душа, стільки родиться щастя. Ні, він ніколи, ніколи не перестане любити життя. Болюче, розкішне, соковите!» [3, 146]. Опис природи у митця – картина великої внутрішньої напруги, де переливи кольорів, звуків зливаються з потоками емоцій. Зіткнення суб'єктивного «Я» із зовнішньою дійсністю розкриває приховані таємниці душі та філософські істини. Пейзаж наповнюється почуттями і настроями героя, психологізується.

Внутрішній монолог, що демонструє особистість у усвідомленому чи несвідомому русі, У. Самчук часто передає у невласне прямій

мові, яка є складовою наративної структури роману-епопеї. Через двоплановість висловлювання, зберігаючи ритм думки персонажа, автор відтворює чіткість, емоційну насиченість його мови і по-своєму відтінює її структуру. Письменник не обмежується показом результатів психічного процесу, а досліджує сам процес, його зародження і розвиток, цікавиться швидкоплинними та інтенсивними психічними явищами. Тому введення внутрішнього монологу мотивується психологічною необхідністю, «об'єктивною реальністю» випадку, моментом, що зображується.

Пейзаж У. Самчука – просторово точний, ощадний, не перенасичений метафорами та епітетами, як в народному епосі, де немає розлогих описів природи. Він, як і в В. Реймонта, несе конкретне композиційне навантаження, оскільки природа виступає повноправним героєм і «Селян», і «Волині». Вона живе, страждає, функціонує як людський організм. У романі польського прозаїка природа є лейтмотивом важливих подій, які відбуваються в Ліпцях. Кожна з частин його тетралогії оповідає про окрему пору року і паралельно висуває на перший план певну подію, гострий конфлікт, в єдності творячи одвічний коловорот життя, де поряд народження – смерть, радість – горе, любов – ненависть.

У структурній організації роману-епопеї «Волинь» пейзаж і колорит становлять органічний компонент, своєрідне художнє тло соціальних конфліктів, фабульних ситуацій. А з іншого боку, – сприяють окресленню характеру під час глибокої духовної кризи чи в мить найвищого душевного піднесення. Хоча митець імпресіоністично не трансформує дійсність, у творі реалізуються імпресіоністичні прийоми на рівні психологізації, суб'єктивізації природи, що свідчить про засвоєння У. Самчуком досвіду С. Жеромського і В. Реймонта: «Ніч. Чудесна, свіжа, пахуча ніч. Весна дихає пристрасним диханням, шумить лугом вода, а горою сосни. Зорі в небі жаріють... Земля набрякає, мов жила, що наливається свіжою кров'ю... Ростає нечутно трава...» [3, 99]. Бачення світу в даний момент через призму суб'єктивного сприйняття передається за допомогою кольорів, світлотіней, звукових барв і тонів, через використання незакінчених фраз, створення невловимого настрою.

Х. Ортега-і-Гассет, який трактував літературні жанри як справжні естетичні категорії, твердив, що «епопея – це назва не поетичної форми, а субстанціонального поетичного змісту, який в ході свого

розвитку чи вираження досягає повноти» [1, 173]. У «Волині» дане визначення одержує адекватне вираження: роман-епопея У. Самчука, безсумнівно, є мистецьким твором високої якості.

«Найбільшою помилкою, яка часом трапляється у наших судженнях про епопею, є недіалектичне уявлення про її нібито закостенілі, «недоторкані ознаки»... На її структуру все більше впливає прагнення прозаїків до відтворення внутрішнього світу персонажів, тенденція до посилення ролі інтелектуального начала» [2, 62-63], – так характеризує процес оновлення романно-епопейної форми А. Погрібний. Аналітичний психологізм є важливою рисою поетики У. Самчука, який у систему психологічного письма включив як реалістичні прийоми, так й імпресіоністичні художні засоби, засвоєні через польську прозу. Паралелі в романних інваріантах західноукраїнського та польського майстрів слова, зокрема в аспекті поглиблення соціально-психологічного аналізу (домінування опису почуттів, посилення ролі діалогу), – не випадковість чи результат простих історико-літературних запозичень, а свідчення спорідненості художнього мислення на епічному, навіть епопейному рівні. На осі гармонійного синтезу світу і людини на шляхах історичних переломів ХХ ст. перебувають романи У. Самчука і В. Реймонта, які аналізували події історії і життя народу з національних духовних традицій, в епічному розмаху буття.

Отже, в оновленні романної структури У. Самчук врахував багатий досвід українських і західноєвропейських художників-класиків, зокрема польських, у творчості яких віднайшов гнучкі структурні зв'язки для охоплення розшарованої і конфліктної дійсності в українському національному бутті. Вважаємо, що У. Самчук – творець національного епічного роману, мистецький доробок якого утвердив шлях української прози до панорамних, широкомасштабних епічних форм. Створивши соціально-психологічну і філософсько-історичну епопею, У. Самчук підняв український роман на рівень класичної європейської прози, продемонструвавши ряд нових моментів в «історичній» поетиці жанру (відтворення історії, духу епохи, образу часу), в моделюванні складних процесів дійсності, психологізації образів, у використанні міфології і фольклору. Структура його роману-епопеї набула об'ємності, гнучкості, оскільки оригінальна архітектоніка «Волині» своїм семантичним полем обіймає і сімейний роман-хроніку, і роман-виховання, історичний роман, автобіографічний і соціально-

побутовий жанрові різновиди. Це визначило нові кути зору і ракурси бачення, зміщення наративних акцентів, нові виміри внутрішнього світу людини для показу її як історичної особистості і разом з тим для розкриття глибоко психологічної індивідуальності героїв.

Література

1. Ортега-и-Гассет Х. Краткий трактат о романе // Вопросы литературы. – 1987. – № 9. – С. 171-175.
2. Погрібний А. Г. Осягнення сутності. – К., 1985.
3. Самчук У. Волинь. Роман: У 3-х ч. – К., 1989.
4. Тарнавський О. Традиції Кожом'яки // Слово: Збірник українських письменників у екзилі. – Нью-Йорк, 1962.

Jan Wolski

GWALTOWNY RYTM ZMIENIAJĄCYCH SIĘ OBRAZÓW: KRAJOBRAZY WOŁYŃSKIE W POEZJI WACŁAWA IWANIUKA

Uniwersytet Rzeszowski

Ян Вольський, Інститут польської філології Жешівського університету. Гвалтовний ритм невпинних образів: волинські пейзажі в поезії Вацлава Іванюка.

Інтерпретується дебютна збірка віршів Вацлава Іванюка «Pełnia szeregów» (1936), i передусім однойменна поема, що входила до складу збірки. Досі дослідники розглядали творчість поета в контексті катастрофізму т. з. другого авангарду. Автор акцентує увагу на зв'язках поезії Іванюка з літературною групою «Волинь» і домінуванні елементів волинського пейзажу, що відіграли вирішальну роль у поетичному образотворенні його художнього світу.

Na początku lat 30. dwudziestego wieku poetycko aktywne stają się miejsca związane z przestrzenią kresów, prowincji, obrzeży polski. W znacznej części było to efektem rozczarowania cywilizacją. Wtedy mniej więcej wygasła również, typowa dla lat po Wielkiej Wojnie, fascynacja miastem, tak przecież ważna dla awangardy i futurystów, a w pewnej mierze także dla skamandrytów. Zasygnalizowany ten zespół czynników spowodował, że zaczęto poszukiwać nowych inspiracji właśnie na prowincji.

Jednym z takich miejsc mitycznych nowego typu stał się geograficzny obszar Wołynia. Skąd takie ukierunkowanie zainteresowań literackich? „Zasługi” rozłożyłbym sprawiedliwie pomiędzy: ożywienie – co już samo w sobie stanowi swoisty fenomen – twórcze tamtych obszarów, fascynację wśród młodych autorów poezją Józefa Czechowicza, doraźnym, acz znaczącym kontaktem z tamtymi terenami, choćby poprzez służbę wojskową.

„Krajobrazowo Wołyń był atrakcyjny; odkrywano urodę miejsc dotychczas niedocenionych, dostrzegano w prowincji specjalne, odmienne wartości. Poeci umieli wykorzystać twórczo konkret przestrzenny; krajobrazowość stanowi więc istotną cechę ich poezji. Opis pejzażu jest wyróżniającym elementem poezji kresowej; specyficzny, nie związany z nadrzędną koncepcją poezji czy poetyką.” [1] – pisała Jadwiga Sawicka.

Obraz tej krainy wyłania się z rozmaitych fragmentów, tworzy się w umyśle z miejsc poznanych sensualnie, z baśni, opowieści i legend. Swoistym centrum tego świata stało się w pewnym momencie historycznym miasto Równe.

Panowała w nim małomiasteczkowa atmosfera, ale zarazem malownicza aura, którą tworzyli przybyli tam ludzie. Swoisty ton nadawały koszary wojskowe, gdzie trafiało też sporo poetów. W różnych okresach, od roku 1920 począwszy, stacjonowali tam na przykład Kazimierz Wierzyński, Józef Łobodowski czy Wacław Iwaniuk. W Równem była cerkiew, kościół garnizonowy i synagoga. Pisał o tamtym czasie w swoich wspomnieniach Jan Śpiewak: wszyscy żyli obok siebie; próżnujący bogacze, sfrustrowani wygnańcy, przyjeżdżający na jakiś czas oficerowie, adwokaci i sędziowie [2]. Do rówieńskiej podchorążówki trafił w 1935 roku Wacław Iwaniuk. Powiązania z Wołyniem, odrębne rysy osobowości poetów do tego kręgu zaliczanych, szczegółowo opisuje Jadwiga Sawicka [3].

Józef Czechowicz w artykule „Poezja Wołynia” [4] zastanawiał się między innymi nad szansami poezji tworzonej przez artystów związanych z tamtym regionem i grupą literacką „Wołyń”. Przy czym należy pamiętać, że nigdy nie była to grupa programowa. Wspólne łączące ich cechy były konsekwencją ustaleń Czechowicza. To on narzucił młodym adeptom sztuki poetyckiej swoje fascynacje, swoje emocje, przekonanie, że prowincja, wiejskość mają wyjątkową i wysoką wartość artystyczną i poetycką.

Dostrzegał walor tej twórczości w jej związkach z tamtejszą ziemią, mniej w języku, bowiem dialekt miejscowy był już mocno wyeksploatowany przez szkołę ukraińską i mógł być, co najwyżej, stylizowany. Podkreślał natomiast wagę tematu pejzażowego. „Pejzaż – pisał Czechowicz – stał się dla nich koniecznością i granicą.” Niewątpliwie Iwaniuk, jak i inni autorzy prowincjonalnej grupy, wykorzystywali – z dobrym skutkiem – tę odrębność przestrzeni geograficznej.

Autor *ballady z tamtej strony* kodyfikował także nową poezję. Uważał, że obraz poetycki stanowił w niej podstawowy składnik budowy, istotna była muzyczność i wieloznaczność, podkreślał konieczność odejścia od świata cywilizacji technicznej, zwrot ku wnętrzu człowieka, ujawnianie tego, co niepokojące, niejasne, trudne do nazwania.

Niewątpliwie także z tamtoczesnych inspiracji i doświadczeń wyłoniła się *Pełnia czerwca*, debiutancki tomik Wacława Iwaniuka. Zwykło się go

odczytywać w kontekście doświadczeń katastrofizmu. Umacniał przekonanie o słuszności tej drogi następny zbiór poety zatytułowany *Dzień apokaliptyczny* [5].

Ten trop interpretacyjny, choć zasadny, nie jest jedyną możliwością i rozpoznaniem treściowej zawartości debiutanckiego tomu Iwaniuka. Szczególnie tytułowy poemat jest tekstem głęboko osadzonym w doświadczeniu katastroficznym, ale też - w równej co najmniej mierze - krajobrazowym. Choć niewątpliwie wymiar pesymistyczny i tragiczny odnoszony do ludzkiej egzystencji jest dominujący, to jednak nie dość chyba podkreślano dotąd znaczenie w nim kresowej rzeczywistości, natury, a więc elementów związanych z przyrodą. Pojawiają się w kolejnych wersach obrazy odtwarzanej, nieukrywanej nią fascynacji. Znaczenie tego aspektu dostrzegł też i podkreślił Janusz Kryszak, stwierdzając, że: „Poetycki debiut Iwaniuka, jak i wydany dwa lata później poemat *Dzień apokaliptyczny* (1938) tym bliskim związkom z regionem i naturalnym pejzażem wiele zawdzięczają.” [6] W istocie, katastrofizm Iwaniuka to nie funkcja jego związków pokoleniowych, lecz fascynacji przyrodą, zauroczenia pejzażem.

Tom ten składa się z dwóch wyraźnych części: poematu pod tytułem *Pełnia czerwca* i *Wierszy drobnych*.

Obszarem poetyckich przeżyć jest w nich natura. Przyroda ma znaczenie najważniejsze, bo ma znamiona porządku, ale też uświadamia przemijalność i brutalną stronę istnienia. Jest fantastyczną, nierealną i tajemniczą. Jest emanacją siły, pierwotnych instynktów. Dlatego poeta zda się odwoływać do prastłowiańskich i pogańskich motywów. Widać to przede wszystkim w przywoływaniu sobótkowego zwyczaju Nocy Świętojańskiej i z nim związane misterium ognia. To rzeczywistość nadzwyczaj dynamiczna, gwałtowna, naładowana erotycznie. To także obszar groźny, bo nieznany, niepewny, pełen dziwów i tajemnic. Świat ten jest jak ze snu - może nawet koszmarne chwilami - na granicy szaleństwa.

Poemat *Pełnia czerwca* to próba stworzenia swoistego mitologicznego, pierwotnego świata, bardziej baśniowego niż realnego. Jednak jak najbardziej rzeczywistego, co widać choćby w precyzyjnym, szczegółowym opisywaniu przyrody.

Tkanka wydarzeń poematu jest dość nikła. Obrazy kreowane są jak błyski, konkretne i nietrwałe zarazem, wieloznaczne, o cechach fragmentaryczności, niedookreśloności. Poeta tworzy wizyjne pejzaże, ale wolno też przypuszczać, że mają one swoje realne odpowiedniki w

kształtach przyrody, chociaż niekoniecznie okolic Równego. Charakterystyczna jest tu płynność obrazów, zatarte kontury, mglistość, wizyjność, oscylowanie między swobodną grą wyobraźni a konkretem, ściśłością, chęcią odwzorowania, rejestrowania. Życie ściśle związane z naturą, uwrażliwa na jej trwałą obecność, prowadzi do wydobycia najistotniejszej prawdy o losie człowieka. To opis i kształtowanie poetyckiego wymiaru autentycznego, konkretnego świata, odwoływanie się do mitu Ziemi, wykorzystywanie symboliki życia i śmierci, emanacja siły witalnej, swoiste „barbarzyństwo”. Przyroda może tu być traktowana jako swoisty azyl i miejsce ucieczki, ale też uniwersalna metafora ludzkiego bytu.

Pejzaż z pewnością nie jest statyczny. Cechuje go dynamika, co wzmacnia dramatyzm akcji. Ogromną rolę grają światło i barwy. Przyroda współuczestniczy w przeżyciach człowieka i – obok fascynacji – przede wszystkim napawa go przerażeniem. Uświadamia on sobie bowiem, że jego egzystencja stanowi tylko część odwiecznego kołowrotu życia i śmierci, że znajduje się pod działaniem tych samych sił, co wszelkie istnienie, poruszane niejasnymi zasadami, przypadkowe i chaotyczne. Książka ta gromadzi nie tyle racjonalne obrazy natury czy krajobrazu, co przynosi opis relacji człowieka w stosunku do niej. Przyroda to zjawisko odrębne, napawające lękiem, kuszące nadzieją poznania, zachwycające swym pięknem. Jej tajemnic nie da się dociec na drodze rozumowej, nie można racjonalnie objaśnić.

Poemat jako całość zda mi się być próbą odnalezienia jakiejś harmonii wywołanej poczuciem rozpadu świata, chęcią ucieczki od ludzi i cywilizacji, świadomością nieomal mistycznego doświadczenia. Konsekwencją takiego rozpoznania jest nasycenie obrazów poetyckich tajemniczością, symboliką, prastłowiańskimi realiami. Odtwarzanie kształtów natury objawia, do pewnych granic, wewnętrzną duchową istotę. Poeta nie tylko wiernie oddaje realne kształty, ale w równej mierze kreuje je na nowo.

Krajobraz jest rzeczywisty, a jednocześnie mistyczny, bo tajemniczy, przeniknięty zagadkowymi znaczeniami. Natura pełni rolę świadka w zmaganiach człowieka z losem i historią. Jest przy tym milcząca i złowróżbna. Człowiek, jak i natura sama, jest także tajemniczy, w nią wtopiony i przez nią poruszany.

To pejzaż realny, dość dokładnie zlokalizowany, ale zdecydowanie impresyjny, malowany kolorami, blaskiem i ciemnością rozświetlającymi kształty przyrody, w pewnej mierze pejzaż z wyobraźni. I to on kształtuje

sytuację narratora poematu. Uzasadnienie takiego kształtu usiłuje odnaleźć w odległej przeszłości, a więc w zagadkowych realiach i zwyczajach nocy świętojańskiej. Noc ma znacznie szczególne, jest obrazem dalekich, innych światów.

Pejzaż aktywnie uczestniczy w zdarzeniach, w akcji poematu. Zapowiada jakąś niejasną katastrofę. Warto zapytać: czy jest to ciągle jeszcze pejzaż, czy jedynie „zwyczajna” fantastyka. To nie tylko próba odtworzenia pięknego widoku. Kontakt z naturą wzbudza uczucia i stany świadomości, które być może w innych warunkach i okolicznościach byłyby po prostu niedoznawalne. Jej obecność staje się więc konieczna. Obcowanie to jest wzbogacające, działa na psychikę jednostki, ujawnia doznawane przez nią emocje. Natura nie dostosowuje się do jej potrzeb, nie stanowi też biernego tła czy dekoracji. Jest potęgą, która działania te kształtuje i narzuca emocje oraz ich charakter. Prawie tak samo widzieli krajobraz romantycy [7].

Drzew dziewczęta, białe anielice.

Cherubiny paproci i dziewann.

Stoją sosny, ciche pokutnice,

Złym przekleństwem.

Pogańskim śpiewem.

„Północ”, s. 9

Sielanka zda się tu być najbliższą gatunkowo formą, kodem, który poeta stosuje i wykorzystuje. Aspekt ten najdobitniej wskazuje na podobieństwa do „szkoły prowincjonalnej” utożsamianej z postacią Józefa Czechowicza. Na pewno wspomniany poemat, ale też w znacznej mierze tom w takiej poetyce skomponowany, umieścić można w kręgu kultury ludowej oraz poezji przyrody. Iwaniuk posługuje się motywami krajobrazowymi, przyrodniczymi, ale w tej samej przynajmniej mierze dokonuje ich mityzacji. Następuje więc swoiste odwrócenie od cywilizacyjnych fascynacji i dostrzeganie w człowieku jedynie części przyrody. To akurat dla tego poety trudnym być nie mogło, bo w tym czasie jego doświadczenia wielkomięskie były dość znikome, a on sam, jak wiadomo, urodził się i wychował na wsi. Nawet gimnazjum, do którego uczęszczał, też na wsi, w Siedliszczu na Ziemi Chełmskiej, się znajdowało.

Człowiek staje więc naprzeciw przyrody. Jest to motyw częsty przecież u romantyków, również intensywny w praktyce poetyckiej Młodopolań. Być może to doznawanie tak zmiennej natury, pozwala bohaterowi-

obserwatorowi snuć wnioski na temat upływu czasu. Człowiek jest częścią świata i przyrody. W ten sposób odkrywa prawo przemijalności, którym także życie ludzkie jest objęte. Z takiej to analogii, poprzez ogląd świata, bohater wysnuwa refleksję osobistą.

*Tak na tej ziemi bezpowietrznej
Tak na tym łądzie krótkotrwałym
raz nas otacza jasna przestrzeń,
to znów pogrąża mrok szerniały.*

„Obłąkani – Epilog”, s. 17

Impresjonistyczne wrażenie przeradza się w zadumę, artysta zaczyna widzieć niejako „podwójnie”: w bezpośrednim oglądzie i w wyobraźni. To swoista wizja życia człowieka pełnego smutku i żalu, których źródła trudno określić jednoznacznie. Najpewniej zda mi się on wynikać z samego faktu istnienia człowieka, z pesymistycznej interpretacji jego losu, traktowanego tu jako wędrowiec, który w trakcie swej tułaczki trafia do miejsc wcześniej nieznanymi.

Szczególną rolę w tym specyficznym doświadczaniu natury należałoby przypisać zjawisku mgły i krajobrazowi bagiennemu, przy tym doznawanych zazwyczaj podczas nocy. Przytoczmy takie oto, charakterystyczne ujęcia:

*Dzień przebudzony nagłym zgrzytem,
mgłą ciężkich snów idzie się upić.*

„Prolog”, s. 5

*Wybuchają w parowie mgły.
Ziemia dźwiga na ostach znużenie.*

***, inc. *Wybuchają w parowie mgły*, s. 20

Mgła to nie tyle naturalne zjawisko, choć oczywiście takim jest przede wszystkim, co w sensie poetyckim szczególna figura oznaczająca jakieś niedomówienie, wskazując zatarte znaczenia i kontury. Za takim woalem kryje się otwarte pole dla wyobraźni czy marzenia. Podobnie z pejzażem nocnym, wszak mamy do czynienia ze zdarzeniami nocy świętojańskiej. Pejzaż ten w naturalny sposób jest dość ciemny. Jego kształty ujawniają się w świetle rozproszonym, migotliwym, zmiennym. Ciemność nocy to także rodzaj nieistnienia. W trakcie jej trwania trudno sprawdzać swą egzystencję.

Podobnie bagno, które także jest elementem natury. Stanowi część przestrzeni, ale też coś, co nacechowane jest negatywnymi emocjami. To przestrzeń realna, która nieustająco przekształca się w przestrzeń emocjonalną, poetycko definiowaną wprost lub za pośrednictwem ekwiwalentów obrazowych.

Bagno jest mistycznym nieomal tłem pejzażu wewnętrznego. Przestrzeń nabiera znamion przestrzeni magicznej.

*Kiedy wybucha rozpacz bagien
niebo pokrywa pot kroplisty.*

„Prolog”, s. 5

Przestrzeń mgieł i bagien ulega magicznej transformacji. Niezwykle istotne są doznania wzrokowe. Wiersze relacjonują wymiar wizualny, są często malowaniem krajobrazu. Cechują się widoczną troską o dokładność i precyzję opisu, łącznie z wrażliwością kolorystyczną.

W tych swoistych szkicach z natury uderza przede wszystkim fascynacja przestrzenią, nieodgadnioną mową żywiołów, dzikim pięknem. Jednocześnie są one poddawane przemianom symbolizacyjnym. W szyfrach natury człowiek romantyczny odczytywał ważne dla własnej duchowości przesłania, dowiadywał się o miejscu w świecie. Ten wątek jest tu niewątpliwie kontynuowany. Poeta kontempluje kształt krajobrazu, rozmyślając nad żywiołami przyrody. Będąc artystą słowa przyjmuje rolę estety, który spisywane wrażenia porządkuje wedle reguł malarstwa.

Światła ręcznej akwareli

– metaforyzuje ten stan w wierszu „Oblakani”. Ważny jest zmysłowy obraz świata. W tym przypadku zapisywany w słowach. Widzenie, wzrok, utrwalają rzeczywistość. Deformacja odbiera dosłowność, ale w ten sposób tworzy się naturalne miejsce do stosowania metafory. Słowo niewiele może uchwycić z zobaczonych rzeczy, bo posługuje się pojęciami.

Obrazowanie to jest malarskie, określone kolorystycznie, o silnej dynamice obrazu, w którego budowaniu uczestniczą wszystkie zmysły, jest on przy tym konsekwentny, zmysłowy, bogaty, a równocześnie kameralny. Są to obrazy materialne, konkretne, emocjonalne, nacechowane autentyzmem wyrażania, chociaż trudno określić czy jest to jednostkowy, widzialny element, często próba oddania jego istoty poprzez symbol. Znaczenie wielu obrazów jest jednak niejasne, stąd być może wprowadzanie elementów magii i czarów. Barwy są silne, nasycone.

Elementem dawności pogańskiej są trwale istniejące w czasie teraźniejszym zwyczaje. Tu ich wyrazem są obrzędy nocy świętojańskiej.

Oswajanie przestrzeni, zespolone z refleksją nad miejscem człowieka w świecie, odgrywają studia krajobrazowe i pełnią istotną rolę w twórczości Iwaniuka. To obszar pytań o to, jak krajobraz przemawia do człowieka i jak człowiek tworzy swój krajobraz wewnętrzny. Narzucenie znaczeń przestrzeni poprzez słowo artystyczne jest o wiele trudniejsze, niż w przypadku terytoriów od dawna oswojonych w kulturze.

Takie swoiste szkice poetyckie z natury pozwalają oderwać się od aktualnej historii, przezwyciężyć niedogodności istnienia, a także wpisać swoje życie w wielki plan istnienia, gdyż nadzwyczaj ważne jest współistnienie z wielością przyrodniczych bytów.

Opis krajobrazu jest też próbą możliwości mowy poetyckiej. Język winien poradzić sobie z wrażeniami oka, oddać prawdę przeżycia. Poeta układa sekwencje słów, zastanawia się nad rolą ekwiwalentów obrazowych, które odpowiadałyby obserwowanemu konkretowi. Opis ujawnia dbałość o dokładność i konkret, jest sensualny, przedmiot nieomal dotykalny.

Tak więc noc, gwiazdy, blask księżyca, las, bagno nadają obrazom z wierszy budowanym tajemniczego uroku, cech mowy czarodziejskiej. Dusza poety zda się być zespolona z duchem przyrody. Dwie tendencje zderzają się: chęć przedstawienia fascynującej urody ziemi oraz ukazanie pejzażu duchowego.

Zmysłowy, zewnętrzny obraz współistnieje z wewnętrznym, duchowym i chyba trudno powiedzieć, który służy któremu. Zmysłowe doznania, zabarwione nostalgią, zmysłowość burzliwa, ale też bliska stanowi wygasania i śmierci. Poeta kontempluje świat intensywnie, melancholijnie i dynamicznie zarazem. Jasne obszary natury zmieniają się w niejasne poczucie przerażenia skończonością materii. Zda mi się to być próbą uchwycenia chwilowości bytu, obecność, która znika. To tyleż zachwyt nad pięknem świata, co melancholia i przygnębienie. Akcent ten, tę niepewność, nieokreśloność, można odczytywać jako przejaw pewnego kryzysu.

Debiutancka książka Iwaniuka, niebawem po opublikowaniu, została zauważona i dobrze przyjęta przez krytykę. Stefan Napierski na łamach „Kameny” recenzując ją, pisał m.in. o „chłopskiej wrażliwości zmysłowej pobudzającej do zwidzeń”, „melodyce czystego liryzmu”, „balladowo-guślarskiej symbolice” [8].

Współczesność diagnozę tę potwierdza i nawet wzmacnia. Jadwiga Sawicka, w dzisiejszej ocenie, już z perspektywy historycznoliterackiej, istotę tego tomu widzi i charakteryzuje tak oto: „W jego debiutanckim tomie spotkała się magia przyrody kresowej i bardzo młodzieńczy rimbaudyzm.” Dodaje jeszcze, że: „*Pełnia czerwca* zadziwiła precyzją konstrukcji, odważną metaforą, niezwykle kreatywnym obrazowaniem, ostrością widzenia i kontrastami semantycznymi.” [9]

W podobnym duchu wypowiada się też Janusz Kryszak. Píše o wierszach z tomu *Pełnia czerwca*, że: „Były szkołą wyobraźni mających za podstawowy budulec peryferyjne krajobrazy, zdolne jeszcze ujawnić swą pierwotność, na którą składały się nie tylko obszary natury, ale i wierzenia, mity, lokalne tradycje i rodzinne przekazy. Tędy prowadziła droga do poetyckiego fantazjotwórstwa, które w rygorystyczny artystyczny prawodawstwa starał się ująć Józef Czechowicz (...).” [10]

Realizuje się w wyrazisty sposób zasada lingwistycznego oswojenia. Poeta wyzwała „mowę miejsca” i wydobywa ją z polskiej kulturowej anonimowości, prezentując przy tym swój stosunek do otoczenia od poczucia zagubienia po olśnienie i zachwyt. Poezja nieustannie oswaja przestrzeń. By ten cel osiągnąć, nakłada na siebie realistyczne rozpoznania, perswazje, mityczne opowieści, fantazmaty i zaklęcia. Ważne są słowa, niekiedy brzmiące egzotycznie, bez wyrazistego zakresu skojarzeń.

Poeci wytyczają własne miejsce w geograficznej przestrzeni, po której się poruszają. Ogrody rajskie poetów muszą mieć wpływ na styl oraz jakość wypowiedzi. Krajobraz przechodzi w porządek, który wydobywa pierwiastek piękna, służy też budowaniu poczucia jakiejś idei sensu czy ładu. Taki pejzaż, umieszczony dodatkowo w obszarach kultury, nie ma już znamion całkowitej obcości. Stanowi materiał szczególnej tonacji emocjonalnej.

Przypisy

1. Jadwiga Sawicka, *Wołyń poetycki w przestrzeni kresowej*, Warszawa 1999, s. 26.
2. Jan Śpiewak, Zuzanna, *gawęda tragiczna*, [w:] tegoż, *Przyjaźnie i animozje*, Warszawa 1965.
3. Jadwiga Sawicka, op. cit.
4. Józef Czechowicz, *Poezja Wołynia*, „Kurier Literacko-Naukowy” 1938, nr 50.
5. Tak te wczesne doświadczenia poetyckie interpretowali Anna Szawerna-Dyrszka, Paweł Tański, jak też piszący te słowa. Zob.: „Pieśń oblakana huraganem”. *O przedwojennych wierszach Wacława Iwaniuka*, [w:] *W stronę*

- dwudziestolecia 1918-1939. *Studia o szkice o literaturze* pod red. Zbigniewa Andresa, Rzeszów 1993; Anna Szawerna-Dyrszka, „Zostanie krew na ustach, a na stopach znaki”. Katastrofizm w *Pełni czerwca* i *Dniu apokaliptycznym* Wacława Iwaniuka, [w:] *Liryka polska XX wieku. Analizy i interpretacje. Seria druga* pod red. Włodzimierza Wójcika i Danuty Opackiej-Walasek, Katowice 2000; „Cmentarzami obłąkani”. O *Pełni czerwca* Wacława Iwaniuka, [w:] *Podróż w głąb pamięci. O Wacławie Iwaniuku szkice, wspomnienia, wiersze*, pod red. Jana Wolskiego, Henryka Wójcika i Edwarda Zymana, Toronto 2005.
6. Janusz Kryszak, *Postowie* do: Wacław Iwaniuk, *Pełnia czerwca*. Reprint z okazji 70. rocznicy debiutu Poety, sprowadzenia jego prochów do Polski i uroczystego ich pochowania na cmentarzu w Siedliszczu w dniu 2 grudnia 2006, Lublin 2006, s. 33-34.
 7. Zob. więcej na ten temat: Alina Kowalczykowa, *Pejzaż romantyczny*, Kraków 1982.
 8. Stefan Napierski, *Wacław Iwaniuk. Pełnia czerwca*, „Kamena” 1936, nr 8.
 9. Jadwiga Sawicka, op. cit., s. 48.
 10. Janusz Kryszak, op. cit., s. 34.

Gustaw Ostasz

„NIE MA O CZYM GADAĆ”. ZAMINOWANE WSZYSTKO

Uniwersytet Rzeszowski

Густав Осташи, Інститут польської філології Жешівського університету. «Нема про що говорити». Заміновано все.

Стаття інтерпретує сповнений гіркоти вірш Казімежа Вежинського «Lekcja konwersacji» зі збірки «Sen mara» (1969). Пов'язує його з позалітературними контекстами, по суті, зі сукупним історичним досвідом. Поет сповідує мудрість, далекосяжність мислення й чину, спрямовані на подолання штампів історичних образ, помилок, упереджень, що ведуть в нікуди.

Kazimierza Wierzyńskiego *Sen mara* (1969) – książka pośmiertna – to napelnione smutkiem wiersze starego poety. Wśród nich znalazła się oszczędna w słowach, gorzka *Lekcja konwersacji*. Dotyka spraw drażliwych. Odsłania nasze, rzecz można, wewnętrzne odruchy warunkowe, zakodowane w zbiorowej jaźni na skutek urazów spowodowanych meandrami historii.

Nie mów o Polakach i Żydach
To pole minowe.
Nie mów o Polakach i Ukraińcach,
To pole minowe.
Nie mów o Polakach i Czechach,
To pole minowe.
Nie mów o Polakach i Litwinach,
To pole minowe.
Nie wstępuj na pole minowe,
Wylecisz w powietrze.
Są jeszcze inne,
Na które wstąpiliśmy przedtem
I także nie ma o czym gadać.
Tak było dawniej,
Tak jest teraz
I tak będzie zawsze
Póki będziemy paść się
Na łące zaciętrzewionych osłów.

Lekcja konwersacji ma semantykę niespodzianie bogatą, służy jej warstwa brzmieniowo-rytmiczna, uwypuklana przez intonację oraz

składnię. Ewokuje zadawniony spór o dziedzictwo Pierwszej Rzeczypospolitej, a ściślej o kształt sąsiedztwa Polaków z Żydami, Ukraińcami, Czechami, Litwinami. Rzeczywistość historyczna przeczy dobrym zasadom. Wyzwała gorycz z powodu uporczywego trwania przy błędach. Uraża obolałą pamięć klęsk, problemów, zdawałoby się, nie do rozwiązania tak bardzo, że aż konotują odruch bezradności. Sposobem retorów osoba mówiąca sięga więc po trwały związek frazeologiczny „nie ma o czym gadać”. Chce przerwać cierpienia duszy, wywołane chroniczną porażką. Tego rodzaju trudne dylematy stanowią doświadczenie zarówno jednostek jak i narodu. Gmatwają dzieje, wloką się za nami poprzez wieki, paraliżują każdą próbę rozmowy o imponderabiliach.

Licząca osiem wersów strofa inicjalna jest aluzją do archetypicznej struktury *Dekalogu*, sugerowaną – nie tylko syntaktycznie – dzięki przestrogom, wynikłym z doświadczeń historii. Zamiast dziesięciu przykazań jawią się ledwo cztery, pięć, otwierane przesłanką, trybem rozkazującym czasownika „nie mów” – jako anaforą – a puentowane, każdorazowo, równolegle niby wnioskiem, niby przestrogą „to pole minowe” i raz jeden w wersji obocznej „nie wstępuj na pole minowe”. Brzmia dostojnym rytmem amfibrachów, osadzają rzecz w tradycji kultury śródziemnomorskiej. Sakralną aurę utwierdza segment ostatni, parafraza puenty modlitw znanej od wieków: „Jak było na początku...”, itd. A więc: „Tak było dawniej, || Tak jest teraz || I tak będzie zawsze || Póki będziemy paść się || Na łące zacietrzewionych osłów”. Właśnie stąd się wzięła prostota tudzież mądrość *Lekcji konwersacji*. Semantyka proveniencji starotestamentalnej i późniejszej uległa drobnym przetworzeniom. Została wzbogacona, by mogła korespondować z dwudziestowieczną rzeczywistością a przy tym inspirować nadzieję *contra spem*.

Mimo to wydaje się, że mamy do czynienia z dziwną pomyłką. Wszak utwór mógłby zaistnieć trochę później niżeli w roku 1969 – tę datę roczną nosi zbiór *Sen mara* – choćby w ostatnich dziesięcioleciach wieku poprzedniego, albo teraz, kiedy rzekomo zbieżnych wypowiedzi słychać dużo; warunkuje je moda na polityczną poprawność. Mógłby zaistnieć obecnie, gdyby go wcześniej nie było. Ta uwaga tyczy się nie diaspory, lecz Polski rdzennej. Myśl wolna zaczęła się tu rozwijać szybciej od roku 1978 za sprawą papieża Karola Wojtyły. Przedtem kraj egzystował w tempie narzucanym przez władzę komunistyczną, różnym od rytmu życia emigracji, gdzie wierszowi *Lekcja konwersacji* dane było powstać.

Wśród narodów, o których szkoda gadać – osoba mówiąca stylizuje swą wypowiedź na zbiór przykazań – nie ma ani Niemców, ani Rosjan. W

USA, gdzie Wierzyński mieszkał, nasi emigranci traktowali ich jako wrogów. Wymieniali o nich sądy bez skrupułów i zahamowań, czy wolno mówić, czy też nie trzeba, zbieżne z doświadczeniem historycznym. Kiedy rozmawiali, starali się opanować lęk. Szanowali fakty, unikali interpretacji, nie musieli tworzyć fabuł. Tymczasem Żydzi, Ukraińcy, Cześć, Litwini, chociaż od wieków bliscy Polakom – jak starodawna rodzina obejmująca krewnych oraz powinowatych – ewokują różny stosunek osoby perorującej i domniemanych interlokutorów. Uprzejmą wymianę myśli zastąpi drażliwość. Odezwie się swego rodzaju odruch warunkowy, pewny znak, że z góry wiadomo, iż w czasie konwersacji nie można się będzie porozumieć. Od wieków bowiem obowiązują sztance reagowania. Rozmywają prawdę historyczną i moralną.

Niczym lustro z drogiego szkła osadził autor *Lekcję konwersacji* w odpowiednich ramach. Stanowią je dwa wiersze sąsiednie, w równym stopniu *Dialog przy fajce*, co *Poprawka historyczna*. Wszelako ramą prymarną owego lustra okazuje się retoryczny, dyskursywny wiersz *Do Żydów* z tomu wojennego *Krzyże i miecze* (1946). Mówiąca osoba akcentuje w nim raz po raz analogię losu adresata zbiorowego i Polaków. Oto strofka siódma, wymowna ze wszech miar. „Tak w swej niedoli samotny, gdy pytasz || Czy nikt nie pojmie twych nieszczęść ogromu, || Spójrz kogo wlekli przez głuchy kurytarz || Tej samej nocy, tuż przy twoim domu”. Analogia wtedy – podczas zdarzeń okupacyjnych – była oczywista, nie potrzebowała komentarzy; i dzisiaj nie powinna wymagać.

Dialog przy fajce, tło, zarazem kontekst, część misternej obudowy lustra, uderza prostotą. Werbalizuje mądrość adekwatną zasadzie *historia magistra vitae*. Czytamy o uśmierconych: „Ile milionów Żydów? || Ile milionów Polaków? || Kto to wie”. Za sprawą chwytów retorycznych, pomimo elementów sceptycyzmu, segmentacja i składnia akcentują przesłanki niepodważalnego wnioskowania. „Nikt ich nie zliczy || I nie bardzo o czym tu gwarzyć, || Więc jak dorośli, spokojni panowie || Raz na zawsze powinniśmy wiedzieć, || Że to wszystko może się znowu || Kiedyś wydarzyć”. Rozumowanie mówiącej osoby, dbałej o asercję tudzież o bezstronność, zawiera szacunek względem prawdy. Taki sam szacunek odzywa się również w *Poprawce historycznej*; stanowi ona jakby przeciwległą część ramy lustra, zwanego *Lekcją konwersacji*. „Ojczyzna to nie jest węż, || Popraw się stary mój kompanie, || [...]. || Ojczyzna to jest pamięć podskórna, || Bezsenne nerwy, || Pokutnik nocny bardzo świadomy || Czego chce tutaj i po co się włóczy || Po myślach, po widmach, po setkach lat”.

Piotr Żbikowski

**POWSTANIE CHMIELNICKIEGO W OGNIE I MIECZEM
HENRYKA SIENKIEWICZA, W RADZIE PEREJESŁAWSKIEJ
NATANA RYBAKA I W PUBLICYSTYCE HISTORYCZNEJ
PAWŁA JASIENICY**

Uniwersytet Rzeszowski

Пйотр Жбіковський, Інститут польської філології Жешівського університету. Повстання Хмельницького у «Вогнем і мечем» Генріка Сенкевича, в «Переяславській раді» Натана Рибак та в історичній публіцистиці Павла Ясениці.

Порівняно два історичні романи, що змальовують надзвичайно драматичний і переломний історичний момент для Польщі та України – повстання Богдана Хмельницького: «Вогнем і мечем» Генріка Сенкевича та «Переяславська рада» Натана Рибак. Ti самі або споріднені проблеми, явища й процеси, пов'язані з цим історичним моментом, нерідко одні й ті ж персонажі показано з іншого погляду, оцінюються за цілком іншими критеріями. Отже, романи є наче аверсом і реверсом однієї епохи. Історична публіцистика Павла Ясениці служить мірилом історичної правди.

Nawet najbardziej sumienny i skrupulatny autor powieści historycznych o tyle tylko zbliżyć się może do prawdy dziejowej, o ile pozwala mu na to aktualny stan badań naukowych. Stąd też wiedza ugruntowana na tym stanie badań, wiedza o minionych epokach, o ich problemach, o konfliktach i o ludziach, którzy je reprezentowali, stanowi zawsze podstawowe tworzywo i zarazem konstytutywny element powieściowej fikcji. Na tym fundamencie, to znaczy na określonym materiale historycznym wspiera się także struktura artystyczna i cały świat przedstawiony utworu. Fundament ten determinuje również w istotny sposób podstawowy cel, z jakim autor przystępuje do pisania, nadrzędne przestanie myślowe powieści oraz jej uwarunkowania filozoficzne, ideowo-moralne, polityczne i kulturowe.

Z kolei zaś cel, jaki przyświeca autorowi powieści historycznej, niezależnie od subiektywnych różnicowań i doraźnych dążeń, może być dwojaki. Albo wiec idzie pisarzowi o możliwie wierną rekonstrukcję prawdy dziejowej, rekonstrukcję dokonywaną w zgodzie z dostępnym stanem wiedzy i w trosce o możliwie najpełniejszy obiektywizm prezentowanej wizji artystycznej, z zachowaniem w pierwotnej postaci

tego, co zwykło się nazywać duchem czasu, albo też przeszłość jest dla niego tylko rodzajem ideowo-artystycznego pretekstu czy też swoistym kostiumem, pod którym przemycą własne koncepcje historiozoficzne oraz prawdę o czasach sobie współczesnych. Oczywiście, prawdę subiektywnie zrelatywizowaną i podporządkowaną najczęściej racjom politycznym lub ideologicznym. Historyzm utworu staje się wtedy dogodną okazją do mniej lub bardziej natrętnej indoktrynacji.

Przedmiotem niniejszych uwag jest porównanie dwóch powieści historycznych, które ukazują ten sam wysoce dramatyczny i przełomowy moment dziejowy – powstanie na Ukrainie Bohdana Zenobiego Chmielnickiego – te same lub pokrewne problemy, zjawiska i procesy związane z owym doniosłym wydarzeniem, a nawet te same często postaci, ale ukazane w zupełnie innym zwierciadle, widziane z innego punktu widzenia i oceniane wedle całkowicie odmiennych kryteriów. Powieści te więc, to jakby awers i rewers tej samej epoki, a są nimi *Ogniem i mieczem* Henryka Sienkiewicza oraz *Rada Perejasławska* Natana Rybaka.

Pierwszy z wymienionych utworów pisany był w latach 1883-1884, drugi od roku 1948 do 1953. Ale dzieli je nie tylko czas powstania. Należą one do różnych odmian powieści historycznej, reprezentują odmienny stosunek autorów do przeszłości i różną koncepcję dziejów oraz realizują inne wzorce i struktury artystyczne. Jeżeli przyjąć tezę Kazimierza Bartoszyńskiego, że poetyka każdej powieści historycznej stanowi rezultat określonej, sobie tylko właściwej strategii literackiej, to *Ogniem i mieczem* Sienkiewicza można by określić jako powieść, której autor posłużył się „strategią uhistorycznionego modelowania”. W tego typu wypowiedzi epickiej

sprawność modelotwórcza, zdolność użyczenia sensu, budowania wyjaśnień historycznych pozostawać ma w stanie równowagi z umiejętnością uobecnienia skonstruowanego świata. Świat ten nie powinien bynajmniej stanowić zespołu elementów służących jedynie dokumentacji pewnej tezy, lecz konstytuować taką właśnie, a nie inną, konkretną różnorodność. Inaczej mówiąc, powinien on być uhistoryczniony w sposób pierwotny, nie zaś instrumentalny. Siła modelująca tego świata odnosić ma się przy tym na ogół w większym stopniu do pewnej rzeczywistości dziejowej niż do założonej a priori tezy teoretycznej [1].

„Umiejętność uobecnienia skonstruowanego świata” to zwrot bliski znaczeniowo zjawisku, które Stefan Sawicki nazywa funkcją ewokatywną języka.

Metody ewokowania są tu metodami tworzenia, przekształcania prostego komunikatu w sztukę. (...) dzieło literackie jest tym bardziej wartościowe, im pełniej realizuje ten imperatyw ewokacji [2].

Idzie tu więc w obydwu wypadkach o autonomię i suwerenność świata przedstawionego w utworze literackim, a w nim przede wszystkim postaci, sytuacji i układów międzyludzkich. Utwór artystycznie wartościowy, o znaczących walorach poznawczych, to taki utwór, w którym świat przedstawiony kreowany jest przede wszystkim z myślą o jego psychologicznej i historycznej prawdzie, nie zaś w tym celu, aby pełnić skutecznie funkcję ilustracyjną lub dokumentacyjną wobec założonej przez autora tezy. Wymienione warunki pod wielu względami spełnia *Ogniem i mieczem*.

Na przeciwnym biegunie „umiejętności uobecniania skonstruowanego świata” stoi powieść z tezą, albo inaczej powieść tendencyjna, w której

świat przedstawiony i sposób rozwijania narracji podporządkowane są przyjętym przez autora założeniom ideologicznym bądź politycznym o charakterze aktualnym, mają służyć ich słuszności oraz popularyzacji. W powieści tendencyjnej bohaterowie są wyraźnie dzieleni na dobrych i złych (...), ich postępowanie ma być przykładem pozytywnym lub negatywnym, w usta bohaterów pozytywnych wkładane są często dyskursy o charakterze publicystycznym, nasycona jest nimi także narracja [3].

Tak właśnie dzieje się w świecie przedstawionym *Rady Perejestawskiej*. Równocześnie przyjęta w tej powieści struktura artystyczna ulega swoistej dyspersji, a kompozycja całości rozsypce i dezintegracji. W związku z tym nie cały przeznaczony do beletryzacji materiał historyczny jest literacko przetworzony, jego transformacja zatrzymuje się często na poziomie rezonerstwa politycznego i publicystycznego wywodu, deklaratywnych oświadczeń i podręcznikowych banałów, dyskursywnej narracji, skonstruowanych na zasadzie biało-czarnej postaci oraz irytujących ingerencji narratora.

Zgodnie z podziałem zaproponowanym przez Bartoszyńskiego, *Radę Perejeśławską* trzeba by zaliczyć do powieści, którymi rządzi „strategia aktualizacji”. M.in. należą do tego typu utworów epickich również i takie, w których problemy i zjawiska czasów minionych przywoływane są jako godne szacunku oraz upamiętnienia wzory lub antecedencje współczesności.

W szczególności wszelkie formy walki o wyzwolenie społeczne i narodowe szukały w historii swych odpowiedników. (...) W sposób zbliżony postępowali radzieccy autorzy powieści o ruchach chłopskich {...}. Szczególne miejsce w tej literaturze, honorującej zjawiska przeszłości aktualne współcześnie, zajmują powieści, w których (...) sięga się do minionej wielkości. Klasyczny przykład stanowi *Piotr I* Aleksego Tołstoja - powieść nawiązująca do sukcesów nacjonalizmu rosyjskiego (...) [4].

Tak jest również z *Radą Perejeśławską*, której autor szuka w przeszłości nie mechanizmów rządzących historią, i nie prawdy o ludziach oraz rządzących nimi uczuciach i przekonaniach, ale rodowodu reprezentowanej przez siebie ideologii i orientacji politycznej.

Ta krótka informacja o poetyce obydwu omawianych powieści jest konieczna, ponieważ ich kształt artystyczny, a przede wszystkim struktura świata przedstawionego, kreacja postaci oraz sposób prowadzenia narracji rzutują w istotny sposób także na nadrzędne przesłanie myślowe każdej z nich, jednocześnie zaś są determinantami świadomości historycznej, politycznej i narodowej autorów.

Świadomość ta, zawarta pośrednio w idei przewodniej każdego z dwu omawianych utworów, została ponadto wyrażona wprost, dosłownie i językiem dyskursywnym, w ostatnich trzech zdaniach narratora w *Ogniem i mieczem* oraz w końcowej scenie *Rady Perejeśławskiej*. W pierwszej z wymienionych powieści padają na zakończenie pamiętne słowa [5].

Opustoszała Rzeczpospolita, opustoszała Ukraina. Wilcy wyli na zgłiszczach dawnych miast i kwitnące niegdyś kraje były jak wielki grobowiec. Nienawiść wrosła w serce i zatrula krew pobratymczą.

Dodać trzeba, że wykładnią wszystkich nadrzędnych sensów, jakie przynosi z sobą *Ogniem i mieczem*, jest tu emocjonalna i znaczeniowa konotacja słów ostatnich: „krew pobratymcza”. Pobratymiec bowiem – jak informuje *Słownik języka polskiego* – to „człowiek pochodzący z tego

samemu szczepu (...), mówiący tym samym albo pokrewnym językiem (...), człowiek, którego łączy z kimś (...) związek przyjaźni (...), przyjaciel, druh" [6]. Ideowa oraz moralna puenta powieści jest więc zupełnie jednoznaczna, a przy tym nader wymowna.

W *Radzie Perejestawskiej* Natana Rybaka Bohdan Chmielnicki, portaparle narratora, a także osobowego autora książki, zwraca się do zebranych w Perejestawiu tłumów, zwołanych na Rade Czarną:

zwołaliśmy dzisiaj Radę (...), abyście razem z nami wybrali sobie hosudara – spośród czterech –jakiego będziecie chcieli. Car turecki wzywa nas pod swoją władzę (...). Drugi – chan krymski, także tego pragnie. Trzeci – polski król, A czwartego sami prosimy i chcemy być pod jego dostojnym berłem. To car naszego bratniego narodu, wielki samowładca Rosji – hosudar Aleksiej Michajłowicz. Tam – ziemia ojczysta i bracia nasi (...), którzy nie wydadzą nas wrogom na krzywdę i poniewierkę. Car turecki – bisurman. Chan tatarski – z tego samego lasu jagoda. Król rzeczypospolitej... szkoda nawet mówić! Sami wiecie! Prawosławny car, wielki hosudar Aleksiej Michajłowicz – jednego z nami prawosławnego wyznania, jednej wiary prawosławnej. Wielki hosudar, widząc męki naszego ludu, przychylił się łaskawie do naszych prośb i przysłał do nas swoje wysokie poselstwo, aby (...) przyjęło nas ono pod jego dostojne berło. Bracia nasi spieszą nam zbrojnie z pomocą. Niech wiedzą Warszawa, Stambuł, Baczysaraj, Wiedeń, Rzym i inne stolice, które zło przeciw nam zamyślają – że w zjednoczeniu z narodem rosyjskim będziemy niedostępnymi i niezwyciężeni [7].

Mamy zatem dwojaki rodzaj optyki dziejowej. U Sienkiewicza wydarzenia lat 1648-1651, powstanie na Ukrainie Chmielnickiego, to krwawy dramat wojny domowej, która nie tylko doprowadziła do okrutnej eksterminacji setek tysięcy ludzi po obydwu stronach konfliktu i straszliwie wyludniła obydwa kraje, ale całe ich połacie zamieniła w pogorzeliska i ruiny; na miejscu kwitnących miast i ludnych wsi pozostawiła po sobie kurhany, mogiły i pusty step. Co więcej, zasiała między dwoma narodami nieufność i wrogość, które ku zadowoleniu i korzyści sąsiadów miały się pieścić bujnie przez całe stulecia. W tej wojnie, pomimo wygrywanych bitew i całych kampanii wojennych, nie było zwycięzców. Warto dodać, że świadomość tego mieli już co światlejsi z ówczesnych ludzi. Stanisław Lubomirski pisał w liście do sejmiku proszowickiego, że zwyciężyć czy przegrać w wojnie domowej -

jednakowa to hańba: „Dać się pobić, straszne! Swoich wybić siebie jest zniszczyć” [8].

Dla Natana Rybaka powstanie na Ukrainie i ugoda perejesławska to wielki polityczny i historyczny sukces Bohdana Chmielnickiego oraz całego narodu ukraińskiego, który niemal cudem uratował się ze śmiertelnej opresji, uniknął zguby grożącej mu od sąsiadów, przede wszystkim zaś od Polski i polskich panów, i dopełnił swego dziejowego przeznaczenia, jednocząc się pod berłem moskiewskiego cara z narodem rosyjskim. Ani słowa o cenie, jaką za to zjednoczenie miała w przyszłości Ukraina zapłacić, ani o tym, jaką cenę już zapłaciła za wystąpienie przeciwko prawowitemu władcy, ani wreszcie o tym, że ugoda perejesławska była jawnym przeniewierstwem politycznym, dokładnie takim samym przejawem anarchii i samowoli, jak prowadzona przez polską magnaterię na własną rękę polityka zagraniczna. Złożenie na wierność przysięgi carowi moskiewskiemu jawi się Rybakowi jako powrót do macierzy, a w każdym razie to właśnie usiłuje swojemu czytelnikowi zasugerować, skwapliwie chowając pod sukno te materiały historyczne, które jednoznacznie mówiły, że wspólną ojczyzną Polaków i Ukraińców była w XVI i XVII wieku Najjaśniejsza Rzeczypospolita. Świadomość tego faktu wpisana jest *in extenso* w zachowane dokumenty. Nikt inny przecież tylko posłujący do Chmielnickiego Adam Kisiel, wojewoda bractawski, pisał do niego:

Lubo różne bywają, jako i teru się stało, żal się Boże, wewnętrzne krwi rozlania, przecie jednak Ojczyzna nam wszystkim jedna, w której się rodzimy, wolności naszych zażywamy, i nie masz prawie we wszystkim świecie inszego państwa i drugiego podobnego Ojczyźnie naszej w wolności ach naszych i swobodach. Dlatego zwykliśmy wszyscy jednostajnie tej matki naszej Ojczyzny, Korony Polskiej, całości przestrzegać; a chociaż bywają różne dolegliwości, jako to na świecie, to jednak rozum każe uważać, że łatwiej domówić się w państwie wolnym, co którego z nas boli, niżeli straciwszy te Ojczyznę naszą, już drugiej takiej nie naleźć w chrześcijaństwie ani w pogaństwie. Wszędzie niewola, sama tylko Korona Polska wolnościami słynie [9].

O tym, że niewola, i to okrutna, panowała w państwie moskiewskim, historycznie wykształcony autor *Rady Perejesławskiej* musiał wiedzieć, jak również i o tym, że despotyzm carów moskiewskich nie miał sobie równego od czasów Iwana Groźnego. Mimo to, już na pierwszych kartach

swej powieści każe mówić hetmanowi zaporoskiemu do patriarchy jerozolimskiego Paisjusza:

Liczę, ojcze święty, jedynie na braci naszych Rosjan i ufność swą całą pokładam w carze moskiewskim. Jeżeli będziemy pod osłoną jego potężnego ramienia - życie wolne na wieki przed nami... Proszę pokornie, powiedz carowi, niech przyśle swoich żołnierzy do naszych miast niech przyjdzie z pomocą swym braciom i zerwie układ z królem Janem Kazimierzem, a wtedy nie będzie dla nas groźny ani chan, ani król, ani sułtan turecki [10].

A więc, parafrazując znane zawołanie: jeden król, jeden naród, jedna wiara. Oczywiście, żenujące w swym serwilizmie deklaracje i wyznania, jakie Natan Rybak wkłada w usta hetmana zaporoskiego, jeżeli nawet pozostają w jakimś stosunku do przekazu historycznego, niewiele mają wspólnego z faktycznym stosunkiem Chmielnickiego do cara i do państwa moskiewskiego, z motywami i przyczynami, które w rzeczywistości doprowadziły go do ugody perejśławskiej oraz z nadziejami, które z nią wiązał. Zredagowane przez Rybaka przemówienie jest anachronicznym zgrzytem w ustach człowieka wyposażonego przez naturę w genialne zdolności przywódcze i organizacyjne, aż nadto skłonnego do odruchów autokratycznych i samowładczych poczynań, który nigdy naprawdę ze swej politycznej samodzielności nie zrezygnował i nawet po Perejśławiu snuł śmiałe plany dynastyczne, dążąc do skojarzenia syna Tymoteusza z córką hospodara wołoskiego – Domną Rozandą.

Zresztą, nie wszystko poszło gładko również i w czasie zawierania perejśławskiej ugody. Choć bowiem propozycję Chmielnickiego przyjęte zostały jednomyślnie, to poseł cara Wasilij Buturlin zaprzysiął początkowo zaledwie dwustu osiemdziesięciu czterech ludzi. Nie złożyli przysięgi niektórzy pułkownicy, a wśród nich m.in. sławny Bohun i Hładki. Nie chcieli słuchać o przysiędze Kozacy zamieszkujący na samym Zaporozu, a część wojska wszczęła wręcz bunt, który, stłumiono krwawo nad rzeką Taśminą. Najsilniejszy zaś opór stawiała carowi i Chmielnickiemu ukraińska hierarchia prawosławna. Zakonnik Makary Kunicki w dniu 23 stycznia 1654 roku zaprotestował z upoważnienia metropolity i duchowieństwa kijowskiego przeciwko temu, co działo się na Ukrainie i zadeklarował wierność królowi polskiemu. Co więcej, protestację swoją wniósł do ksiąg grodzkich w Łucku i rozesłał zawiadomienia do innych miast.

Niemniej, orientacja prorosyjska i służalczy rusofilizm, jaki zmanifestował Rybak w zakończeniu swej powieści, były bardzo na czasie w latach 1948-1953, gdy pisał on *Radę Perejesławską*, i gdy białego cara zastąpił car czerwony, który nie zawahał się zgłodzić na śmierć kilku milionów ukraińskich chłopów dla realizacji komunistycznej utopii, a może również dla zabezpieczenia się przed groźbą ukraińskiego nacjonalizmu. Autor *Rady Perejesławskiej* zadeklarował się w tej sytuacji jako wiemy syn swego narodu, ale zarazem jako doświadczony i lojalny członek partii, który upatruje cudowne *panaceum* na wszystkie możliwe bolączki w ustrojowo-prawnej i politycznej unii ukraińsko-rosyjskiej.

I w tym właśnie sensie *Rada Perejesławska* należy do tego typu powieści historycznych, w których problemy i zjawiska czasów minionych przywoływane są jako ciągle aktualne wzory postępowania oraz antecedencje współczesności.

Należy wszakże pamiętać, że sytuacja polityczna, jaką usiłuje Rybak zrekonstruować w swym utworze, była o wiele bardziej skomplikowana historycznie i politycznie. Przede wszystkim więc, powstanie Chmielnickiego było i *de facto* i *de jure* buntem przeciwko prawowitej władzy i tym samym zdradą stanu. Mieli tego świadomość nawet chwilowi sojusznicy hetmana zaporoskiego – chan krymski i sułtan turecki. Zdawał sobie z tego sprawę również on sam. Píše Sienkiewicz w *Ogniem i mieczem*:

wiedział Chmielnicki jeszcze i to, że chan pomaga mu wprowadzić dla łupów, dla darów, dla nieszczęsnego jasyru, uważając się jednak za prawowitego monarchę, wstydził się w duszy stawiać po stronie buntu przeciw królowi, po stronie takiego „Chmielę” przeciw takiemu Wiśniowieckiemu [11].

Spostrzeżenie to jest trafne nie tylko z punktu widzenia psychologii władzy, ale także w aspekcie ówczesnego politycznego *status quo*. Ukraina – o czym ani na chwilę nie wolno zapominać – była integralną częścią Rzeczypospolitej i jakie by nie były powody, dla których Chmielnicki złamał posłuszeństwo królowi, nie przestawał być w oczach postronnych, a i własnych, samozwańcem oraz uzurpatorem. Dlatego też na krótko przed ugodą z carem moskiewskim ten sam Perejesław był świadkiem wręczenia Chmielnickiemu przez wysłannika koła, polskiego i senatora Rzeczypospolitej Adama Kisiela, turkusowej buławy hetmańskiej oraz czerwonej chorągwi z białym orłem i z napisem: *Joannes Casimirus*

Rex Poloniae. A w cztery lata po ugodzie z Moskwą nowy hetman zaporoski zawarł umowę z Rzeczypospolitą. Przewidywała ona, że pod władza hetmana pozostaną te same trzy województwa, które Chmielnicki ofiarował carowi, to jest województwo kijowskie, czernihowskie i bractawskie, że powstała w ten sposób autonomiczna prowincja Królestwa Polskiego zerwie wszelkie stosunki z Moskwą, a prawosławie zyska w niej pełne równouprawnienie.

Już wcześniej zresztą, bo latem 1648 roku, w czasie między Korsuniem a Piławcami, usiłowano logicznie uzupełnić ustrój Rzeczypospolitej, rozciągając ideę unii polsko-litewskiej również na południowo-wschodnie tereny kraju i tworząc także na Ukrainie układ federacyjny. Jednym z tych, którzy tę ideę chcieli wprowadzić w życie był sam Chmielnicki, a warunki swoje i Zaporozców przedstawił, wziętemu do niewoli hetmanowi Potockiemu przez Tuhaj-Beja. Żądali oni „Naprzód, aby po Białą Cerkiew udzielną mieli i ograniczone państwo; druga, żeby do dawnych byli przypuszczeni wolności; trzecia, aby do miast; zaników i dzierżaw ani starostowie, ani wojewodowie żadnego prawa nie mieli [12]. Jeszcze na wiosnę 1649 roku, po hańbie piławieckiej oraz straceniu Kudaka, polski wywiad wojskowy donosił z obozu Chmielnickiego, że Wojsko Zaporoskie „przy udzielnym Księstwie Ruskim, jeżeli przyjdzie do zgody, ma się wolę koniecznie zasadzić, i co postanowi, żeby mu król poprzysiągł [13].

Tak więc, pomimo nieco enigmatycznych niekiedy i ogólnikowych sformułowań, polityczny sens żądań oraz oczekiwań Chmielnickiego i starszyny kozackiej był jasny. Ukraina miała się stać wyodrębnioną, autonomiczną częścią składową Rzeczypospolitej Trojga Narodów. Suwerenem Księstwa Ruskiego pozostawałby jednak nadal polski król, namaszczonego w Krakowie, a panującego w Warszawie. Przy takim rozwiązaniu musiałby także zostać niebawem rozstrzygnięty problem udziału przedstawicieli Ukrainy w sejmie i w senacie – zasiadających tam na tych samych prawach, co reprezentanci Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Taki a nie inny rozwój wydarzeń zgodny był z logiką rzeczy i odpowiadał interesom obydwu zważnionych stron.

Trzy siły, trzy czynniki stały na drodze rozwiązań, które były traktowane jako zupełnie realne przez umiarkowane ugrupowania zarówno na Ukrainie, jak i w Rzeczypospolitej: krótkowzroczność oraz niedojrzałość polityczna polskiej magnaterii i ich monstrualny egoizm stanowy i osobisty, coraz dalej posunięte i coraz bardziej zdecydowane ingerencje obcych potencji – Moskwy, Porty Otomańskiej i Tatarów, bez

których Chmielnicki i nie mógł się obyć i które jednocześnie traktował, ciągle jako kartę przetargową, wreszcie zaś nieustający, potężniejący z miesiąca na miesiąc nacisk dołów społecznych, czerni,

tych wszystkich, (...) którym pokój wróżył powrót do służb pańszczyźnianych, wojna zaś otwierała widoki na awans, pozwala żywić nadzieje zrównania się ze starszyzną, szlachtą kozacką [14].

Już z Perejeśławia Adam Kisiel pisał do króla: „Chmielnicki, choćby i chciał, czerni powściągnąć nie może i której godziny chciałby się odkryć z tym, teje godziny zginie” [15]. Potwierdził to wzięty na tortury setnik kozacki imieniem Fedko: „Choćby Chmielnicki chciał się zgadzać, to nie może, tak się czern zbestwiła, żeby zносиła szlachtę lub sama ginęła” [16].

Godzi się tu wyznać, że wszystkie trzy wymienione czynniki sprawcze, które w XVII wieku doprowadziły do historycznego przesilenia w stosunkach polsko-ukraińskich i zadzierzgnęły między tymi dwoma narodami dramatyczny węzeł, zostały przez obydwu powieściopisarzy dostrzeżone i lojalnie odnotowane, choć naturalnie każdy z nich opatrzył je innym komentarzem i zastosował wobec nich odmienną hierarchię wartości i ocen.

Niezależnie wszakże od oczywistego zrelatywizowania wydarzeń, sytuacji politycznych i postaci historycznych, które nieodmiennie występuje przy każdej próbie zbeletryzowania przeszłości, a więc musiało również wystąpić w *Ogniem i mieczem* oraz w *Radzie Perejeśławskiej*, jeden fakt jest bezsporny. Ugoda perejeśławska potraktowana przez Natana Rybaka jako wydarzenie nie tylko historyczne, ale i symboliczne dla walki o wolność ludu ukraińskiego, a także dla jego ostatecznego zwycięstwa w tej walce, była przede wszystkim triumfem Kremla. Każdego, kto by w to wątpił, przekonać może reakcja cara, gdy doszła do niego wieść o złożeniu przysięgi na wierność przez Bohdana Chmielnickiego i jego najbliższe otoczenie. Aleksy Michajłowicz nie posiadał się wprost z radości i w zupełnie niebывały sposób obdarował swych wysłanników na Ukrainę. M.in. pierwszemu zwiastunowi pomyślniej nowiny włożył na głowę własny kołpak, a jego ramiona okrył płaszczem zdjętym z własnych ramion.

Radość ta była w pełni uzasadniona. Moskwa osiągnęła w Perejeśławiu ogromny sukces polityczny i zagarnęła równie wielką zdobycz terytorialną. „Weszła w posiadanie prastolicy Rusi oraz rozległego, ludnego i bajecznie urodzajnego kraju. Zaczynała szeroko oskrzydlać

północne wybrzeże Morza Czarnego, siedlisko ord tatarskich” [17]. Wszystko to oczywiście nie z miłości do ukraińskiego chłopca czy z poczucia solidarności z ludźmi tej samej wiary. Tym bardziej zaś nie po to, aby umacniać autonomię Ukrainy, jako Księstwa Ruskiego. Car pozwolił, aby Kozacy mogli sobie obierać urzędników i hetmana, ale stanowczo zabronił im prowadzenia własnej polityki zagranicznej, m.in. znoszenia się z królem polskim i sultanem tureckim. Pułkownicy kozaccy otrzymali olbrzymie nadania, stanowiące nieraz prawdziwe fortuny, szlachta ukraińska pozostała przy swoich prawach i przywilejach, ale jednocześnie władze carskie nakazały natychmiast oddzielić od wojska kozackiego chłopów, a dokładne rejestry żołnierskie niezwłocznie przekazać rządowi,

W Perejessławiu doszło więc nie do zjednoczenia Ukrainy z Moskwą, ale do podziału Ukrainy pomiędzy Polskę i Rosję.

Układ perejesławski nie dotyczył województwa podolskiego, wołyńskiego, ani niskiego. Trudno to zaiste nazywać zjednoczeniem „Ukrainy” z kimkolwiek. Należy natomiast mówić o wcieleniu jednej jej części do państwa moskiewskiego i o pozostawieniu drugiej pod rządami Warszawy. (...) Krwawa gra skończyła się po paru dziesięcioleciach w sposób banalny i ordynarny nawet Zwyczajnym podziałem Ukrainy pomiędzy Polskę a Rosję. Ta ostatnia posiadała z czasem przewagę druzgocącą, lecz aż do drugiego rozbioru godziła się z granicą oddzielającą Kijów od Białej Cerkwi. Gdzież tu przychylność dla narodowych aspiracji Księstwa Ruskiego, gdzie szacunek dla jego praw? [18]

Chmielnicki zaprzysiągł wierność carowi moskiewskiemu, ponieważ przez cały czas potrzebował sojusznika w swej walce, a karta tatarska była już zgrana. Pragnął jednak nadal postępować w miarę możliwości samodzielnie, jak to czynił dotychczas, zawierając chwilowy sojusz bądź to z Krymem, bądź z Porta. Tym razem jednak możliwość manewru została znacznie ograniczona, a proces uzależniania Ukrainy od Moskwy następował bardzo szybko. Już 26 stycznia 1654 roku Wasyl Buturlin wjechał do Kijowa i od tego momentu załoga rosyjska nie opuściła już miasta. Rychło też wzniesiono w stolicy Rusi silną twierdzę, która stała się widowym znakiem nowego ładu politycznego i nowego układu stosunków. W miesiąc później, 19 lutego 1654 roku, car Aleksy Michajłowicz po raz pierwszy użył w liście do Chmielnickiego tytułu samodzierzcy Wielkiej i Małej Rosji, a historia pokazała, że carat nie miał

zamiaru poprzestawać tylko na tytule. Spadkobiercy Aleksego w ogóle nie będą uznawali narodowości ukraińskiej. Zaś w pół wieku później, 14 maja 1707 roku, Aleksander Mieński na rozkaz Piotra I zburzy do szczętu Starą Sicz, historyczne gniazdo Zaporozża, w odwet za próbę secesji, podjętą przez hetmana kozackiego Iwana Mazepę a właściwie Jana Kołodyńskiego, który korzystając z okazji, zapragnął uniezależnić się od Moskwy i zbudować niezależne państwo ukraińskie. Nową Sicz, którą Kozacy zbudowali na rzekach Przedpolnej i Bazawłuku, zlikwidowała w roku 1775 Katarzyna II. Taki był historyczny epilog ugody perejśławskiej, którą w powieści Natana Rybaka jeden z bohaterów, pułkownik kozacki Iwan Zołotarenko, określi jako świętą chwilę urzeczywistniającą najgorętsze marzenia narodu ukraińskiego, pragnącego pozostawać po wieczne czasy pod berłem cara moskiewskiego, przesławnego włódyki wielu państw.

W tym miejscu postawić należy pytanie, czy autor *Rady Perejśławskiej* posiadał wystarczającą wiedzę historyczną, aby wszystkie wspomniane fakty przynajmniej zasygnalizować w swojej powieści i w ten sposób nie rozmijać się tak drastycznie ani z prawdą, ani z duchem czasów, o których pisał. Otóż nie wdając się tu w szczegółowe postępowanie dowodowe, można z całą odpowiedzialnością stwierdzić, że obrazy przeszłości w obydwu powieściach oparte są o nader skrupulatnie zebrany materiał źródłowy i bardzo uważną, dokładną lekturę zachowanych dokumentów. Tak jest zarówno w przypadku ujęć syntetycznych, a więc przy rekonstrukcji ogólnej sytuacji kraju, państwa czy narodu, jak też przy wprowadzaniu do świata powieściowego poszczególnych, nieraz nawet drugorzędnych postaci, zdarzeń i sytuacji. A oto dwa pierwsze z brzegu przykłady.

Jan Skrzetuski, namiestnik chorągwi husarskiej księcia Jeremiego Wiśniowieckiego i jeden z głównych bohaterów powieści Sienkiewicza, wracając z misji poselskiej na Krym do Łubniów, zatrzymał się na pewien czas w Czechrynie, gdzie w winiarni spotkał starego Zaćwilichowskiego, byłego komisarza Rzeczypospolitej do spraw Ukrainy. Ten m.in. opowiedział mu w zaufaniu, że pułkownik kozacki Barabasza, przyjaciel Polski i Polaków przechowywał u siebie

przywileje i jakoweś pisma królewskie, o których mówiono, że Kozaków do oporu przeciw szlachcie zachęcały. Ale że to ludzki, dobry człek, trzymał je u siebie i nie publikował. Owóż Chmietnicki Barabasza na ucztę zaprosił tu do Czechryna, do swego domu, spoił, potem

posłał ludzi do jego futoru, którzy pisma i przywileje u żony podebrali – i z nimi umknął [19].

Na pozór mogłoby się więc wydawać, że Sienkiewicz wykorzystał tu znany powszechnie i bardzo popularny motyw tajnych i tajemniczych listów, często powracający w romansach historycznych oraz w powieściach płaszcza i szpady. Listy takie, oczywiście fikcyjne, bądź to zawierały tajemnice pochodzenia bohaterów i miały w przyszłości decydować o ich losach, bądź też były poufnymi dokumentami najwyższej wagi państwowej, które wykorzystywano zazwyczaj w intrydze powieściowej jako cenną kartę przetargową.

Tymczasem cała historia, mająca zresztą swój prolog, jest autentyczna od początku do końca, aczkolwiek stanowiła dla ludzi ówczesnych, tajemnicę tak ścisłą, że treści owych listów królewskich nie znał nawet kanclerz Ossoliński. Przebieg zaś owej iście romansowej fabuły był następujący. W kwietniu roku 1646 do Warszawy, do Władysława IV, przybyło ściśle tajne poselstwo Wojska Zaporoskiego w składzie: Iwan Barabasz, Iwan Eliaszeńko, Nestoreńko i Bohdan Chmielnicki. Król przyjął ich w nocy, w obecności siedmiu świadków, ale tylko jeden z tych świadków – Adam Kazanowski – był Polakiem. Zaporozcy dowiedzieli się o planowanej przez monarchę wojnie z Turcją, w której odgrywaliby rolę bardzo ważną, otrzymali osiemnaście tysięcy na budowę czajek oraz dwa dokumenty-listy królewskie. Aż do zimy następnego roku leżały one bezpiecznie w skrzyni pułkownika Barabasza. Dopiero w grudniu 1647 roku Chmielnicki, który o listach królewskich obiecujących przywileje dla Kozaków rejestrowych dobrze pamiętał, rzeczywiście zaprosił na ucztę i spoił starego pułkownika, a uśpionemu odpiął pas, jako znak rozpoznawczy. Pani Barabaszowa zidentyfikowała pas męża i traktując go na zasadzie poręczenia o prawdzie słów wysłanników Chmielnickiego, którzy przywieźli rzekomo na chutor polecenie Barabasza, wydała im pergaminy królewskie. Bezpośrednio po dostaniu ich do ręki Bohdan Chmielnicki uszedł na Sicz.

Jeszcze bardziej, niezwykle i frapujący jest pewien szczegół historyczny wykorzystany przez Natana Rybaka w *Radzie Perejesławskiej*. Otóż gdy wzburzony Chmielnicki czynił Islam Girejowi gorzkie wyrzuty na polu bitwy pod Zborowem za to, że chan zdradził go i odstąpił w decydującym momencie, przechodząc na stronę polską, rozgniewany władca ordy krymskiej krzyknął do hetmana zaporoskiego:

Ty nie znasz miary, hetmanie! Chciwość twoja nie zna granic. Zamyśliłeś pomazańca bożego, brata mego, w proch obrócić, rozdeptać! Czyż to słyszane? Wiele już osiągnąłeś – i dosyć tego. Król ci wszystko wybaczy. A przelew krwi nie trzeba. Mnie król zaległą daninę wypłacił i przyrzekł w przyszłości w terminie ją składać. Ty, jeśli chcesz, wojuj. Ale wiedz (...), że ja ci zadam cios w plecy! [20].

Tak mówi Islam Girej do Chmielnickiego w *Radzie Perejeśławskiej*. I oto okazuje się, że z niewielkimi tylko zmianami, są to rzeczywiście słowa wypowiedziane przez chana pod wieczór 16 sierpnia 1649 roku na przedpolach Zborowa, a spisane przez jakiegoś skrybę i widniejące w autentycznym dokumencie. Literalny zapis owej wypowiedzi brzmi:

Nie znasz pomiarkowania, skoro króla, pana swego, chcesz do ostatka zniszczyć, którego państwo i tak już pod dostatkiem splądrowane. Tu trzeba miłosierdzie pokazać i dlatego ja, monarcha rodowity, znając pomiar kowanie, z bratem moim, królem, zniosłem się, pogodziłem i umówiłem pojednać ciebie z twoim panem, a tyś powinien to samo zrobić, bo w przeciwnym razie ja z królem za jedno na ciebie [21].

Kwerendy archiwalne i lektura dokumentów historycznych musiały więc być w przypadku obydwu powieściopisarzy wyjątkowo sumienne, a przy tym prowadzone z zastanowieniem i z rozmysłem, co pozwalało im na wybór materiałów nie tylko najbardziej przydatnych dla realizacji założonych przez nich celów, ale także poznawczo wartościowych i literacko atrakcyjnych. Są zresztą dowody, które pozwalają przypuszczać, że i Sienkiewicz, i Rybak, korzystali przynajmniej w części z tych samych źródeł, a co więcej, że wybierali z nich niekiedy te same materiały. M.in. świadczą o tym relacje w *Ogniem i mieczem* oraz w *Radzie Perejeśławskiej* z poselstwa Adama Kisiela, wojewody braclawskiego, do Chmielnickiego. Oczywiście, relacje te przedstawiają w całości swej obraz zupełnie inny i wiele w nich powieściowego zmyślenia. Są wszakże w nich sceny, słowa, reakcje ludzkie i gesty historycznych postaci, które powtarzają się w obydwu powieściach prawie bez zmian i sprawiają przez to wrażenie literackiej kalki. Oto przykłady najbardziej uderzających zbieżności. U Sienkiewicza:

Kisiel zaś rzekł: – Król ci, mości hetmanie, krwi przelew nakazuje przestać i traktaty z nami począć. – Krew nie ja przelewam, jeno litewskie

wojsko - odparł szorstko hetman – bo mam wiadomość, że mi Radziwiłł mój Mozyr i Turów wyciął, co jeśli się sprawdzi, dosyć mam waszych jeńców, i znacznych, wnet im szyje każe pucinać. Do traktatów teraz nie przystąpię. Komisja trudno się teraz ma zacząć i odprawować, bo wojska w kupie nie masz, jeno garść pułkowników przy mnie, a reszta w zimownikach; bez nich nie mogę zaczynać [22].

U Rybaka:

Powiadasz – nie wierzyć – zaczął Chmielnicki. A moi ludzie przywieźli wiadomość, że w Łożyrzu i Turowie, na Białej Rusi, Janusz Radziwiłł urządza rzezie wśród chłopów, setkami wbija na pal, puszcza z ogniem wsie i miasta. (...) jeżeli on tak znęcać się będzie nad ludem, to ja za każdego chłopą uczynię to samo z pięćdziesięciu waszymi jeńcami, a mam ich bez liku. (...) A w sprawie królewskiej komisji powiem tak – ciągnął dalej Chmielnicki – Teraz nie czas jeszcze na nią. Wojska moje rozproszone, pułkownicy i starszyzna daleko, a bez nich nic postanowić ja nie mogę i nie śmiem [23].

W ostatnim zdaniu Rybak jedno tylko zmienił w stosunku do oryginalnego zapisu w dokumencie, ale za to retusz ten jest bardzo znamienity i wymowny. Mianowicie, zamiast słów: „i nie śmiem”, Chmielnicki miał powiedzieć: „i nie śmiem nic uczynić: idzie o zdrowie moje”. A więc znowu echo niezwykle silnej presji, jaką na hetmana zaporoskiego wywierało skrzydło radykalne w jego otoczeniu oraz pospólstwo.

U Sienkiewicza:

(...) karmelita Łętowski, z natury łagodny i bojaźliwy, ozwał się cichym głosem: – Bóg łaskaw da, że mogą się te nowiny z Litwy o Turowie i Mozyrze odmienić. Ale zaledwie skończył, Fedor Weszniak, pułkownik czerkaski, przechylił się i buławą machnął, chcąc karmelitę w kark grzmotnąć; na szczęście nie dosięgnął! (...), ale natomiast zakrzyknął: - Mołczy, pope! ne twoje diło brechniu menizadawaty! Chody no na dwir, nauczu ja tebe pułkownikiw zaporoskich szanowaty! [24]

U Rybaka:

To niemożliwe, panie hetmanie – wtrącił ksiądz Łętowski – Janusz Radziwiłł – człowiek dobrego serca, nie mógłby tak postępować. – Milcz, popie. – krzyknął Fedor Weszniak. – Nie twoja rzecz zaprzeczać hetmanowi! Wasi księża i nasi popi – wszyscy jednacy. Proste go człowieka nikomu z was nie żal [25].

Tak więc, znajomość materiałów historycznych u obydwu powieściopisarzy nie może budzić wątpliwości. Oddzielną kwestią natomiast jest sposób wykorzystania przez nich posiadanej erudycji oraz użytek, jaki zrobili z zebranego przez siebie materiału. Najogólniej można powiedzieć, że i Sienkiewicz, i Rybak, potraktowali ten materiał w większości wypadków instrumentalnie, w sposób służebny, podporządkowując go z reguły nadrzędnym założeniom, z jakimi przystępowali do pisania swoich dzieł. Jeżeli idzie o Sienkiewicza, zwrócił już na to uwagę Bolesław Prus, pisząc w ogłoszonej przez siebie recenzji *Ogniem i mieczem*:

za pomocą umiejętnie wybranych cytata z powieści, można by dowodzić, że Sienkiewicz nie chował historycznego światła pod korzec, że dokładnie scharakteryzował wojnę kozacką i jej bohaterów. Jeżeli jednak porównamy to, co ujął w obrazy, a co tylko we wzmianki, co oświecił, a co przyćmił, co wysunął naprzód, a co zostawił na dalszych planach, okaże się, że podał on wizerunek dziejów, ale w głównych zarysach negatywny, wprost im przeciwny; tam, gdzie była wklęsłość, zrobił wypukłość i na odwrót [26].

W uwagach Prusa jest niewątpliwie wiele słuszności. Doszło w nich jednak również do zagubienia proporcji i pomieszania pojęć. Konkretnie zaś idzie o to, że powieściopisarz historyczny nie może wyręczać historyka-badacza i nie ma obowiązku rekonstruować w swym utworze obrazu minionej epoki w całej jej różnorodności i wewnętrznym skomplikowaniu. Ma natomiast prawo selekcji i wyboru, o ile tylko nie fałszuje prawdy historycznej, a Sienkiewicz jej ani nie fałszował, ani nie ukrywał. Ponadto trzeba pamiętać, że autor *Ogniem i mieczem* realizował świadomie wzorzec gatunkowy powieści Waltera Scotta, w której dominują wątki romansowe, a wydarzenia historyczne oraz obyczajowe realia epoki stanowią tylko tło dla akcji. Powieść Sienkiewicza nie jest

więc powieścią o powstaniu kozackim 1648 roku, a celem pisarza bynajmniej nie było przedstawienie „wizerunku dziejów”. *Ogniem i mieczem* jest powieścią o miłości Heleny Kurcewiczówny i porucznika chorągwi husarskiej pana Jana Skrzetuskiego oraz o perypetiach, jakie przeżywają oboje młodzi, a także ich przyjaciele i wrogowie, zanim nie dojdzie do szczęśliwego końca i bohater spod Zbaraża nie poczuje „bicia serca Kurcewiczówny przy swoim”. Poetyka zaś tego typu powieści nie przewiduje naukowych analiz i objaśnień o charakterze ekonomicznym, społecznym i obyczajowym. W ogóle zresztą pisarz ujmuje zjawiska historyczne i wszystkie inne nie w kategoriach pojęciowej refleksji oraz dyskursywnego wywodu, ale przez pryzmat wyraziście zarysowanych losów jednostki. Przedstawionej z całą wyobraźniowo-plastyczną perfekcją, silnie zindywidualizowanej, ukazanej w pełni swego życia wewnętrznego i psychologicznego skomplikowania.

Niemniej uwagi Prusa, niezależnie od stopnia ich trafności, poruszają problem fundamentalny, a przy tym – co należy szczególnie podkreślić – wkraczają w sferę zjawisk ściśle literackich. Recenzent – *Ogniem i mieczem* traktuje mianowicie sposób wykorzystania materiału historycznego w tej powieści jako pochodną przyjętej przez jej autora metody twórczej, a więc w aspekcie struktury świata przedstawionego utworu. Idąc więc dalej śladem rozumowania Bolesława Prusa, można obecnie przejść do porównywania i konfrontacji obydwu omawianych dzieł w wymiarze artystycznym, najbardziej właściwym dla każdej refleksji krytycznoliterackiej.

Zacząć zaś wypada od przypomnienia znanej prawdy, że bogactwo oraz artystyczna wiarygodność świata przedstawionego w utworze literackim, a także jego wartości poznawcze, polegają na różnaitości, wewnętrznych zróżnicowaniach, nieustannej grze przeciwieństw oraz pozornych lub faktycznych sprzecznościach, na rozpiętości uczuć, nastrojów i odcieni znaczeniowych, na pogłębionym wizerunku i prawdopodobieństwie psychologicznym postaci, które powinny zachowywać się i przeżywać rzeczywistość zgodnie z doświadczeniem życiowym i przekonaniem wirtualnego odbiorcy.

Wszystkie te warunki – jak to się niebawem okaże – spełnia, wbrew zgłoszonym przez Prusa zastrzeżeniom, *Ogniem i mieczem*, nie spełnia zaś w większości wypadków *Rada Perejeśławska*. Przy czym ten stan rzeczy nie wynika z charakteru dyspozycji twórczych autorów tych powieści i ze stopnia ich talentu. Jest to przede wszystkim rezultat przyjętej przez nich poetyki oraz założeń estetycznoliterackich, a także potencjalnych

możliwości realizowanego, odmiennego zaś za każdym razem, wzorca gatunkowego. Sienkiewicz reprezentuje dziewiętnastowieczny realizm krytyczny i jego szczytowe osiągnięcia. Rybak – założenia i postulaty socrealizmu, którego doktrynerstwo i uproszczenia musiały się ujemnie odcisnąć na walorach artystycznych *Rady Perejeśławskiej*. Być może zresztą, że autor tej powieści, wybierając typ narracji, sposób kreowania postaci oraz strukturę świata przedstawionego, chciał naśladować wielki fresk historyczny Aleksego Tołstoja *Piotr I*, najwidoczniej jednak przerachował się z możliwościami i zdecydowanie nie podołał zadaniu. Pod piórem Tołstoja mianowicie fresk ten tętni życiem, a wszystkie jego elementy, nawet luźne epizody i sceny, układają się w spójną całość, są kompozycyjnie uzasadnione i artystycznie nieodzowne. Postaci zaś z kolei, poczynając od cara a kończąc na zaszytych w odległych puszcach raskolnikach, posiadają osobniczo nacechowaną, indywidualną wyrazistość, są w swych odruchach, reakcjach, zachowaniu się, sposobie przeżywania świata i sposobie formułowania myśli, głęboko prawdziwe i naturalne. U Rybaka dzieje się dokładnie na odwrót.

Autonomię artystyczną i pełnię życia posiada natomiast świat powieściowy *Ogniem i mieczem*. Sienkiewicz osiągnął ten efekt przede wszystkim w rezultacie zrezygnowania, mimo osobistych sympatii i antypatii, z dychotomicznego podziału tego świata na dwie przeciwstawne, wykluczające się klasy zjawisk. Nikt w owym świecie nie ma monopolu na prawdę, słuszość i nieomyślność. Pisarz umiejętnie rozkłada przez cały czas światła i cienie, dobro i zło, ludzką mądrość i ciasną tępotę, chwałę zwycięstw i gorycz bolesnych klęsk. Co prawda, pomimo tej strategii nie udało mu się uniknąć stronniczości w sposobie prowadzenia narracji, a także pewnych manipulacji materiałem historycznym i drastycznych niekiedy przeinaczeń, zapewnił jednak przedstawianym przez siebie wydarzeniom i kreowanym postaciom znamiona wiarygodności, prawdopodobieństwa oraz obiektywizmu. Stało się tak m.in. dlatego, że autor *Ogniem i mieczem* wielokrotnie dopuszcza do głosu obydwie strony konfliktu i pozwala im przedstawić swoje racje i argumenty. Rzecznikami stron są przy tym zazwyczaj postaci najbardziej dla nich reprezentatywne i zarazem dynamiczne, a ich wystąpienia mają taką ekspresję i przekonującą siłę przewodu logicznego, że za każdym razem wydaje się, że słuszość leży po ich stronie.

Jeremi Wiśniowiecki tak na przykład uzasadnia konieczność rozwiązania polsko-ukraińskiego konfliktu na drodze zbrojnej konfrontacji:

Oto czerń kozacka i chłopska załala krwią ojczyznę, z pogaństwem się przeciw własnej matce połączyła. Pobici hetmani, zniesione wojska, zdeptana sława narodu, zgwałcony majestat, popalone kościoły, wyrżnięci książę, szlachta, pohańbione niewiasty, a na te kieski i na te hańbę, na której wspomnienie samo pomarliby nasi przodkowie - czymże odpowiada ta Rzeczpospolita? Oto ze zdrajcą, z hańbicielem swoim, ze sprzymierzeńcem pogan układy rozpoczyna i kontentacje mu obiecuje! O Boże! daj śmierć (...), bo nie żyć nam na świecie, którzy dyshonor ojczyzny czujemy i głowy dla niej niesiemy w ofierze [27].

A stary Zaćwilichowski dorzuca do tych bolesnych i dramatycznych rozpamiętywań głos znamienny dla świadomości i etyki nie tylko ludzi XVII wieku; „Mości książę, ja mam lat siedemdziesiąt, jestem Rusin błahoczystywy, byłem komisarzem kozackim i ojcem mnie sam Chmielnicki nazywał. Prędzej bym powinien za układami przemawiać, ale jeśli mi rzecz przyjdzie: „hańba” albo „wojna”, tedy jeszcze do grobu wstępując powiem: „wojna” [28].

Nie wolno lekceważyć obu tych wystąpień. Tylko na pozór wydają się one pustą, pseudopatriotyczną deklamacją i frazesem, za którym nie kryją się w rzeczywistości żadne głębsze treści, i który nie może mieć wpływu na decyzje oraz konkretne poczynania bohaterów. Historia uczy, że podobne imponderabilia ducha ludzkiego odgrywają niekiedy w życiu jednostek i zbiorowości ogromną rolę. Niemal w trzysta lat po wojnie polsko-kozackiej 1648 roku wybitny polski mąż stanu złożył bardzo podobne oświadczenie, jak kniaź na Łubniach i jego podwładny, a w ślad za tym oświadczeniem poszły postanowienia o najwyższej wadze państwowej. Dokładnie działo się to 5 maja 1939 roku. Minister spraw zagranicznych II Rzeczypospolitej Józef Beck, odpowiadając w sejmie na upokarzające warunki pokoju, jakie podyktował Polsce Adolf Hitler, powiedział na zakończenie swego przemówienia; „My w Polsce nie znamy pojęcia honoru za wszelką cenę. Jest jedna tylko rzecz w życiu ludzi, narodów i państw, która jest bezcenna. Tą rzeczą jest honor” [29].

Strona kozacka będzie się jednak odwoływała w powieści Sienkiewicza do innych wartości, także zresztą fundamentalnych i niejako ponadczasowych – do praw rozumu i poczucia dziejowej sprawiedliwości. Jeszcze przed rozpoczęciem działań wojennych, ale już w trakcie przygotowań do nich, jako nieuniknionych, Bohdan Chmielnicki tocząc na Siczy spór ze swym jeńcem, Skrzetuskim, zwróci się do niego z dramatycznym apelem:

Spójrz, co się dzieje na Ukrainie! Hej! ziemia bujna, ziemia matka, ziemia rodzona! A kto w niej jutra pewien? kto w niej szczęśliwy? kto wiary nie pozbawień, z wolności nie obran, kto w niej nie płacze i nie wzdycha? Sami jedno Wiśniowieccy a Potoccy, Zasławscy a Kalinowscy, a Koniecpolscy i szlachty garść! Dla nich starostwa, dostojęństwa, ziemia i ludzie, dla nich szczęście i złota wolność, a reszta narodu ręce we łzach do nieba wyciąga czekając bożego zmiłowania, bo i królewskie nie pomoże! (...) Król miłościwy pan, ale królewietą! Z nimi nam nie żyć; ich to zdzierstwa, ich to arendy, stawszczyzny, pojemszczyzny, suchomielszczyzny, oczkowe i rogoWE; ich to tyrania i uciski przez Żydów czynione o zemstę do nieba wołają. (...) Gdzie przywileje kozackie? Król dał, królewietą odjęli, Nalewajko poćwiartowani Pawluk w miedzianym wole spaloni! Krew nie obeschła po ranach, które nam szabla Żółkiewskiego i Koniecpolskiego zadała! Łzy nie obeschły po pobitych, ściętych na pal wsadzonych (...) [30].

Proces uwiarygodnienia i obiektywizacji świata powieściowego w *Ogniem i mieczem* dokonuje się również poprzez odważne obnażanie przez pisarza lub wprowadzanych przez niego narratorów – Polaków i Kozaków – licznych słabości, błędów, pomyłek, a często haniebnego wręcz egoizmu stanowego, lekkomyślności i zbrodniczej pychy oraz małoduszności ludzkiej po stronie Lachów. Żółte Wody, Korsuń, Piławce, przerażające rozmiary kolejnych klęsk, narastająca anarchia życia publicznego, utrata kontroli nad piętrzącymi się lawinowo wydarzeniami, rozkład starych, wypróbowanych od stuleci struktur państwowych i społecznych, sabotaż i dywersja małych i wielkich warcholów, powszechna degrengolada szlachty i jej defetyzm w obliczu śmiertelnego niebezpieczeństwa, słowem, cała nędza Rzeczypospolitej Obojga Narodów wystawiona została przez Sienkiewicza na widok publiczny. I aby nikt nie mógł odczytać opacznie przewijającego się korowodu scen, sytuacji i wydarzeń ukazujących ów moralny i polityczny rozkład jednostek oraz całych grup społecznych, opatrzone zostały one w powieści wyrażonym *expressis verbis* komentarzem. Wypowiada go sam książę Jeremi Wiśniowiecki podczas bezsennej nocy spędzonej na długim prawowaniu się z własnym sumieniem. W pewnym momencie dumny magnat zdaje sobie mianowicie sprawę, że

Wróg najgorszy to nie Chmielnicki, ale nieład wewnętrzny, ale swawola szlachty, ale szczupłość i niekarność wojska, burzliwość sejmików, niesnaski, rozterki, zamęt, niedołęstwo, prywata i niekarność – niekarność przede wszystkim. Drzewo gnije i próchnieje od środka. Rychło czekać, jak pierwsza burza je zwali (...). Robactwo samowoli, nierząd, prywaty, toczą już i tak pień tej Rzeczypospolitej; pod siekierą wojny domowej próchno się sypie, uschłe gałęzie z drzewa odpadają – co się stanie, gdy ci, którzy chronić je powinni i strzec jak źrenicy oka – sami ogień podkładać będą? [31]

Od tych ogólnych diagnoz i oskarżeń narrator w *Ogniu i mieczu* przechodzi często do imiennej krytyki wielu przedstawicieli polskiej szlachty i magnaterii. Niejednokrotnie podkreśla ospałość i niedołęstwo podчасzego koronnego, „któremu Rzeczpospolita buławę oddała”, ostro piętnuje warcholstwo i samowolę strażnika koronnego Samuela Łaszcza, wraz z Kozakami kpi z „pierzyny, łaciny i dzieciny”, czyli z księcia Dominika Zasławskiego, Mikołaja Ostroroga i Aleksandra Koniecpolskiego – trzech regimentarzy zastępujących wziętych do niewoli przez Chmielnickiego hetmanów. Ciężkich zarzutów nie uniknął w powieści nawet sam książę Jeremi, choć skądinąd jego właśnie wykreował pisarz na wiernego i ofiarnego obrońcę ojczyzny – jedynego bodaj spośród polskich możnowładców. Ponury cień rzuca jednak na Wiśniowieckiego okrutny rozkaz wbicia na pal posła Chmielnickiego, atamana Sucharuki, którego męki skrócił dopiero kilkunastoletni pacholik strzałem z pistoletu.

O nieludzkie okrucieństwo oskarży także księcia Janusz Tyszkiewicz, wojewoda kijowski, który powie mu wprost:

Jeżeli zaś wasza książęca mość krzyw o to, że cię regimentarstwo minęło, tedy tak powiem: z męstwa należało ci się słuszenie, wszelako może i lepiej, żeć go nie dali, bo ty byś bunt, ale z nim razem i te nieszczęsną ziemię we krwi utopił [32].

Ta krytyczna postawa narratora w *Ogniu i mieczu* nie zmienia jednak faktu, że najwyraźniej reprezentuje on polskie interesy, polską rację stanu i polski punkt widzenia w ocenie ludzi i wydarzeń. Co więcej, polonocentryzm podmiotu mówiącego przejawia się także w jego sposobie pojmowania scalających świat powieściowy prawidłowości historycznych, tudzież relacji i wzajemnych układów pomiędzy dwoma narodami –

polskim i ukraińskim. W tej sytuacji tym większego znaczenia nabiera sympatia, uznanie, nierzadko zaś respekt i podziw, z jakimi narrator w powieści Sienkiewicza odnosi się do kozactwa jako określonej wspólnoty społecznej oraz do jej poszczególnych przedstawicieli.

Cytowany już Bolesław Prus pisze w swej recenzji *Ogniem i mieczem*, że autor tej powieści, jest grzecznym tylko dla kilku figur kozackich. Masę traktuje jako stado wściekłych psów, którym miejsce duszy zastępuje cuchnąca para wódki” [33]. Najwidoczniej mamy tu jednak do czynienia z polemicznym zacierzwieniem, demagogią i zarazem nieporozumieniem historycznym. Spróbujmy rozważyć najpierw problem wódki i upijania się zarówno pojedynczych bohaterów – starszyny kozackiej, jak i całych mas ludzkich. Otóż pijaństwo było w tamtej epoce straszną plagą, która zresztą w jednakowy sposób dotknęła obydwie narodowości. Jakże zataczało ono granice i jakie przybierało rozmiary może świadczyć list Islam Gireja do Rady Generalnej, w którym chan pisał, że jest gotów dotrzymać wszystkich swoich obietnic i zobowiązań, ale stanowczo prosi, aby wodzowie kozaccy przestali się upijać podczas działań wojennych. Jeżeli więc do tego stopnia potrafiła zatracać się w wódce kozacka elita – ludzie nie pozbawieni przecież niekiedy pewnej kultury umysłowej i osobistej, to jak gwałtowne i ponure instynkty wyzwalać musiał alkohol wśród szerokich rzesz ukraińskiego chłopstwa – osobników w ogromnej większości nader prymitywnych i dzikich, nie uznających na wojnie żadnych hamulców moralnych ani religijnych, rozbestwionych codziennymi mordami, zachłyśniętych nagle uzyskaną wolnością, nienawykłych do jakiegokolwiek dyscypliny, a przy tym ciągle niemal znajdujących się w ogniu walki, w obliczu straszliwych niebezpieczeństw, na pograniczu życia i śmierci.

Miarą rozpasania i okrucieństwa wojsk kozackich może być m.in. list Dominika Zasławskiego do senatu oraz sejmu Rzeczypospolitej, w którym książę opisywał, „jak w kościele jezuickim w Winnicy Kozacy pomordowali księży, deptali Najświętszy Sakrament, przepijali do siebie z kielichów mszalnych, wyrzucali z trumien trupy” [34]. O tym, że książę Zasławski nie mijał się z prawdą może zaświadczyć choćby bestialskie wymordowanie kilku tysięcy jeńców polskich po bitwie pod Batohem. Pułkownicy kozaccy – Iwan Zołotarenko i Semen Wysoczan – wykupili jeńców od Tatarów, wyprowadzili powiązanych na majdan i dokonali na bezbronnych okrutnej rzezi. Była to masakra tak przerażająca, że nawet murzowie krymscy byli nią przerażeni i czynili mordercom wyrzuty. Pułkownicy mieli jednak za sobą pełną akceptację samego

Chmielnickiego, który na pytanie, co robić z Polakami, odpowiedział krótko: „Zdechły pies nie kąsa”. A Zołotarenko zachęcał swoich podwładnych do krwawych jatek okrzykami: „Zemsta za Beresteczko!”.

Wszystkie te fakty, a także inne jeszcze, równie ponure i porażające ludzką wyobraźnię, były głęboko zakotwiczone w polskiej pamięci narodowej. Tym samym musiały być również znane znakomitemu znawcy tamtej epoki, jakim okazał się w swym utworze Henryk Sienkiewicz. Nie tylko więc nie należy oskarżać go o to, że demonizuje lub zniekształca w *Ogniem i mieczem* historyczną prawdę o gwałtach i mordach, popełnianych przez rozwyrzoną czerń, ale z uznaniem wypada podkreślić szczęśliwy instynkt artystyczny oraz umiar wielkiego pisarza, który tych przejawów ludzkiego bestialstwa prawie nigdy nie przybliży czytelnikowi w rozbudowanych i uszczegółowionych obrazach literackich, ale z reguły kwituje podobne sceny w odautorskim komentarzu.

Co więcej, jedna z takich właśnie nielicznych scen obciąża w powieści stronę polską, nie ukraińską. Przedstawił ją Sienkiewicz niezwykle sugestywnie i w sposób wysoce przejmujący, a całe swe współczucie, sympatię, a nawet podziw zarezerwował dla determinacji oraz męstwa okrutnie umęczonej ofiary, którą w owym ponurym epizodzie jest Kozak. Kiedy mianowicie na rozkaz księcia Jeremiego zostaje wbity na pal poseł Chmielnickiego ataman Sucharuka,

choć to prosty był Kozak, choć konał nie w purpurze ani w złotogłowie, ale w sinym żupaniku, i nie w komnacie zamkowej, ale pod gołym niebem, na palu, przecie owa męka jego, owa śmierć krążąca mu nad głową, taką okryły go powagą taką siłą? włożyły w jego spojrzenie, tafcie morze nienawiści w jego oczy, iż wszyscy dobrze zrozumieli, co chciał mówić – i chorągwie przejeżdżały w milczeniu koło niego, a on w złotych blaskach południa górował nad nimi i świecił na świeżo ostruganym palu jak pochodnia [35].

Tak więc, ujemne cechy i mroczne zaułki natury ludzkiej dochodzą do głosu w *Ogniem i mieczem* także po stronie polskiej. Z kolei po stronie ukraińskiej wśród jednostkowych bohaterów powieści nie ma właściwie takich, którzy przy całej swej dzikości, nieokiełznaniu i wrodzonym okrucieństwie byliby postaciami wyłącznie negatywnymi. Jedynym bodaj wyjątkiem jest Maksym Krzywonos, wykreowany przez Sienkiewicza – wbrew prawdzie historycznej – na prymitywnego i bezmyślnego okrutnika, którego już sam wygląd zewnętrzny jest odstręczający, a

stosowanej przez niego taktyki w bitwie pod Konstantynowem powstydzilby się pospolity ciura obozowy. Tymczasem, jak to wynika z dostępnych materiałów i źródeł, Krzywonos nie odstawa! zbytnio od reszty starszyny kozackiej, tyle tylko, że – podobnie jak po stronie polskiej książę Wiśniowiecki – był przywódcą najbardziej radykalnego odłamu powstańców w obozie Chmielnickiego. Nie przeszkadzało mu to jeszcze po Żółtych Wodach i Korsuniu podpisywać się jako „pułkownik wojsk Jego Królewskiej Mości Zaporoskiego”, a swoje okrucieństwo w walkach z Polakami uzasadniał w liście do Dominika Zasławskiego w sposób na owe czasy całkowicie przekonujący. Pisał:

nam zajądł książę Jeremi, że ludzi mordował, ścinał i na pal wbijał, wszędzie w każdym mieście na środku rynku szubienica; i teraz pokaże się, że na palu byli niewinni ludzie. Popom naszym oczy świdrem kręcił. My też stojąc, broniąc wiary i zdrowia swego, musieliśmy stać za swoją krzywdą [36].

Postać Krzywonosy jest jednak jednym z nielicznych przykładów stronniczości Sienkiewicza w sposobie prezentowania przezeń przywódców powstania Chmielnickiego. Nawet zresztą w tym przypadku pisarz nie tyle rozmija się z historią, co wyostreza jedynie kontury pozostawionego przez nią wizerunku postaci. Do pozostałych „figur kozackich” – jak to określił Prus, odnosi się natomiast z wyraźnym uznaniem, sympatią, a nawet podziwem. Rzecz przy tym ciekawa i zarazem wymowna, syntetyczny portret powieściowy Bohdana Chmielnickiego konstruowany jest najwyraźniej, choć nie wiadomo na ile świadomie, w duchu heglowskiej filozofii dziejów i w wymiarach heglowskiej postaci historycznej. Niemiecki filozof pisał mianowicie:

Dzieje powszechne toczą się bowiem na płaszczyźnie wyższej niż ta, która jest właściwym terenem moralności, na płaszczyźnie wyższej niż dziedzina prywatnych przekonań, sumienia jednostki... Z tego stanowiska nie musi się wcale podnosić przeciwko czynom historycznym i ich wykonawcom zarzutów natury moralnej, które ich nie dotyczą. Nie musi się wcale przeciwstawiać im całej litanii cnót prywatnych: skromności, pokory, miłości bliźniego i dobroczynności... wielki człowiek musi zdeptać na swej drodze niejedną niewinny kwiat i niejedną rzecz zburzyć [37].

A oto Sienkiewiczowska wizja hetmana zaporoskiego:

z tych wszystkich klęsk, mordów, jęków, dymów i pożarów podnosił się tylko jeden człowiek coraz wyżej i wyżej, olbrzymiał coraz straszliwiej, zaciemniał już niemal światło dzienne, rzucał cień od morza do morza. Był to Bohdan Chmielnicki. (...) Potęga hetmana rosła co dzień. (...) Burza przeszła wszelkie oczekiwania. Sam hetman początkowo nie rozeznawał własnej potęgi i nie rozumiał, jak wyrósł już wysoko (...) Wszelako w miarę sił wzrastał w nim i ów niezmierny, bezwiedny egoizm któremu równego historia nie przedstawia. Pojęcia złego i dobrego, zbrodni i cnoty, gwałtu i sprawiedliwości zlały się w duszy Chmielnickiego z pojęciami własnej krzywdy lub własnego dobra. (...) Ludzi, wypadki i świat cały mierzył własnym ja. I mimo całej chytrłości, całej hipokryzji hetmana była jakaś potworna dobra wiara w takim jego poglądzie [38].

Tak więc, relatywizm moralny idzie w parze w postaci Chmielnickiego z ponadludzką, złowrogą wielkością, a on sam rzuca groźny cień na całe narody i skutecznie współzawodniczy w świecie powieściowym *Ogniem i mieczem* z księciem Jeremim Wiśniowieckim wykreowanym przez Sienkiewicza na Hektora Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Pan na Lubniach jest oczywiście uczuciowo bliższy czytelnikowi (szczególnie polskiemu), który rozumie i podziela jego racje polityczne oraz motyw ideowy i solidaryzuje się z jego postępowaniem, ale Chmielnicki nie ustępuje mu ani na krok jako potężna, dynamiczna indywidualność, otoczona nimbem zwycięstw i występująca niemal zawsze w aureoli boga wojny: „... w ogniu jak szatan czerwony, szeroką pierś na kule wystawiający, z twarzą lwa, okiem orła - w chaosie, dymie, zamieszaniu, rzezi i zwichrzeniu, w płomieniach na wszystko baczny, wszystkim rządzący [39].

Kreacja Chmielnickiego jest jednym z największych sukcesów sztuki pisarskiej Sienkiewicza i jego wielkim zwycięstwem jako pisarza realisty. Aie ów umiar i obiektywizm, które pozwoliły mu obdzielić sympatią oraz uznaniem nawet postaci przeciwników, występują nie tylko przy prezentacji hetmana zaporoskiego. Nawet dzikie męstwo Tuhaj-beja i straceńcza odwaga Subagaziego zostały przez pisarza lojalnie odnotowane, choć Tatarzy w ogóle są w powieści uosobieniem okrucieństwa i najniższych ludzkich instynktów. Kozacki pułkownik Burlaj określany jest jako stary lew czarnomorski, który swą sławę kozacką kocha więcej niż życie, a jego przewagi wojenne pod Zbarażem, na krótko przed śmiercią z

ręki Zagłoby, przedstawione zostały z całą ekspresją. Bohun zaś, rywal Jana Skrzetuskiego, konkurent do serca i ręki Heleny Kurcewiczówny, funkcjonuje w *Ogniem i mieczem* na zupełnie specjalnych prawach i dzieje się często tak, że ta barwna postać stepowego zabijaki i awanturnika, ale zarazem romantycznego kochanka, znakomitego szermierza i jednocześnie wytwornego kawalera, przyćmiewa nieco porucznika husarskiej chorągwi księcia Jeremiego.

Urzeka już wygląd zewnętrzny Bohuna:

czoło miał watażka wysokie, na które spadała czarna czupryna (...). Nos orli, rozdęte nozdrza i białe zęby, połyskujące przy każdym uśmiechu, nadawały tej twarzy wyraz trochę drapieżny, lecz w ogóle był to typ piękności ukraińskiej, bujnej, barwnej i zawadiackiej. Nad podziw świetny ubiór wyróżniał także stepowego mołojca od przybranych w kozuchy kniaziów. Bohun miał na sobie żupan z cienkiej lamy srebrnej i czerwony kontusz (...). Biodra otaczał mu pas krepowy, od którego bogata szabla zwieszała się na jedwabnych rapciach; ale i szabla, i ubiór gasły przy bogactwie tureckiego kindżału, zatkniętego za pas, którego głownia tak była nasadzona kamieniami, że aż skry sypały się od niej. Tak przybranego każdy by snadnie poczytał za jakie paniątko wysokiego rodu niż za Kozaka, zwłaszcza że i jego swoboda, jego wielkopańskie maniery nie zdradzały niskiego pochodzenia [40].

Nic dziwnego, że Skrzetuski, aczkolwiek upewniony przez ukochaną o jej wzajemności, dufny w siebie, nie wolny od zarozumiałości oraz świadomy swej męskiej urody, patrząc na „przepyszną, iście rycerską postać” Bohuna, myśli z mimowolną ulgą: „Wszelako to szczęście, że on człowieka przy niej rozszczępił.” [41]

W powieści Nalana Rybaka przy kreowaniu postaci i w ogóle organizacji świata przedstawionego uruchomiony został zupełnie inny niż u Sienkiewicza zespół środków i chwytów artystycznych. Zespół nie tylko podporządkowany odmiennej metodzie twórczej i zupełnie różnej poetyce, ale obliczony przede wszystkim na realizację określonych celów pozaliterackich, nadrzędnych wobec świata powieściowego *Rady Perejesławskiej* i świat ten determinujących. Jak już wspomniano, ukraiński powieściopisarz budował, swój utwór według założeń i dyrektyw tzw. realizmu socjalistycznego. Zgodnie z tymi założeniami rzeczywistość przedstawiona w powieści nie tyle miała odpowiadać prawdzie historycznej, co realizować postulaty materializmu historycznego oraz

zasadę partyjności literatury. Winna też respektować ideę ludowości. Pisarz zobowiązany więc był modelować, tłumaczyć i komentować tę rzeczywistość, a także wpisać w nią system pojęć, wyobrażeń i wartości, uwzględniając linię i program partii, tudzież interesy i punkt widzenia ludu. W przypadku *Rady Perejesławskiej* – oczywiście ludu ukraińskiego. Nie obowiązywała wszakże zasada historyzmu i realizmu. Świadomość nie tylko narratora, ale również bohaterów stanowiła projekcję współczesności w przeszłość. Podobnie rzecz się miała z ich doświadczeniem życiowym i historycznym.

W odniesieniu do świata powieściowego *Rady Perejesławskiej* oznaczało to przede wszystkim ostre przeciwstawienie sobie dwóch zwalczających się nawzajem obozów – polskiego i ukraińskiego, z których pierwszy stanowi uosobienie upadku, degrengolady, słabości i regresu, a jednocześnie okrucieństwa, tchórzostwa, podstępów i zdrady. Przy tym sama jego obecność stanowi nieustanne zagrożenie dla ukraińskiej racji stanu oraz dla żywotnych interesów ludu ukraińskiego. Polska i polskość, a także ci bohaterowie, którzy ją reprezentują, symbolizują w powieści Natana Rybaka kwintesencję zła. Tym samym więc wszyscy bez wyjątku są bohaterami negatywnymi. Ponieważ zaś autor *Rady Perejesławskiej* wyznaje spiskową teorię dziejów, polscy bohaterowie i niemal wszyscy wrogowie Chmielnickiego oraz ludu ukraińskiego uprawiają z upodobaniem szpiegostwo, dywersję i sabotaż. Szpiegiem jezuitów jest małżonka Chmielnickiego – piękna Helena, jego pisarz generalny Iwan Wyhowski, jego płatnik – Niemiec Kreis, hamburski negocjant i bogaty kupiec Walter Funke, poza tym zaś demoniczni i sfanatyzowani zakonnicy. Skrytobójczy spisek na życie hetmana zaporoskiego planuje sam nuncjusz papieski Torres i nadworny kapelan królewski. Siedliskiem zaś wszelkiego zła jest Watykan – „Lucyfer w sutannie”, który ma tylko jeden cel – „chce kraj cały w bojach w proch zetrzeć i zdobyte przez lud swobody w niwecz obrócić” [42].

Do negatywnych bohaterów w *Radzie Perejesławskiej* należy także metropolita kijowski Sylwester Kossów reprezentujący cerkiew prawosławną na Ukrainie oraz niektórzy pułkownicy kozaccy – Głuch, Hromyka i Hladki. W ogóle „Starszyzna – z małymi wyjątkami – nie zdaje sobie nawet sprawy, jaką siłę lud teraz posiada” [43]. Chmielnicki wie oczywiście o tej niedojrzałości politycznej swojej starszyzny, a nawet o jej propolskich i prószlacheckich sympatiach, bo on – ziemi ukraińskiej „ojciec i pan” – wie o wszystkim. Dlatego też powiada do wiernego sobie Syłujana Mużyłowskiego: „(...) wiem, że niektórzy ze starszyzny

zamyślają porozumieć się z panami Potockimi, Kalinowskimi, z senatorami. Chcą zdobyć dla siebie szlachectwo, a resztę – niech diabli wezmą, wszystko im jedno” [44]. Dlatego też podejrzani o spisek pułkownicy Hładki i Mozyria zostają skazani na śmierć, a inni otoczeni są czujną uwagą Kapusty, który jest okiem i uchem hetmana.

Oczywiście, ten klasowy punkt widzenia w ocenie starszyny kozackiej oraz przepojony jawną wrogością i zdemonizowany obraz kościoła katolickiego, zakonu jezuitów i narodowości polskiej, niewiele mają wspólnego z prawdą dziejową. Zresztą, przy całym swym historycznym wykształceniu Rybak nie odnosi się do niej ze zbytnim szacunkiem, a zdarza się niejednokrotnie i tak, że bezceremonialnie ją fałszuje, gwoili uzyskania pożądanego efektu ideologicznego. Za przykład mogą tu posłużyć losy i postać Heleny Komorowskiej (?), *primo voto* Czaplińskiej, *secundo voto* Chmielnickiej, którą w *Radzie Perejeśławskiej* Rybak uparcie nazywa „szlachcianką Czaplicką”. Historia jej życia była wysoce dramatyczna, a przy tym nie pozbawiona znamion romantyzmu. Najpierw – jak o tym mówią zapiski źródłowe – pocieszała w Subotowie owdowiałego Chmielnickiego i, jak się można domyślać, była wielką miłością jego życia. Potem ukochaną kobietę odebrał Chmielnickiemu sługa chorążego koronnego Aleksandra Koniecpolskiego – podstarości czehryński Daniel Czapliński. Jeszcze później hetman zaporoski odzyskał kresową piękność i za zezwoleniem władzy cerkiewnej oficjalnie ją poślubił. Ślub odbył się bardzo uroczyście w Kijowie, w samo Boże Narodzenie 1650 roku, a celebrował go sam patriarcha jerozolimski Paisjusz, który przy tej okazji udzielił szczęśliwemu małżonkowi rozgrzeszenia ze wszystkich grzechów przeszłych i przyszłych, i to bez spowiedzi, a pani Helenie Chmielnickiej posłał w darze „trzy świece, które się same zapalają i mleko Najświętszej Panny” [45].

Państwo młodzi nie żyli jednak z sobą ani długo, ani szczęśliwie. Pani zaczęła wkrótce przyprowadzać rogi wiecznie zaabsorbowanemu sprawami najwyższej wagi mężowi, a Chmielnicki nakazał wszczać w tej sprawie śledztwo synowi z pierwszego małżeństwa Tymoteuszowi i w razie wykrycia winy oboje kochanków powiesić. Pasiерб rychło stwierdził, że macocha istotnie zdradza jego ojca a swojego męża i wykonał wyrok na obojgu wiarołomcach, wieszając ich związanych ze sobą powrozami w bramie dziedzicznego Subotowa. Temat więc frapujący dla powieściopisarza i dramaturga, dogodne pole dla ich wyobraźni i inwencji twórczej.

Rybak pozostawił z niego jedynie podstawowy zrab historyczny, to znaczy utratę oraz odzyskanie Heleny przez Chmielnickiego, ponieważ historii tej nie sposób oddzielić od losów życiowych obojga. W takim, a nie innym planie fabularnym weszła na stałe do pamięci zbiorowej. Poza tym jednak autor *Rady Perejestawskiej* postanowił wykorzystać popularny wątek Heleny Komorowskiej, aby dać upust swoim fobiom ideowym i politycznym, i uczynił z niego aferę szpiegowską. Helena to w jego powieści siedemnastowieczna Mata Hari, niebezpieczny, przewrotny i odstręczający moralnie agent jezuitów, którzy polecają jej porzucić prawowitego męża Daniela Czaplińskiego i powtórnie związać się z Chmielnickim, aby go otruć. Ma też obowiązek przekazywać do Warszawy treść tajnych dokumentów oraz planów strategicznych i politycznych układów zawieranych w tajemnicy przez Chmielnickiego. Jej podstawowym zadaniem jednak jest usunąć z areny politycznej niewygodnego dla polskich magnatów oraz hierarchii kościoła katolickiego obrońcy ludu ukraińskiego – Bohdana Chmielnickiego. W tym celu nuncjusz papieski wręcza jej złoty medalion z trucizną, a dokładny termin zamachu wyznacza jezuita ksiądz Łętowski.

I byłby marnie zginął bohaterski hetman zaporoski, gdyby nie nieoceniony Maluga, tajny agent Ławryna Kapusty, szpieg ukraiński przemysłnie zainstalowany przy osobie samego króla Jana Kazimierza. Maludze udało się mianowicie podsłuchać nieostrożnych gadulów-Polaków, gdy głośno dyskutowali między sobą o planowanym zamachu na życie Chmielnickiego, po czym niezwłocznie przesłał informację w tej sprawie do Czehrynia. Kapusta po otrzymaniu wiadomości wszczął na polecenie hetmana natychmiast śledztwo, w trakcie którego podejrzana Helena Chmielnicka, nazywana nie wiadomo dlaczego przy tej okazji Czaplicką, wyznała, że „kazano jej zostać żoną hetmana i wziąć nim ślub w prawosławnej cerkwi, który to grzech (?) – według obietnicy księdza Łętowskiego - papież rzymski miał jej odpuścić” [46]. Zeznała też na torturach, iż rzeczywiście planowała z całą premedytacją otrucie męża. Zebrani pułkownicy kozaccy – Zołotarenko, Nosacz, Hromyka, Bohun, Wyhowski – osądzili więc ją jako winną, a Chmielnicki wydał następujący wyrok: „Szlachciankę Helenę stracić na placu w mieście Czehryniu, ogłosiwszy o tym całemu ludowi, aby wszyscy wiedzieli, jak złe i podstępne jest plemię jezuickie” [47]. W taki to sposób banalną i pospolitą zdradę małżeńską przekształcił autor *Rady Perejestawskiej* w zbrodnicze machinacje podstępnych jezuitów.

Takie i podobne im manipulacje materiałem źródłowym, aczkolwiek nie zawsze dostrzegalne w trakcie lektury powieści Natana Rybaka, mają jednak określone konsekwencje artystyczne. M.in. prowadzą do kontrastowego podziału na bohaterów negatywnych, którymi są wszyscy bez wyjątku Polacy oraz część kozackiej starszyny o orientacji prapolskiej, i na bohaterów pozytywnych, do których należą przedstawiciele ludu ukraińskiego, Chmielnicki, tudzież wierni mu pułkownicy. Opozycja ta została zarysowana tak ostro, że na przykład po stronie polskiej nie ma w powieści ani jednej postaci, która budziłaby sympatię czytelnika. Prawda historyczna jest przy tym bez znaczenia. O wszystkim decyduje stosowane przez Rybaka z żelazną konsekwencją kryterium podziału na świat ludzi złych i dobrych, łajdaków i uczciwych. Otóż kryterium takim nie są bynajmniej w *Radzie Perejesławskiej*, jak by się można było spodziewać, wrodzone predyspozycje psychiczne i charakterologiczne jednostki, jej natura, temperament i cała w ogóle osobowość, ale przynależność społeczna i narodowa, przekonania polityczne oraz wyznawana przez tę jednostkę ideologia. Od tego kryterium i zarazem obowiązującej w świecie bohaterów zasady podziału nie ma odstępstw i wyjątków. Toteż na przykład bohater-Polak w powieści Natana Rybaka nie może po prostu być człowiekiem uczciwym lub, uchowaj Boże, mądrym, ponieważ o jego etyce osobistej, o poziomie umysłowym oraz o wewnętrznej wartości decyduje ostatecznie i nieodwołalnie pochodzenie. Pochodzenie to zaś, a więc polskość bohatera jest niewybaczalną skazą, swoistym piętnem, które go z góry przekreśla i dyskryminuje.

Nic też dziwnego, że po stronie polskiej znaleźć można w *Radzie Perejesławskiej* jedynie patologicznych okrutników i groteskowych tchórzy, demonicznych fanatyków i infantylnych mężów stanu, potencjalnych kandydatów na szpiegów i dywersantów oraz bezmyślnych lekkoduchów i pospolitych durniów (szczególnie wśród arystokratów), którzy nawet partnera do szachów muszą szukać wśród mądrych, dzielnych, zdolnych i inteligentnych Kozaków.

Na tej samej zasadzie chłop ukraiński jest zawsze, niejako automatycznie, z natury swojej, człowiekiem mądrym, uczciwym i wartościowym. Znowu oczywiście dlatego, że zbiorowość, do której należy i którą reprezentuje, to znaczy prawosławny, ruski w większości lud Ukrainy, stanowi dla autora *Rady Perejesławskiej* wartość najwyższą, skończoną, a przy tym bezdyskusyjną. Ten ideał nie może mieć żadnej skazy, ponieważ godziłoby to w podstawowe założenia doktryny

politycznej oraz ideologicznej pisarza, w dogmat marksizm--leninizmu. A skoro tak, nie może mieć także żadnej skazy człowiek, bohater literacki, będący artystyczną konkretyzacją owego ideału.

W rezultacie ukraiński świat powieści Natana Rybaka zaludniony jest wyłącznie postaciami mądrymi i szlachetnymi, budzącymi szacunek, podziw, zaufanie lub głębokie współczucie. Spotkać w nim można dzielnego i bezgranicznie oddanego sprawie mołojca, mężnego i walecznego atamana, rozważnego i roztropnego dyplomata, nieprawdopodobnie sprytnego i przebiegłego agenta oraz panującego zawsze nad sytuacją i doskonale zorientowanego we wszystkim szefa wywiadu, pracowitego i zacnego wieśniaka wbitego na pal przez szlacheckiego sadystę, porwaną przez Tatarów, ale wierną do końca ukochanemu i bezprzykładnie odważną dziewczynę z ludu. Wyłącznie pozytywnymi bohaterami są także w *Radzie Perejestawskiej* przedstawiciele Moskwy, jako synowie bratniego narodu. Wszyscy oni są ludźmi bez wad i bez słabości. Nie znają lęku, obłudy oraz moralnych kompromisów. Nawet stojąc twarzą w twarz z budzącym powszechny strach hetmanem zaporoskim, człowiek z ludu - Hulaj-Deń ani na chwilę nie zapomni o swej osobistej godności i pozostanie wierny starorzyskiej zasadzie *amicus Plato, sed magis amica veritas*, odważnie przypominając Chmielnickiemu o nie spełnionych oczekiwaniach i nadziejach ukraińskiego chłopstwa, które mimo wszystkich rozczarowań i zawodów widzi w nim nadal swego orędownika i wybawcę.

Uparte lekceważenie przez Natana Rybaka zasady życiowego oraz psychologicznego prawdopodobieństwa prowadzi także do nadmiernych uproszczeń, spłyceń i wyraźnej schematyzacji wizerunku psychologicznego bohaterów. Właściwie żaden z nich, nawet Bohdan Chmielnicki, będący przecież przez cały czas w centrum uwagi i zainteresowań narratora, nie jest postacią artystycznie wiarygodną, autentyczną, taką, która posiadałaby pełnię życia wewnętrznego. A jeżeli nawet któryś z bohaterów wyposażony jest w pewne zawiązki tego życia, losy jego oraz doznania i przeżycia są przede wszystkim wyrazem sytuacji i doli pewnego ogółu, upostaciowaniem cierpień, poniewierki i ucisku ludu ukraińskiego. Tym samym funkcjonuje on w powieści głównie jako reprezentant określonej zbiorowości, a więc jako typ, nie zaś jako zindywidualizowana w pełni postać literacka, czyli nie jako charakter. Dzieje się tak, pomimo że Rybak chętnie i często wprowadza do powieści mowę pozornie zależną oraz monolog wewnętrzny, a zatem te sposoby przedstawiania postaci, które zazwyczaj ożywiają je, bogacą i dynamizują,

pozwalają przybliżyć czytelnikowi i „uobecnić”, jak to określa Kazimierz Bartoszyński.

Nieskuteczność owych sposobów i metod w obrębie świata powieściowego *Rady Perejesławskiej* tłumaczy się dość prosto. Nie przynoszą one spodziewanych rezultatów, ponieważ w ogromnej większości wypadków nie mają co ujawniać i czego przybliżać. Pisał kiedyś Adam Mickiewicz o mieszkańcach nie kończących się równin rosyjskich:

Lecz twarz każdego jest jak ich kraina,
Pusta, otwarta i dzika równina;
I z ich serc, jako z wulkanów podziemnych,
Jeszcze nie przeszedł ogień aż do twarzy,
Ani si? w ustach rozognionych żarzy,
Ani zastyga w czoła zmarszczkach ciemnych;
Jak w twarzach ludzi wschodu i zachodu,
Przez które przeszło tyle po kolei
Podań i zdarzeń, żalów i nadziei,
Że każda twarz jest pomnikiem narodu. -
Tu oczy ludzi, jak miasta tej ziemi,
(...)
Z daleka patrząc - wspaniałe, przecudne;
Wszedłszy do środka - puste i bezludne [48].

Podobnie rzecz się ma z duchowym wnętrzem literackich bohaterów *Rady Perejesławskiej*. Wnętrze to jest z reguły niezmiernie ubogie, a w każdym razie nieprzenikliwe, szczelnie zasłonięte przed oczyma czytelnika. Ubóstwo zaś i jałowość duchowego życia postaci bierze się stąd, że z jednym bodaj tylko wyjątkiem Martyna Ternowego została im odjęta cała sfera prywatności, tego co jest własnością wyłącznie jednostki, wraz z całym bogactwem, skomplikowaniem i różnorodnością owego nurtu osobistego w człowieku. Tak się dzieje m.in. z głównym bohaterem powieści – hetmanem zaporoskim Bohdanem Chmielnickim, W świecie przedstawionym *Rady Perejesławskiej de facto* nie istnieje on jako wielka, genialna indywidualność, wraz ze wszystkimi psychologicznymi i etycznymi implikacjami owej genialności. Nie istnieje też jako żywy człowiek, dla jednych bliski przyjaciel, dla innych nieprzejednany wróg, dla najbliższego otoczenia ojciec, mąż, kochanek, a także starzejący się mężczyzna, który jedną kobietę, ukochaną od lat, traci w nader

dramatycznych okolicznościach, a drugą zdobywa, i to niemal bezpośrednio po egzekucji tej pierwszej.

Ten kontekst, aczkolwiek przywoływany niekiedy werbalnie przez pisarza, nie odgrywa praktycznie żadnej roli przy kreowaniu postaci Chmielnickiego. Postać ta, pomimo wielości i różnorodności odautorskich informacji na jej temat, zredukowana jest w powieści Natana Rybaka do jednej tylko funkcji i jednego wymiaru – przywódcy oraz reprezentanta interesów ludu ukraińskiego, bezgranicznie i do końca oddanego jego sprawom. Wprawdzie narrator, przymuszony zapewne wymową źródeł historycznych, czyni co pewien czas wzmianki o tym, że hetman zaporoski nie zawsze i nie w pełni może realizować nakreślony przez siebie plan działania i wcielać w życie nadzieje ukraińskiego chłopstwa, niekiedy sam Chmielnicki zdaje się rezygnować ze swej wielkiej misji, zawsze jednak w podobnych wypadkach pojawiają się w narracji uwagi, które bądź to powiadają o ogromnych przeszkodach piętrzących się przed hetmanem i niweczących jego plany, bądź to przywołują różnego rodzaju okoliczności wskazujące na przyczyny, dla których musiał on chwilowo ze swych przedsięwzięć zrezygnować. Bywa zresztą i tak, że wspomniane wzmianki i napomknienia pozbawione są w ogóle komentarza, nie pozostając w żadnym stosunku do powieściowego wizerunku bohatera.

Wizerunek ten zaś jest monolityczny. Nie ma w nim ani jednej rysy czy pęknięcia. Chmielnicki z *Rady Perejestawskiej* nie zna bowiem słabości, wahań, rozterek i zwątpienia. Nigdy też, ani w swych przemyśleniach, ani w działaniu, nie myli się i nie popełnia błędów. Spokojnie i z rozmysłem planuje swe poczynania militarne i dyplomatyczne na całe miesiące, a nawet lata naprzód, i nie wie nigdy, co to wewnętrzne niepokoje i duchowa szamotanina, naturalne przecież u człowieka niemal codziennie narażonego na dziesiątki niebezpieczeństw oraz uwikłanego w niezmiernie trudną sytuację polityczną.

Ale hetman zaporoski w powieści Natana Rybaka jest nie tylko postacią psychologicznie mało wiarygodną i potraktowaną bardzo powierzchownie. Jest także postacią papierową ze względu na swoje literackie *emploi*, tzn. ze względu na zachowanie się w określonych okolicznościach, sposób postępowania, reakcje, a przede wszystkim ze względu na język. Niezależnie od sytuacji zdecydowanie woli przemawiać niż rozmawiać, a nasycenie jego retorycznych deklamacji banałami, frazesami i sloganami jest zdumiewające. Nawet w zaciszu własnego domu, gdy wypoczywa po trudach całego dnia u boku ukochanej kobiety,

nie znajduje innych tematów do rozmowy, jak sprawy publiczne, o których mówi językiem wiecowego agitatora:

Ja, Hanno, długo się wszystkiemu przyglądałem, dużo nawędrowałem się po świecie i napatrzyłem się takich rzeczy że w sercu sani gniew tylko został. W cóż to nasz kraj zamienili? Zniewagi, kije, kaźń na palu, a z bitego i obdartego nędzarza jeszcze trzy skóry zdzierają ... Nie Ukraina to, ale szlak przechodni. Niech sobie idzie nim każdy, komu się żywnie podoba, i kieszenie złotem napycha. Nie ma czym płacić daniny chanowi - bierz, chanie, jasyr, pędź do niewoli, ile chcesz ludu ukraińskiego; potrzebni niewolnicy na galery - przyjeżdżajcie Turcy, bierzcie sobie [49].

Literacki wizerunek Chmielnickiego w *Radzie Perejesławskiej* roznija się również z prawdą historyczną o tej postaci. Nie tylko dlatego, że w powieści tej pominięte zostały istotne nieraz informacje o jego ożywionej, zarazem zaś nader skomplikowanej działalności politycznej oraz zawiłych zabiegach dyplomatycznych, o wydarzeniach, w których uczestniczył, albo które inspirował, tudzież o wielu nie do końca wyjaśnionych sprawach, towarzyszącym kolejnym etapom jego oszałamiającej kariery. Pewne wiadomości tego właśnie rodzaju narrator rzeczywiście pominął lub przeinaczył, ale zasadniczy fałsz historyczny, a pośrednio również i artystyczny, w obrazie Chmielnickiego polega na przydaniu mu przez Rybaka zapożyczonej z podręcznikowej wersji marksizmu-leninizmu nadbudowy ideologicznej, będącej w odniesieniu do człowieka XVII wieku wyraźnym anachronizmem.

W konsekwencji hetman zaporoski okazuje się w *Radzie Perejesławskiej* zupełnie niezłym propagandzistą, żywo przypominającym postaci wzorowych sekretarzy partii z powieści produkcyjnych, bardzo niewiele jednak ma wspólnego z politycznym oraz organizacyjnym fenomenem, który w ciągu zaledwie kilkunastu lat usiłował wznieść zręby nowej państwowości i stworzyć warunki rozwoju dla nowej, formującej się dopiero wspólnoty narodowej. Dla Rybaka cały ten gigantyczny wysiłek sprowadza się do pracy wywiadu i kontrwywiadu, do bezwzględного zwalczania opozycji politycznej wśród bliskich współpracowników hetmana i do pilnego wsłuchiwania się przez niego w trakcie starannie wyreżyserowanych rozmów w głos ludu. Skąd zaś czerpał pisarz podobne pomysły i wyobrażenia świadczy m.in. uderzające podobieństwo powieściowego tandemu Chmielnicki – Ławrentij Kapusta do ogólnie znanych władców sowieckiego imperium z lat czterdziestych

i pięćdziesiątych naszego stulecia – Józefa Wissarionowicza Stalina i Lawrentija Berii. Oczywiście, idzie tu o taki obraz obydwu komunistycznych przywódców, jaki w świadomości społecznej starała się stworzyć i utrwalić ówczesna propaganda.

Według tych samych zasad i konwencji kreuje obraz Chmielnickiego Natan Rybak. Obraz wyidealizowany i świadomie panegiryczny, a więc tym samym uproszczony, schematyczny i jednostronny. W tym wyimaginowanym wizerunku hetmana zaporoskiego, podobnie jak w propagandowym przedstawieniu postaci Stalina, główny nacisk położony został na moralną oraz polityczną motywację ich publicznej działalności. Ten rodzaj motywacji bowiem nie tylko tłumaczy, uzasadnia i w razie potrzeby usprawiedliwia ambiwalentne niekiedy poczynania Chmielnickiego, ale – co najważniejsze – nadaje tym poczynaniom najwyższą sankcję oraz walor patriotyzmu.

Dlatego właśnie m.in. Chmielnicki jawi się w powieści Rybaka tylko w jednym wymiarze – jako bohaterski, bezkompromisowy i nieugięty przywódca ludu ukraińskiego, jego serce, mózg i sumienie. Nieomylny i niezłomnie wierny pełnionemu posłannictwu dziejowemu, któremu bez wahania podporządkowuje również swe życie prywatne i z którego czyni wartość najwyższą, przez cały czas powieściowej fabuły nawet na krok nie odstępuje od powziętych planów, projektów i zamysłów, mających – jego zdaniem – przynieść w ostatecznym rozrachunku wyzwolenie społeczne i narodowe uciemionemu chłopstwu ukraińskiemu.

Prawda historyczna o Chmielnickim jest jednak inna. Dla jej zrozumienia trzeba przede wszystkim pamiętać, że od samego początku, od kiedy tylko stanął na czele powstania, jego sytuacja była niezmiernie trudna. Przez bieg wydarzeń, które częstokroć wyzwalały się spod jego kontroli, skazany został na nieustanne podejmowanie decyzji doraźnych i tymczasowych, na zawieranie coraz to innych, koniunkturalnych zazwyczaj sojuszków i koalicji oraz stawianie sobie celów na najbliższą tylko przyszłość, niekiedy zresztą wymuszanych przez okoliczności. Lud i interesy tego ludu, niezależnie od osobistych sympatii i osobistego stosunku do nich hetmana zaporoskiego, stawały się wielokrotnie, bo i stawać się musiały, jedynie kartą przetargową w grze, którą prowadził. Często musiał te interesy – nawet najbardziej żywotne – poświęcać lub postępować wbrew nim. Jeszcze częściej traktował je instrumentalnie, stały się one po prostu jednym z elementów jego polityki, której cel ostateczny do dnia dzisiejszego nie jest dla historyków do końca jasny.

Paweł Jasienica na przykład tak m.in. pisał o polityce wewnętrznej i zagranicznej hetmana zaporoskiego:

Bohdan Chmielnicki ani w ogóle myślał o znoszeniu pańszczyzny. Pragnął wypędzić znad Dniepru jezuitów, lecz surowo nakazywał chłopom odrabiać powinności należne klasztorom prawosławnym. Sam wraz ze swym kozackim otoczeniem rad był się zrównać przywilejem i znaczeniem ze szlachtą polską i litewską. (...) Pańszczyzna miała być nadal odrabiana, lecz na rzecz szlachetnie urodzonych własnego chowu, a nie dla Lachów, Litwinów, Żydów oraz „wyzuwitów”. (...) Kiedy zaraz po kiesce korsuńskiej chłopci chwycili za broń na Zadnieprzu, Chmielnicki nie tylko nic poparł ich, ale wydał kniaziowi przywódców, a to dla podkreślenia, że nie on wcale, lecz niesforna czerń burzy „państwo wiśniowieckie”. (...) W tym samym miesiącu sierpniu jego przybocznicy Tatarzy ścinali prowodyrów „czerni” a Maksym Krzywonos został wezwany do obozu i wraz z czterema towarzyszami przykuty za szyję do armaty. (...) Pochwycona przez oddziały Krzywonosa do niewoli, a pozostała przy życiu szlachta, odzyskała teraz wolność. (...) Po Piławcach zabrakło wprost siły, zdolnej do powstrzymania rozhuśtanych tłumów. Bohdan Chmielnicki mógł je tylko prowadzić zgodnie z ich wolą, lecz już nie hamować.

Nieco dalej zaś Jasienica dodaje:

Bohdan Chmielnicki był na pewno wybitnym wodzem i doskonałym organizatorem. Niepodobna wydać o nim trafnego sadu jako o polityku. Działał jednak pod bezwzględnym naciskiem elementów w ogóle niezdolnych do rozumowania politycznego. (...) W maju 1649 roku Chmielnicki błagał cara o pomoc i ofiarowywał mu poddaństwo Ukrainy. Oferta nie została przyjęta. (...) usiłował wtedy grać na rozmaitych strunach (tęczy w gruncie rzeczy ościenne potencje zaczynały grać nim). Porozumiewał się z rządem tureckim, niezbyt zadowolonym ze spożegnienia krymskiego wasała. Jednak w realnie istniejącej sytuacji wciąż jeszcze rozstrzygał głos chana. (...) W październiku Chmielnicki zaprzysiągł wierność sułtanowi, został obdarzony tytułem księcia, honorowym kaftanem, tytułem Stróża Porty Otomańskiej (...) wdał się w zawile, krwawe i barbarzyńskie sprawy zadnieprzańskie, miał przeciwko sobie koalicję złożoną z hospodara maltańskiego, księcia Siedmiogrodu Rakoczego oraz z nowego władcy Wołoszczyzny. Ten właśnie kraj chciał

hetman zaporoski uczynić dziedzictwem swego rodu. Zaczął uprawiać politykę dynastyczną, która nie budziła specjalnego zapалу w Kozakach [50].

Tak więc, trudna, złożona i niejednoznaczna jest historyczna prawda o Bohdanie Chmielnickim i o jego drodze, którą kroczył do siebie tylko znanego celu. Również i sam cel coraz to skrywa się za umiejętnie prowadzoną grą pozorów oraz gmatwaną politycznych kombinacji, taktycznych posunięć i dyplomatycznych układów. Jedno wydaje się pewne. Chmielnicki jako trybun ludu ukraińskiego oraz wierny obrońca jego interesów w znacznie większym stopniu należy do narodowej mitologii niż do historii. W *Radzie Perejesławskiej* taki właśnie jego wizerunek, osiągnięty zresztą kosztem psychologicznego prawdopodobieństwa, jest przede wszystkim ideologicznym naddatkiem ukraińskiego prozaika, który dość naiwnie szukał w przeszłości Ukrainy politycznego rodowodu dla komunistycznych mistyfikacji propagandowych.

Podobną funkcję pełnią w powieści Natana Rybaka liczne nawiązania do historycznej misji państwa moskiewskiego oraz jego roli w dziejach Ukrainy. W tym wypadku jednak zastosował pisarz zupełnie odmienną strategię literacką, podyktowaną zresztą przemożnym naciskiem znanych ogólnie faktów. Zrezygnował mianowicie z bliższych informacji o stanie tego państwa oraz o jego sytuacji wewnętrznej i zewnętrznej, wprowadzając na to miejsce jako stały lejtmotyw nadzieje i oczekiwania, zarówno hetmana zaporoskiego, jak i szerokich mas ludowych, na sojusz i unię z Rosją carską. Bohaterowie powieści, w tym zaś głównie sam Chmielnicki, o niczym chyba nie mówią częściej i w najrozmaitszych odmianach, jak o tym, że „Cała (...) nadzieja i ratunek to pomoc rosyjskiego ludu i moskiewskiego cara” [51]. Na próżno by przy tym szukać w *Radzie Perejesławskiej* wyjaśnień, w jaki sposób w połowie XVII wieku „rosyjski lud”, czyli okrutnie uciemiężony w państwie moskiewskim pańszczyźniany chłop, mógł przyjść komukolwiek z pomocą; skoro sam tej pomocy najbardziej potrzebował i najgoręcej do niej wzdychał.

W istocie rzeczy więc, cały ów moskiewski wątek myślowy to odpowiednio zmodernizowany motyw Ziemi Obiecanej i zarazem cudownego, ponadczasowego azylu, wyposażonego w elementy baśniowej stylizacji oraz baśniowego sposobu obrazowania. Według tej konwencji ukazany jest m.in. mądry i przezorny car, roztropni, cierpliwi

i dalekowzroczni bojarzy moskiewscy oraz przepojony braterskimi uczuciami mężny i szlachetny lud rosyjski. Niekiedy wszakże, mimo usilnych starań autora *Rady Perejesławskiej*, pojawiają się w tej idyllicznej wizji rysy i pęknięcia, dochodzi w niej do sprzeczności i niekonsekwencji, będących wynikiem zderzenia się nadrzędnej wobec świata powieściowego ideologii z opornym materiałem historycznym. Tak więc na przykład Chmielnicki mówi w pewnym momencie do jednego ze swych zaufanych pułkowników Syłujana Mużyłowskiego: „Bunty w Kursku, Woroneżu, Kozłowie. Lud burzy się przeciwko bojarom. Jakże w taki czas dokąd bądź wysłać wojsko?...” [52]

Z podobnych informacji narrator w powieści Natana Rybaka nie wyciąga jednak żadnych praktycznych wniosków. Pojawiają się one jak gdyby mimochodem i w niczym nie naruszają podstawowego aksjomatu o zbawczej misji Moskwy i o jej roli hegemonu wśród „ruskich narodów”. Tymczasem podobna wizja siedemnastowiecznego państwa carów stanowi nie tylko literacką utopię, ale również historyczną mistyfikację, pozostającą w drastycznej sprzeczności z realną rzeczywistością. W istocie bowiem struktury tego państwa były przegniłe i zmurszałe, jego potencjał gospodarczy i militarny nieproporcjonalnie niski w stosunku do potencjalnych możliwości rozległego kraju, instytucje publiczne i formy życia politycznego w większości anachroniczne, mechanizm władzy nad wyraz ociążały i prymitywny, stosunki społeczne przestarzałe, a los poddanych wyjątkowo ciężki.

Dodatkowym czynnikiem, który pogłębiał kryzys organizmu państwowego i potęgował powszechną destabilizację, było wymarcie dynastii Rurykowiczów i burzliwe rządy Borysa Godunowa, które wywołały ostrą opozycję ze strony części bojarów i osadzenie na tronie carskim Dymitra Samozwańca. W początkach XVII wieku dynastia Romanowów zaczyna dopiero przejmować władzę i umacniać stopniowo swe panowanie. Ale w tym samym czasie dochodzi do wspaniałego zwycięstwa oręża polskiego nad wojskami rosyjskimi w bitwie pod Kłuszynem (1610 r.), Moskwa otwiera swe bramy przed chorągwiami hetmana wielkiego koronnego Stefana Żółkiewskiego i ofiarowuje koronę carów królewiczowi polskiemu Władysławowi, potem zaś samemu hetmanowi, Zygmunt III zdobywa Smoleńsk, a na mocy pokoju zawartego w Polanowie Rosja zrzuca się na rzecz Polski ziemi smoleńskiej, czerńihowskiej i siewierskiej (14 VI 1634r.)

Wiele pozostawiał również do życzenia poziom moralny oraz stopień dojrzałości obywatelskiej moskiewskich bojarów. W tym samym roku

1654 w którym Chmielnicki poddał lewobrzezną Ukrainę Rosji, car Aleksiej Michajłowicz, drugi z kolei władca z dynastii Romanowów, pisał z goryczą do jednego z zaufanych dostojników, kniazia Aleksego Trubeckiego:

U nas niezgoda i nieszczerłość. Ludzie jak obłoki nam się pokazują: raz z sprzyjającym wiatrem, z dobrą nadzieją i ufnością w przyszłość, to znów znużeni, niezadowoleni, nienawistni, ze złośliwą moskiewską chytrą, z rozpaczą przepowiadają zagładę lub w milczeniu, z wybladłym licem i zdradliwym sercem odchodzą. (...) Bóg widu, jak mi ciężko z tą niezgodą, która mi odbiera otuchę..." [53]

W podobnych wymiarach i w kontekście podobnych uwarunkowań widział siedemnastowieczną Rosję znany rosyjski pisarz Aleksy Tołstoj, który w swej twórczości ze szczególnym naciskiem eksponował wielkomocarstwową pozycję carskiego imperium i jego znaczenie w Europie. Mimo tych nacjonalistycznych sympatii i przekonań w powieści *Piotr i panna* pisarz snuje taką oto wizję swej ojczyzny w wieku XVII:

Niemila, nieprzytulna była ziemia rosyjska- gorsza od najcięższej niewoli, od tysiąclecia zdeptana łapcami, dłubana zgryźliwie sochą, pokryta popiołem zniszczonych wsi, zapomnianymi mogiłami. Niedola, dzikość. (...) Życie było biedne, mdłe. (...) Sądy krzywoprzysiężne, powszechne zdzierstwo i rozkładanie dobra państwowego. Mnóstwo ludzi zbiegło do lasów na rozbój. Inni uciekali od przekłętą życia w mateczniki leśne nad północnymi rzekami, żeby nie dźwigać na plecach kupy wojewodów, szlachty, diaków i podiaczych, ławników i sędziów pijących krew bez miary i litości. (...) Rosja leży, jak leżała – śpiąca, biedna, nieruchawa ... Należało z wielkim pośpiechem szukać sprzymierzeńców, ulepszyć i uzbroić armię i flotę, przebudować zardzewiałą doszczętnie maszynę państwową na nowy, europejski sposób i zdobyć pieniądze, pieniądze, pieniądze ... Wszystko to dać mogła jedynie Europa" [54].

Przywołane tu konteksty historyczne i literackie, weryfikujące w planie poznawczym oraz artystycznym prawdę świata przedstawionego *Rady Perejesławskiej*, można by dalej jeszcze rozbudowywać o kolejne utwory, fakty, ustalenia i komentarze. Jednak w założeniu niniejszych rozważań nie leży podobna amplifikacja przewodu myślowego. Miały być bowiem

one jedynie wstępnym rekonesansem badawczym, usiłującym naprowadzić na pewne tylko ślady, jakie w literaturach słowiańskich pozostawiło doniosłe wydarzenie dziejowe - powstanie Chmielnickiego, zakończone przyłączeniem lewobrzeżnej Ukrainy do Rosji carskiej. Rozwijając zasygnalizowany wątek, należałoby sięgnąć w dalszej kolejności do literatury rosyjskiej i tam szukać utworów, w których wydarzenia na Ukrainie z połowy XVII wieku znalazły swoje odbicie. Niewykluczone, że również w piśmiennictwie polskim i ukraińskim znajdują się inne jeszcze, poza *Ogniem i mieczem* oraz *Radą Perejesławską*, teksty literackie, które przynoszą artystycznie przetransponowany obraz odległej, siedemnastowiecznej przeszłości. Wydaje się wreszcie, iż rekonstrukcje historyczne przeprowadzone przez Pawła Jasienicę winny zostać uzupełnione o sądy i komentarze ukraińskich i rosyjskich historyków. Wszystko to jednak jest zadaniem na przyszłość i wykracza poza ramy oraz przeznaczenie niniejszych refleksji.

Przypisy

1. K. Bartoszyński, *O poetyce powieści historycznej*, [w:] *Powieść w świecie literackości*, Warszawa 1001, s. 86.
2. S. Sawicki, *problematyka aksjologiczna w badaniach literackich*, [w:] *Problematyka aksjologiczna w nauce o literaturze*, Lublin 1992, s. 102.
3. *Słownik terminów literackich*, pod red. J. Sławińskiego. Wyd. drugie poszerzone i poprawione, Wrocław 1988, s. 387-388.
4. K. Bartoszyński, *op. cit.*, s. 95-96.
5. H. Sienkiewicz, *Ogniem i mieczem*, t. 2, Warszawa 1990, s. 323. Wydawca: Agencja Polwar
6. *Słownik języka polskiego*, red. naukowy M. Szymczak. Tom drugi: L-P, Warszawa 1982, s. 712.
7. N. Rybak, *Rada Perejesławska*. Warszawa 1951, s. 646.
8. Cyt. za: P. Jasienia, *Rzeczpospolita Obojga Narodów. Część druga: Calamitatis regnum. I. Sprawa czterech miesięcy*, Warszawa 1986, s. 20.
9. *Ibidem*, s. 22.
10. N. Rybak, *op. cit.*, s. 14.
11. H. Sienkiewicz, *Ogniem i mieczem*, *op. cit.*, s. 16.
12. Cyt. za: P. Jasienia, *Rzeczpospolita obojga Narodów*, *op. cit.*, s. 16.
13. *Ibidem*, s. 45.
14. *Ibidem*, s. 33.
15. *Ibidem*, s. 67.
16. *Ibidem*, s. 68,
17. *Ibidem*, s. 122.
18. *Ibidem*, s. 124, 47.
19. H. Sienkiewicz, *Ogniem i mieczem*, *op. cit.*, t.1, s. 16.

20. N. Rybak, *Rada Perejesławska*, op. cit., s. 178.
21. Cyt. za: P. Jasienia, *Rzeczpospolita Obojga Narodów*, op. cit., s. 76.
22. H. Sienkiewicz, *Ogniem i mieczem*, op. cit., t.2, s. 145.
23. N. Rybak, *Rada Perejesławska*, op. cit., s. 37.
24. H. Sienkiewicz, *Ogniem i mieczem*, op. cit., t.2, s. 147.
25. N. Rybak, *Rada Perejesławska*, op. cit., s. 37.
26. B. Prus, *Ogniem i mieczem. Powieść z dawnych lat Henryka Sienkiewicza*, [w:] *Orzeszkowa, Sienkiewicz, Prus. O literaturze*. Wyboru dokonał, postłowie i przypisami opatrzył Z. Najder, Warszawa 1956, s. 338.
27. H. Sienkiewicz, *Ogniem i mieczem*, op. cit., t.1, s. 273.
28. *Ibidem*, s. 274-275.
29. *Sprawa polska w czasie drugiej wojny światowej na arenie międzynarodowej. Zbiór dokumentów*. Warszawa 1965, nr 18, s. 27.
30. H. Sienkiewicz, *Ogniem i mieczem*, op. cit., t. 1, s. 117.
31. *Ibidem*, s. 329.
32. *Ibidem*, s. 272.
33. B. Prus, *Ogniem i mieczem. Powieść z lat dawnych Henryka Sienkiewicza*, op. cit., s. 338.
34. P. Jasienica, *Rzeczpospolita Obojga narodów*, op. cit., s. 20.
35. H. Sienkiewicz, *Ogniem i mieczem*, op. cit., s. 228.
36. Cyt. za: P. Jasienia, *Rzeczpospolita Obojga Narodów*, op. cit., s. 31.
37. Hegel, *Wykłady z filozofii dziejów*. Przekł. J. Grabowskiego i A. Landmana, Warszawa 1958, t.1, s.101, 49.
38. H. Sienkiewicz, *Ogniem i mieczem*, op. cit., s. 151-152.
39. *Ibidem*, t.2, s. 224.
40. *Ibidem*, t. 1, s. 46.
41. *Ibidem*, s. 56.
42. N. Rybak, *Rada Perejesławska*, op. cit., s. 423.
43. *Ibidem*, s. 420.
44. *Ibidem*, s. 557-558.
45. P. Jasienia, *Rzeczpospolita Obojga narodów*, op. cit., s. 66.
46. N. Rybak, *Rada Perejesławska*, op. cit., s. 442.
47. *Ibidem*, s. 444.
48. A. Mickiewicz, *Dziadów cz. III*, [w:] *Dzieła*, t. III: *Utwory dramatyczne*. Wyd. Narodowe, Warszawa 1949. s. 267.
49. N. Rybak, *Rada Perejesławska*, op. cit., s. 633-634.
50. P. Jasienia, *Rzeczpospolita Obojga Narodów*, op. cit., s. 10, 29, 44, 76-78, 81, 83, 89-90, 114.
51. N. Rybak, *Rada Perejesławska*, op. cit., s. 558.
52. *Ibidem*, s. 557.
53. Cyt. za: P. Jasienia, *Rzeczpospolita Obojga Narodów*, op. cit., s. 127.
54. A. Tołstoj, *Piotr Pierwszy*, Warszawa 1985, s. 221, 220, 229, 287.

Roman Magryś
UKRAINA A SPRAWA POLSKA:
KILKA REFLEKSJI O ESEISTYCE HISTORYCZNEJ PAWŁA
JASIENICY

Uniwersytet Rzeszowski

Роман Магрісь, Інститут польської філології Жешівського університету. Україна і польська справа: Кілька роздумів про історичну есеїстику Павла Ясениці.

Стаття присвячена історичній прозі Павла Ясениці. Книжки цього автора були популярними в часи ПНР. Сьогодні есеїст не перестав цікавити читача своїм оригінальним поглядом на історію. Ясениця є історичним когнітивістом, простежує етапи польської державності через більш і менш вдалі проекти історичних польських монархів і політичних еліт I Речі Посполитої. Багато уваги присвячує козацьким повстанням і питанню унії трьох народів: польського, литовського та українського. Вважає, що причиною політичних проблем польського та українського народів у новітні часи була взаємна ненависть і ворожість обох суспільств, а поєднання є не тільки можливим, а й необхідним.

Dla Polaka wychowanego w PRL-u Paweł Jasienica to nie byle kto. Jego dzieła historyczne przykuwały uwagę nie tylko zawodowych historyków, interesowały się nimi rzesze czytelników pragnących pogłębić znajomość dziejów swojego kraju lub przemyśleć ponownie koleje narodu i państwa polskiego. Nie wystarczy powiedzieć, że Jasienica dzięki swoistemu podejściu do materii historycznej cieszył się w PRL-u ogromną popularnością, z dużym prawdopodobieństwem można nadto założyć, iż jego poglądy wywarły silny wpływ na świadomość historyczną wielu jego rodaków. W historii I Rzeczypospolitej kluczową rolę odegrały stosunki polityczne szlachty polskiej z ludem ukraińskim. Jasienica podkreśla w swoisty sposób ten fakt, daje szeroką panoramę relacji między obydwoma narodami w XVI, XVII i XVIII wieku, a jednocześnie we właściwy sposób tłumaczy, dlaczego braterską solidarność między Polakami i Ukraińcami zastąpiła wrogość i obopólna nienawiść. Szkoła Jasienicy nie poszła w las, wystarczy porównać choćby powieść Sienkiewicza *Ogniem i mieczem* z jej współczesną filmową adaptacją Jerzego Hoffmana.

Dla Sienkiewicza kozacy to niemal barbarzyńcy, na pewno zaś odszczepieńcy i zdrajcy narodowi, lud ukraiński stanowi w powieści

motłoch, nad którym trzeba zapanować i dalej go cywilizować. Hoffman nie idzie drogą Sienkiewicza w ukazywaniu Lachów i kozaków, nie dzieli kulturalnie obu narodów. Pokazuje raczej, że Ukraińcy i Polacy charakterologicznie specjalnie się od siebie nie różnią, mentalnie stanowią jakby jedną całość. Reżyser nawiązuje tym samym do mitu sarmackiego, widzi w obu nacjach ten sam rys duchowy, poszukuje jedności plemiennej, zachowań typowych dla obu ludów. Dla Hoffmana powstania kozackie to wojna domowa w innym sensie niż dla Sienkiewicza. Polski noblista kreśli czarno-biały obraz wojen kozackich, powstańcy są dla niego buntownikami, którzy dla stanowych korzyści podnieśli rękę na swoją ojczyznę. Hoffman natomiast ogranicza się do panoramicznego zaprezentowania sytuacji historycznej, w czasie której dochodzi do rozejścia się dróg pobratymczych narodów.

Powieść Sienkiewicza wieńczy bitwa pod Beresteczkiem, która urasta do roli moralnego i kulturowego symbolu wyższości szlachty polskiej nad ludem ukraińskim oraz jej prawomyślności i patriotyzmu, czego brakuje kozakom. Natomiast Hoffman rezygnuje w swym filmie z tej sceny bitewnej, gdyż sądzi, że obie nacje poniosły w tej wojnie zarówno klęskę polityczną, jak też cywilizacyjną: zamiast budować wspólną przyszłość weszły na drogę stałego konfliktu i wzajemnych uprzedzeń. Paweł Jasienica uczył właśnie tego szacunku do narodu ukraińskiego, jaki odnajdujemy w filmie Hoffmana, a jednocześnie ubolewał nad tym, że drogi Polaków i Ukraińców tak diametralnie się rozeszły. Uważał, że Ukraina powinna stanowić, podobnie jak Litwa, autonomiczną część Rzeczypospolitej trzech narodów. Szukał w historii obu narodów przede wszystkim wspólnych korzeni, duchowych i mentalnych pokrewieństw, jedności interesów politycznych.

Stanowisko historyczne Jasienicy można uznać za typowo polskie, dostrzegać w nim ukrytą chęć ekspansji, inaczej zdefiniowany imperializm szlachecki. Pisarstwa i intencji Jasienicy nie da się dobrze zrozumieć, jeśli nie weźmie się pod uwagę sposobu podejścia przez niego do dziejów, stylu uprawiania przez Eseistę refleksji historycznej, który rzutuje na jego postawę wobec istotnych momentów życia narodowego. Jasienica bezwzględnie wyrażał polski punkt widzenia na różne kwestie historyczne, był jednocześnie autorem, który dialogował w specyficzny sposób z politycznymi dokonaniem rodaków i w ramach tej dyskusji z nacjami sąsiednimi oraz ich stanowiskami historycznymi czy kulturowymi. Dialogował także w kolejnych dziełach z sobą samym – wyraźnie wprowadzał nowe punkty widzenia na określone sprawy i wydarzenia

dziejowe. Stosunku Jasienicy do Ukrainy i ludu tej ziemi nie da się zatem należycie zrozumieć bez wzięcia pod uwagę tego, że starał się on zawsze o wypracowanie lub ustalenie takiego stanowiska politologicznego względem zaistniałych problemów historycznych, które uwzględniałoby w pierwszej kolejności dobro Polski. I nie da się jednocześnie refleksji dziejowej Eseisty przeniknąć bez wycucia dialogowego charakteru książek, które miały przeobrazić mentalność narodu. Musimy najpierw choćby w zarysach poznać Jasenicę jako pisarza i historyka polskiego, aby przez różne wyrazy jego patriotyzmu dostrzec szacunek pisarza dla krajów i narodów sąsiedzkich.

Jasienica rzucił wyzwanie historycznej mentalności Polaków, zanegował ich tradycyjny sposób widzenia i oceniania przeszłości. Uderzył on w mit wieku złotego, wyraził krytyczny, a nawet nieufny stosunek do rządu Jagiellonów w Polsce. Kiedy nadchodził kres Rzeczypospolitej szlacheckiej, pod koniec wieku osiemnastego i na początku wieku XIX, tuż po upadku państwa polskiego, rodzimi intelektualisci zwracają swoje zainteresowania ku narodowej historii. Poeci i pisarze rozpamiętują czasy świetności Polski, szczególnym zainteresowaniem cieszy się panowanie Jagiellonów, w ich czasach kwitnie kultura narodowa i mnożą się zwycięstwa militarne nad sąsiadami. Najdobitniejszym wyrazem tęsknoty narodu polskiego, który utracił wolność i sławę, za dawną świetnością jest wiersz Franciszka Karpińskiego *Żale Sarmaty nad grobem Zygmunta Augusta ostatniego polskiego króla z domu Jagiellów*. Poeta porównuje dzisiejszą i niegdyśszą sytuację Polaków, hańbę rozbiorów z chwałą silnego państwa:

Ty śpisz Zyguncie! a twoi sąsiedzi
Do twego domu goście przyjechali!...
Ty śpisz! a czeladź przyjęciem się biedzi
Tych, co cię czcili, co ci hołdowali!...
Gorzkie wspomnienia, gdy szczęście przeminie,
Czemuż i pamięć o nich nie zaginie?...

Nie zostawiłeś syna na stolicy,
Przez jakieś na nas Boga zagniewanie,
Którego by wnuk dziś po swej granicy,
Rozrzucił postrach i uszanowanie!...
Po tobie poszła na handel korona,
Tron poniżony i rada stępona!

Ojczyzna moja na końcu upadła!
Zamożna kiedyś i w sławę i w siłę!...
Ta, co od morza, aż do morza władła,
Kawałka ziemi nie ma na mogiłę!...
Jakże ten wielki trup do żalu wzrusza!
W tem ciele była milionów dusza [1].

Wiele powieści w XIX wieku podejmuje temat świetności kultury i narodu polskiego za panowania Jagiellonów, wtóruje im malarstwo niedoścignionego Jana Matejki. Jasienica nie neguje dorobku cywilizacyjnego tego okresu, podkreśla z całą siłą kreatywną moc Polaków żyjących w XV i XVI stuleciu. Nie oskarża i nie piętnuje tamtych pokoleń, uwypukla na każdym kroku ich mądrość polityczną i wolę budowania silnej państwowości. Za to z uwagą i całą surowością spogląda na poczynania monarchów z dynastii Jagiellonów, wytyka im skrupulatnie błędy polityczne, a pierwszego z nich Władysława oskarża wręcz o zdradę stanu, działanie na niekorzyść Korony. Wyjaśnieniu przyczyn niechętnego stosunku Jasienicy do przedstawicieli dynastii Jagiellonów może dopomóc pisarstwo osiemnastowiecznego publicysty politycznego Franciszka Salezego Jezierskiego. Jasienica świadomie czy też mimowolnie nawiązuje do jego koncepcji politologicznych. Jezierski swoim *Goworkiem*, a później i *Rzepichą* dał impuls do poszukiwania przyczyn upadku państwa polskiego w świetle prerogatyw urzędu królewskiego oraz socjologicznych i psychologicznych warunków sprawowania władzy przez monarchę. Jego dyskurs ukierunkowany był na zbadanie kwestii, jakie podmioty polityczne stanowią ostoję państwa, służą jego suwerenności i sile politycznej, które zaś wpływają destrukcyjnie na instytucje cementujące społeczeństwo, gwarantujące jego jedność w stosunku do roszczeń sąsiadów.

Jezierski uważał, że monarcha feudalny siłą rzeczy zainteresowany jest obroną suwerenności własnej domeny, jego psychika ze względu na uprzywilejowaną pozycję, jaką zajmuje w państwie, ukierunkowana jest na wzmacnianie siły politycznej otrzymanego dziedzictwa. Monarcha może mylić się moralnie, ale na ogół nie popełnia świadomie błędów politycznych, które mogłyby zagrozić jego domenę, nie pragnie przecież destabilizacji społecznej w swoim państwie, gdyż ta bezpośrednio przekładałaby się w sposób niekorzystny na jego osobistą sytuację. Państwo feudalne istnieje dla monarchy, a monarcha dla państwa, a tym samym dla narodu, o który musi się troszczyć, aby móc przeciwstawiać się obcym potęgom i chronić się przed wewnętrzną rebelią. Głównym

zagrożeniem dla państwa są natomiast magnaci, którzy w celu pozyskania politycznej autonomii występują w roli antagonistów silnej władzy monarszej. Jeziński w *Goworku* analizuje dzieje polskiej państwowości właśnie pod kątem ruchów politycznych arystokracji zainteresowanej osłabianiem pozycji monarchy w państwie. Jasienica podziela ten pogląd w sensie specyficznym dla jego oglądu wydarzeń historycznych – występuje zarówno przeciw królom elekcyjnym, jak i magnaterii. Pierwszym zarzuca niedbałość o polityczną przyszłość kraju, drugich obciąża winą za oderwanie się Ukrainy od Polski, co stanowiło, jego zdaniem, jeden z najbardziej istotnych czynników upadku państwa.

Jasienica rozpatruje tę kwestię zarówno w aspekcie etnicznych, jak i kulturowych przesłanek konfliktu między Rzeczypospolitą a kozactwem i dochodzi do paradoksalnego wniosku. Uważa mianowicie, że za złą sytuację na Ukrainie są odpowiedzialni przede wszystkim potomkowie ruskich rodów książęcych, którzy ulegli polonizacji. Natomiast lud ukraiński buntujący się przeciwko nim stanowi mieszaninę ruskiego i polskiego chłopstwa, które uległo z kolei wpływom kultury prawosławnej. Jasienica od strony etnicznej traktuje zatem powstania kozackie jako rodzaj wojny domowej. Największy nacisk kładzie jednak na kulturowe różnice między katolickim obozem magnaterii i prawosławnym kozaków. Jest mianowicie zdania, że gdyby książęta ruscy zachowali swą pierwotną wiarę i związek kulturowy z prawosławiem istniałby odpowiedni dla elity politycznej w Polsce partner do dyskusji nad autonomicznym statusem Ukrainy, co pozwoliłoby uniknąć wrogości etnicznej między szlachtą polską i ludem tej ziemi. Ewentualny gniew tamtejszego chłopstwa za ucisk feudalny ogniskowałby się na własnych przywódcach, a nie Polakach traktowanych jako obcy i wrogie element etniczny.

Jasienica nie zapomina o tym, że szlachta prowadziła ekspansywną politykę na Ukrainie, ale jej panoszenie się tutaj było wynikiem w dużej mierze polonizowania się dawnej ruskiej arystokracji:

Ukraina była dotychczas traktowana jako pole do rozrostu fortun szlachty wywodzącej się ze wszystkich trzech narodów Rzeczypospolitej, a wiarą i kulturą już jednakowo obcej ludowi ruskiemu. Bohdan Chmielnicki ani w ogóle myślał o znoszeniu pańszczyzny. Pragnął wypędzić znad Dniepru jezuitów, lecz surowo nakazywał chłopom odrabiać powinności należne klasztorom prawosławnym. Sam wraz ze swym kozackim otoczeniem rad był się zrównać przywilejem i znaczeniem ze szlachtą polską i litewską. Kształtująca się dopiero, lecz już fizycznie potężna narodowość ukraińska

nie znajdowała dla siebie wygodnego miejsca w państwie dwojga narodów. Mogła dochować wierności królowi, lecz tylko pod warunkiem awansu na równouprawniony trzeci człon Rzeczypospolitej. Równouprawniony – to w danym wypadku znaczy także: na swój własny rachunek wyposażony we wszystkie nędze ówczesnego ustroju społecznego. Pańszczyzna miała być nadal odrabiana, lecz na rzecz szlachetnie urodzonych własnego chowu, a nie dla Lachów, Litwinów, Żydów oraz „wyzuwiotów” [2].

Jasienica, śledząc dzieje Polski i Polaków, tropi takie możliwości politycznego rozwoju narodu, które pozwoliłyby na utrzymanie suwerenności jego państwa. Ukraina odgrywa w jego refleksji historycznej ogromną rolę. Eseista uważa bowiem, że najlepszym rozwiązaniem dla narodów sąsiadujących z Rosją, a więc Litwinów, Ukraińców i Polaków byłoby utworzenie jednego organizmu politycznego, przy zachowaniu znaczącej autonomii poszczególnych krajów. Upadek Rzeczypospolitej szlacheckiej wiąże z niepowodzeniem działań politycznych zmierzających w tym właśnie kierunku. Jasienica przygląda się skrupulatnie zabiegom dyplomatycznym, które miały w dobie powstań kozackich służyć w jakiejś mierze temu celowi. Ten kurs polityczny torpedowało przede wszystkim nieprzejednane stanowisko magnaterii, która chciała w dalszym ciągu cieszyć się niepodzielnym panowaniem na Ukrainie:

Najbystrzejsi z ówczesnych statystów głosili, że nie należy przyjmować programu nieprzejednanych, takich jak Jeremi Wiśniowiecki. Wielcy panowie ukraiński stali się bowiem zupełnymi bankrutami. Potęgę swą czerpali wszak z Rusi, która tłumnie powstała. Stłumić rebelię można by więc tylko siłami zza Bugu i Prypeci – polskimi i litewskimi. Tak było naprawdę. Wytwarzało się położenie groźne w stopniu najwyższym. Wewnętrzna, domowa granica Rzeczypospolitej – ta, która oddzielała Ukrainę od Polski i Litwy – mogła w tych warunkach rychło przetrworzyć się w przepaść moralną. Przeznaczone do zgniecenia Rusi kijowskiej pułki nadejść miały z zachodu lub północy – za każdym razem z zewnątrz [3].

Jasienica podkreśla okrucieństwa popełniane przez obie walczące strony – uważa, że to właśnie bezpardonowe traktowanie przeciwnika, nielitościwe obchodzenie się z drugą stroną konfliktu utrwaliło wzajemną nienawiść obu narodów. Eseista doszukuje się jakiegoś zwrotnego punktu w walkach obu stron, w którym dialog i dążenie do ugody zamieniło się w

chęć zupełnego poniżenia strony przeciwnej, zerwania z nią wszelkich pozytywnych więzi politycznych. Za taki moment przełomowy uznaje bitwę pod Beresteczkiem, Polacy odnieśli w niej tylko pozorne zwycięstwo, gdyż w jej efekcie wzrosła determinacja ludu ukraińskiego do zdobycia samodzielności politycznej.

Nikt już nie pamiętał przed trzema zaledwie laty wygłoszonych słów Stanisława Lubomirskiego: „swoich zaś wybić, siebie jest zniszczyć”. Ostatni rozdział *Ogniem i mieczem* zawiera opis bitwy pod Beresteczkiem i kończy stwierdzeniem najgłębszej prawdy historycznej: „Nienawiść wrosła w serca i zatrąła krew pobratymczą”. Od tej pory, ku dziejowej klęsce i hańbie stron obu, ona przede wszystkim rozstrzygać miała o wzajemnych stosunkach narodów, które dawniej umiały żyć ze sobą po ludzku, były i są sobie nawzajem potrzebne [4].

Jasienica dość wysoko oceniał kulturę polityczną kozaków – wyraźnie to stwierdza, omawiając niektóre punkty Unii Hadziackiej. Kozacy zdają sobie sprawę z korzeni własnej tożsamości narodowej, w pierwszej kolejności troszczą się o status i sytuację prawną prawosławia. Istotne jest to, że domagają się poszanowania tej religii nie tylko na Ukrainie, ale również na Litwie i Koronie. W ten sposób podkreślają uniwersalny charakter umowy, jej państwowotwórczą rolę. Dochodzi do tego dbałość o rozwój intelektualny narodu, król w myśl ugody miał założyć dwie akademie na terenie Ukrainy oraz dbać o rozwój szkolnictwa i edukacyjnej infrastruktury na ziemiach wschodnich. Jasienica z uznaniem zwraca uwagę na to, że „dokument Unii Hadziackiej najpierw obszernie omawia (...) przywileje należne i przyznane kulturze – w najszerszym tego słowa znaczeniu. Potem dopiero przystępuje do wyliczenia uprawnień politycznych”. W zakresie tych ostatnich kozacy domagali takich instytucji administracyjnych, które zapewniłyby Ukrainie daleko posuniętą autonomię polityczną, a także upierali się przy wojskowej niezależności – „polskim i litewskim siłom zbrojnym kategorycznie zabroniono wstępu do województw „oderwanych” – kijowskiego, czernihowskiego i bractawskiego, które stanowić miały region kozacki, właściwe księstwo ruskie”.

Na obraz kozaków i Ukraińców w jego książkach rzutuje w zasadniczy sposób strategia narracyjna obrana przez Jasienicę. Eseista nie tylko odślania własne stanowisko wobec zaszłych wypadków, więcej, pisze tak, jakby był niemal osobiście zaangażowany w dramatyczne wydarzenia.

Posługuje się w tym celu kronikarskim skrótem perspektywy narracyjnej, co znaczy, że imituje rolę świadka rozgrywających się wydarzeń. Eseista stosuje także odległą ocenę określonych sytuacji dziejowych, ale towarzyszy temu stale mnożenie egzemplarycznych faktów, którym towarzyszy ich emocjonalna interpretacja. Jasienica mimo wszystko tak manewruje uczuciowymi i perswazyjnymi motywami, że czytelnik ma cały czas poczucie, że jego narracja jest w pełni obiektywna.

Eseista przede wszystkim nie deprecjonuje przeciwników Polski, stara się doceniać przeciwników własnego kraju, wskazuje na mocne strony sąsiadów Rzeczypospolitej. Krytyczny ton zachowuje przede wszystkim dla rodaków oraz ich elit politycznych i wojskowych. Jeśli jednak nawet ironizuje na ich temat, to czyni to w dobrej wierze, chce tym samym określić, co w danym momencie należało czynić, pragnie wskazać dobre rozwiązania sytuacji kryzysowych. Jeśli piętnuje postacie historyczne, to są to przede wszystkim Polacy lub przywódcy narodu, którzy nie potrafili wywiązać się ze swoich obowiązków względem kraju. Patriotyzm Jasienicy ujawnia się zarówno w słowach pochwalnych, jak i gorzkich wobec elit politycznych narodu, jak choćby w ocenie panowania ostatnich Jagiellonów i Wazów:

Dwaj ostatni Jagiellonowie lubili uprawiać wyniosłą, olimpijską obojętność. Ci ludzie Renesansu jakby się zarazili doktryną starożytnego mędrca, który nauczał, że szczęście polega na unikaniu kłopotów. Wazowie traktowali Rzeczypospolitą w sposób wybitnie nieuczciwy. Ona ich po prostu mało obchodziła.

Nie stwarzało to warunków niezbędnych do pracy gruntownej, rodziło za to tragiczne absurdy. Prawdziwie i szczerze szanując własnych monarchów, hojną dłońią dawała szlachta pieniądze na ich prywatne potrzeby. Skąpiła na cele państwowe. Nastąpiła doba politycznej fantastyki. (...)

Rzeczypospolita Obojga Narodów była tworem jedynym w swoim rodzaju, wspaniałym, twarzą obróconym w przyszłość, lecz trudnym, wymagającym nieustannej, zegarmistrzowskiej troski o wielorakie we wnętrzu jej obracające się kółka, trybiki i całe koła napędowe. Dokonała ogromnej rzeczy, osiągnąwszy równouprawnienie i zgodną już na ogół współpracę Korony i Wielkiego Księstwa, zapewniwszy życiową harmonię między katolikami, ewangelikami i prawosławnymi. W ten ostatnio wzmiankowany mechanizm własna władza Rzeczypospolitej nasypała piasku [5].

Emocje Jasienicy dochodzą do głosu w jego tekście raz po raz. Z patosem i dumą pisze eseista o wybitnych osiągnięciach rodaków na różnych polach, a jeśli udziela im nagany wynika ona zawsze z troski o los narodu. Eseista często dramatyzuje narrację obierając różne punkty widzenia na zaistniałą sytuację historyczną o wybitnym znaczeniu. Dramatyzacja ta służy uwydatnieniu jego sympatii politycznych, pokazaniu sylwetek i narodów, które są jemu bliższe i takie powinny być też narodowi polskiemu. Niekiedy Jasienica jednocześnie ustanawia dwa stanowiska obserwacyjne opisywanych wydarzeń, z których każde zakłada jakąś celowość motywów postępowania ich podmiotów. Tak dzieje się na przykład wtedy, kiedy wstawia się w położenie Bohdana Chmielnickiego, który musi za wsparcie polityczne i militarne ze strony Tatarów zapłacić wysoką cenę, a jednocześnie jakby ze zrozumieniem przyjmuje, że ci ostatni kierują się z zasady partykularnym interesem:

Chmielnicki wymógł na Tatarach przyrzeczenie, że brać będą w łyka i łupić tylko Lachów, Rusinów zostawiając w spokoju. Niekiedy to się rzeczywiście przytrafiało...kiedy indziej ordynicy rąbali szablami i takich, co wylegali na drogi, aby powitać zwycięskich sprzymierzeńców. Tłumy jasyru składały się wcale nie tylko z łacinników. Krym żył z wojny, każdy z mahometańskich wojowników na własną rękę szukał zysku, a podczas wyprawy niezbyt się liczył z najwyższymi nawet autorytetami [6].

Nie można zrozumieć, jaki w istocie Jasienica miał stosunek do Chmielnickiego i jego poczyną, jeśli nie weźmie się pod uwagę jego specyficznego stanowiska badawczego i narracyjnego. W roku 1977 wydana została książka Jerzego Topolskiego *Marksizm i historia*.

Autor scharakteryzował w niej wszystkie ważniejsze kierunki badawcze, jakie po II wojnie światowej doszły do głosu w historiografii. Autor dokładniej analizuje założenia metodologiczne prac wybitnych historyków takich jak Marc Bloch, Ferdynand Braudel, a także wybitnych przedstawicieli współczesnej humanistyki i kulturoznawstwa – Levi-Straussa i Michela Foucaulta, osobny rozdział poświęca psychohistorii. Na tle tych rozważań można łatwiej uchwycić wyjątkowy sposób podejścia Pawła Jasienicy do materii historycznej. Kiedy autor ten pisze swoje książki, w historiografii coraz wyraźniej do głosu dochodzi strukturalne podejście do rzeczywistości. Zaznacza się ono już w dziełach Blocha i Braudela, którzy zajmują się bardziej mechanizmami różnych procesów historycznych niż analizą poszczególnych wydarzeń. Dla Levi-Straussa i

historiografii bazującej na jego dokonaniach liczą się już tylko odkrywanie nieświadomych determinant zachowań całych społeczności, niejawnych struktur mentalnych właściwych danym kulturom stymulujących działania ludzkie w określony, z góry założony sposób. Psychohistoria idzie jeszcze dalej w pokazywaniu ograniczonego charakteru wolności człowieka w wymiarze politycznym i dziejowym – interesuje się przede wszystkim podświadomymi czynnikami różnych zachowań, które mają naturę biologiczno-społeczną. Odwołuje się ona do psychologicznych ustaleń Freuda czy Junga w badaniu znaczenia historycznych aktów – różne decyzje aktorów społecznych tłumaczy nieświadomymi skłonnościami i popędami:

Metoda psychoanalityczna jest wyraźną konsekwencją określonego rozumienia człowieka, a także społeczeństwa, czyli określonej, przyjętej we freudyzmie i neofreudyzmie ontologii. Istotą freudowskiego pojmowania tak jednostki, jak i całej ludzkości jest przyjęcie naturalistycznej (przyrodniczej) koncepcji działań ludzkich, tzn. potraktowanie tych działań jako symbolów czy wskaźników przejawiania się pewnych „sił” tkwiących w człowieku i nie uświadamianych przez niego (jak i przez społeczeństwo), czyli kierujących tymi działaniami. Człowiek, jak i cała ludzkość, „wytwarzając historię nie wie, czego chce” – prawdziwe dążenia są nieświadome. Zadaniem psychohistoryka jest więc – traktując fakty historyczne (działania ludzkie i procesy) jako symptomy czegoś ukrytego w człowieku i ściśle związanego z jego ciałem, a więc człowieka jako jednostki biologicznej – odkrycie tych ukrytych w nieuświadamianej głębi ludzkiej psyche treści [7].

Jasienica też odwołuje się w swej eseistyce historycznej do pojęcia nieświadomości, ale jest to nieświadomość zupełnie innego rodzaju, innego rzędu niż wyżej opisana. Mamy tutaj do czynienia raczej z romantycznym rozumieniem człowieka jako istoty dziejowej, który w związku ze swoimi biologicznymi i geograficznymi, ale także i historycznymi oraz społecznymi korzeniami poszukuje kultury, która najlepiej wyraża jego istotę. Narody dla Jasienicy są niczym ludzie wypracowujący swą tożsamość w toku porównywania się z innymi osobami – konfrontują się one ze swym otoczeniem i szukają najlepszego wyrazu własnego charakteru na drodze identyfikacji i separowania się od określonych wzorów kulturowych. Z tej perspektywy Eseista akceptuje dążenie ludu ukraińskiego i samego Chmielnickiego do uzyskania statusu

wolnego, samowładnego narodu; o ówczesnym nacjonalizmie Ukraińców pisze: „Był to objaw zrozumiały, usprawiedliwiony i pożyteczny, bo zdolny do wczesnego wzbogacenia Europy o jeden więcej samodzielny kulturalny czynnik”.

Jasienica był zwolennikiem dobrze pojętej wielobarwności duchowej świata, ale miał też świadomość, że jej cena jest wysoka, stąd też z takim uznaniem wyrażał się o unii polsko-litewskiej, która stanowiła dla niego przykład politycznego przedsięwzięcia o ogromnym znaczeniu kulturowym dokonanego metodami pokojowymi. Dla zrozumienia postawy historycznej Eseisty ogromne znaczenie ma jego wprowadzenie do *Polski Piastów*. Autor skrupulatnie analizuje warunki powstania państwowości polskiej. Interesuje go przede wszystkim rozwój cywilizacyjny tych ziem. W tej sprawie sięga w odległą przeszłość, aby już w prehistorii dostrzec procesy i zjawiska, które umożliwiły po wielu wiekach powstanie silnej organizacji plemienną na terenach między Bugiem a Odrą, Karpatami i Bałtykiem.

Dla Jasienicy jest rzeczą oczywistą, że tylko odpowiedni poziom kultury stanowi historyczną rację do budowania państwowości. Eseista zakłada, że bez odpowiedniej bazy materialnej niemożliwe jest powstanie odpowiednich struktur społecznych i administracyjnych, które przesadzają o możliwości powstania państwa narodowego. Dopiero relatywnie wysoki poziom techniki rolnej gwarantuje takie zaludnienie kraju, które pociąga za sobą bardziej złożone stosunki między ludnością danego obszaru. Jasienica zakłada, że wraz ze wzrostem cywilizacyjnym rośnie też kultura polityczna plemion i narodów. Eseista uważa, że jakaś jedna zmiana kulturowa potrafi rozdzielić bliskie sobie dotąd plemiona, stać zaczynem głębszych różnic mentalnych, które wyrastają na podłożu odmiennego, a istotnego w życiu plemiennym obyczaju.

Jasienica wręcz lubuje się w wymienianiu osiągnięć technicznych wypracowanych przez plemiona zamieszkujące Polskę. Przypomina w tym znowu Jezierskiego, który wychwalał w swej *Rzeczisze* dawnych Sarmatów za to, że wyrabiali oni kunsztowne przedmioty, co świadczyło o wysokim stopniu ich cywilizacyjnego rozwoju. Eseista zwraca uwagę na to, że już w I i II w. n.e. kwitł handel między ziemiami polskimi a Rzymem, niemal z dumą pisze o sile wytwórczej ludu zamieszkującego niegdyś nasze dzisiejsze ziemie, na których odkryto zaawansowane ośrodki dawnej metalurgii:

Lud, który umiał tak urządzać przemysł, nie mógł być pierwotny i dziki. Musiał posiadać wiele doświadczenia i umiejętności technicznych, wytworzył też chyba organizację polityczną. Jakaś władza i siła troszczyła się na pewno o bezpieczeństwo ośrodka pracy, jak również dróg przewozu surowca i wywozu gotowych wyrobów. Same rozmiary tej „centrali fabrycznej” świadczą, że znaczna część ludności musiała w niej pracować stale, zawodowo. Nie jest wykluczone, że powinność tę pełnili jacyś niewolnicy [8].

Jasienica, zajmując się w dalszej kolejności infrastrukturą materialną państwa pierwszych Piastów, polemizuje z historykami niemieckimi, którzy skłonni byli przypuszczać, że polskie grody były dziełem najeźdźców, którzy podbili Słowian i narzucili im swoją kulturę, dając tym samym impuls do dalszego rozwoju cywilizacyjnego ziem polskich. Wedle niego architektoniczny kształt grodzisk dowodzi jedynie tego, że w społeczeństwie wczesnopiastowskim wykształciła się grupa możnych, która nadawała ton życiu mieszkańców tych ziem, inicjując między innymi nowe rozwiązania architektoniczne dopasowane do swej publicznej roli:

Do najdawniejszych warowni w naszym kraju zalicza się prastary łużycki Biskupin, którego izbicowe wały, częstokoły i palisady chroniły całą ludność osiedla wraz z jej mieniem. Twierdze budowane u nas tysiąc przeszło lat później, we wczesnym średniowieczu, wznoszono według zupełnie innej zasady. Zdarzały się między nimi i obszerne, mogące pomieścić większą liczbę ludzi z okolic. Przeważały jednak grody potężne, lecz ciasne, będące – widać – siedzibami grup nielicznych, wyróżniających się od ogółu. Do pracy przy ich wznoszeniu zaprzęgani być musieli wszyscy członkowie plemienia – gotowa twierdza służyła tylko rodowi sprawującemu rządy oraz drużynie wojennej [9].

Eseista ze zrozumieniem przyjmuje kształtowanie się stosunków feudalnych w Polsce, według niego lepszą rzeczą było dla plemion tutejszych znoszenie panowania miejscowych panów niż niewolnicza praca na rzecz ewentualnych najeźdźców. Pisarz ma szacunek dla mechanizmów sterujących procesem historycznym i potrafi we właściwym miejscu oburzać się na społeczną niesprawiedliwość. Najbardziej frapującą kwestią jest w jego narracji i dyskursie podejście do przełomów kulturowych, które zdarzyły się w historii narodu polskiego.

Najważniejszy przełom to przejście od pogaństwa do religii chrześcijańskiej.

Jasienica z pewną dumą zauważa, że kult pogański był dobrze ugruntowany na ziemiach polskich i rozwinięty ceremonialnie, stanowi to dla niego dowód wysokiego stopnia intelektualnego rozwoju tutejszego społeczeństwa. Wprowadzenie chrześcijaństwa przez Mieszka I było niemniej jednak genialnym posunięciem politycznym, władca Polaków wyzyskał religię do ugruntowania przewagi politycznej własnego plemienia nad sąsiednimi ugrupowaniami Słowian. Dzięki wsparciu ze strony cesarza niemieckiego mógł z powodzeniem prowadzić politykę ekspansywną na północ od swych ziem. Eseiście w pewnym sensie zakłada istnienie pewnych konieczności dziejowych, zmiany cywilizacyjne i kulturowe stanowią u niego istotne kryterium wartościowania stanu danego społeczeństwa. Jasienica wchodzi nawet na drogę Hegłowskiej dialektyki, kiedy ze zrozumieniem odnosi się zarówno do konserwatywnych, jak i prących do przodu polityków czy ruchów społecznych. Zderzenia cywilizacyjne, konflikty polityczne stanowią dla niego także wyznacznik poziomu kulturowego danego narodu. Jasienica w dynamice napięć społecznych i politycznych sporów doszukuje się oznak wartości cywilizacyjnej danego narodu. Dla niego historia narodowa to w pewnym sensie spór różnych koncepcji dziejowego rozwoju danego społeczeństwa. Raz oznaką jego kulturowej dojrzałości jest to, że stawia ono na utrzymanie tradycyjnych wartości, innym razem znaczy ją zdolność elit do wejścia na drogę gruntownych przemian cywilizacyjnych. Po upadku Mieszka II chłopska ludność kraju wszczęła rebelię przeciwko możnowładcom i religii chrześcijańskiej. Jasienica przyjmuje ten fakt ze zrozumieniem, a nawet uznaniem, gdyż widzi w nim reakcję na feudalny ucisk, jednakże z jeszcze większą sympatią odnosi się do Kazimierza Odnowiciela, który przy pomocy sąsiadów powstrzymał szerzenie się anarchii w kraju i zaprowadził w nim na nowo porządek chrześcijański i feudalny zarazem:

Kazimierz Odnowiciel zmarł w Poznaniu w listopadzie 1058 r. w wieku zaledwie czterdziestu dwóch lat. Czyny wielkich poprzedników i następców przysłoniły, usunęły w cień jego postać. Niesłusznie, bo dzieło tego człowieka godne jest uznania, a nawet podziwu.(...)

Nie brakowało mu ani talentu wodza, ani odwagi osobistej. Ale sprawy wojny były u niego całkowicie podporządkowane rozumowi męża stanu,

który dąży do rzeczywistych korzyści i nigdy nie poświęca dla efektu, sławy bitewnej, patetycznego gestu i tym podobnych mgławic.

Jak wiemy, Kazimierz w młodości przygotowywał się do stanu duchownego. Księża i mnisi stanowili w tym czasie jedyną warstwę społeczną, która niejako zawodowo zajmowała się wiedzą, uprawiała naukę i literaturę. Dziedziny te na pewno nie były obce Kazimierzowi, skoro już ojciec jego, Mieszko II, był człowiekiem naprawdę wykształconym.

Zaprawa w pracy umysłowej przydała się Odnowicielowi Polski [10].

Nie można powiedzieć, że Jasienica nie ceni sobie zwycięstw w polu, bitew, w których wstawili się Polacy. Przeważnie z dumą pisze o przewagach militarnych swoich rodaków, nawet jeśli towarzyszyły im niejaki okrucieństwa. Zwraca jednak zawsze uwagę na polityczny i kulturowy kontekst tych zwycięstw. Prawdziwe zwycięstwa mają dla niego właśnie taki charakter, zdobią naród, kiedy są przede wszystkim świadectwem jego dojrzałości politycznej lub cywilizacyjnej. Eseista można określić jako wielkiego historyka-kognitywistę, który bada w pierwszej kolejności ludzkie umysły, świadomość i funkcje intelektualne narodu na różnych etapach jego dziejów.

Jeśli chodzi o korzenie państwowości ukraińskiej, to mają one dla Jasienicy nie tyle cywilizacyjny, co społeczny i kulturowy, a ściślej religijny charakter. Eseista wyprowadza je z dążenia kozaków do niezależności od spolszczonej magnaterii ukraińskiej, która chciała w nich widzieć przede wszystkim chłopów raz wykorzystywanych do prac polowych, to znów do wojaczki. Tymczasem kozacy pragnęli dla siebie daleko idącej wolności osobistej. Wzorów takiej wolności dostarczała im szlachta polska, z którą magnaci w XVI i XVII wieku musieli się jeszcze liczyć. Dopiero z chwilą, gdy przekonali się, że nie osiągną takiego stopnia osobistej i ekonomicznej wolności, jakim cieszyli się potomkowie rycerstwa polskiego, postanowili oderwać się od swej macochy, a nie matki, Rzeczypospolitej szlacheckiej. Wtedy to właśnie prawosławie stało się najistotniejszym pozytywnym domostwem kozaków, gwarantem ich tożsamości kulturowej w najbardziej zasadniczy sposób, natomiast jej negatywnym wyróżnikiem okazała się niechęć do polskich panów i pragnienie występowania wobec nich w roli ludzi wolnych. Chmielnicki zdawał sobie doskonale sprawę z pobudek swoich rodaków, miał jednocześnie przez jakiś czas – dopóki nie uświadomił sobie utopijności powziętych planów – zamiar doprowadzenia wszystkich kozaków do

prawnej równości na Ukrainie ze stanem szlacheckim w ramach jednej Rzeczypospolitej.

Rzeczą charakterystyczną dla narracji historycznej Jasienicy jest to, że najbardziej świadomymi podmiotami działań politycznych, kulturowych, cywilizacyjnych czyni on przywódców narodowych i ich zauszników. Historia dla niego w dużej mierze to ścieranie się najwybitniejszych w danym okresie wodzowskich umysłów, które dążą do urzeczywistnienia odmiennych celów. Jasienica ma wielki szacunek dla intelektu postaci dziejowych. Narrację prowadzi w ten sposób, że przybliża problemową sytuację, w jakiej znajduje się monarcha lub narodowy przywódca w danym czasie i śledzi próby jej rozwiązania, koncentrując się na pokazaniu obiektywnych trudności stojących przed swymi bohaterami bądź też niedostatków ich woli, rzadko zaś tylko umysłu. Już na początku swych historycznych opowieści Jasienica zaznacza silnie, że będzie wystrzegał się anachroniczności w ocenach historycznych, jego zamiarem jest rozpatrywanie rzeczywistości dziejowej jakby z punktu widzenia uczestników opisywanych wydarzeń. Eseiści dąży do apologii rozumu i intelektu ludzi minionych epok, dzieje są dla niego szeregiem starć ludzi o wysokich kwalifikacjach umysłowych. Świadczy choćby o tym pogląd Jasienicy na stan intelektualny Polaków w momencie kształtowania się ich państwowości:

W polskich wykopaliskach znajdowano metalowe rylce wyglądające tak, jakby służyły ongi do pisania. Nie jest więc wykluczone, że wiedza ludzi ówczesnych mogła być utrwalona jeszcze inaczej niż w pamięci.

Jeżeli domysł ten nie jest słuszny, to i tak mamy wystarczające dowody, myśl piastowskich rządców państwa polskiego była przenikliwa, motywy postępowania bogate i rozumnie zbadane. Poznając sposób budowy grodu gnieźnieńskiego, łatwo wpaść w podziw dla organizacyjnego i technicznego mistrzostwa jego twórców. Trzeba jednak pewnego wysiłku wyobraźni, by zdać sobie sprawę, że w tej skromnej, bądź co bądź, ciasnej, drewnianej twierdzy mieścił się nie tylko ośrodek siły, lecz i wspaniałej doprawdy myśli politycznej. Przecież tu właśnie powzięty został i dojrzał pomysł czynu, który trwale ukształtował historię narodu i jego kultury. W drewnianym grodzie na gnieźnieńskiej Górze Lecha zapadła decyzja przyjęcia chrześcijaństwa [11].

Przed Chmielnickim rysowały się, zdaniem Jasienicy, dwie drogi, utrwalenie niepodległości Ukrainie będącej w sporze ze wszystkimi

sąsiadami lub związanej z jednym z ówczesnych mocarstw: Rzeczypospolitą, Rosją lub Turcją. Chmielnicki dążył cały czas do takiego związku politycznego Ukrainy z jednym z silniejszych sąsiadów, który gwarantowałby jej prawie zupełną niezależność. Sytuacja polityczna i plany polityczne kozaków zmieniały się jak w kalejdoskopie, ostatecznie Ukraina związała się politycznie z Rosją. Wychodząc poza refleksję historyczną Jasienicy jedynie Ukraińcy mogą ocenić, czy ten wybór był dla nich korzystny czy nie. Eseista jest przekonany, że ta decyzja przesądziła o późniejszym niebycie politycznym zarówno Polski, jak i Ukrainy na długie lata, ale nie wypomina tego żadnej z tych nacji, jakkolwiek bowiem wynosi intelekt ludzi minionych epok, rozumie też i jego ograniczenia, dziejową niemoc właściwą również i człowiekowi współczesnemu:

Słyszysz się często, że Unię Hadziacką zawarto za późno. Gdybyż te same warunki przyznano Zaporozu w roku 1648 albo 1638. Pogląd ten uznać wypadnie za zbyt optymistyczny. Zakłada on przecież, że ludzie nie mogą się obejść bez męki doświadczeń. Istnieją, niestety, na tym padole rzeczy niemożliwe. W sto kilkadziesiąt lat później Francja przystąpiła do znoszenia prawd feudalnych, potem zbawienny ten proces objął Europę i trwał długo. Nie można twierdzić, że operacji tej nikt życiem nie przypłacił. Bez namacalnych pouczeń udzielonych przez Bohdana Chmielnickiego części przynajmniej szlachty naszej – bo nie cała przecież! – otrzeźwieć nie mogła. I nie otrzeźwiałaby żadna pod słońcem [12].

Pisarstwo Jasienicy uczy Polaków pokory wobec ich tradycji, ale też umiejętności przezwycięzania naszych atawistycznych skłonności i urazów, nie nam jednak oceniać, w jakim stopniu Eseista jest uniwersalnym terapeutą od trudnych spraw historycznych, pozostawmy tę kwestię naszym sąsiadom, w pierwszej kolejności Ukraińcom.

Przypisy

1. Franciszek Karpiński, *Dziela*, Tom I., Warszawa 1806, s. 373.
2. Paweł Jasienica, *Rzeczypospolita Obojga Narodów. Calamitatis regnum*, Warszawa 1986, s. 8-9.
3. Tamże, s. 10-11.
4. Tamże, s. 66.

5. Paweł Jasienica, *Rzeczypospolita Obojga Narodów. Srebrny wiek*, Warszawa 1986, s. 345.
6. Paweł Jasienica, *Rzeczypospolita Obojga Narodów. Calamitatis regnum*, Dz. cyt., s. 11.
7. Jerzy Topolski, *Marksizm i historia*, Warszawa 1977, s. 313.
8. Paweł Jasienica, *Polska Piastów*, Warszawa 1986, s. 17.
9. Tamże, s. 23.
10. Tamże, s. 71.
11. Tamże, s. 36.
12. Paweł Jasienica, *Rzeczypospolita Obojga Narodów. Calamitatis regnum*, Dz. cyt., s. 144.

Oksana Weretiuk
„DOLA BUDUJE SIĘ NA KLĘSKACH” – BERESTECZKO LINY
KOSTENKO*

Uniwersytet Rzeszowski,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Оксана Веретюк, Інститут польської філології Жешівського університету, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. **«Доля будується на поразках»: «Берестечко» Ліни Костенко.**

Зроблено аналіз представлених Ліною Костенко у віршованім романі «Берестечко» історіософських поглядів на поразку зневоленого українського народу, що століттями бореться за свою незалежність. Видатна українська поетеса (і великий моральний авторитет свого народу!) звернулася чи до не найтрагічніших подій історії українців – поразки війська Богдана Хмельницького під Берестечком (1651), щоб заглибитися в причини поразки, визначити її вплив на національну історію та духовне життя українців. Авторка застерігає свій народ перед новою поразкою. Роздуми над причинами втрати свободи й могутності українців представлені через зіставлення внутрішнього монологу переможеного Хмельницького, що перебуває в стані фрустрації, з об'єктивним, тверезим «авторським голосом»; взяті разом, вони зіставляються з визвольними змаганнями інших європейських народів, у тому числі й Польщі.

*„Jedna bitwa szerzej nam otwiera oczy
aniżeli dziesiątki lat spokojnych rządów”*
Bolesław Prus

„Dola buduje się na klęskach”
Maria Rodziewiczówna

*„Життя людського строки стислі.
Немає часу на поразку”*
Ліна Костенко

* Стаття з незначними змінами була надрукована в науковому виданні: „Przegląd Humanistyczny” 2006,

Portugalczycy mają poetę, którego twórczość – na równi z polityką, bitwami i wyprawami zamorskimi – kształtowała ich tożsamość narodową. To Luis Vaz de Camões (1525?-1580), autor epopei narodowej pt. *Os Lusíadas* (1572; pol. wyd. *Luzjady*, 1790). W dziesięciu pieśniach napisanego na wygnaniu, przepełnionego miłością do ojczyzny utworu, na tle opisu podróży Casco da Gamy do Indii, przedstawił poeta historię i narodowe tradycje Portugalczyków. „Nie znam poety europejskiego, który zaważyłby na dziejach swojego narodu tak, jak autor „*Os Lusíadas*”, twierdzi polski tłumacz portugalskiego poety Ireneusz Kania. „Poemat Camõesa stał się poniekąd dokumentem założycielskim imperium, aczkolwiek imperium istniało wcześniej. Imperium zaczęło rozłazić się w rękach, mały kraj nie mógł zapanować nad niezmierzonymi przestrzeniami (...) Wtedy pojawia się epos Camõesa, w którym przestrzega on rodaków, że poprzez niepohamowaną ekspansję kraj zmierza do katastrofy” [1].

Z pełną świadomością przyczyn historycznych, ale i ze smutkiem dostrzegam, że sto lat później zabrakło poety takiej rangi, o takim decydującym głosie Polakom i Ukraincom: może uniknęlibyśmy tych krwawych bratobójczych walk, tych niszczących nas wzajemnie rzezi? Nasi wieszczowie pojawią się potem, „po szkodzie”, chociaż w życiu nigdy nie jest za późno, a zwłaszcza dla wieszczów i historyzofów w dziejach narodów.

Wybitna poetka ukraińska, Lina Kostenko (1930) w historycznej powieści wierszowej pt. *Беґеґемко (Beresteczko)*, napisanej w wygnaniu wewnętrznym w latach 1966-1967, po licznych przeróbkach i uzupełnieniach wydanej dopiero w 1999 r. [2] nawiązała do najtragiczniejszych zdarzeń w dziejach swego narodu, porażki wojska Bohdana Chmielnickiego pod Beresteczkiem w 1651 r. dla zgłębienia przyczyn klęski, jej roli w historii narodowej Ukraińców i w ich życiu duchowym. Historia powtarza się. Taki sam – według Miłosza – los spalonego na stosie Giordana Bruna i los samotnie ginących powstańców z warszawskiego getta (*Campo di Fiori*), podobne są do siebie rosyjsko-austriacki Austerlitz, czeska Biała Góra, szwedzka Bitwa Połtawska, hiszpańska klęska „Niezwyciężonej Armady” i ukraińskie Beresteczko; powtarzają się w czymś bardzo istotnym irlandzkie, ukraińskie i polskie powstania niepodległościowe...” Swoista historyczna próba Bernoulliego. Mistrzynie życia, „sędziwa dama” uczy nas, jak mamy uniknąć powtarzających się pomyłek. Poetka ukraińska przestrzega swój naród przed nową przegraną. Powieść *Беґеґемко* ukazała się we właściwym czasie, rok 1999 był najwyższym czasem powiedzieć społeczeństwu o

tym, że wygrana niepodległej Ukrainy po ośmiu latach zapowiadała nieuchronnie zbliżającą się porażkę. Aktualność tego utworu zasygnalizowała ówczesna krytyka ukraińska [3]: tak, historia jest nauczycielką życia i – w prawdziwy sposób zrozumiana – może uchronić Ukraińców przed nowymi klęskami.

Historyczna powieść w wierszach jest jednocześnie powieścią psychologiczną, napisaną w postaci monologu wewnętrznego hetmana Chmielnickiego zastanawiającego się nad przyczynami klęski:

Усе було за нас.

Чому ж програли ми?! (7)

[Wszystko było za nami. //

Dlaczego przegraliś-my?!].

Nie tyle historia, lecz wnętrze jednostki jawią się jako miejsce, w którym dokonują się najpoważniejsze rozstrzygnięcia i zostają przemyślane przyczyny utraty potęgi i wolności. Historia dla psychologii (o egzystencjalnym podłożu) staje się tłem (dobrze zaprezentowanym tłem na podstawie dokładnie opracowanych przez autorkę źródeł historycznych), a wzięte razem przenoszą zdarzenia związane z Beresteczkiem w wymiar wielkiego uogólnienia porażki. Przyczyny poprzedzające polsko-ukraińską wojnę, zwycięstwo pod Pilawcami, Zamościem, Zbarażem, osiągnięcie wolności i niepodległości, krótki okres państwowości ukraińskiej, a głównie, późniejsza porażka i jej konsekwencje – wszystko widziane jest z perspektywy wewnętrznej byłego zwycięzcy a aktualnie pokonanego pechowca. Do perspektywy głównego bohatera dołącza się zatroskany losem Ukraińców trzeźwy głos autorski.

Jak świadczą fakty historyczne, jedną z przyczyn wzniesienia przez Bohdana Chmielnickiego powstania była krzywda zadana mu i jego rodzinie przez starostę Czaplińskiego i zemsta po tej krzywdzie. Uraza stała się swoistym katalizatorem czynu. E. Cioran spostrzegł: „Dobrze osadzona i dość czujna uraza może sama stworzyć osnowę człowieku: słabość charakteru wynika w większości przypadków ze szwankującej pamięci. Jedną z tajemnic powodzenia jest pamięć o zniewadze, sztuka niezapominania, którą opanowali wszyscy bez wyjątku ludzie o silnych przekonaniach...” [4]. Uraza prywatna, osobista – przyjęcie przynależącego mu chutoru, zabójstwo syna i doprowadzenie

Chmielnickiego do więzienia – pomogła mu spojrzeć z szerszej perspektywy na stosunki ukraińskiego chłopca i szlachty polskiej. Indywidualistyczne postępowanie bohatera Liny Kostenko w myśl zasady „zab za zab” stało się przemyślnym postępowaniem w imię sprawiedliwej obrony poniżonego kraju i jego narodu. Poetka artystycznie notuje tę przemianę:

Чаплинський що, хіба ж у ньому справа?

Наддуристий панок, хапкий на свіжину

Законом шестипазурного права

Забрав мій хутір і забрав жону.

І сина в смерть забив.

Де бігав мій хлопчина,

Я вже застав лиш кров на спориші.

Чого не бачив досі я очима,

Побачив раптом саднами душі.

Ото мій край, ото – під нагаями!

Ото вони, трикляті, а то – ми.

І доки править панство з холоуями,

Добра не буде людям і з людьми (89).

[Czapliński, cóż, chyba w nim przyczyna?

Zadurzony panek, skory do cudzego.

Zabrał mi chutor i zabrał mi żonę.

Biciem uśmiercił najmłodszego syna.

Gdzie biegał mój chłopczyna,

Zastałem tylko jego krew na trawie...

I czego wcześniej nie widziały oczy,

Spostrzegły nagle mojej duszy rany.

Oto mój kraj, oto pod nahajami!

To oni, aż trzykroć przekłeci, a to – my.

Dopóki rządzi państwo z fagasami,

Nie będzie dobra ludziom i z ludźmi.]

A więc, motywem działania Chmielnickiego była *zemsta* w imieniu najbliższej rodziny, później walka prowadzona w imieniu poniżonego narodu ukraińskiego, *pojedynek* i... *wygrana*. Natomiast w poemacie widzimy osamotnionego, rozpaczającego hetmana po klęsce, świadomego swej winy w przegranej:

Народе вільний, аж тепер ти – віл.
Моя поразка зветься Берестечком.(...)
Немає війська. Всі – у розпорошку.
Один в біді... Один – як на воді.
Оце тобі супряга з бусурманом.
Хіба я гетьман? Всипище глупот.
Так дався оморочити оманам!
Тепер дивись на Україну. От. Дивись.
Давись сльозами.
Був найдужчий.
Носив при боці шаблю, не стручок.
Тепер сидиш самотній, невладущий
І п'єш, як трахтемирівський дячок.
Твою свободу охрестили грати... (5)
[Narodzie wolny, w końcu jesteś wołem.
Moja porażka zwie się Beresteczko. (...)
Brak wojska. Wszyscy – w rozproszeniu.
Sam jeden w klęsce... Jak na wodzie sam.
Oto masz zaprzęg z bisurmanem.
Czyż jestem hetmanem?
Nie – skupiskiem głupot. Oto
podałem się złudzeniom!
Patrz teraz na Ukrainę. Oto.
Patrz!
I zarazem dław się łzami.
A przecież byłeś najmocniejszy.
Przy boku miałeś szablę, a nie strącek.
Samotny siedzisz, pozbawiony władzy
I pijesz jak ten djak z Trachtemyrówki.
Zniszczenia ochrzciły twą wolność.]

Żaloba, rozpacz, spowodowane katastroficznym zagrożeniem zaczynają działać porażająco i obezwładniająco. Tą kondycję duchową i psychiczną narodu i jednostki wnikliwie prześledzili na przykładzie polskiej literatury porozbiorowej moi koledzy z Rzeszowa. P. Żbikowski m.in. spostrzegł, że wstrząs, „wywołany katastrofą państwa i narodu, poruszył najgłębsze warstwy świadomości zbiorowej i psychiki jednostek. Więcej nawet, sięgnął do tych pokładów, na których owa świadomość fundowała. Cała polska społeczność nie tylko stanęła bowiem wobec

nieznanej dotąd w dziejach narodu klęski i upadku, ale przeżyła również swoisty *Götterdämmerung*, gwałtowne zachwianie moralnej równowagi świata” [5]. A M. Nalepa m.in. poddaje subtelnej analizie kilkufazowy charakter reakcji psychicznych i świadomościowych Polaków po trzecim rozbiórze Polski: „Żaloba dokonuje się więc na podstawie relacji człowiek-świat zewnętrzny. Początkowo w wyniku straty związek ten ulega gwałtownemu zerwaniu, czego rezultatem jest zwrócenie ku własnemu wnętrzu, gdzie w wyniku procesów interioryzacyjnych tworzą się schematy nowych współzależności ze światem” [6].

Bohdan Chmielnicki Liny Kostenko przeżywa wszystkie fazy psychiczne człowieka po klęsce – prywatnej i zbiorowej klęsce swego narodu. Zwierza się w sytuacji niezwyklego napięcia psychicznego – sobie i czytelnikowi – poprzez monolog wewnętrzny, swoistą spowiedź. Ta forma wypowiedzi oscyluje z monologiem wypowiedzianym, drugoosobowym. Czyż to główny bohater, pokonany hetman, znajdujący się w ekstremalnej sytuacji, w swoich ciężkich myślach („moje myśli są ciężkie jak żarna” – 114), z wyrzutami sumienia zwraca się sam do siebie, czyż to głos autorkiłączony z głosem narodu kieruje swoje sprawiedliwe i spełnione rozpaczaryzuty przeciw wodzowi, któremu Ukraińcy zaufali, w którego wierzyli? – a jednak nie odbiera mu prawa głosu. Najcięższa jest rozmowa z własnym sumieniem, która prowadzi do rezygnacji z aktywnego czynu.

Лежить твоя зглузована

Вкраїна, схрестивши руки всіх своїх шляхів (7);

А люди кажуть: – Це Хмельницький винен.

До чого Україну він привів?! (16);

А я стою, сказати щось не годен.

Змиває дощ дорогу і мене.

Я розминаюсь зі своїм народом.

Тай краще так. Ніхто не прокляне (21);

[Twoja wykpióna Ukraina leży,

Krzyżując ręce wszystkich swoich dróg];

[A ludzie mówią: „To Chmielnicki winien.

Do czego Ukrainę doprowadził?!”];

[Stoję, ozwać się nie potrafię.

Deszcz zmywa drogę, zmywa mnie.

Rozmijam się ze swoim ludem.

Może i lepiej. Nikt nie przeklnie].

Większa część akcji została zlokalizowana w starej, zapomnianej przez ludzi i Boga, zburzonej polskiej twierdzy. Wykupiony przez syna z tatarskiej niewoli, po niesławnej pieszej podróży po swym kraju, z pieczęcią winy i hańby hetman ukrywa się w „ciemnym kamiennym brzuchu”. „Ja, hetman Bohdan Chmielnicki, // rozbity pod Beresteczkiem, siedzę w starej twierdzy i dolę swą przeklinam!” (27). Tu: w samotności, w milczeniu, pijąc z rozpacz – dokonuje bilansu życia. Świadcami jego stanu wewnętrznej pustki, ubytku sił duchownych i załamania są tylko „dżura” (ciura, pacholek), kozacki ksiądz Szramko, rusznikarz i... stara wiedźma. Kilkakrotnie rozmowa z sobą (monolog wewnętrzny Chmielnickiego) przechodzi w dialog z ukochaną i zarazem niewierną żoną, z synem, zabójcą macochy i stróżem honoru ojca. Te fragmenty tekstu są najbardziej fikcyjne, zarazem najbardziej ludzkie i prywatne, umożliwiają one czytelnikowi zajrzeć do chorej duszy pokonanego hetmana, poznać, że niewierność żony, hańba zdradzonego męża i drwiny wrogów z jej powodu również zaważyły na klęsce:

Я пив. Я мучився. Не спав.
Боявся посміху, як пастки.
Ось я такий і воював.
В мені було зерно поразки (63)

[Piłem. Męczyłem się. Nie spałem.
Bałem się pośmiewiska jak pułapki.
W takim stanie walczyłem.
Już we mnie tkwiło ziarno porażki].

Stan psychiczny głównego bohatera jest zgodny ze scenerią: w ruinie kamiennej twierdzy jego „dusza ruin otwarta jest dla nieba”; relacjonuje on, że przebywa w „kamiennym legowisku”, „kamiennym murze”, „kamiennej kracie”, „kamiennym brzuchu”, „kamiennych kleszczach”, że jego dusza – „wypita karafka – też kamienieje”, a „myśli są ciężkie jak żarna”. Stan wewnętrzny pokonanego wodza jest podobny do emocjonalnego i duchowego stanu Polaków po utracie niepodległości, nazywanego „czarną rozpaczą osiadającą duszę” [7]. Świadomy tego, że została przerwana egzystencja świeżo wywalczonego państwa, że istnieje poważne zagrożenie zagłady Ukraińców jak narodu, świadomy swojej winy i odpowiedzialności za porażkę hetman zazdrości poległym w boju:

Та краще б я лежав між трупами
Лицем в п'явушник мочарів! (29);
Хрести, хрести! Послухайте, я п'яний.
Візьміть мене, я смерті не боюсь (66).

[Lepiej by było gdybym leżał
pośród poległych,
Twarzą w moczarze pijawkowym!
Krzyże, krzyże! Słuchajcie, jestem pijany.
Weźcie mnie, śmierci się nie boję.]

Nieraz przychodzą mu do głowy myśli samobójcze, ale woła żołnierza i jego wiara chrześcijańska szybko pokonują te małoduszne i grzeszne pomysły zrozpaczonego dowódcy. O wiele trudniej sprostać picciu z rozpacz. Pije Chmielnicki, pragnąc w odurzeniu alkoholowym zapomnieć o klęsce, która w jednym dniu skreśliła jego wszystkie zwycięstwa.

Та я нап'юся,
Та я заллюся,
Та я на камені постелюся! (60)
[I napiję się,
I zaleję się,
I na kamieniu rozciągnę się!]

W halucynacjach i sennych marzeniach rozmawia z bliskimi sobie ludźmi. W pijanych bredniach – jak w surrealistycznym filmie migają zielony koń (symboliczna kontaminacja „zielonego żmija” i konia tortur żony), kufle, które dwoją się w jego pijanym wzroku, koszula wyszywana i... Bohun. Trzeźwiejąc – jak przyjacielowi – zwierza się Cromwellowi ze swoich kłopotów związanych z zaborczymi sąsiadami:

Тобі то що, У вас – Британія.
Довкола море, й не одне.
А в нас що не сусід – братання.
Так і дивися, що вковтне.
[Tobie jest lżej, u was - Brytania.
Dokoła morze, i nie jedno.
Sąsiedzi nasi tak bratają się,
Że musisz strzec się, bo połknie].

Nie przypadkowo autorka bohaterowi rozmawiać z wodzem rewolucji (1640-1660), a później lordem protektorem Oliverem Cromwellem, któremu udało się pokonać wojska królewskie, krwawo spacyfikować Irlandię (1650-1651), opanować Szkocję i od 1653 r. rządzić Anglią, Szkocją i Irlandią. Nadmiernie zaborcze sąsiedzi ze wschodu i zachodu – według Chmielnickiego (postaci, narratora) – to jeszcze jedna z przyczyn porażki Ukraińców, pragnących jedynie utrzymać swoje państwo, bronić swojego.

W myślach hetman obserwuje Europę, osłabioną, zniszczoną, spustoszoną przez wojnę trzydziestoletnią, widzianą przezeń na własne oczy podczas wizyty do królewicza niemieckiego [8]. Wydaje rozsądny wyrok narodom zachodnim:

І то ж не орди, не північне царство,
Не дикі зграї кочових племен.
То всі народи західні, лицарство,
То все війна латинських ойкумен (69)

[A więc, nie ordy to, nie carstwo północne -
Narody zachodnie, rycerstwo,
To bezustanna wojna ekumen łacińskich] [9].

Ku pokrzepieniu ducha hetmana, na jego prośbę, wywołuje wróżka ludowa ducha pułkownika Niebaby („Prawdziwym był Kozakiem, i stamtąd nie skłamię”). Bezręki Kozak prorokuje ciemną przyszłość dla Ukrainy, która raz jeszcze uwierzy swemu hetmanowi i zgodzi się na nierozsądny sojusz z Moskwą („żeby na zawsze pozbyć się Jegomościa [Wiśniowieckiego – O.W.] // carowi, nierozsądny, on przysięgnie”). To będzie klęską ostateczną, która na długie stulecia zahamuje powstanie państwa i rozwój narodu ukraińskiego, zaważy na jego mentalności i psychologii społecznej. Tej drugiej porażki naród mu nigdy nie przebaczy. Myśl ta odezwie się w nośnym sformułowaniu „hetmana słowa”, Szewczenki: „Pijany Bohdanie!”, a *propos*, ukrywanym przed Ukraińcami w czasach „sowieckiej przyjaźni” z Rosją.

Ruiny, ciemna kamienna twierdza, groza, łączenie się hetmana z uduchowionym światem poprzez niezwykle zjawiska natury, sny, objawienia, przecucia, którym przygląda się i przysłuchuje się wódz ponadmysłowo, „okiem i uchem duszy”, wieszcz Niebaba – wszystko to przypomina nam poetykę romantyczną, a przede wszystkim

Goszczyńskiego, Zaleskiego, Słowackiego. Kiedy logiki zabrakło, a rozum i zmysły bezsilne, bohater Liny Kostenko sięga po intuicję, wyobraźnię, wizje oniryczne i siły tajemne. Współczesna powieść historyczna pt. *Beresteczko* wyraźnie nawiązuje też do idei narodowych w romantycznych powieściach historycznych Henryka Sienkiewicza, Waltera Scotta, Sigrid Undset. *Krzyżacy*, *Waverley*, *Cristin Lvransdatter* pobudzały i wspierały narodowe ruchy niepodległościowe, głosiły nacjonalizm romantyczny (nacjonalizm tożsamości) w najtrudniejszych okresach egzystencji swych narodów. Ukraina na mocy prawa historycznego opóźniła się w legitymizacji swego państwa i narodu, bezpośrednio związanej z nacjonalizmem tożsamościowym. „Nacjonalizm romantyczny jest formą nacjonalizmu, w którym państwo wywodzi swą legalność polityczną jak organiczną konsekwencję jedności tych, kim ono rządzi” [10]. Ta forma nacjonalizmu była reakcją na dynastyczną bądź imperialną hegemonię, która szacowała legitymizm państwa „od góry do dołu”. Od swych początków, czyli od końca XVIII w., nacjonalizm romantyczny polega na egzystencji historycznej kultury etnicznej połączonej z ideałem romantycznym. Folklor występował w roli konceptu romantycznego nacjonalizmu. Do romantycznej ideologii poetka udaje się „ku pokrzepieniu serc” Ukraińców, ku pokrzepieniu ich wiary w „*zeitgeist*” ich narodu i uświadomienia przez nich swojej aktywnej misji narodotwórczej i państwowotwórczej. Z kolei, trzeźwy, rozsądny głos autorski każe bohaterowi pokonać słabość rozpacz, medytować o historycznym losie swego narodu i walczyć: „Życia ludzkiego terminy są ścisłe. // Nie mamy czasu na porażkę” (157).

Medytacje Chmielnickiego w postaci monologu wewnętrznego są szerokimi uogólnieniami filozoficznymi na temat „dróg wolności” i zarazem subtelną analizą głębokich poziomów przyczyn kolejnej porażki narodu ukraińskiego zmierzającego ku wolności. Egzystencjalno-romantyczne rozumienie narodu ukraińskiego jak jednostki bytującej w tym świecie, tragicznej i ciągle zagrożonej, zmuszonej się bronić, zawsze pamiętać o niebezpieczeństwach i troszczyć się nieustannie o swoje istnienie, pesymistyczna „filozofia rozpacz” egzystencjalizmu ustępują ogólnym rozważaniom nad przebiegiem procesu dziejowego i nad statusem prawa historycznego Ukraińców. To swoista historiozofia Liny Kostenko, jej refleksje nad dziejami narodu, nad ich sensem i celem, nad prawidłowościami nimi rządzącymi – z punktu widzenia jej czasu, czyli trzysta i kilkadziesiąt lat po fatalnej porażce. Postrzegać proces dziejowy i przedstawić swoje rozumienie tego procesu poetka poleca

Chmielnickiemu. Bohater wycucie własnej winy łączy z pozaindywidualnymi czynnikami dziejów Ukrainy, które w dużej mierze zaważyły na kształtowaniu mentalności Ukraińców.

Za najistotniejszą przyczynę porażki zmagani niepodległościowych swego narodu protagonista uważa wielowiekowe niewolnicze brzemie narzucone miłującemu wolność narodowi geopolityką („Rozpięto nas pomiędzy Wschodem i Zachodem. // I każdy orzeł nam wątrobę dłubie” – 82) [11], łapczywymi sąsiadami, obojętnym wobec losu Ukraińców światem („Dla wszystkich obcymi jesteśmy. A dla świata – nieznaczący” – 121), losem historycznym („Jesteśmy – kto za kogo, nie zaś kogo – kto” – 120) wzmocnione własnymi rozterkami. Badacz psychologii etnicznej narodu ukraińskiego Ołeksandr Kulczycki szczególną uwagę zwraca na czynniki geopolityczne: „Geopolityczna „graniczność” Ukrainy znajdującej się na skrzyżowaniu dróg historycznych w ciągu wieków znajdowała swój wyraz psychologiczny w sytuacji życiowej człowieka ukraińskiego trafnie określanej przez współczesny egzystencjalizm jak sytuacja „graniczna” [12]. U Jaspersa sytuacje graniczne (*Grenzsituationen*) są „miernikami naszego człowieczeństwa: śmierć, cierpienie, konflikt, wina są znakami nie tyle autentycznej egzystencji człowieka, co sygnałem płynącym od Transcendencji: „daje się” (czyli ujawnia) w serii sygnałów: sygnałów zawartych w tradycji, dziedzictwie filozofii i wszelkiej działalności ludzkiej. Ukazują one nie tylko skończoność czy ograniczoność człowieka, ale również jego możliwości przekraczania swej pierwotnej kondycji” [13].

Trwałe, nieodłączne od egzystencji ludzkiej przebywanie Ukraińca na „granicach możliwości istnienia”, na granicach walki, konfliktu, życia i śmierci, uwarunkowane geopolityką ziemi „ukrainnych” – przestrzeni granicznej, otwartej, nie zasłoniętej i równocześnie niezwykle bogatej, urodzajnej, – stale znajdowanie się w kłeszczach wrogiego, zaborczego Zachodu i niszczącego, dzikiego Wschodu ukształtowało swoistą *Dasein* Ukraińca i jego narodu, zakorzenioną w naturze, w życiu zmysłowym, intelektualnym, duchowo-religijnym, egzystencję o skrajnie wyczerpanych możliwościach wolności indywidualnej. Zredukowana do obrony życia, godności i wiary autonomia jednostki prowadziła do układu antynomijnego: wolny kozak-rycerz (wolny wobec dóbr materialnych i radości życia codziennego) był niewolnikiem w swoim wyborze życiowym (sława bohaterska – „szabla”, „koń” i „lulka”). Z drugiej strony, obok „*vita heroica*” („*maxima*”) zaistniała w ukraińskiej sytuacji historycznej (egzystencji ciągłego zagrożenia!) inna skrajna możliwość

wyboru życiowego: „*vita minima*”, czyli „zachowania życia”, egzystencja pokory, pokoju, ciszy, bierności wobec losu – dla przetrwania [14]. Protagonista Liny Kostenko spostrzega, że brak wolności wewnętrznej u Ukraińca zaowocował jakimś fatalnym kołem w dziejach jego narodu, „wiecznymi manowcami”, nieskończoną drogą ku wolności, łudzącą, lecz nieosiągalną. Przez stulecia walczą Ukraińcy o swoją niepodległość, niemniej jednak paradoksalnie antynomijne składniki ich mentalności – aktywne, witalne dążenia wolnościowe i hamujący je kompleks niewolnika – osłabiając prowadzą ich do klęski.

Ми, вільні люди вільної землі,
Тавро поразки маєм на чолі (121)

[My, wolni ludzie wolnej ziemi,
Piętno porażki mamy na czole].

Hetman uparcie poszukuje tak przyczyn wewnętrznych, jak zewnętrznych kompleksu niewolnika u Ukraińców, kompleksu mniejszej wartości. Do najistotniejszych czynników tych wad, osłabiających poczucie wolności własnej każdego Ukraińca, zatrzymujących kształtowanie świadomości tożsamości narodowościowej jednostki i ogółu odnosi zdradę części społeczeństwa ukraińskiego, jej przejście na stronę potężniejszego wroga, m.in. wyrodnienie magnaterii ukraińskiej wskutek polonizacji („z Rewuch robili się Rzewuscy, // a dobrzy chłopcy szli w Kisiele” – 82). Protagonista jest świadom tego, że utrata arystokracji ukraińskiej, głównego nosiciela tożsamości i kultury narodowej, jest niszczeniem samej Ukrainy. Złośliwe oskarżenia spadają na głowę głównego przeciwnika hetmana – Jeremiego Wiśniowieckiego, obwinionego o zdradę swego narodu ruskiego, nazwanego „wyrodkiem”, „zaprzedawcą” i „odstępca”, który sprzedał ojczyznę i „ogniem i mieczem” ją niszczył. Legendarna postać dla Polaków, apologetyczny obraz w powieści Sienkiewicza ksiązę Jeremi Wiśniowiecki do legendy przeszedł dzięki zwycięstwu pod Beresteczkiem i stłumieniu powstania Chmielnickiego, czyli dzięki porażce hetmana i jego narodu. Każdego roku w Nowej Słupii w dzień śmierci księcia następuje zjazd jego sympatyków. Polacy do dziś dnia oddają cześć swemu legendarnemu bohaterowi. Salutem armatnim, paradą wojskową w strojach historycznych i rozgrywaniem scen z bitwy pod Beresteczkiem uhonorowali 350-lecie zwycięstwa w 2001 roku. Ukraińcy mają swój wymiar polskiego bohatera

narodowego: „srogi Jarema”, „zdrajca”. To ukształtowało pewną tradycję, mitologię narodową, nawet stereotypy. Próbą nowej interpretacji postaci księcia jest artykuł Jurija Rudnickiego pt. *Czy Jarema Wiśniowiecki powróci?* [15] (2001).

Wątek ciemnej zdrady w medytacjach protagonisty obejmuje i południowo-wschodniego sąsiada, Tatar, którzy – wraz z sąsiadem północno-wschodnim – „sieją zdradę” na ziemi ukraińskiej. Czyż to nie najdzielniej sprzyjali rozwinięciu i wzmocnieniu kompleksu niewolnika u Ukraińców? W niewoli tureckiej hetmana zaskoczyła niesamowita wierność swym gospodarzom urodzonych w niewoli potomków narodu ukraińskiego. Najbardziej złośliwe zarzuty, najdokuczliwsze ludowe epitety (trudne w tłumaczeniu!) adresuje do „Tatarczuka”, syna ukraińskiej niewolnicy, który okrutnie znęca się na rodakach, by udowodnić nowym „ziomkom” swoją wielką tatarskość („żeby widzieli Tatarze, że jest bardziej tatarczy” [16] -107). Jak w śpiewie chóru z greckiej tragedii refrenem powtarzają się myśli hetmana konkludujące o trzech najistotniejszych przyczynach słabości Ukrainy:

Один за неї умре. Другий її продасть .
Третій не знає, хто його й мати... (107)

[Jeden dla niej umrze. Drugi ją sprzeda.
Trzeci nie wie, ktoż to jest jego matką].

Zapewne ofiarność jednych, kończąca się śmiercią, świadoma i nie całkiem świadoma zdrada innych osłabiły Ukrainę fizycznie i duchowo. Ta druga „słabość” na drugie lata utrwaliła kompleks niewolnika w mentalności Ukraińców. Hetman nie daruje tego swym rodakom. Nie daruje im również osłabiających kraj i naród waśni wewnętrznych, niedostatek szacunku dla swych wielkich wodzów. Zazdrości innym narodom, posiadającym poczucie tożsamości narodowej, uznającym i szanującym swych wielkich wodzów i mocno wokół nich zjednoczonych („O mój Boże! Przecież są narody // świadome swoich wielkich ceny” – 100). Zarzuca również Ukraińcom brak rozsądku, niezdolność do trzeźwo przemyślanego czynu, zbyt dużą emocjonalność niewolnika. Autorka przy tym nie żałuje dla swego bohatera przejmujących ekspresywnych środków artystycznych. W wypowiedziach hetmana często graniczy ironia z satyrą:

Не звикли думать, звикли говорити.
Кричати звикли – «слава» та «ганьба».
Злидений дух, прикутий до корита,
лише ногами правду розгриба (101).

[Nie przywykliśmy myśleć, ale mówić.
Krzyzczeć przywykliśmy: „sława” i „hańba”.
Duch nędzny, co przykuty do koryta
Tylko nogami prawdę rozgrzebuje].

Słowo „wolność”, obok „porażki” i „zwycięstwa”, występuje jak słowo kluczowe, semantyczny rdzeń utworu. „Wolność” jest centralnym pojęciem idiosylu poetki, uważa O. Semeneć, i zwraca uwagę na paronimazyjną atrakcję na początku powieści: „wolny” – „wół” („Narodzie wolny, w końcu jesteś wołem...”), gdzie opozycja semantyczna przy podobieństwie brzmieniowym tworzy wewnętrzną, właśnie językową kolizję, a również wskazuje na kontekstualną relację znaczenia semantycznego paronimów „свобода” – „слобода” („wolność” – „wieś wolna od pańszczyzny” [17]) z następnego fragmentu [18]. „Brak wolności indywidualnej i narodowej – to niezmienny temat całej twórczości Liny Kostenko”, reasumuje Hałyna Koszars’ka, uzupełniając rozumienie wolności prywatnej i narodowej wolnością słowa, posługiwania się swoim językiem ojczystym, prawa do niepowtarzalności poetyckiej” [19].

Egzystencja ciągłego zagrożenia zdeterminowała u Ukrainca wybór szabli, a nie pióra, ukształtowała tradycję, według której „na Sicz chodziło się od dziecka, a ślepym [czyli starym, słabym i pozbawionym wzroku – O.W.] – w kobziarze” (119). Hetman ironizuje, kpi i rozpacza z tego powodu:

Чому у нас немає ще Горація?
Умієм добре шаблею махати,
Червоні ружі сіять біля хати.

Вмирати вмієм, по степах гасати,
але себе не вмієм написати (118).

[Dlaczego wciąż nie mamy swego Horacego?
Umiemy dobrze szabłą machać,
Czerwone róże siać przy chacie.

Umiemy umierać i w stepach hasać,
nie potrafimy jednak wyrazić siebie w słowie].

Protagonista głosi koncepcję społecznego przeznaczenia Słowa, podkreśla rolę narodowego barda, głosiciela wolności, sławy i cnót swego narodu, słusznie przypomina „*Na początku było Słowo*” od św. Jana, które miałoby skierować ukształtowaną przez stulecia „kobziarską” tradycję słowa mówionego (śpiewanego) ku biblijnym, boskim wartościom słowa i podnieść rangę słowa pisanego. Bohater Liny Kostenko jak gdyby posiadał współczesną wiedzę humanistyczną o dwoistym, obustronnym charakterze relacji „kultura narodowa – psychika narodowa” i jest przekonany, że weryfikacja wspólnej historii w dokumentach literackich i historycznych to najważniejsze źródło poczucia solidarności narodowej i tożsamości wspólnotowej. Innymi słowy: etno- i nacjogeneza potrzebuje przemyślenia i interpretacji historiozoficznej przypieczętowanej w piśmie, z drugiej zaś strony, ewolucja swoistych cech psychomentalnych narodu utrwala się w tekstach literackich wybitnych pisarzy narodowych i stąd proklamuje się światu. Co prawda, nie obcował z dzisiejszą rozległą wiedzą żyjący w czasie zdarzeń polski ariański poeta Zbigniew Morsztyn (ok. 1628-89), co nie przeszkadzało mu przyjść do podobnego z ukraińskim hetmanem wniosku:

Gdyby nie historia, byłyby u biesa

Owe wszystkie dwanaście czynów Herkulesa;

Przepadłyby na wieki Hektorowe dzieła,

Gdyby ich Homerowa łaska nie głosiła (*Na historią sarmacką Imé Pana Józefa Naronowicza Narońskiego*, w. 17-20) [20].

Z kolei, Taras Szewczenko krótko i stanowczo mianuje Słowo ratownikiem państwa i narodu: „...Я на сторожі коло їх // Поставлю Слово! [Na straży obok nich postawię Słowo]” – rozumiejąc słowo zarówno jak język narodu i słowo poety narodowego. A więc, tożsamość historyczna łączy tradycyjne marzenia narodu o przyszłości z legendarną przeszłością. Słowo utrwala je. Hetman medytuje, rozpacza i w pełnej gniewu i pasji filipice oskarża swój naród o brak przemyślanego historycznego samostanowienia nacji, brak rozgłosu i autorytetu międzynarodowego dostarczanych przez Słowo. W reszcie, i światu Chmielnicki zarzuca obojętność wobec losu Ukrainy i Ukraińców:

Але чи справді ми німі для світу,

Чи, може, трохи світ недочува? (120)

[Czyż to naprawdę niemi jesteśmy dla świata,

Czy, może, świat nas nie słyszy?]

Ciskając gromy i – słusznie – wytykając Ukraińcom ich wady protagonista nie przestaje kochać swój kraj, swój naród: „Ja znam swój naród. Klnę jego wady. // Ale o niego błagam Pana naszego!” (124). Kolejny raz ujawnia swoją wiedzę XIX – i XX – wiecznej myśli z zakresu mentalności i psychiki narodowej Ukraińców (dzieła Mykoły Kostomarov, Iwana Neczuja-Łewyc’kiego, Wołodymyra Łypyńskiego, Ołeksandra Kulczyckiego, Wołodymyra Doroszenki, Petra Kononenki, Anatolia Pohribnego i in.) – podkreślającej decydującą rolę czynnika socjalnego. Tak, niedostateczna dyferencjacja struktury społecznej narodu ukraińskiego, struktury z dominującą i nierzadko jedyną społeczną warstwą – rolnictwem, spowodowała kształtowanie psychiki „kożucha” (chłopa): „bliskości do ziemi”, „konkretności”, orientacji na małe grupy społeczne, stosunki wzajemne sprowadzone do tych małych grup społecznych, ograniczone rodzaje kontaktów, zajęć, czynności i upodobań, tradycjonalizm, indywidualizm, przewagę prywatnego wobec społecznego, racjonalizm, niezdolność szybko zmienić orientację i przebudować się [21]. Dobrze zorientowany w wadach swego narodu i przyczynach tych wad hetman wzywa ku pokrzepieniu jego ducha w walce o wolność.

Бо ми такі. Ми прості. Ми в козусі.
Не знаєм як. Не звикли до свобод.
То ж треба якось піднімать на душі,
А не в болото втоптувать народ! (120)

[Tacy jesteśmy. Prości. I w kożuchu.
Nie wiemy jak. Nie zwykliśmy do swobod.
Trzeba podnosić w jakiś sposób ducha,
A nie wdeptywać w bagno ten swój naród!]

Zwycięzony, pobity, poniżony bohater zbiera się do garści i znów gotów walczyć: „*Życia ludzkiego terminy są ścisłe, // nie ma się czasu na porażkę*” (157). Te końcowe słowa powieści są kwintesencją utworu, przesłanką ideową skierowaną do teraźniejszej Ukrainy. „Zmartwychwstanie” Chmielnickiego odbywa się zbyt gwałtownie; „odrodzenie” ducha hetmana pokrzepione późną miłością kozaczki każe nam wierzyć – wbrew przepowiedniom kozaka Niebaby – w przyszłe zwycięstwo Ukrainy. Dynamiczne czyny hetmana, optymistyczna tonalność ostatnich fragmentów nie całkiem godzą się z egzystencjalnym dramatyзмом pozostałych części, refleksyjnych, z dominującym

monologiem wewnętrznym. Cechuje im pewna sztuczność, schematyzm, utopijność. Nie wykluczono, że utopijność to celowy zabieg poetki, wszak utopia ma charakter misyjny, „optymizmotwórczy”: „...*naród, który pragnąc wyróżnienia się spośród innych, poniżenia ich i zniszczenia lub po prostu osiągnięcia niepowtarzalnej fizjonomii, potrzebuje bezsensownej idei, prowadzącej go i nęcącej celami niewspółmiernymi do jego rzeczywistych możliwości. Utopia spełnia w życiu wspólnot tę funkcję, jaka w życiu narodów przypisywana jest idei misji*” [22]. Na optymizmie narodowym, skierowanym na osiągnięcie niepowtarzalnej fizjonomii narodu ukraińskiego najbardziej zależało poetce. Historia przedstawiona w jej świetnych obrazach miała się stać i stała się pokrzepieniem w trudnym dla Ukrainy czasie. Jeszcze raz potwierdziła, że nawet z najgłębszego upadku naród może się dźwignąć. Filozofia klęski może się stać filozofią historycznego optymizmu i zwycięstwa.

Na okładce książki *Берестечко* wypuszczona z rąk hetmana buława leży w trawie. Przed kilkoma miesiącami Prezydent kraju, przeciwko któremu mieczem walczył Bohdan Chmielnicki o wolność swego narodu przywiózł tę buławę dla ślubowania nowego Prezydenta Ukrainy. Tempora mutantur... Ale niezmiennymi są lekcje historii, naszej wspólnej i odmiennej historii, pytającej każdego z nas: Czy będziesz wiedział, co przeżyłeś?” [23].

Przypisy

1. *Portugalia – balkon Europy. O Camõesu, królu Sebastianie i zgubnych skutkach mesjanizmu*. Z Ireneuszem Kanią, tłumaczem, autorem przekładu „Luzytan” Camõesa, rozmawiają Tomasz Fiałkowski i Jan Strzałka, „Tygodnik Powszechny”, 2003, nr 39, s. 9.
2. Następnie odsyłam się do tego pierwszego wydania: Л. Костенко, *Берестечко*, Київ: Український письменник 1999. Przekład mój, filologiczny, nie jest w stanie oddać niepowtarzalnego uroku języka poetki: neologizmów, archaizmów, wyrazów gwarowych, rzadko używanych, zapomnianych, ale przepięknych wyrazów ukraińskich. – O.W.
3. Zob. A. Шпиталь, *Книга болю з проблиском надії*, «Слово і Час» 2000, № 1, s. 44-46; Р. Мовчан, *Позбутися рабського комплексу*, «Слово і Час» 2000, № 1, s. 47-48; Л. Ромашенко, *Минуле – урок для сучасності, проєкція на майбутнє*, «Українська література в загальноосвітній школі», 2000, вересень-жовтень, s. 44-51; О. Семенець, *Поетична логіка поразки й перемоги в романі Ліни Костенко «Берестечко»*, «Дивослово» 2002, № 11, s. 9-14 etc.
4. E. Cioran, *Odyseja urazy*, w: E. Cioran, *Historia i utopia*, przełożył z ang. I wstępem opatrzył M. Bińczyk, Warszawa 1997, s. 56-57.

5. P. Żbikowski, „...*bolem śmiertelnym ściśnione mam serce...*” *Rozpacz oświeconych. U źródeł przełomu w poezji polskiej w latach 1793-1805*. Wrocław 1998, s. 210.
6. M. Nalepa, *Rozpacz i próby jej przezwyciężenia w poezji porozbiorowej (1793-1806)*. Rzeszów 2003, s. 45.
7. Cyt. Słowa S. Staszica za: M. Nalepa, op. Cit., s. 65.
8. Notabene: ta wojna zaczęła się od powstania w Czechach i klęski powstańców pod Białą Górą koło Pragi 8 listopada 1620 r., która zaważyła na politycznych i kulturowych losach Czech, jak Beresteczko na losie Ukrainy: na Czechy spadły srogie represje, ich rozwój narodowy został zahamowany na wiele lat. Nie wykluczono, że przed obawą takiego zagrożenia Chmielnicki zdecydował się wpaść w objęcia cara.
9. W języku ukraińskim wyraz „ойкумени” zachowuje fonetyczną ekwiwalencję wobec greckiego, z którego pochodzi – tym jeszcze bardziej akcentuje na wspólnej tradycji śródziemnomorskiej niszczących się wzajemnie krajów.
10. http://en.wikipedia.org/Wiki/Romantic_nationalism, s.1.
11. Tu aluzja do znanego alegorycznego poematu Szewczenki pt. *Kaukaz*: «Споконвіку Прометей / Там орел карає , / Щодень Божий дорі ребра / Й серце розбиває». U Kostenko orzeł carski, rosyjski oraz koronny, polski.
12. O. Кульчицький, w: *Енциклопедія українознавства. Загальна частина*, Київ 1995, s. 713.
13. *Jaspers Karl*, w: *Słownik filozoficzny* (pod red. J. Hartmana), Kraków 2004, s. 324.
14. Zob. O. Kulczycki, op. cit., s. 714.
15. <http://©copy; 2001 Jurij Rudnicki, tłumaczenie ©copy; Stefan Wietliczko tekst pierwotnie opublikowany przez serwis Proua.com>
16. „Татаріший” – to neologizm poetki, usiłowałam go przetłumaczyć.
17. Niestety, przy tłumaczeniu na język polski nie zachowuje się podobieństwo brzmieniowe.
18. O. Семенець, op.cit., s. 10.
19. Ibid.
20. Cytuję wg: *Księga cytatów z polskiej literatury pięknej*, ułożona przez Pawła Hertza i Władysława Kopalińskiego, Warszawa: PIW 1997, s. 312.
21. Zob. A. Фурман, *Психокультура української ментальності*, Тернопіль 2002, s. 50-54.
22. E. Cioran, op. cit., s. 74.
23. To pytanie stawia Maria Janion w cytowanej wyżej książce E. Ciorana *Historia i utopia*.

Magdalena Rabizo-Birek

PROBLEMATYKA POLSKO-UKRAIŃSKA W TWÓRCZOŚCI WŁODZIMIERZA ODOJEWSKIEGO

Uniwersytet Rzeszowski

Магдалена Рабізо-Бірек, Інститут польської філології Жешівського університету. Польсько-українська проблематика в творчості Влодзімежа Одоєвського.

Розглянуто драматичні відносини між поляками й українцями в ХХ ст., що становить провідну тему творчості польського письменника Влодзімежа Одоєвського. Письменник концентрує увагу на найскладнішому періоді польсько-українських відносин – Другій світовій війні – часі, коли вибір, стремління й визвольні змагання поляків та українців, народів, які протягом століть жили й розвивались разом, зазнали гострої поляризації. У світогляді українців цей період асоціюється з героїчною спробою вибороти свою незалежність від польських, німецьких і совітських окупантів, а також крахом надій і його наслідками – брутальними репресіями. На відміну від українців, поляки, що століттями жили в Україні, асоціюють цей період з узурпаторськими репресіями совітських і нацистських окупантів на кульмінаційному етапі – геноциді тисяч поляків, представників цивільного населення, здійсненого не без участі українців.

Złożona problematyka dramatycznych relacji Polaków i Ukraińców w XX wieku stanowi najważniejszy temat twórczości Włodzimierza Odojewskiego. O konfliktach społecznych i narodowościowych, rozgrywających się na polsko-ukraińskim pograniczu w okresie międzywojennym pisał już w debiutanckim, utrzymanym w socrealistycznej estetyce zbiorze opowiadań *Opowieści leskie* (1954). Szczególną uwagę poświęcił pisarz najbardziej dramatycznemu okresowi wzajemnych relacji – II wojnie światowej, kiedy racje, wybory i losy Polaków i Ukraińców, mieszkających od wieków obok siebie na obszarze Ukrainy uległy tragicznej polaryzacji. W rezultacie okres ten kojarzy się Ukraińcom z heroiczną, zakończoną klęską i brutalnymi represjami, próbą wywalczenia sobie niepodległości zarówno spod panowania polskiego, jak sowieckiego i niemieckiego. Natomiast w pamięci Polaków, którzy mieszkali na Ukrainie często od wieków – najpierw z brutalnymi prześladowaniami ze strony sowieckich i niemieckich okupantów, później

zaś ze zbrodniami ludobójstwa na dziesiątkach tysięcy cywilów, których dopuścili się w latach wojny członkowie różnych zbrojnych ugrupowań ukraińskich, działający często przy aktywnym wsparciu miejscowej ludności. Problematykę tę pisarz podjął w rozgrywającym się w latach II wojny światowej na pograniczu Podola i Wołynia tzw. cyklu podolskim, na który składają się: zbiór opowiadań *Zmierzch świata* (1962) oraz powieści *Wyspa ocalenia* (1964) i *Zasypie, wszystko, zawieje...* (1973). W nowych ujęciach powraca pisarz do tych zagadnień w latach dziewięćdziesiątych XX wieku i na początku wieku XXI w utworach, pisanych w atmosferze przemian ustrojowych i w okresie odzyskania przez Polskę i Ukrainę wolności politycznych i suwerenności. Znajdujemy je w tomach opowiadań: *Jedźmy wracajmy* (1993), „*Jedźmy wracajmy*” i *inne opowiadania* (2000), *Bez tchu* (2002), *...i poniosły konie* (2006) oraz w powieści *Oksana* (1999).

Historyczne konteksty cyklu podolskiego

Bohaterami cyklu podolskiego uczynił pisarz ziemiańskie rody Woynowiczów i Czerestwienkich blisko ze sobą spokrewnione, a także sąsiadujące majątkami. Odojewski przedstawia świat, który II wojna światowa ostatecznie zniszczyła: krąg polskiej tradycji i kultury szlacheckiej. Jego widomym znakiem były pałace i dwory rozsiane po ogromnym obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, w czasach rosyjskiego i austriackiego zaboru ostoje polskiej kultury, opierające się skutecznie zapędom rusyfikacyjnym i germanizacyjnym. Woynowiczowie wywodzą się ze spolonizowanej przed wiekami ruskiej szlachty, której związek z ukraińską tradycją zachowało w brzmieniu i pisowni nazwisko (podobnie zresztą jak u szlachty na Litwie i Białorusi) oraz imię nadane starszemu z potomków rodu – Aleksemu, podczas gdy młodszy syn – główny bohater powieści *Zasypie wszystko, zawieje...*, nosi imię ekumenicznego apostoła św. Pawła.

Ród ten w cyklu podolskim reprezentuje, zanikającą pod wpływem rozwoju ruchów nacjonalistycznych w Polsce międzywojennej, polsko-litewsko-ruską unię (zwaną inaczej ideą jagiellońską), którą wyraża łacińskie powiedzenie: „Gens Ruthenus, nazione Polonus”¹. Woynowiczowie stając się coraz bardziej „nazione polonus” zachowują jednak, zwłaszcza w obliczu konfliktów, solidarność z innymi

¹ Na temat idei jagiellońskiej w kulturze polskiej okresu międzywojennego pisał Stanisław Uliasz (Uliasz 1994: 159-189).

mieszkańcami tych ziem. Bohater Zasypie wszystko, zawieje... Paweł Woynowicz reaguje impulsywnie, gdy jeden z napływowych Polaków nazywa jego sąsiadów Ukraińcami:

Z jakiej racji, u diabła, właśnie wy, przybysze z zachodu kraju, uzurpujecie sobie prawo do lepszego reprezentowania polskości na tej ziemi? Czartoriusowie mówią tym samym co i pan językiem, choć inaczej chwala Boga. (Odojewski 1990b: 110)

Głos ten jest zresztą odpryskiem konfliktów, do jakich dochodziło w okresie międzywojennym na kresach między tamtejszą wieloetniczną wspólnotą, a nie umiejacą dostrzec jej specyfiki polską ludnością napływową. Napływający tam Polacy obsadzali urzędy, zabierali pracę, a nawet ziemię, której głód dotkliwie odczuwały zwłaszcza wiejskie wspólnoty. Ale i kresowe ziemiaństwo miało udział w tym konflikcie. Czartoriusowie okazują Woynowiczowi i pracującemu w jego majątku, przybytemu z zachodniej Polski, gorzelnemu Karpatce niechęć, której korzenie sięgają okresu po zniesieniu pańszczyzny. Właściciele ziemscy rugowali wówczas ze swych majątków osiadłych tam od pokoleń „szaraczków” – zubożałą szlachtę (do tej grupy należą Czartoriusowie), której wcześniej carskie władze odebrały prawa szlacheckie. Polscy ziemianie zatrudniali w swych majątkach i rozwijającym się przemyśle przetwórczym wykształconych Polaków lub Żydów. Jedni i drudzy, jako „ciemężyciele” i obcy, darzeni byli przez miejscową wiejską ludność żywą nienawiścią, którą umiejętnie podsycali i wykorzystywali zaborcy oraz prawosławne duchowieństwo (w Rosji antysemityzm był oficjalną polityką władz).

Jej odległym pokłosiem stały się antyżydowskie i antypolskie programy ukraińskiego nacjonalizmu, których tragicznym epilogiem była dokonana przy czynnym udziale ukraińskich, zbrojnych ugrupowań eksterminacja galicyjskich Żydów, a potem Polaków. Francuski znawca historii Ukrainy, pisał: „Rosjanie i Ukraińcy zawsze postrzegali Żydów jako blisko związanych z Polakami i zależnych od nich. W roku 1898 Rennenkampf, rektor Uniwersytetu Kijowskiego po raz kolejny połączył Polaków i Żydów w swej książce *Polskij i jewriejskij wopros*. Podobnie Dubanow w pracy opublikowanej dawno po rewolucji, powtórzył stereotyp o ‘haniebnym dziedzictwie epoki polskich panów, którzy uciskali chłopów i rozpijali ich za pośrednictwem żydowskich pośredników’” (Beauvois 1996: 267).

Tu należy szukać źródeł obelgi: „Lach, Żyd i sobaka, wse wira odnaka”, przytoczonej w powieści Odojewskiego przy opisie pogromu Nikoryczy, czy też równie popularnego zawołania, dającego hasło rzeziom: „Smert Lacham, żydiwsko-moskowskoj komunii” (trzecim ogniwem nienawiści jest moskiewski komunizm). Po latach emigracyjny historyk ukraiński Iwan Łysiak-Rudnicki napisał: „(...) milczenie (...) o potwornościach, których dopuszczali się Niemcy wobec żydowskich obywateli Ukrainy, nie jest przypadkowe. Obrazuje ono moralne zepsucie i odczłowieczenie - cechy, które ukraiński nacjonalizm integralny podziela z wszystkimi ruchami i systemami totalitarnymi” (Berdychowska 1996b: 139).

Drugim ogniwem kresowego świata Odojewskiego są Czerestwienscy – rodzina osiadłego tam po rewolucji „białego” Rosjanina Mikołaja Czerestwienckiego (nazywanego przez miejscowych Moskałem), którego syn ożenił się z siostrą ojca Pawła Woynowicza. Tego ostatniego zastrzelili tuż przed wyborami do sejmu, w których kandydował, ukraińscy nacjonałiści. Wspominane w powieści wydarzenie nawiązuje do serii zamachów terrorystycznych na polskich polityków, zorganizowanych przez podziemne ukraińskie organizacje niepodległościowe na początku lat trzydziestych. Budzi skojarzenia przede wszystkim z zabójstwem Tadeusza Hołówki, rzecznika ugody z Ukraińcami i przyznania im szerokiej samorządności w ramach Rzeczypospolitej. Idea stworzenia federacji narodów polskiego, litewskiego i ukraińskiego, nawiązująca do jagiellońskich wzorców, bliska była Józefowi Piłsudskiemu. Piłsudczykiem zaś i legionistą jest w powieści senior rodu Woynowiczów. Jego poglądy stanowiły źródło konfliktów z żoną, która, jak większość Polaków zamieszkujących kresy, sympatyzowała z programami endecji, zakładającymi między innymi umacnianie polskości na tym obszarze i stopniową asymilację mniejszości. Ukraińscy nacjonałiści chcieli zaś pełnej niepodległości i zwalczali, wydawałoby się paradoksalnie, zwłaszcza tych, którzy byli życzliwi wobec mniejszości narodowych. Stanowili bowiem zagrożenie, mogąc wyrwać nacjonalistom „rząd dusz” czyli wpływy w ukraińskiej społeczności².

Wychowywany na dziedzica rodu Czerestwienckich Piotr czuje się przede wszystkim Polakiem, choć jednocześnie jako pół-Rosjanin

² Stosunki polsko-ukraińskie w okresie międzywojennym i w czasie wojny przedstawiam m.in. na podstawie książek J. Stempowskiego (Stempowski 1993), R. Torzeckiego (Torzecki 1993), artykułu J. Maternickiego, tekstów zamieszczonych w monograficznych, poświęconych Ukrainie i stosunkom polsko ukraińskim numerom pisma „Znak” („Znak” 1984, „Znak” 1988). Bezpośrednią inspirację dla podjęcia przeze mnie tematyki historycznej w prozie Włodzimierza Odojewskiego stanowił szkic D. Sosnowskiej (Sosnowska 1995).

przeżywa swoją winę za mord na polskich oficerach w Katyniu. Jego dziadek natomiast wyznaje poglądy zbliżone do głoszonych dzisiaj przez Sołżenicyna, który zbrodniczy sowiecki system chce widzieć jako cudzoziemski szczepek na otumanionym ciele narodu rosyjskiego. Mikołaj Czerestwienski na wieść o katyńskiej zbrodni mówi głośno: „To nie my. Nas już nie ma. Nie ma Rosjan. Jest tylko po nich wspomnienie. To Sowietci. Nie nasze sumienie ten mord obciąża” (Odojewski 1990a: 170-171). Jego wnuk Piotr reaguje na te słowa impulsywnie:

Znalazł dziadek ładne i wygodne wyjaśnienie. Jeśli ktoś bestialsko morduje, to Niemcy i Sowietci. Rosjanie byli przy tym nieobecni, bo ich w ogóle nie ma. Przednia klasyfikacja, nie ma co, tylko gratulować. To tak, jak z Gawrylukiem. Jeśli zabija, to nie jest z naszej rodziny, jest jedynie Ukraińcem. Jesteśmy czyści, co mówię, jesteśmy święci! (Odojewski 1990a: 171).

Po tej kłótni Piotr ucieka z domu. Decyduje się przyjąć odpowiedzialność za zbrodnie swych pobratymców popełnione na Polakach i aktywnie włącza się w zbrojną walkę przeciw Sowietom i ukraińskim partyzantom. Staje się okrutnym i zaciekłym mścicielem.

Rodzinny tygiel w cyklu podolskim charakteryzuje trafnie kulturę ziemiańską na kresach: małżeństwa zawierane w wąskim kręgu, związane zwykle z utrzymaniem w polskich rękach ziemi i „głębinowe pokrewieństwo między Polakami i Rosjanami, należącymi na Kresach przed rewolucją do tej samej sfery ludzi z tzw. towarzystwa” (Uliasz 1994: 170). Przewijający się przez cykl wątek Rosjan Czerestwienskich pozwala pisarzowi na przywołanie złożonych relacji narodowościowych na kresach przed rewolucją, zwłaszcza na prawobrzeżnej Ukrainie, która po rozbiorach przypadła Rosji. Wskazuje tym samym, że w tym okresie tkwią źródła późniejszych kresowych dramatów. Tam przed rewolucją ojciec Piotra uwiódł ukraińską chłopkę. Przywozi ją ze sobą na emigrację do Polski, a owocem związku jest Semen Gawryluk, który nie przyjęty do rodziny na równych prawach, w późniejszym okresie staje się zajadłym ukraińskim nacjonalistą. O złożoności i niejasności sytuacji narodowościowej na ukraińskich ziemiach pisał Jerzy Stempowski: „Przez cztery stulecia Ukraina prawobrzeżna stanowiła część federacji Rzplitej Polskiej, potem Ukraińcy dzielili los Polaków pod zaborem rosyjskim i austriackim. Wynikiem tak długiej wspólnoty losu było silne wzajemne przenikanie się obu i brak między nimi określonej granicy etnograficznej.

Przynależność do jednej i drugiej narodowości nie jest tu dziełem determinacji rasowej, lecz długotrwałych procesów historycznych, i – zwłaszcza na terenach mieszanych – część obecnej ludności jest pochodzenia ukraińskiego, podobnie jak część ludności ukraińskiej jest pochodzenia polskiego” (Stempowski 1993: 193). Charakterystyczne przykłady owej etnicznej płynności na kresach pojawiają się w wielu scenach *Zasypie wszystko, zawieje...* Oto dialog między akowskim partyzantem a wieśniakiem:

„Wy co, Polak?”, choć chłopek: „Ja ne znaju, proszu wilmożnoho pana, ja do doktora przyjichaw”, a Rożkowski: „Dureń! Polak czy nie Polak?”, a chłopek dopiero wtedy przestraszony (...) „Szczu znaczyt’sia Polak? Szczu bude z tym doktorom?, a Rożkowski: „Ukrainiec?”, a chłopek: „Do czorta, jaki tam Ukraineć, pane”, a Rożkowski zszarpując empi z ramienia: „To jak, u jasnej cholery?”, a chłopek: „Ja miscewyj, pane, ja rymskij katolyk”, prawie z płaczem. (Odojewski 1990b: 320)

Początek rozdziału I tomu trzeciego powieści, w którym znalazła się cytowana scena, został zdominowany przez tę właśnie problematykę, zawiera bowiem także wygłaszane w języku ukraińskim monologi umierającego wachmistrza Kupriana Szyły, walczącego w polskiej partyzantce. Podobnie jak Czartoriusowie wywodzi się on ze szlachty zagrodowej, która na co dzień mówi po ukraińsku, jest grekokatolickiego lub prawosławnego wyznania, pielęgnowała swą wierność wobec Rzeczypospolitej, zwłaszcza w momentach dziejowych prób (podkreśla ją na przykład Zofia Kossak-Szczucka, opisując na kartach *Pożogi* wojenne i rewolucyjne wypadki na Wołyniu). Historię wiernego idei jagiellońskiej ukraińskiego rodu Damiatyczów, płacącego w czasie II wojny światowej cenę życia za przywiązanie do tradycji, prawosć i lojalność wobec Polski i Polaków, potrafiącego czynnie przeciwstawić się nacjonalistycznemu zacządzeniu rodaków przedstawił pisarz w tonacji elegijnej i idealizującej w opowiadaniu ... *i poniosły konie* (Odojewski 2006: 87).

Odpryskiem etnicznej płynności mieszkańców polsko-ukraińskiego pogranicza są w powieści Odojewskiego także historiozoficzne, obiektywizujące rozważania Rosjanina, Teodora Czerestwińskiego, o polsko-ukraińskim konflikcie, którego stron, racji i przyczyn trudno jednoznacznie dociec:

Ale na dobrą sprawę ty i tobie podobni nie jesteście nikim innym, jak Ukraińcami(...) W którymś tam pokoleniu zmieniliście wyznanie, najczęściej zaś język, czasem i to, i tamto równocześnie, nie przestaliście jednak być Rusinami. Jesteście więc (...) autentycznymi synami tej ziemi. Zatem o co nienawiść? O język? Też nie. Ten Tomecki, słyszałeś, mówi przecież po polsku, a właśnie on należy do bandy Gawryluka. Natomiast w waszej partyzantce są również ludzie mówiący po ukraińsku. Nie język zatem ani narodowość rozgranicza. Myślałem dawniej, że nędza i bogactwo. (...) To haniebne, co oni robią, ale wyciskanie przez pokolenia siódmego z nich potu musiało zrodzić tę niepokohowaną żądzę posiadania waszych dóbr. Tyle że Tomecki, na przykład, jest jednym z najzamożniejszych chłopów w Czupryni. A znowu w oddziale pułkownika Laudańskiego, który jest, jeśli się nie mylę, drobnym rolnikiem z Osypczy, służy, jak wiem, prawie cała nędzota okoliczna. W Nikoryczy kto ratował z rzezi? Starorusy znad rzeki. (...) Więc i ten podział: nędza-bogactwo, niczego nie wyjaśnia. (...) Ciemnota, prymityw, barbaria. Kocioł pełen gotujących się, kipiących namiętności. A nad tym kotłem dwóch okrakiem stojących naszych sąsiadów, od zachodu i od wschodu. Każdy z nich proponuje swój prostacki, okrutny i nieludzki ład, wyciągając chciwie łapy, aby dla siebie wyłowić z kotła co lepszy kąsek. (Odojewski 1990b: 198-199).

Obecność Czerestwieskich w cyklu podolskim symbolicznie ukazuje rosyjski wpływ na dzieje tej krainy i ma jasną oraz ciemną stronę. Pozytywnie przedstawiona jest tu wschodnia tradycja kulturowa, którą bada archeolog Teodor Czerestwieski. W jego rysach odnajduje bratanek „twarze bizantyjskich świętych”. Szukał on na Ukrainie śladów „stepowej Hellady”, rozkopywał nagrobne kurhany, prowadził także wykopaliska w Azji Mniejszej, gdzie badał pozostałości zaginionych w mrokach dziejów cywilizacji. Ich twórcy mieli być, według legend, przodkami ludów osiadłych na ukraińskich stepach. To przekonanie panowało powszechnie w odradzającej się na przełomie wieków ukraińskiej historiografii i literaturze; dzielali je także zafascynowani ukraińską kulturą wybitni polscy pisarze – Stanisław Vincenz, Jerzy Stempowski i Józef Łobodowski³. Być może nie bez znaczenia dla kreacji postaci Teodora

³ Dla porównania fragment wspomnienia J. Stempowskiego poświęconego ukraińskiemu pocięciu Jewhenowi Małaniukowi: „z ludów zamieszkujących niegdyś te wybrzeża Polacy wybrali sobie za przodków Sarmatów, Rosjanie widzieli się chętnie w roli Scytów (*Skify* A. Błoka), Ukraińcy zaś ostrożniejsi w genealogii, mówili o „stepowej Helladzie”. O helleńskich korzeniach kultury ukraińskiej pisał także w Iwan Łysiak-Rudnyckij (*Łysiak-Rudnyckij* 1988).

Czerestwieskiego był także fakt, że stosunkowo słabo znanymi dziejami Azji Mniejszej i zamieszkujących je w epoce hellenistycznej ludów zafascynowany był inny mieszkaniec kresów o rosyjskim rodowodzie – pisarz Teodor Parnicki.

Natomiast dekadenccki, modernistyczny rys kultury rosyjskiej uosabia w cyklu podolskim ojciec Piotra – nieszczęśliwy w małżeństwie melancholik, który upija się koniakiem, słucha rosyjskich romansów i spogląda z tęsknotą na rosyjską stronę. W czasie wojny związał się z ROA – wojskiem rosyjskich emigrantów pod patronatem Niemców i zaginął. Jego dwaj synowie wystąpią przeciw sobie. Starszy – bękart Semen Gawryluk, wykształcony za pieniądze Czerestwieskich, stał się w latach wojny przywódcą jednego z najbardziej polakożerczych oddziałów ukraińskich nacjonalistów. Przewodzi pogromom w mundurze „Nachtigall” – elitarniej ukraińskiej jednostki utworzonej przez Niemców. Odojewski czyni z niego przedstawiciela młodej, ukraińskiej inteligencji, która stała na czele nielegalnych organizacji niepodległościowych w przedwojennej Polsce, a potem dążyła do utworzenia pod niemieckim protektoratem własnego państwa. Tacy jak on – nadzieja „samostijnej” Ukrainy, ginęli później w walkach toczonych z Polakami, Rosjanami, Niemcami, w niemieckich, sowieckich, polskich obozach, łagrach i więzieniach, gdzie niekiedy spotykali swych niedawnych śmiertelnych przeciwników – żołnierzy Armii Krajowej. Semen Gawryluk z mieszkanką rosyjsko-ukraińskiej krwi łączy symbolicznie dwa aspekty żywiołowej nienawiści do Polaków wspólnej obu tym nacjom. Nienawidzono Polaków za ich dumę, zapobiegliwość, samodzielność, lepszą pozycję socjalną, wreszcie za ich pogardę, poczucie wyższości kulturalnej oraz władzę, jaką mieli przez wieki nad Ukraińcami.

Natomiast w dziadku Piotra, blisko stuletnim starcu o żołnierskiej przeszłości Mikołaju Czerestwieskim krytyk dopatrywał się podobieństwa do starego księcia Mikołaja Bołkońskiego z *Wojny i pokoju* Tołstoja (Łukasiewicz 1965: 5). Ostateczną zagładę świata ziemiańskiej kultury symbolizuje w powieści tragiczna śmierć patriarchów obu rodów: samobójstwo Mikołaja Czerestwieskiego i zamordowanie przez mieszkańców wioski dziedziczki Gleb Woynowiczowej. Towarzyszą im sceny rabunku i niszczenia dworów. Uroczysty, odpawiony w prawosławnym obrządku pogrzeb dziedzica Czupryni stanowi symboliczne pożegnanie z wizją pokojowej koegzystencji narodów, pozostawioną w licznych świadectwach literackich (na przykład w scenie ślubu dziedzica w Krzyworówni w eposie Vincenza). Zbierają się na nim

po raz ostatni wspólnie polscy ziemianie oraz ubrani w uroczyste, ludowe stroje ukraińscy włościanie.

Świadectwem zerwania tej odwiecznej wspólnoty jest zamykająca powieść scena wyjazdu Pawła z ciałem matki z Gleb. Sprofanowane ciało matki symbolicznie wyobraża Matkę-Polskę, której opieka zostaje brutalnie odrzucona przez ukraińskie dzieci. Paweł odmową pogrzebania jej na rodzinnej ziemi pieczętuje zerwanie wielowiekowej więzi. Pisarz ukazuje w ten metaforyczny sposób koniec polskiej obecności na Ukrainie. Pesymistyczny wydźwięk zakończenia *Zasypie wszystko, zawieje...* łagodzą jednakże: spokój bohatera, opuszczającego „tę ziemię” „bez nienawiści”, cisza spowijająca zimowy pejzaż i obecność ukraińskiej kobiety – wdowy po jednym z morderców matki, która jako jedyna towarzyszy mu w czuwaniu przy umarłej, a potem odprowadza go i ze smutkiem żegna. W wizji Pawła jej postać i figura Matki Boskiej, obok której stoi, nakładają się na siebie. Stanisław Uliasz, który jako jeden z niewielu badaczy wskazuje na pozytywne przesłanie zamykającej powieść sceny, zauważa: „W polu semantycznym wskazanych metafor mieszczą się etyka ostatniego błogosławieństwa, pokuty, ofiary, pokory, przebaczenia, sakralizacji oraz mądrego pamiętania. Ten zespół wartości wyraża niezwykle głębokie przesłanie humanistyczne utworu” (Uliasz 1993b: 61).

Nieco inaczej, ale podobnie optymistycznie interpretuje zakończenie *Zasypie wszystko, zawieje...* Andrzej Fabianowski. Uważa on, że Odojewski, podobnie jak wiek wcześniej Słowacki, ukazując zagładę dawnej Ukrainy, zmierza do odrzucenia nihilizmu jako formy myślenia o przedstawionej historii. Badacz napisał: „Dla Pawła, głównego bohatera epopei *Zasypie wszystko, zawieje...* koniec Ukrainy jest jednoczesnym zbliżeniem sfery ludzkiej i niepojętej dla człowieka sfery metafizycznej. Trudnym, bolesnym procesem jednoczenia sacrum i profanum. W zakończeniu powieści Paweł odwożący zwłoki matki na cmentarz widzi poprzez śnieg dwie postacie kobiece. W zapadającym zmroku i z pewnej odległości nie może jednak odróżnić, która z widzianych jest figurą Matki Boskiej, która zaś żywą kobietą” (Fabianowski 1999: 280).

Nie podważając tej wykładni, wypada zauważyć, że narrator nie wspomina o tym, by Paweł wywoził ciało matki na pobliski cmentarz. Przeciwnie - wszystko wskazuje na to, że wywozi je jak najdalej od Gleb, że demonstracyjnie odmawia złożenia jej w rodzinnej ziemi, w pobliżu morderców. Wcześniej pisarz symbolicznie karze młodą Sewrukową (ginie jej mąż – morderca, a ona poroni dziecko, które spłodził). Choć w

tym przypadku intencje autora mogły być zgoła inne; nie tyle chciał zademonstrować działanie „boskiej kary”, co obiektywnie przedstawić również cierpienia i rany Ukraińców. Scena zamykająca powieść zachowuje swą wieloznaczność, zaś jej pozytywne przesłanie nie jest w stanie rozświetlić mrocznej wizji podolskiej apokalipsy nakreślonej przez autora.

Jacek Łukasiewicz nazwał *Wyspę ocalenia* – pierwsze ogniwo cyklu podolskiego - „powieścią obrachunkową z literacką tradycją szlacheckiego dworu” i zauważył, że Odojewski należy do ostatniego pokolenia, które je pamięta. Krytyk zauważa także specyfikę wizji ziemiańskiej kultury, stworzonej przez Odojewskiego. Nie może być wyidealizowana, gdyż: „(...) choćbyśmy chcieli dać elegijny obraz ostatnich godzin (jedynych godzin, jakie należący do generacji Odojewskiego mogą pamiętać), nie potrafimy tego. (...) Sielanka będzie zabrudzona, okrwawiona po brzegach polityką narodowościową, ruchami ludowymi, skomplikowanymi wydarzeniami drugiej wojny światowej. Nie da się oczyścić, ale jednocześnie będzie sobą; została wyjęta z pamięci w ostatnim momencie, kiedy najbardziej jest sobą, reprezentatywna, skupiona w sobie, gotowa do śmierci.” (Łukasiewicz 1965: 5)

Kresowe śmierci mają wiele postaci. Jedną z nich jest rzeź - planowe i obfitujące w momenty okrucieństwa ludobójstwo⁴. Fakt wymordowania przez Niemców na terenie dzisiejszej Ukrainy kilkuset tysięcy Żydów na przełomie 1941 i 1942 roku odbiera wiarygodność powtarzanej często przez współczesnych opinii o tamtych stronach jako „oazie spokoju” w morzu wojny. Sąd ten, podyktowany był umiarkowaniem łagodną polityką Niemców wobec Ukraińców (traktowanych jako sojuszników) i Polaków, z których wielu powracało wówczas do swych majątków z zachodniej Polski, gdzie schronili się, uciekając przed Sowietami. Odojewski nawiązał do tej zapamiętanej przez kronikarzy „oazy” ironicznym tytułem powieści *Wyspa ocalenia*. Odprysk rozgrywającej się w tym czasie na tym terenie tragedii przynosi jedna ze scen początkowych książki, gdy idylliczny pejzaż małej stacyjki zakłóca brutalnie scena konwoju pod karabinami żydowskich niedobitków.

Eksterminacja ze strony ukraińskich nacjonalistów dotknęła Polaków na terenie Wołynia i Podola i na przełomie 1943 i 1944 r. przybrała postać

⁴ Ludobójstwo ma w konflikcie polsko-ukraińskim długą tradycję. Było niemal prawnie sankcjonowane. Tak brzmiał rozkaz hetmana Koniecpolskiego: „Jeżelibyście też ich dostać (zbuntowanych Kozaków - przyp. MRB) nie mogli abyście waszmościowie owych na żonach, dzieciach karali i domy ich wniwecz obrócili, gdyż lepsza jest rzecz, żeby pokrzywa na tym miejscu rosla, aniżeli, żeby zdrajcy Jego Królewskiej Mości i Rzeczypospolitej tam mnożyli” (Wójcik 1984: 1464).

czystek etnicznych. Odojewski w cyklu podolskim przedstawił dantejską scenę masakry w parafialnej Nikoryczy, w której schronili się uciekający przed pogromami Polacy z okolic, palenie polskich wiosek, wreszcie upiorny pejzaż wymarłego po pogromie i wzajemnych walkach powiatowego miasta Krzyżtopol. Na odwet ze strony Polaków nie trzeba było długo czekać. Na wiosnę roku 1944 zaczynają, przy aprobacie i poparciu wojskowych władz sowieckich i NKWD, płonąć ukraińskie wioski, a epilog stanowi akcja „Wisła”. W powieści Odojewskiego rolę bezwzględного i okrutnego mściciela Polaków pełni młody Czerestwieski, a jego metody działania nie różnią się niczym od metod jego przeciwnika i przyrodniego brata – Semenaw Gawryluka. Paweł Woynowicz w apogeum konfliktu maluje obraz wydarzeń, który zbudowany jest z frazeologii nienawiści i negatywnych antyukraińskich stereotypów⁵:

Cały powiat wydany został na pastwę sfanatyzowanej czerni spod znaku trójzęba, halickiego lwa i prawosławnego krzyża, różnych odcieni band faszystów ukraińskich, niemieckich tajniaków, łapiżydów, pacyfikatorów w mundurach SS i Wehrmachtu, zwykłej hołoty żadnej łupów i gwałtu, oraz nasłanych przez gen. Begmę prowokatorów zza Zbrucza. (Zwz - s. 360)

Owi wspomniani w tym fragmencie prowokatorzy to aluzja to tzw. rajdu sowieckich partyzantów Kowpaka, których brawurowa wyprawa przez Wołyń ku borysławskiemu zagłębiu naftowemu była zaczynem wojny domowej. Doprowadziła ona do zjednoczenia się zbrojnych oddziałów nacjonalistów w Ukraińską Powstańczą Armię, a zbliżanie się frontu przymusiło obie strony konfliktu do działań krańcowych: walki o to, kto wystąpi w roli gospodarza tej ziemi wobec sowieckich lub alianckich „wyzwolicieli”. W *Zasypie wszystko, zawieje...* dyskutują na ten temat polscy uciekinierzy w salonie w Glebach. Obok przybierającej coraz realniejsze kształty wizji nowej sowieckiej okupacji omawiają oni możliwość utworzenia trzeciego frontu na Bałkanach i wyrażają nadzieję, że zachodni alianci nie zostawiają Polaków na pastwę Sowietów: „Jesteśmy u siebie - stwierdza jeden z nich - Niejedną zawieruchę przetrwaliśmy. Daj Boże, i tę przetrwamy. Najważniejsze teraz, żeby tu na miejscu nie

⁵ Szeroko o polsko-ukraińskich stosunkach w cyklu podolskim Odojewskiego i obecności w nich stereotypów etnicznych w kreowaniu postaci Ukraińców pisały O. Weretiuk (Weretiuk 1998: 263-270) oraz D. Sapa w cytowanej książce zwłaszcza w rozdziałach *Obcaś i zderzenie*, s. 159-168 oraz *Ukraiński bękart* (Sapa 1998: 159-168, 218-222).

utoczono nam zbyt wiele krwi. Trzeba się bronić. Orać swoją ziemię i bronić się. Być obecnym. Przetrwać biologicznie. (...) Nie gdzie indziej, ale tu jest nasz dom. (Odojewski 1990b: 54-55). Kresowiaci przedstawiają w tym fragmencie nie tylko swoje racje, ale dyrektywy emigracyjnych władz i polskiego, zbrojnego podziemia. A w ich planach nie było mowy o zaspokojeniu niepodległościowych aspiracji Ukraińców, czy też braniu pod uwagę ich terytorialnych roszczeń (zresztą niemożliwych do zaakceptowania przez Polaków).

Geneza wojny polsko-ukraińskiej tkwi nie tylko w wielowiekowych zaszczytach. Jej gorące źródło bije w okresie międzywojennym, w klęsce wewnętrznej polityki Rzeczypospolitej wobec emancypującej się narodowościowo mniejszości ukraińskiej. Jerzy Stempowski przedstawiając rządowi emigracyjnemu bilans stosunków polsko-ukraińskich w dwudziestolecie, przypominał, że apogeum animozji sięgnęło szczytu tuż przed wybuchem wojny, kiedy uwięziono kilkuset Ukraińców, stosowano odpowiedzialność zbiorową za akty terroryzmu, zaś wojsko i policja niszczyły w majestacie prawa ukraińskie placówki kulturalne i gospodarstwa (Stempowski 1993: 133-149, 165-278). Często zdarzały się przypadki brutalnych pobic⁶. Stempowski wypomina polskim władzom, przywołując na myśl najgorsze carskie praktyki wobec grekokatolików, akcję polonizacji wsi na Wołyniu, kiedy nawracano „zrusyfikowanych” włościan, utrudniano im praktyki religijne, a w roku 1938 zburzono ponad 120 cerkwi na Chełmszczyźnie. W powieści Odojewskiego śladem tego konfliktu jest nienawiść, jaką żywi do Polaków prawosławne duchowieństwo. Pop przyłącza się do nikoryckiej rzezi, syn poddiaczych jest jednym z prowokatorów mordu na dziedzicze Woynowiczowej, zamordowany przez Pawła diak Mykieta był najpierw sowieckim, a potem niemieckim szpiclem.

Już przed wojną Ukraińcy związali swe niepodległościowe dążenia z hitlerowskimi Niemcami głoszącymi rewanżyzm wobec wersalskiej konferencji, która odmówiła niepodległego bytu Ukrainie. Polacy zaś w czasie wojny szukali porozumienia z sowiecką Rosją ponad głowami Ukraińców (akcja „Burza”, która miała wspomagać rosyjską ofensywę). W powieści gorzelny Karpatka przyłącza się do komunistycznej partyzantki, a oddziały AK nie tylko nie podejmują z nimi walki, ale udzielają informacji o działaniach Niemców i Ukraińców.

⁶ Artystyczną wizję ukraińskich wystąpień przeciw polskiej władzy i ciężkim warunkom życia na wsi przynosi debiut Odojewskiego *Opowieści leskie*, choć zgodnie z obowiązującą doktryną socrealizmu walka klas zdominowała w nim ledwie zarysowany konflikt narodowościowy. Kanwą *Opowieści* są krwawo stłumione buntury chłopskie na Rzeszowszczyźnie w latach trzydziestych XX w.

Daniel Beauvois, krytyczny obserwator polskiej obecności na Ukrainie, próbuje dociec obiektywnych, a nie zmitologizowanych (mit ziemi przeklętej, wilczego plemienia, kainowego narodu) źródeł polsko-ukraińskiego konfliktu na przykładzie gospodarki rolnej, przemysłu i przemian demograficzno-cywilizacyjnych. Wedle niego zarzewiem konfliktu była walka o ziemię między polskimi ziemianami a przeludniającą się ukraińską wsią. Polacy trwanie przy ziemi uważali za swój patriotyczny obowiązek. Przy braku państwowego bytu ojcowizna stawała się ojczyzną. W cyklu podolskim autor pisze o patriotycznej motywacji przywiązania Woynowiczów do ich majątku, co wyraża się w rycerskiej symbolice nazwiska i w nazwaniu ich majątku synonimicznym wobec wyrazu „ziemia” słowem „Gleby”. Pisał Beauvois: „Ziemia, znak widomy i metaforyczny mocy i siły przerodziła się w rodzaj obsesji, fantazmatu tkwiącego we wszystkich polskich głowach.” Wedle niego na Ukrainie przed I wojną światową: „(...) Wszystkie grupy ludności patrzyły (...) Na siebie wzajemnie wilkiem i traktowały się jak wrogowie. Polacy żyli w swoich bastionach, ich sąsiedzi w swych zamknięciach (ukraińska wieś, żydowskie miasteczko „sztetl” - przyp. MRB), prawie bezwzględnie izolowani od Innego. Blokada okazała się niezwykle szczelna, ciśnienie ciągle rosło. Ten świat musiał wybuchnąć.” (Beauvois 1996: 41 i 49)

Lata międzywojenne niewiele zmieniły sytuację społeczną na kresach. Na prawobrzeżnej Ukrainie Stalin wysiedlił do Kazachstanu pozostałych tam po rewolucji Polaków, niepokornych Ukraińców zaś ukarał wielkim głodem. Po roku 1944 represjonowano na Ukrainie około pięć i pół miliona ludzi (Berdychowska 1996a: 138). Złowieszcza statystyka ukraińskiej martyrologii pozwala lepiej zrozumieć symboliczną wymowę jednej ze scen powieści *Zasypie wszystko, zawieje...*, kiedy to Paweł Woynowicz na miejscu polsko-ukraińskiej potyczki obserwuje bezradnie kilkugodzinne konanie Ukraińca. Chciałby mu pomóc, ale po leśnym trakcie, który ich rozdziela, co chwila przetaczają się niemieckie wojska i oddziały radzieckiej partyzantki. Przy czym kierunek ich ruchu odpowiada niejako kolejnym etapom hitlerowskiej i sowieckiej agresji. Scena ta, w której bezsilny przedstawiciel Polski Walczącej obserwuje agonię „samostijnej Ukrainy”, ma równie mocną wymowę, jak obrona katolickiej parafii w Tuczapsku czy obserwowana przez siedemnastoletniego Piotra Czerestwińskiego okrutna rzeź Polaków w Nikoryczy.

Moralny paradoks polsko-ukraińskiego konfliktu polega na tym, że narodowa świadomość Ukraińców kształtowała się od wieków w silnej opozycji do Polski i polskości. Inaczej było w ich stosunkach z Rosją,

której wpływom często bez oporu ulegali, czemu sprzyjała tożsamość religijna. Duże znaczenie miała w tym względzie także bezwzględność rosyjskiej władzy (tak w okresie carskiego despotyzmu, jak i komunistycznej dyktatury). Pod bardziej liberalnymi rządami Polaków Ukraińcy rozwijali zwykle swą autonomię kulturową, religijną i polityczną. Tak było w czasie powstania Chmielnickiego, w okresie II Rzeczypospolitej oraz podczas I i II wojny światowej, gdy właśnie na zachodniej, znajdującej się w granicach niepodległej Polski, Ukrainie rozwinęły się ruchy niepodległościowe. Polski badacz tej problematyki uważa, że nie byłoby dziś niepodległej Ukrainy: „(...) Nie byłoby historii narodu ukraińskiego jako narodu politycznego, walczącego o pełną niepodległość, gdyby nie nacjonaści, gdyby nie UPA, gdyby nie narodowy fanatyzm jednostek opętanych szaleńczą ideą stworzenia z amorficznej ‘ruskiej’ masy bitnego, znaczącego dziejowo narodu. Los Ukrainy byłby podobny do losu Białorusi. Jeśli wykreślić z dziejów Ukrainy zawartość ideową i działalność nacjonalistów, w tym przede wszystkim działalność UPA, to kultura i historia Ukrainy nie zawiera treści, które by dawały szansę na legitymizację pełnej niepodległości tego kraju.” (Pawluczuk 1998: 78-79)⁷

Zdanie to wydaje się dzielić także Włodzimierz Odojewski. Świadczyłaby o tym zarówno jego wypowiedzi publicystyczne, jak i twórczość literacka. Przy czym pisarz nie odstępował od oceny zbrodniczości działań ukraińskich jednostek w ramach niemieckiej armii i ukraińskiego zbrojnego niepodległościowego podziemia, jaką zawarł w cyklu podolskim. Z rezygnacją stwierdza, że odgrywała ona i odgrywa rolę w pielęgnowaniu niepodległościowych idei (zwłaszcza na emigracji, gdzie znalazła się po wojnie duża grupa wojennych kombatanów), ale nie przestaje wypominać jej win – bestialskich mordów cywilnej ludności polskiej i żydowskiej, zamieszkujących zachodnią Ukrainę. Dlatego w kontrowersyjnym wywiadzie, jakiego udzielił (jego najbardziej dyskusyjną tezę wydaje się być usprawiedliwienie akcji „Wisła”) przypomina faszystowską ideologię zawartą w pismach teoretyka ukraińskiego nacjonalizmu Dymitra Doncowa. W tej samej rozmowie uznaje jednakże, że stosunki polsko-ukraińskie ułożą się w zależności od tego, czy Ukraina podda się neokomunistom i słowianofilom, podtrzymującym związki z Rosją, czy też wybierze orientację niepodległościową i prozachodnią,

⁷ Jest to sąd kontrowersyjny i jednostronny, zważywszy że nie tylko Ukraińcy, jak wspomniany Małaniuk, podkreślają specyfikę kulturową Ukrainy, ale czynią to także polscy ukrainofile - Vincenz, Stempowski i Łobodowski, analizujący bogactwo jej kultury ludowej (nie znajdujące analogii w innych krajach) i szczególne cechy kultury materialnej.

której komponentem pozostaje ambiwalentna tradycja antypolska (Odojewski 1999b: 12-13).

Tak w rozmowie, jak i w opublikowanej w tym samym 1999 roku powieści *Oksana* pisarz opowiada się za dialogiem Polaków z Ukraińcami. Tematem tego utworu, podobnie, jak i napisanego w połowie lat osiemdziesiątych dłuższego opowiadania „*Jedźmy, wracajmy...*” jest spotkanie z Ukrainą dzisiejszą i współczesnymi przedstawicielami tego narodu, choć w jego tle stale obecne są tragiczne wydarzenia z wojennej przeszłości. Pozostają one bowiem komponentem współczesności, utrudniającym i komplikującym odbudowanie rozpoczętego na dobre dopiero pod koniec lat osiemdziesiątych szczerego, polsko-ukraińskiego dialogu.

Z perspektywy współczesności

Oksana ma wszelkie cechy sumy – dzieła koronującego dorobek, podsumowującego i projektującego przyszłość problemów i tematów, które pisarz podejmował w całej swojej twórczości. Już tytuł książki – ukraińskie imię kobiece – sugeruje, że pisarz pozostaje w obrębie – jak określiła to Inga Iwasiów (Iwasiów 1996) – swej jednej, wielkiej fabuły, której ramy wyznaczają tragiczne losy Polaków na południowo-wschodnich ziemiach kresowych II Rzeczypospolitej czyli na zachodniej Ukrainie w okresie II wojny światowej. Jej elementami są masowe wywózki do łagrów, katyńska zbrodnia, holocaust, a potem czystka etniczna rozpoczęta przez zbrojne oddziały ukraińskie; na zakończenie zaś, po nowym podziale Europy, wielki exodus ocalonych do nowej i nieznanej Polski lub na Zachód.

W książce problematyka ta się pojawia, ale już bez zapiekłości wywołanej świeżością ran, w perspektywie upływu czasu, który łagodzi bolesne wspomnienia. Przedstawione w powieści wojenne wydarzenia na kresach mają podwójny kontekst. Pretekstem dla ich przywołania jest bowiem brzemiennie w skutki spotkanie bohatera z mieszkającą w Kanadzie lekarką Oksaną – dzieckiem dawnych upowców, które to spotkanie przerodzi się w wielką i piękną „ostatnią miłość”. Fascynacja dwójki bohaterów ma u swego głębokiego źródła wojenne doświadczenia – dla niego jest to podwójne wspomnienie – Ukraińców, którzy wymordowali jego najbliższych i tego jednego, który go ocalił. Ona przywołuje traumatyczne zdarzenie z dzieciństwa, w którym w całej grozie odsłoniła jej się zbrodnicza przeszłość najbliższych.

Po latach wspólna, choć krwawa przeszłość, bohaterska legenda, pamięć i idealizująca tęsknota za dawnym światem, niepisane i niewysłowione wspólne doświadczenie wykorzenienia, wygnania i adaptacji w obcym, zachodnim świecie wywołują w Polaku i Ukraince wzajemną fascynację, która przeradza się w miłość. Początek ich romansu przywodzi na myśl trafną uwagę Tadeusza Konwickiego o stosunku Polaków do Ukrainy, odnoszącą się, co prawda, raczej do wpływu sienkiewiczowskiego mitu: „Bo mnie czułości do Ukrainy nauczył Sienkiewicz. Do tej Ukrainy, co to lubiła sobie „rezaty Lachiw”, co kochała hajdamackie szaleństwa, co uwielbiała z tęsknoty do wolności wsadzić swój kudłaty łeb w srogą niewolę (...). A pospłatał rzecz tak misternie, że ani odróżnić, co w ukraińskim polskie, a co w polskim ukraińskie. I doprowadził do tego, że ta wielka nienawiść między Hajdamakami oraz Lachami utkana jest z samych nitek miłości, wzajemnej fascynacji, dziwnego, metafizycznego pociągu” (Konwicki 1982: 33).

W *Oksanie* pisarz dokonuje korekt swych dawnych wizji tamtych wydarzeń, czyni swój obraz bardziej wielostronnym. Można dostrzec, że bierze pod uwagę recepcję kresowego wątku swego pisarstwa, zwłaszcza zaś nasilające się wobec niego głosy krytyczne, których przedmiotem jest przede wszystkim jednostronność w ukazaniu wydarzeń (dominujący punkt widzenia Polaków), a także zarzut pojawiania się w jego utworach stereotypów etnicznych. Na modyfikację sposobu patrzenia Odojewskiego na sprawy polsko-ukraińskie wpłynęły także historyczne przemiany - niepodległość Polski i Ukrainy. Wszak przyniosły one ze sobą także odnowienie nierozwiązanych dotychczas bolesnych spraw i nieuniknione konflikty w ocenie wydarzeń przeszłości. Oficjalna polityka obu państw preferuje w sprawie historii rozwiązanie polubowne i pojednanie; nieśmiało chce, wykpiwanego przez Wyspiańskiego, zapomnienia. Ale jednocześnie tak Polacy, jak i Ukraińcy pragną do tej przeszłości powrócić po kilkudziesięciu latach przymusowego milczenia. Pierwsi liczą zamordowanych i opisują drastyczne szczegóły barbarzyńskich mordów popełnionych na ludności polskiej przez Ukraińców z różnych zbrojnych ugrupowań. Drudzy z kolei traktują UPA, jako bohaterskich wojowników o narodowe wyzwolenie i pamiętają raczej o powojennych akcjach pacyfikacyjnych przeprowadzonych wspólnie przez Polaków i Rosjan, traktując ich jako katów, ciemniźcicieli i wrogów.

Odojewski trafia swymi nowymi książkami między młot a kowadło. Dzieje się tak, ponieważ nie rezygnuje z przekonania, że tak ukraińskie

podziemie, jak i jednostki zbrojne działające pod patronatem hitlerowskim, często miały zbrodniczy charakter i są winne mordów na ludności polskiej i żydowskiej mieszkającej na terenach dawnej II Rzeczypospolitej. Z tego też powodu domaga się od Ukraińców dokonania uczciwego rachunku sumienia i wyraźnego odcięcia się od tej części ich niepodległościowego dziedzictwa. Pisarz projektuje pojednanie wedle chrześcijańskiego sakramentu pokuty i taki charakter ma wiele scen w powieści. Oksana (symboliczne znaczenie ma fakt, że jej ojciec był unickim księdzem), jak antyczne heroiny Antygona czy Ifigenia, dobrowolnie bierze na siebie brzemień rodowej winy i odpowiedzialność za czyny ojców. W ten sam sposób postępuje w czasie wojny nieznajomy ukraiński chłop, który niczym ojciec Maksymilian, oddaje życie za polskiego chłopca. Ginie z ręki rodaków z imieniem Boga na ustach.

Odojewski kreuje w *Oksanie* po raz pierwszy (jeśli nie liczyć epizodycznych, choć istotnych postaci z wcześniejszych utworów, np. matki i żony Sewruka z *Zasypie wszystko, zawieje*, księdza Hadzki z opowiadania *List* – Odojewski 1990c) wyraziste, pozytywne i pierwszoplanowe postaci Ukraińców. To ich wskazuje jako wzory postępowania i osoby, z którymi można podjąć owocny dialog. Opisuując ukraińskie zbrodnie, nie podkreśla już polskich racji stanu (obrona polskości na kresach), przeciwnie, pisze przede wszystkim o bezsensownych aktach okrucieństwa popełnionych przez jednostki czy zdegenerowane grupy na bezbronnych (zwłaszcza na kobietach i dzieciach). Nie ma też w jego prozie żadnych prób rewindykacji. Pojawia się nostalgiczna tęsknota za kresowymi miejscami, ale stłumiona racjonalnym uznaniem faktów: „Nie chcieli nas tam, dali temu okrutny wyraz i musieliśmy odejść!”.

Niezwykły jest zwłaszcza zamysł postaci Oksany – pięknej i tragicznej kochanki, upowskiego dziecka. Czytelnicy cyklu podolskiego mogą pamiętać jedno z ostatnich opowiadań tomu, w którym pisarz przedstawia zajadłą „archetypową” mściwość Piotra Czerestwińskiego, mordującego swego przyrodniego brata-zbrodniarza, a potem tropiącego jego ciężarną kochankę, by „zło wytępić do szczytu”. Podobne tony pretensji do nieukaranych zbrodniarzy ukraińskich zakładających rodziny i płodzących rzekomo „substancjalne zło” można wyczytać, wyrażone wprost, w *Prawdzie nieartystycznej* Henryka Grynberga. Odojewski materializuje ów dawny, złowrogi fantom zemsty, by go skompromitować. Nadzieja na poprawę wzajemnych stosunków tkwi w przyszłości, zła się nie dziedziczy, można przerwać fatalistyczny scenariusz wzajemnych relacji.

Po latach niedobra, ale wspólna przeszłość łączy, wywołuje wzajemne zainteresowanie i wreszcie pisarz może urzeczywistnić pomysł z pierwszej powieści – *Wyspy ocalenia*, zasygnalizowany poprzedzającym ją mottem – wierszem Norwida *W Weronie*. Na kartach *Oksany* spełnia się bowiem miłość między ukraińską Julią i polskim Romeo.

W cyklu podolskim podobne uczucie było zaledwie zarysowaną możliwością; mogło bowiem połączyć Ukrainkę Drugą Julię i Piotra Czerestwieskiego (sytuacja taka została przedstawiona w jednym z najpiękniejszych opowiadań Odojewskiego *Chwila gałązki wawrzynu*, otwierającym tom *Zmierzch świata*), ale na przeszkodzie stanęły „okoliczności zewnętrzne”, troska pisarza o realistyczny wymiar „roztrzaskanej epopei”, a więc wzięcie przez niego pod uwagę faktycznych barier społecznych i okoliczności historycznych, które definitywnie przekreśliły możliwość takiego związku (z tego samego powodu nie znalazły spełnienia wzajemne fascynacje między należącymi do różnych kresowych nacji bohaterami *Stref* Kuśniewicza). Dziecięcy romans tej pary nie może się zrealizować, gdy bowiem na kartach powieści *Wyspa ocalenia* Piotr osiąga dojrzałość, trwa wojna i rozwija się polsko-ukraiński konflikt. Zanim bohater powróci na kresy, Druga Julcia zostanie brutalnie przywołana do narodowej wspólnoty przez zbiorowy gwałt popełniony na niej przez współziomków. Jest ciężarna (dziś powiedzielibyśmy – brzemieniem nienawiści) i budzi w Piotrze miast współczucia – odrazę.

W takim układzie powieściowych wydarzeń uwidaczniają się podświadome mity i kulturowe uprzedzenia. Pisarz wydobywa je na powierzchnię, gdyż „prawda artystyczna jest silniejsza od samego artysty i nie toleruje w powieści czy noweli fałszu, jaki można ukryć w dziennikarskim komentarzu” (Grynberg 1994: 82), by potem, po latach je racjonalizować i próbować zwalczać. W jego ostatnich utworach argumentem przeciw temu, że miłość między Polakiem i Ukrainką nie była możliwa w sytuacji otwartego konfliktu między narodami, są reminiscencje tragicznych finałów takich związków (wzorowane na zanotowanych przez kronikarzy faktach autentycznych). W opowiadaniu *Jedźmy, wracajmy...* Ukraińscy chłopcy zabijają nie tylko dziadka bohatera, ale i jego ukraińską kochankę Małankę. Bohaterowie *Oksany* podczas pierwszej nocy miłosnej wspominają Ukrainkę, upokarzającą swego polskiego kochanka i wymyślne męczarnie, jakie sprawili Polakowi – mężowi innej Ukrainki – jej bracia. Najbardziej drastyczny, symboliczny w wymowie jest mord popełniony na matce – z pochodzenia Polce – przez

synów przy aprobacie ojca Ukraińca, opisany we wstrząsającym opowiadaniu *Zapis zbrodni*. Niepojęte dla polskiego czytelnika okrucieństwo tych wydarzeń ukraińska badaczka jest w stanie przynajmniej częściowo wyjaśnić, opisując nienawiść i pogardę, jaką bohaterowie ukraińskich powieści darzą tak zwanych „perekińczyków” – Ukraińców, którzy przechodzili na stronę polskiego wroga (religijnie, społecznie, językowo, obyczajowo czy właśnie przez „zdradę krwi” – małżeństwo) (Weretiuk 1998: 247-248).

Wizja ukraińskiej Julii i polskiego Romea, która nie miała racji bytu w czasie wojny, urzeczywistnia się w twórczości Odojewskiego dopiero po wielu latach od jej zakończenia. Rozmowy, jakie toczy między sobą zakochana para w *Oksanie*, mają charakter rozliczenia, przypominają „wojnę w rodzinie” – dramatyczne dzieje wspólnoty śmiertelnie skłóconej. Pisarz raz jeszcze próbuje sformułować odpowiedź na pytanie: gdzie leżą źródła polsko-ukraińskiego konfliktu i jakie są przyczyny tak wielkiej nienawiści? Bohater powieści sięga głęboko w przeszłość, przygląda się nadzwyczaj krytycznie polskiej obecności na Ukrainie i formułuje tezę o niedojrzałości obu narodów, ich „barbarzyństwie”:

W dawnych wiekach (...) chłopu ruskiemu nie miewało się gorzej niż polskiemu. Tam były całe obszary, które nigdy nie zaznały niewolnictwa w formie przypisania do ziemi. Dopiero Katarzyna wszędzie wprowadziła pańszczyznę. Tak więc nie to. Przyczyn trzeba by szukać w historii, w błędach politycznych, w niedopuszczeniu Kozaków do stanu obywatelskiego, w chciwości magnaterii, tych królewiatek kresowych, najczęściej zresztą ruskiego pochodzenia, w zbytnim pożądaniu przez hierarchię katolicką nowych duszyczek i władzy. I że zabrakło woli stworzenia z Rzeczypospolitej dwóch narodów, Rzeczypospolitej narodów trzech. Woli i rozumu. Przede wszystkim zaś w bucie i pogardzie jednych i poniżeniu drugich (...) całe zło zrodziło się z buty, pogardy, z radości poniżania, i że buta i pycha, i nadzwyczajna zdolność wynoszenia się ponad drugich, tych różnych tamtejszych panków miała szeroką sławę (...) Nie ma co ukrywać, nie należymy do narodów, które zbyt daleko wyszły poza prymityw i którym wyzwolić się udało z odruchów barbarzyństwa! (Odojewski 1999a: 170-171).

Powracając do nich „po latach” do tematu bolesnej, polsko-ukraińskiej przeszłości, nie czyni głównym tematem wypominania zbrodni, ale wiwisekcję ich wpływu na współczesność, na dzisiejsze relacje między

przedstawicielami obu narodów. Jest w nich nadal wiele wzajemnej nieufności, urazów, nie zagojonych ran, ale też z perspektywy czasu mocniej rysuje się wspólnota losów, choćby w doświadczaniu obopólnej klęski i upokorzenia, w identycznych prześladowaniach ze strony sowieckich najeźdźców, w tragicznym splocie miłości-nienawiści, zawsze jednak we wzajemnej bliskości – raz przyjaznej, innym razem wrogiej. Pisarz obiektywnie ocenia powojenne losy obu narodów i odnotowuje, rzadko przez innych dostrzegane (może po prostu bardziej czytelne z emigracyjnego oddalenia) dysproporcje i różnice. Bohater opowiadania *Jedźmy, wracajmy...*, odbywający w latach siedemdziesiątych podróż w rodzinne strony, na Podole, rozważa z uwagą zdanie, wypowiedziane – co warto podkreślić – po polsku przez spotkanego przypadkowo Ukraińca. Powiada on bowiem:

„Wam Polakom znowu się udało”; w każdym razie chodziło o to, że oni, Polacy, zawsze czy też znowu mają szczęście, a oni, Ukraińcy, nie, że wiatr im zawsze w oczy piaskiem sypie; zresztą nieważne, bo już po sekundzie nie pamiętał konkretnych słów, tak był poruszony wrokiem tamtego, w oczach tamtego bowiem nie dostrzegł żadnej niechęci ani pretensji, trochę nieokreślonego żalu tylko, żalu i smutku, jeżeli żal i smutek nie były w tych oczach tym samym. (Odojewski 2000: 394)

Pisarz podtrzymuje zdanie, że nic nie usprawiedliwia okrutnych zbrodni popełnionych na niewinnych, jednakże ukazuje także nieetyczne postępowanie Polaków. Nie bez powodu ich stereotypowym obrazem w literaturze ukraińskiej jest człowiek podstępny, fałszywy, zdeprawowany (uwodzący ukraińskie kobiety), łamiący traktaty i obietnice, pozbawiony zasad moralnych, wywyższający się ponad innych, poniżający ich i bezlitośnie wyzyskujący, pewny tego, że narodowa przynależność czyni go kimś lepszym od innych i pozwala mu na bezkarne łamanie przykazań dekalogu wobec przedstawicieli „gorszego” narodu (Zubrycka, Strumiński 1995: 132-145)⁸.

Głównym problemem powieści jest jednakże pytanie o możliwość przebaczenia i zapomnienia doznanych krzywd. Ukrainka i Polak godzą się z tym, że oboje nie mogą i nie potrafią wymazać z pamięci dramatycznej przeszłości, ale dbają o to, by nie determinowała ona ich

⁸ Elementarne niedostatki moralne w zachowaniu się Polaków wobec Ukraińców (zarówno w polityce, jak i w życiu codziennym) jako jedną z przyczyn ich nienawiści wskazuje w kontekście dzieł literackich D. Sosnowska (Sosnowska 1992: 109-114).

związku. Napominają się w swoich językach: „nie mówmy”, „przestańmy”, „nie wspominać”, „zakończmy to wreszcie”, „nie wracajmy do tego, co nas różni” (Odojewski 1999: 171). Koncentrują się na budowaniu więzi, wskazywaniu tego, co wspólne. Wybierają humanistyczną perspektywę widzenia w drugim przede wszystkim pojedynczego człowieka, a nie przedstawiciela nacji – wizerunku podległego stereotypom i uproszczeniom.

W pięknej, pastelowej postaci upowskiego dziecka - Oksany - pisarz najostreż neguje zarysowaną we wcześniejszych utworach złowrogą, niepokojącą jego bohaterów wizję dziecka morderców, potencjalnego owocu zrodzonego z „czarnego nasienia” zbrodni popełnionych przez rodziców. Kreacja Oksany burzy negatywne mity i stereotypy dziedziczności (na przykład groźnego „substancjalnego zła”, które płodzić mieli nie ukarani ukraińscy zbrodniarze w wizji Grynberga). W jej ekspiacyjnej względem Polaków postawie (pisarz obdarza ją prześladowającym stygmatem – jako dziecko podsłuchiwała przypadkiem pijackie wspomnienia krewnych o wstrząsającej zbrodni popełnionej przez nich na polskiej kobiecie i jej dziecku) jest coś z postulatywnego życzenia. Autor jak gdyby projektuje ze strony Ukraińców tego typu zadośćuczynienie, jakiego doznali Żydzi ze strony dzisiejszych Niemców. W jednym z wcześniejszych esejów określił je mianem „ogólnonarodowej mszy żałobnej” (Odojewski 1995: 69).

Z drugiej strony przypomina w swych ostatnich utworach, że w czasie wojny obok złych Ukraińców byli dobrzy, gotowi do największych poświęceń i to oni ocalili wielu Polaków. Ich ofiara były tym większa, że aby ich ratować, musieli wystąpić przeciw przedstawicielom swojego narodu, usprawiedliwiającym swe czyny realizowaniem narodowego interesu. W *Oksanie*, w opowiadaniu *...i ponieśli konie* Ukraińcy oddają życie za Polaków i w ten sposób symbolicznie zmazują narodowe winy.

Inną drogą pojednania, jaką w swoich tekstach przedstawia Odojewski, jest uwypuklenie wspólnoty losu obu narodów, które po wojnie znalazły się pod sowieckim panowaniem. Pozbawieni nawet namiastki państwowości Ukraińcy byli ofiarami prześladowań w stopniu znacznie większym niżli Polacy⁹. Podlegali masowemu wynarodowieniu i ateizacji.

⁹ Jeden z polskich dziennikarzy zapisał wspomnienie ukraińskiej kobiety z okresu tuż po wojnie, gdy Rosjanie wypylali ostatnich bojowników UPA. Przytaczam ten obraz, bo jest jakby odpowiednikiem sceny zamykającej *Zasypie wszystko, zawieje...* (...) Maryjka jest osobą bardzo religijną, rozmowną i szczerze wierzącą w duchy. Tych ostatnich nie brakowało, bowiem budynek, w którym przyszło spędzić nam noc, był po wojnie siedzibą miejscowego NKWD. W jego pomieszczeniach torturowano i mordowano bojowników UPA, na jego podwórzu (...) zwożono tych, którzy padli w leśnych starciach. Zimą stwardniałe od mrozu ciała ustawiano pod ścianą i spędzano mieszkańców miasteczka, aby rozpoznawali swych bliskich. Nikt jednak nie rozpoznawał, gdyż za sam fakt posiadania w rodzinie

Niszczono bezwzględnie, będący świadectwem ich narodowej odrębności, grekokatolicki kościół oraz prześladowano przedstawicieli intelektualnej i artystycznej elity. Świadectwem tej wspólnoty polskich i ukraińskich dziejów jest piękne wspomnienie, które Odojewski poświęcił ukraińskiemu poecie Wasylowi Stusowi. Opisuje w nim lata „Golgoty ukraińskiej” (wielki głód na Ukrainie), identyczne z doznawanymi przez Polaków prześladowania w latach stalinowskich, a potem krótkie ukraińskie odrodzenie narodowe w latach sześćdziesiątych XX wieku, stłumione represjami zaangażowanych weń intelektualistów i artystów (jego trwałymi śladami pozostają dzieła literackie i ukraińska szkoła filmowa z arcydziełami, które weszły do kanonu kinematografii światowej jak *Cienie zapomnianych przodków* Paradżanowa, *Biały ptak z czarnym znamieniem* Iljenki i *Kamienny krzyż* Osyki). Podsumowując przedwcześnie zakończone życie Stusa, nazywając jego prześladowania „politycznym mordem”, Odojewski ocenia w najwyższych superlatywach pozostawione przez niego poetyckie dzieło, które nie przytłumione tragicznymi doświadczeniami jego autora, stanowi kwintesencję tego, co buduje kulturowe wartości trwania ukraińskiego narodu. Pisarz określa jego cechy już nie negatywnie, lecz pozytywnie: „Poezja Stusa podnosiła (...) dumę narodową Ukraińców, w ich własnym języku przekazywała refleksję nad światem, tworzyła swymi słowami bezinteresowne piękno samo w sobie. Tworzyła to piękno na tradycyjnych stacjach ukraińskiej zesłańczej męki, którym na imię Kos-Aral, Workuta, Kotłas, Kołyma, Mordwa, Jakucja, Kamczatka, Kazachstan, Ural. (Odojewski 1994: 49-50)

W powieści *Oksana* ponad różnicami etnicznymi i historycznymi dzielącymi bohaterów dominuje perspektywa człowieczeństwa – widzenia w drugim człowieku osobowości z jej lękami, bolesną pamięcią, urazami, błędami. Odojewski swoją ukraińską bohaterkę indywidualizuje, określa, wczuwa się w jej losy. Próbuje stanąć po jej stronie, zobaczyć świat jej oczami. Czyni tak, choć o zbrodniach, wzajemnych winach i cierpieniach nie da się zapomnieć i temu przykazaniu, patronującemu jego twórczości pisarz pozostaje wierny. W prozie Odojewskiego bardzo rzadko bohaterami są cudzoziemcy i tylko wyjątkowo dochodzi między nimi a Polakami do pełni duchowego, czy też intelektualnego porozumienia. Taki związek, wedle pisarza, jest bowiem możliwy tylko z tymi, którzy doznali podobnych doświadczeń, mają korzenie na tej samej ziemi i przez wieki zamieszkiwania na niej podlegali jej intensywnemu oddziaływaniu.

‘faszystowskiego nacjonalisty’ groziła zsyłka do łagru. Najwcześniejsze wspomnienie Maryjki łączyło się właśnie z tym podwórkiem, z trupeim starszego brata opartym o ścianę.” (Skrok 1996: 13).

Prawdziwa wspólnota międzyludzka ma bowiem coś z magii, chemii i biologii. Dlatego jedynymi równoprawnymi Polakom postaciami w jego utworach są ich najbliżsi sąsiedzi, mieszkańcy tej samej części Europy, związani przelaną krwią, zadany sobie wzajem cierpieniem, dobrze się rozumiejący, w sumie – bliscy sobie: Niemcy, Białorusini, Ukraińcy, Rosjanie, Żydzi często, jak sam pisarz, wygnańcy i uchodźcy: Oksana, Profesor z opowiadania *Ku Dunzynańskiemu Wzgórzu idzie las* (Odojewski 1990c), Johanna - ukochana bohatera opowiadania *Nie mogąc uwierzyć jeszcze*, kelnerka Jutta ze wspomnienia *W noc, kiedy umarł...*, Żydówka Kamila wspominana w tekście *Kadisz czyli krótka wizyta w rodzinnych stronach* (Odojewski 2002), Mikołaj Damiatycz – najbliższy i najserdeczniejszy przyjaciel bohatera *...i poniosły konie*, rosyjska pisarka Jelena Ustajewa z utworu *Krótkie spotkanie w Koryncie* (Odojewski 2006).

Powieść *Oksana* jest jednak opowieścią o miłości, która w aksjologii Odojewskiego ma wartość najwyższą, nieomal sakralną. Intymny, ludzki i ziemski rytuał bohater traktuje jako zesłany mu przez Boga dar wewnętrznego pojednania. W finale powieści ma on wartość obdarowania życiem. Otwiera też perspektywę głębszego dialogu między mieszkańcami pogranicza, w którym obok elementarnych wartości etycznych - poszanowania dla innych, tolerancji, chęci poznania, pojawia się troska, przyjaźń i miłość. Warunkiem koniecznym pojednania jest jednak, według Odojewskiego, wyznanie krzywd i wzajemnych pretensji, sporządzenie rachunku, wysłuchanie i podzielenie win, współczucie i przebaczenie. Tak dzieje się w planie wyrażania, bo nad powieścią *Oksana* unosi się wreszcie kojąca moc czasu, który już nie tylko przechowuje pamięć o zbrodniach, ale chroni wartości, zbliża do siebie ocalonych członków wspólnoty, wreszcie rodzi piękno.

Kolejne, późne opowiadania Odojewskiego w coraz większym stopniu upodabniają się do testamentów, stanowią swoistą autorską sumę i przesłanie dla potomnych. Szczególnej wagi nabiera problem sensu i celu życia, ponawianego pytania o to, czy pokoleniu, do którego pisarz należy, przypadła pełnia istnienia, czy też raczej jego kaleka, niedoskonała, a nawet złowroga postać. Na tę drugą diagnozę pisarz nie potrafi się zgodzić, mimo swego pesymizmu i przytaczanych w tekstach licznych dowodów człowieczej zbrodniczości i grzeszności. W tomach, w których powraca do problematyki relacji polsko-ukraińskich „Jedźmy, wracajmy” i inne opowiadania, Bez tchu oraz ... i poniosły konie wpatruje się w przeszłość z napiętą uwagą i dociera nie tylko do prawd gorzkich,

bolesnych i tragicznych, ale i do tego, co nazwać można przeznaczeniem, albo odbijającym się w pojedynczych egzystencjach refleksem metafizycznego porządku.

W wizji pokoleniowych losów, którą kreuje Odojewski najważniejszą rolę odgrywa „niszcząca ingerencja historii”, która, jak trafnie ujął Przemysław Czapliński: „wkracza w życie człowieka właśnie wtedy, gdy przystępuje on do pierwszego rozpoznawania sensu świata” (Czapliński 1999: 187). Traumatyczne doświadczenia – widok pomordowanych i okrutnie okaleczonych ludzi, pamięć gwałtu, wspomnienie własnych grzechów, niekiedy zbrodni i morderstw popełnionych z zemsty, albo tylko z przerażenia bezgraniczną podłością ludzi (jak w opowiadaniu *Zapis zbrodni*), naznacza i determinuje życie bohaterów. Nie daje im zapomnieć o dramatycznej przeszłości. Jednocześnie w każdym niemal opowiadaniu pisarz przeciwstawia jej człowieczą zdolność do odrodzenia, metamorfozy, bolesnego przekuwania tragicznego w twórcze, śmierci w życie, cierpienia w mądrość. Metafizyczny horyzont opowiadań Odojewskiego opiera się na wyrazistej antynomii dobra i zła. Pisarz nie ustaje w spisywaniu katalogu dwudziestowiecznych zbrodni i potworności, ale też odnotowuje najmniejsze odruchy dobra (nawet, gdy pisze o zbrodniarzach, jak to się dzieje w opowiadaniu *Ostatnia zima przed potopem*), które wyblęskują niczym światło w mroku.

Odojewski dokonuje w swych utworach o konfliktowych relacjach Polaków i Ukraińców obrachunku sumienia ich wszystkich członków dawnej wspólnoty, których głosy i czyny przybierają formę spowiedzi i wyznania win. Tak można odczytać jego utwory poświęcone problematyce polsko-ukraińskiej. Eugeniusz Czaplejewicz, który jako jeden z niewielu dostrzegł w kresowym dramacie II wojny pierwiastki optymizmu, feniksa wyrastającego z popiołów pisał: „Na granicach, które przenikają głęboko do świadomości zbiorowej i pojedynczego mieszkańca obszaru pogranicza i takiego typu kultury, granicach dotkliwych i bolesnych, a jednocześnie ogromnie twórczych, krzewi się dialog. Płonące granice eksplodują dialogiem. Nie tylko ustanawiają dialog, lecz do dialogu, z gwałtowną często siłą, wtrącają wszystkich i wszystko.” (Czaplejewicz 1995: 240)

Przypisy

1. Berdychowska B. (1996a), *Historia Ukrainy w dwóch wariantach*, „Kultura” (Paryż), nr 3.
2. Berdychowska B. (1996b), *Eseje historyczne Iwana Łysiaka-Rudnickiego*, „Kultura” (Paryż), nr 6.

3. Beauvois D. (1996), *Walka o ziemię. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim*, przeł. Rutkowski K., Wyd. Pogranicze, Sejny.
4. Czaplejewicz E. (1995), *Buber, Vincenz, Bachtin*, [w:] *Kresy – Syberia - Literatura. Doświadczenia dialogu i uniwersalizmu*, p. red. Czaplejewicza E. i Kasperskiego E., Wydawnictwo Trio, Warszawa, s. 219-240.
5. Czapliński P. (1999), *Pamięć i rozpacz*, [w:] *Odojewski i krytycy. Antologia tekstów*, wybór i oprac. Barć S., wyd. UMCS, Lublin, s. 186-1990.
6. Fabianowski A. (1999), *Konwicki, Odojewski i romantycy. Projekt interpretacji intertekstualnych*, Universitas, Kraków.
7. Grynberg H. (1994), *Prawda nieartystyczna*, Warszawa.
8. Iwasiów I. (1994), *Kresy w twórczości Włodzimierza Odojewskiego. Próba feministyczna*, wyd. Jota, Szczecin.
9. Konwicki T., *Kalendarz i klepsydra*, Warszawa 1982.
10. Łukasiewicz J. (1965), *Pożegnanie Czupryni*, „Współczesność”, nr 4, s. 5.
11. Łysiak-Rudnykij I. (1988), *Ukraina między Wschodem a Zachodem*, przeł. Batruch B., „Znak”, nr 4.
12. Maternicki J. (1984), *Kontrowersje wokół idei jagiellońskiej w historiografii polskiej przełomu XIX i XX wieku*, „Przegląd Humanistyczny”, nr 4.
13. Odojewski W. (1990a), *Wyspa ocalenia*, wyd. Versus, Białystok.
14. Odojewski W. (1990b), *Zasypie wszystko, zawieje...*, „Czytelnik”, Warszawa.
15. Odojewski W. (1990c), *Zabezpieczanie śladów*, „Czytelnik”, Warszawa.
16. Odojewski W. (1994), *Raptularz krytyczny*, wyd. UMCS, Lublin.
17. Odojewski W. (1995), *Notatnik półprywatny*, wyd. UMCS, Lublin.
18. Odojewski W. (1999a), *Oksana*, wyd. Twój Styl, Warszawa.
19. Odojewski W. (1999b), *„Widzę ostro, nie do zniesienia”*. Rozmowa z Włodzimierzem Odojewskim, „Przegląd Tygodniowy”, nr 10, s. 12-13.
20. Odojewski W. (2000), *„Jedźmy, wracajmy” i inne opowiadania*, Warszawa.
21. Odojewski W. (2002), *Bez tchu*, wyd. Rosner i Wspólnicy, Warszawa.
22. Odojewski W. (2006), *... i poniosły konie*, wyd. Twój Styl, Warszawa.
23. Pawluczuk, W. (1998), *Ukraina. Polityka i mistyka*, Kraków
24. Sapa D. (1998), *Między polską wyspą a ukraińskim morzem. Kresy południowo-wschodnie w polskiej prozie 1918-1988*, Universitas, Kraków.
25. Skrok Z. (1996), *Skok na bliską Ukrainę*, „Sycyna”, nr 20.
26. Sosnowska D. (1992), *Wyprawa w głąb Czortycy - Polska i Ukraina u Łobodowskiego, Odojewskiego, Mackiewicza*, „Kresy”, nr 9-10.
27. Sosnowska D. (1995), *Historia podprogowa w „Zasypie wszystko, zawieje...” Włodzimierza Odojewskiego*, „Kresy”, nr 22.
28. Stempowski J. (1993), *W dolinie Dniestru. Listy o Ukrainie*, oprac. Kowalczyk A. S. Warszawa.
29. Torzecki R. (1993), *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa

30. Uliasz S. (1993), *Motywy ukraińskie w literaturze polskiej XX wieku*, „Fraza”, nr 3-4, s. 61.
31. Uliasz S. (1994), *Literatura Kresów – kresy literatury*, Wyd. Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie, Rzeszów.
32. Vincenz S. (1993), *Tematy żydowskie*, Gdańsk 1993.
33. Weretiuk O. (1998), *Wizja Ukrainy we współczesnej powieści polskiej i ukraińskiej* (Leopold Buczkowski, Andrzej Kuśniewicz, Włodzimierz Odojewski, Ulas Samczuk, Iryna Wilde, Roman Andrijaszuk, wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
34. Wójcik J. (1984), *U źródeł polsko-ukraińskiej teraźniejszości. Geneza konfliktów narodowościowych*, „Znak”, nr 11/12.

Jolanta Pastarska
**ŻYCIE W SYMBIOZIE: WIELOKULTUROWA
SPOŁECZNOŚĆ POGRANICZA POLSKO-UKRAIŃSKIEGO W
ESEJACH PISARZY DRUGIEJ EMIGRACJI**
Uniwersytet Rzeszowski

*Йолянта Пастерська, Інститут польської філології
Жешівського університету. Життя в симбіозі: Полікультурна
спільнота українсько-польського пограниччя в есеїстиці польських
письменників Другої Еміграції.*

Предметом роздумів є феномен симбіозу полікультурної спільноти, що проживала перед війною в кордонах сучасної України. На основі вибраних спогадів, що увійшли до виданої в еміграції антології «Kraj lat dziecińczych», а також есе Й. Віталіна й С. Вінценза авторка аналізує найбільш важливі аспекти, що впливають на згідливе співіснування людей різних націй і віровизнань. У цьому контексті подано погляди польських есеїстів-емігрантів на етнічну ідентичність, народ, державу й універсальні цінності. Саме вони, формуючись у «ближчій вітчизні» (батьківщині), впливають на пізнішу появу відкритості, сприйняття іншого й співвідчування. Такими були мешканці Гуцульщини та Покуття в часи давньої Австро-Угорської імперії. Це дозволило їм долати авторитарні, націоналістичні й тоталітарні тенденції після Першої світової війни.

*Są wpływy ruskie tu, włoskie,
niemieckie, czeńskie i madyarskie,
włoskie i greckie i żydowskie,
tureckie nawet i tatarskie,
wszakże to wszystko z sznycem lwowskim
[...]
wskroś przeniknięte z miejsca Lwowem.*

Andrzej Chciuk, *O lwowskim balaku*

Tymi słowami Andrzej Chciuk z perspektywy australijskiego interioru wspominał miejsce swojego urodzenia. Barwny pejzaż rodzinnego miasta komponował ów niepowtarzalny tygiel wielokulturowy tworzony przez trzy odrębne, acz silnie ze sobą związane narodowości: Polaków,

Ukraińców i Żydów. Zaiste to niezwykła mieszanka kulturowa, która nie mogła pozostać bez wpływu na dorastających młodych ludzi, późniejszych emigrantów.

Problem wielokulturowości także z dzisiejszej perspektywy wydaje się zagadnieniem tyleż uniwersalnym, co fundamentalnym. Migracje ludności spowodowane otwarciem granic państwowych wymuszają niejako ewolucję optyki widzenia.

Zmiana sytuacji politycznej Polski i Ukrainy, nowy układ sił w Europie, wreszcie rozwój technologii sprawiły, że coraz bardziej zaciera się opozycja pomiędzy „domem” a „zagranicą”, „mną” a „innym”¹⁰.

Dzisiaj – jak zauważa etnograf James Clifford – obowiązująca dawniej topografia i doświadczenie podróży uległy rozsądzeniu. Już nie opuszcza się domu, ufając, że znajdzie się coś absolutnie nowego, inny czas, inną przestrzeń” (Clifford 2000: 21).

Współczesny nomada, to człowiek znajdujący się pomiędzy swoją kulturą, korzeniami a czymś zupełnie obcym, odmiennym. Zmienia się więc sens wygnania i tułaczki. Dla nomady stają się one teraz przywilejem. Bowiem dzisiejszy nomada nie przywiązany do swojej tradycyjnej tożsamości wędruje poznając nowe obyczaje, języki, kulturę. Jak powiada Inga Iwasiów: „żaden znak, język, system, kraj, tryb życia, zawód, podręcznik, kanon nie będzie nigdy już ostateczny” (Iwasiów 2005: 9)¹¹.

Dramatyczny wręcz wzrost ludzkiej mobilności powoduje, że „odrębność” spotykamy na swojej ulicy i nie ma już chyba miejsca w świecie, gdzie nie docierają media i inne nowoczesne produkty. Owe migracje spowodowały kryzys jednorodnej tożsamości kulturowej (na emigrację zaczęli przybywać nie tylko wygnańcy, ale i dobrowolnie opuszczający kraj), rozpoczęło się formowanie nowej tożsamości wielokulturowej i „wielowarstwowej”¹². Jak słusznie zauważa Bożena

¹⁰ O figurach włóczęgi, turysty ciekawie pisze Zygmunt Bauman (Bauman, Warszawa 2000). Natomiast o nomadologii jako filozoficznej koncepcji diagnozującej ponowoczesne społeczeństwo pisze jej twórca Gilles Deleuze. (Deleuze 1988) Ciekawe refleksje nad kulturą współczesną wiedzie także Anna Zadrożyńska. (Zadrożyńska, Warszawa 2001).

¹¹ Iwasiów koncentruje swoją uwagę nad zastosowaniem nomadologii w krytyce feministycznej, jako metodzie najlepiej objaśniającej fenomen kobiecości. Ciekawe są tu także rozważania nad człowiekiem uwikłanym w swoją cielesność, biografie, historii, próbującym żyć na obrzeżach wolności.

¹² Problem ten jest szczególnie widoczny w anglojęzycznych pracach krytycznoliterackich, w których badane są głównie tożsamości grup społecznych migrujących do nowych krajów. Zob. na przykład prace: *Reflexions on Exile, and Other Essays*, Cambridge 2002; *Altogether Elsewhere. Writers on Exile*, ed. M. Robinson, Boston – London 1994; *Living in Translation. Polish Writers in America*, red. H. Stephan, Amsterdam-New York 2003.

Karwowska, powszechność i kompleksowość zjawisk związanych z migracją sprawiła, że na początku trzeciego milenium zaczęto używać sformułowania „postmigracyjność”, które pozwala uniknąć definiowania różnic pomiędzy przemieszczającymi się ludźmi. Coraz częściej także mówi się o imigrantach, a więc o przybyszach, którzy dobrowolnie opuścili swój kraj niż o emigrantach i wygnańcach, którym został narzucony nakaz wyjazdu z ojczyzny. Całe społeczności obcokrajowców osiedlają się w nowych miejscach i asymilują się z otoczeniem. W tej sytuacji:

tożsamość nie zakłada już ciągłości kultur czy tradycji [...] Korzenie tradycji zostały przecięte i powiązane na nowo, zbiorowe symbole zawłaszczone dzięki wpływom zewnętrznym [...] kultura i tożsamość są mobilną dziedziną wynalazków i odkryć. Nie muszą sięgać korzeniami poletka przodków; żyją dzięki zapyleniu, dzięki przeszczepieniu (przez historię) (Clifford 2000: 22-23).

Dzisiejsi (to znaczy wyjeżdżający po 1989 roku) emigranci wrastają w nowe środowiska. Ich przeszczepienie jest o tyle łatwiejsze, że niegdyśjsze różnice pomiędzy państwami, narodami coraz bardziej ulegają zatarciu. Wytwarza się swoista tożsamość europejska łącząca w sobie tożsamości lokalne państw europejskich. Alternatywa dla obywatelstwa narodowego staje się obywatelstwo postnarodowe o istocie, którego będzie świadczyć nie fakt narodzin czy narodowości, ale miejsce zamieszkania¹³.

Z tej perspektywy ciekawym zjawiskiem wydaje się być właśnie przedwojenna wielokulturowość Lwowa, Drohobycza, Borysławia i innych miast dzisiejszej Ukrainy pozwalająca na życie w symbiozie wielu narodów i zachowaniu przy tym własnej tożsamości. Formą najbardziej pojemną dla tych rozważań są eseje – wspomnienia kraju dzieciństwa, których autorzy wywodzą się z kręgu pisarzy Drugiej Emigracji. Jak trafnie zauważa Józef Olejniczak takie właśnie połączenie:

motywu rekonstruowania i wspominania kraju lat dzieciństwa oraz temat emigrowania [...] zajmują w piśmiennictwie powstałym na obczyźnie miejsce szczególne. [...] Topos emigracji i topos krainy dzieciństwa to motywy w literaturze tworzonej na obczyźnie pojawiające

¹³ Problem postnarodowego obywatelstwa wnikliwie analizuje Gerard Delanty (Delanty, Warszawa 1999). Zob. także (Fiut Kraków 1999) oraz (Janiszewska Warszawa 2002).

się częściej, w innych kontekstach [...] Szkice podejmujące wymienione poprzednio tematy są często arcydziełami gatunku oraz to, iż odegrały i nadal odgrywają niezwykle ważną rolę w najistotniejszych dyskusjach intelektualnych, jakie toczyły się i toczą we współcześnie literaturze polskiej – polemice o Europie Środkowej [...] (Olejniczak Katowice 1994: 241 – 242).

W poddanych analitycznemu opisowi szkicach dominuje konwencja nostalgicznego opisu opuszczonego miejsca urodzenia i idealistycznego portretowania jego mieszkańców.

Społeczeństwu Chciukowego Wielkiego Księstwa Bałaku swoje eseje poświęcili niegdyśiejsi obywatele tej części Europy: Stanisław Vincenz w *Dialogach lwowskich*, *Małej Itace*, *Dialogach z Sowietami*, Józef Wittlin w *Moim Lwowie*. Większość esejów i gawęd zamieszczonych w antologii *Kraj lat dzieciennych*¹⁴ (Jerzy Stempowski *W dolinie Dniestru*, Olgierd Górka *Czym skorupka nasiąknie*, Ksawery Pruszyński *Na czarnym szlaku*, Antoni Sobański *Trzy kraje lat dzieciennych*, Tymon Terlecki, *Z innego brzegu* czy Karol Zbyszewski *Pięć lat we Kijowie* również opowiada o ludziach zamieszkujących ów niemal mityczny kraj rozciągnięty pomiędzy dawną, międzywojenną Małopolską wschodnią, województwami lwowskim, tarnopolskim i stanisławowskim z wyraźnie określoną przestrzenią, której ramy topograficzne wyznaczają Przemyśl i Borysław, Zbrucz, Pokucie, Czarnohora aż po pasmo Gorganów i Bieszczad.

Przestrzeń ta zostaje przez wspomnianych eseistów porównana „do oceanu pełnego żyłatek, zdarzeń, wspomnień, do przewspaniałego kilimu z natłokiem obrazów, twarzy i krajobrazów, do huculskiego arrasu jedyne w swoim rodzaju który tak jak Atlantyda zatonął bezpowrotnie unosząc w głąb oceanu „proste sprawy zwykłych ludzi”¹⁵, tamten krajobraz, dziecięce zabawy na wzgórzach porośniętych gęstymi lasami, legendy i strachy.

Ukraina opisywana przez Jerzego Stempowskiego jest właśnie taką Arkadią, krainą, której w początkach XX wieku obcy był nacjonalizm. Eseista wspomina, że:

¹⁴ Zob. (Vincenz, Warszawa 1983); (Vincenz Londyn 1966), Korzystam z wydania: Lausanne 1990; (Wittlin, Nowy Jork 1946). Cytaty pochodzą z wydania zamieszczonego w tomie *Orfeusz w piekle XX wieku*, Kraków 2000, s. 364 – 403; *Kraj lat dzieciennych*, red. M. Grydzewski, K. Pruszyński, Londyn 1942. W szkicu korzystam z wydania londyńskiego z roku 1987.

¹⁵ Tak interpretuje te poetyckie odniesienia Bolesław Hadaczek. Zob. (Hadaczek 1989). Zob. także (Hadaczek, *Kresy w literaturze polskiej XX wieku*, Szczecin 1993).

Pokolenie młodsze przyzwyczało się uważać narodowość a pewnego rodzaju fatum rasowe, ciężące dziedzicznie na każdym nowonarodzonym. Każdy, mówiono nam, rodzi się Niemcem czy też murzynem i później dopiero ewentualnie staje się człowiekiem, jeżeli w ogóle już dochodzi do takich ostateczności. Do doliny Dniestru pojęcia te zostały przyniesione z Zachodu stosunkowo późno i nie jestem pewien, czy i dziś jeszcze nie jest są tam rzeczą nową i obcą (Stempowski 1942: 219).

Zatem zagrożenie dla jedności tej wielokulturowego tygla miało przyjść właśnie z Zachodu.

We wspomnieniach Stempowskiego nad brzegami Dniestru zgodnie żyli przedstawiciele wielu narodowości, władających wieloma językami, wyznającymi różne religie. Portretowani ludzie to wszyscy obywatele wspomnianego już Chcuikowego Księstwa, ludy od wieków zgodnie ze sobą współżyjące, których „łączy osobliwy język - bałak, lwowski śpiewny zaciąg” (Hadaczek Szczecin: 65). Dialekt ten charakteryzuje bujność, kwiecistość i leksykalny przepych, będący wynikiem stopu różnych języków, gwar, „niezyczliwych zapożyczeń”, porzekadeł, prowincjonalizmów (dlatego, jak wspominał Stempowski język wcale nie decydował o przynależności narodowej):

Zapożyczenia językowe, aluzje, cytaty, obecność składników językowych różnych kultur orientalnych i wschodniosłowiańskich, wpływy języków łacińskiego, francuskiego, niemieckiego, jidysz tworzy szczególną „wspólnotę komunikatywną”, która posługuje się własnym, uproszczonym słownictwem i nazewnictwem, a to z kolei warunkuje niejako kontakt dialogowy wszystkich uczestników rozmowy¹⁶.

Przyjęty i kultywowany od wieków porządek klasowy zapobiegał wszelkim antagonizmom. Było to możliwe dzięki zakorzenieniu w przeszłości, w tradycji. Eseiści analizując historię tych ziem odnajduje w niej nie tylko przykłady obrzędów ludów pasterskich czy rycerskich, lecz także korzenie greckie i rzymskie, zaświadczone nie tylko o odwiecznej przynależności mieszkańców tych ziem do kultury europejskiej, ale mających znaczny udział w jej tworzeniu.

¹⁶ Szczegółowo na ten temat wypowiadają się znawcy zagadnienia. Termin „wspólnota komunikatywna” szczegółowo objaśnia Stanisław Uliasz Zob. (Uliasz Rzeszów 2001). Natomiast Czaplejewicz i Kasperski opisując zjawisko wspólnoty językowej posługują się nazwą „kontakt dialogowy”. (Czaplejewicz, Kasperski, Warszawa 1996)

Mimo, że gawęda Stempowskiego dotyczy czasu minionego i jest opowiadana z perspektywy utraconego w wyniku sowieckiej rewolucji „kraju lat dzieciennych” to jest także w jakiejś mierze próbą wizualizacji europejskiego porządku, którego głównymi wyznacznikami pozostawać by miały: idealizm i utopijność¹⁷. Można zatem przyjąć za Arkadiuszem Bałajewskim, iż:

jej (Arkadii, przyp. J.P.) szczególna sakralizacja jest nie tyle wyrazem oglądania minionej rzeczywistości przez emigracyjno-nostalgiczne okulary, ile stanowi wyraz wyniesionych „stamtąd” przekonań o jedyności, niepowtarzalności „tamtych” przeżyć (Bałajewski 1991:51).

Zwróćmy jednak uwagę, że Stempowski w swojej gawędzie o tym szczególnym miejscu, gdzie możliwa była symbioza narodów i kultur daje niejako pośrednią odpowiedź na temat tego wielokulturowego unikat. Wspomina bowiem pewne pograniczne miasto Użhorod, które w czasie wojny zmieniło nazwę na węgierski Ungwar. Przechodząc się jego główną ulicą zauważył, że prawie wszyscy posługiwali się językiem węgierskim. Zapytany o to, czy w Użhorodzie zawsze było tak wielu Węgrów jeden z przechodniów wyjaśnił:

Ech nie. I teraz nie ma ich wielu. Zmienili się tylko urzędnicy, ale spacerowicze Corsa są zawsze ci sami. Za czasów austriackich mówili po niemiecku i węgiersku, za czeskich po czesku, za ukraińskich po ukraińsku, dziś zaś znów mówią po węgiersku (Stempowski Londyn 1942: 231).

To na pierwszy rzut oka oportunistyczne zachowanie mieszkańców zdaje się jednak mówić nam o czymś więcej. Zdradza bowiem fenomen miejsca, w którym wspomniana symbioza, bezkonfliktowe współzycie jest rezultatem wolnego wyboru, wynikającego zarówno z wieloletnich obserwacji życia na pograniczu jak i namysłu, jak w takich warunkach można bezpiecznie i spokojnie współżyć. Taka interpretacja zakłada zatem obecność jakiegoś ducha tego miejsca, który czuwał nad egzystencją osadników. Przytoczony fragment uzmysławia, że w opisie kraju lat dzieciństwa zaproponowanym przez Stempowskiego nie dominuje nostalgia, ale raczej rzeczowa analiza wyjątkowości tego zakątka Europy. Charakter i specyfika panujących tu międzyetnicznych relacji kontrastują z

¹⁷ Za taką interpretacją opowiada się Józef Olejniczak. (Olejniczak, Katowice 1994: 243).

zachodnioeuropejskimi normami. O ile według autora *Eseju berdyczowskiego*, w kulturze europejskiej narodowość jest „pewnego rodzaju fatum rasowym, ciężącym dziedzicznie na każdym nowonarodzonym” (Stempowski 1983:15), to wielokulturowość mieszkańców doliny Dniestru wypręparowała swoisty twór polegający na wyrzeczeniu się swojej narodowości jako nadrzędnej kategorii. Prowadziło to do zachowania równowagi, bowiem:

gdy jedna z tradycji narodowych zaczynała słabnąć, z narodowości sąsiednich przybywali neofici, aby ją podtrzymać (Stempowski: 1985:17).

Zatem narodowość, według Stempowskiego, powinna leżeć w gestii każdego człowieka. Kierując się wolnym wyborem opowiada się on nie tylko za językiem, ale za określoną tradycją i związanymi z nią ideami¹⁸. Najważniejsze w kształtowaniu osobowości jednostki są uniwersalne wartości kulturowe, które gwarantują jej tożsamości niezależność. Te wartości uniwersalne łączące wszystkich mieszkańców danego terytorium to rodzinny krajobraz, mowa i obyczaje.

O wiele bardziej nostalgiczne spojrzenie cechuje natomiast szkice innych, prócz przytaczanego wcześniej eseju Stempowskiego, autorów antologii *Kraj lat dziecińczych*. Nierówne artystycznie są jednak ważnym materiałem literackim potwierdzającym charakterystyczny sposób oglądu przeszłości. Wspomnianą wcześniej dominację nostalgii w przywoływaniu właśnie tej części Europy Marek Zalewski wyjaśnia następująco:

[...] w wieku XX, a zwłaszcza w jego drugiej połowie, dokonuje się wielka rehabilitacja nostalgii. Im bardziej historia zastępuje pamięć, im bardziej przeszłość jest niszczona lub oddala się od nas w wyniku przyspieszenia procesu zmian cywilizacyjnych, tym silniejszy impuls do jej konserwowania (Zalewski Warszawa 1994:142)

Stąd w opisach miejsc urodzenia i dorastania dominuje bardziej troska o „piękny” szczegół niż wierność zapisowi historycznemu. Podobną uwagę zamieścił Jerzy Jarzębski w swoich rozważaniach opatrzonych znamienym tytułem *Exodus (ewolucja obrazu kresów po wojnie)*. Czytamy w nich:

¹⁸ Bogatą interpretację esejów Stempowskiego przeprowadził Andrzej Stanisław Kowalczyk w książce *Kryzys świadomości europejskiej w eserystyce polskiej lat 1945 – 1977 (Vincenz – Stempowski – Miłosz)*, Warszawa 1990.

Wspólna jest tu skłonność do traktowania materiału dziejowego wybiórczo, pomijania konfliktów realnie istniejących. Obrazy przeszłości są przywoływane w funkcji znaku czy figury bez troski o wyważanie racji czy historyczna precyzję (Jarzębski Warszawa 1992).

Dlatego w przywoływanych w pamięci obrazach dominują właśnie takie, wydawać by się mogło mało ważne z perspektywy późniejszych wojennych zdarzeń historie¹⁹. Będą to albo krótkie migawki z gimnazjalnych lat (Zbyszewski), albo obserwacje wielobarwnej społeczności widzianej oczyma małego dziecka (Pruszyński) lub opisy najciekawszych tradycji (Górka). We wszystkich jednak dominuje fascynacja wielokulturowością tego zakątka Europy.

Karol Zbyszewski z tą wieloetnicznością zetknął się po raz pierwszy w trakcie nauki w gimnazjum w Kijowie. Przejawiała się ona przede wszystkim w składzie uczniów rosyjskiego gimnazjum Naumenki. Szkoły elitarnej z najdroższym wpisowym i jednakowymi mundurkami, ale różnorodnej pod względem etnicznym:

Szkoła mi się spodobała – wiedzie swoją opowieść Zbyszewski – uczniowie rekrutowali się z Rosjan, Polaków, Ukraińców i żydów. Ciągłe się biliśmy: Polacy z Rosjanami, Rosjanie z Ukraińcami. To znów na odwrót (Zbyszewski Londyn 1942: 289 – 290).

Bójki między młodzieńcami wolne jednak od wszelkiego nacjonalizmu, były po prostu przejawem młodzieńczego wigoru. Szkoła natomiast uczyła współżycia pomiędzy ludźmi wywodzącymi się z różnych nacji i religii, kształciła otwartość na świat i kulturę uniwersalną.

W podobnej atmosferze wyrastał Ksawery Pruszyński, który z perspektywy szlacheckiego dworku przyglądał się otaczającym go ludziom różniącym się nie tylko pochodzeniem społecznym, ale odmienną religią. Pruszyński konkluduje, że wówczas:

obraz ludzkości nie rysował się mi ani na moment jeden, [...] w sposób jednolity. W tym kraju była masa jak morze, albo raczej step, olbrzymia, chłopska, ta w kozuchach baranich, ta chodząca do cerkwi, potężna,

¹⁹ Chodzi tu o przyjęcie zupełnie innej perspektywy. Dla historyka ważne jest bowiem uchwycenie przeszłości jako elementu prowadzącego do opisu teraźniejszości, zaś dla pisarza przeszłość może stanowić inspirację do napisania wyjątkowej, barwnej opowieści. Takie założenie zdaje się przyświecać autorom analizowanych w artykule esejów. Jednocześnie warto przypomnieć, że w opozycji do takiego arkiadyjskiego opisu pogranicza są teksty o charakterze antyutopii kreślące wizję Ukrainy jako krwawego pogranicza (na przykład: Odojewski, *Zasypie wszystko, zawieje...*).

nieruchoma, groźna, ale nie obca. Były w niej, jak intarsje z jakiegoś innego drzewa, wsie, a raczej zaścianki szlacheckie, zarazem bliskie jakieś i jednocześnie inne. Potem byli Żydzi. Była Chasia [...] przysyłająca – w różnych, ustalonych jak święta liturgji, okazjach rocznych – jakieś szczególne ciasta, i w tym macę. Jedliśmy ją ze smakiem największym, ale jakby uważając że spożywanie jej należy do takich samych praw świata i przyrody jak owo czekanie chłopów i kradzieże leśne, jak nastawianie wiosny [...] (Pruszyński Londyn 1942: 174).

Tę wielokulturowość mieszkańców podkreślała nazwa wsi – Wolica Kierekiszyna, w której jako małe dziecko swoje pierwsze obserwacje prowadził Pruszyński. Podwójna nazwa, której wykładnia etymologiczna miała w sobie coś symbolicznego. Jak wyjaśnia eseista Wolami, Wólkami, a na kresach ruskich Wolicami nazywane były wsie zakładane na bezludnych wykarczowanych obszarach. Wola oznaczała, że ten, kto się tam osiedli, będzie zwolniony od podatków i świadczeń na tyle lat, ile ogłaszał w swojej „woli” królewski starosta. „Powstawała tak osada, rodziła się wieś” – jak powiada Pruszyński. Druga zaś nazwa miejscowości pochodziła od Tatara Kierekiesza, który był właścicielem tych ziem. Wieś leżąca na tzw. czarnym szlaku, przez którą wiodły kolejne wyprawy tatarskie niejako wpisała w swoją historię przemieszczanie się, ale i osiedlanie przedstawicieli różnych narodowości. Zgodne współzycie między sobą gwarantowało spokój i bezpieczeństwo. Dlatego mały Ksawery ze zdumieniem wysłuchiwał opowieści sprowadzonej z Warszawy bony, która na widok zajądanej ze smakiem macy krzyczała, że jest robiona „na krwi chrześcijańskich dzieci”. To pierwsze naruszenie zasady zgodnego współzycia pomiędzy mieszkańcami Wolicy spotkało się z gwałtowną reakcją matki Pruszyńskiego, który w taki oto sposób opisuje tę scenę:

-Niech pani nie mówi głupstw – przerwała matka. Utkwiło mi to w głowie, bo nigdy, przenigdy, nie pamiętałem jeszcze by którąś z moich wychowawczyń zgromiono w taki sposób, i to w mojej obecności[...]Matka wzięła wtedy, pamiętam kawałek białej pogiętej macy. Jadła demonstracyjnie, powoli. Po chwili i ja zacząłem jeść na nowo [...] Maca smakowała jak przedtem. Zwolna wstrząs wrażenia począł się wygładzać, jak fala na wodzie jeziora. Dopiero w wiele lat później miałem zrozumieć, że przez oburzenie matki przemówił głęboki instynkt mieszkanki tych ziem nieszczęsnych (Pruszyński Londyn 1942: 174).

Scena ta przywołuje w pamięci inny zapis wspomnień pióra Olgierda Górki. Przebywając na studiach w Samborze wspomina on dwóch Żydów – karczmarzy, którym obcy był program partii syjonistycznej, zajmowali się tylko wieściami z dworu cadyka, a „tytułem prywatnej dumy było dostarczanie wszystkim wybitnym <katolikom> możliwie najlepszej ryby po żydowsku” (Górka, Londyn 1942: 61).

Z perspektywy minionego czasu i dziejowych zdarzeń ziemie te postrzega zarówno Pruszyński jak i Górka jako przykład wielonarodowego imperium, w którym przedstawiciele różnych narodowości, wyznań i orientacji politycznych wnosząc swoją tradycję wzbogacały je, ozdabiały różnorodnością i innością, ale jednocześnie, w którym budowały niezwykłą wspólnotę ludzi, ekumenę „narzuconą im przez geografę i historię” (Pruszyński Londyn 1942: 192). Co ciekawe w tym tygłu wszyscy czuli się swojsko. Najpełniej obraz tego specyficznego klimatu zadomowienia i zbratania się oddaje wspomniany już Olgierd Górka, który w taki oto sposób opisuje społeczność Złoczowa:

Polacy i Rusini, ci jeszcze rozbici na Ukraińców i moskalofilów, spotykali się ze sobą zarówno w szerokich warstwach społecznych jak wśród burżuazji, bez powojennego muru przedziału i wrogości. Co więcej, w szerokiej masie chłopskiej łączyło Rusinów z tamtejszym chłopem polskim wspólne poczucie pretensji i „krzywdy” do „skarbowego”, czyli dworskiego. Pamiętam moje debaty polityczne z trzema księżmi ruskimi [...] ja biegle mówiłem po rusku, moi księża biegle odpowiadali po polsku, bo taka wtenczas obowiązywała grandezza (Górka Londyn 1942: 61).

Wielojęzyczność, wielokulturowość i koegzystencja stają się zatem podstawowymi składnikami opisu „kraju lat dzieciennych.

Ciekawą egzemplifikację omawianego problemu przynosi lektura esejów Stanisława Vincenza. Zwróćmy uwagę, że Vincenz przede wszystkim w powieściowym cyklu *Na wysokiej połoninie*, ale przecież także w esejach *Dialogi lwowskie* czy *Mała Itaka*, podobnie jak Stempowski, przekazuje czytelnikowi właśnie taki wyidealizowany obraz Ukrainy i jej mieszkańców. W swoim opisie posuwa się jednak jeszcze dalej, tworząc swoistą teorię enklawy ojczyzny zamieszkiwanej przez wybrany lud. Pisarz w pierwotności społeczeństw zamieszkujących Huculszczyznę widział ową strukturę mityczną pozwalającą zbliżyć się do odkrycia „sensu świata, sensu życia” (Vincenz 1980). Mieszkając, jak

określa, w jego „ściślejszej ojczyźnie”²⁰, w zakątku Karpat Wschodnich, jest świadkiem ostatecznej zagłady „małej ojczyzny” przez wojska sowieckie w 1939 roku. Granice „ściślejszej ojczyzny” nie wyznacza przynależność narodowa czy religijna. Trafnie interpretował tę Vincenzową teorię Europy Czesław Miłosz:

Dla niego (Vincenza – przyp. J.P.) Europa nie składała się z państw, bo państwa to sztuczne twory, ale z małych kraików, które często nie mają nazwy (Gorczyńska New York 1983: 108)

Taka bliższa ojczyzna może, zdaniem Vincenza,

Stworzyć suwerenne poczucie świata jako, że zakorzenia się w tym, co ludzkie, i dlatego udziela wszechobecności szcucia [...] zawdzięcza najwięcej własnej sile, potędze swego swoistego kształtu, zarówno obronie, jak i asymilacji (Vincenz 1983: 179, 182).

Jest to więc ów najważniejszy punkt, w którym dochodzi do pierwszego doświadczenia i rozpoznania świata.

Można przyjąć, że jest to także miejsce, które upodobał sobie ludzie połączeni miłością do tej ziemi. Zatem ojczyzny nie mogą wyznaczać granice państwowe czy etniczne. Jest to sprawa wyboru i sumienia, które pozwala na akceptację odmienności innych. Dlatego rodakami są dla Vincenza nie tylko Polacy, ale przede wszystkim górcy gazdowie - Ukraińcy, Węgrzy, Ormianie zamieszkujący Karpaty Wschodnie. To właśnie na ludzi gór może w każdej sytuacji liczyć uciekający przed Sowietami Stempowski. Pomagają mu zarówno Żydzi jak i Węgrzy, patriarcha przemytników i miejscowi kłusownicy. Można przyjąć, że atencja, jaką eseista darzy owych górskich pasterzy jest wynikiem głębszej refleksji na temat formowania się cywilizacji. Uwagi poczynione w tomach esejów *Po stronie pamięci* jak i w *Dialogach z Sowietami* upoważniają do stwierdzenia, że to właśnie pasterstwo począwszy od czasów Homera po współczesnych pisarzowi Huculów, było podstawowym budulcem kultury europejskiej. Żyjący w zgodzie z naturą i odwiecznymi prawami lud jest jedynym społeczeństwem, które odnalazło właściwy sens życia, ludzi pośród których każdy przybysz może uleczyć duszę, odnowić ciało. Czas płynie tu wolniej, wyznaczony przez

²⁰ Termin ten pojawia się w esaju *Tatarska przełęcz*, [w:] *Dialogi z Sowietami*, s. 7. Funkcjonuje także u innych pisarzy polskich (Miłosz, Kuśniewicz, Michnik) i europejskich (Venclova, Brodski)

otaczającą przyrodę. Sprzyja to uporządkowanemu życiu, zgodnemu z wewnętrznym biologicznym zegarem człowieka. Taki właśnie zorganizowany sposób opisu charakteryzuje eseje Vincenza. Dominuje tu ład i przemyślana konstrukcja relacji uwzględniająca uniwersalną perspektywę. Swoją gawędę wiedzie autor *Dialogu z Sowietami* właśnie niespiesznie, powoli, jakby dostosowując się do tempa i czasu pracy ludzi gór. Podkreślany przez Vincenza związek tego regionu Europy z przyrodą, ziemią, krajobrazem wpływa na organiczność kultury jego mieszkańców. Te osiadłe wspólnoty pielęgnujące odwieczne rytuały są niejako wyróżnione spośród innych społeczności. Ich świat, ich dziedzictwo było od zawsze wielowymiarowe i polifoniczne, nacechowane wielością kodów zachowań obyczajów, sposobów życia. Oczywiście Huculszczyzna nie jest jedynym miejscem utożsamianym z Vincenzowską „ściślejszą ojczyzną”. Drugim magicznym miejscem jest Lwów. To przestrzeń niejako stojąca w opozycji do wiosek położonych nad Czeremoszem, będąca dla opowiadacza swoistą mekką kulturalną i towarzyską. Wielkim tygłem, w którym żyją obok siebie ludzie nie tylko różnych nacji, ale o różnych światopoglądach. Takie wielobarwne charakterologicznie, ale jednocześnie zgodnie żyjące społeczeństwo jest dla eseisty znakomitą polem obserwacji i odniesień o charakterze uniwersalnym. Lwów, miasto - utopia, mityczna Atlantyda zatopiona przez historię, z perspektywy emigracyjnych wspomnień staje się obiektem marzeń o odtworzeniu, gdzieś w świecie podobnej uniwersalnej, wielokulturowej społeczności.

Warto pokusić się tu o uwagę, że widoczny w tych opisach zanik zdolności selekcji materiału literackiego, czy – mówiąc inaczej – tendencja do idealizacji, jest dość charakterystyczny dla pisarzy emigracyjnych. Zdaniem Józefa Wittlina wspomnienia przeszłości oraz poczucie zawieszenia pomiędzy krajem urodzenia a krajem osiedlenia ewokuje barwne, plastyczne retrospekcje. Owo przewartościowanie lub zupełna zmiana hierarchii wartości jest wynikiem silnego oddziaływania uczucia, które „podbarwia” pamięć i mitologizuje przeszłość. Świadomy tej cechy ludzkiej pamięci Wittlin poddaje się owej wyidealizowanej wizji. Z amerykańskiego brzegu opisuje swój Lwów nie takim, jaki wyziera z historycznych przekazów, ale, jaki podpowiada mu „tęskniąca” dusza. Wittlinowy Lwów to miejsce magiczne, które rozpoczyna się już na Dworcu Głównym, gdzie wysiadał niczym syn marnotrawny powracający ze świata. Tylko tu czuł się jak mieszkaniec pewnej wspólnoty, wszyscy bowiem witali go na Łyczakowie jak „łyczakowskie dziecko”, mimo, że pochodził z Wołynia. Zatem u Wittlina tak jak u Stempowskiego czy

Vincenza mamy podobnie skonstruowany obraz mieszkańców Lwowa, jako wspólnoty żyjącej w wielkiej symbiozie²¹. Idealizacji podlegają zarówno miejscowi batiarzy – dzieci ulicy, jak i lwowscy kołtuni. Przy czym, jak powiada Wittlin:

Mylne wszakże byłoby mniemanie, że każdy batiar jest dzieckiem ulicy, a za ojca mają rymsztok. Batiary rodziły się również w patrycjuszowskich pałacach, a często w szlacheckich dworach. Niejeden z nich później trząsł parlamentem wiedeńskim lub chadzał w profesorskiej todze (Wittlin 1946: 371).

Przykłady współzycia obywateli miasta „na siedmiu wzgórzach” dotyczyły więc nie tylko przynależności narodowej, ale i klasowej skoro grasujące wspólnie po ulicach Lwowa dzieci wywodziły się z różnych warstw społecznych. Ta szczególna symbioza obejmowała także i starsze, bardziej dojrzałe pokolenia. Przecież lwowskimi kołtunami byli członkowie bractwa kurkowego „Strzelnica” wywodzący się nie tylko spośród majstrów i rzeźników, ale, tworzących elity – ludzi wykształconych, delikatnych intelektualistów. Łączy ich wszystkich poszanowanie tradycji przede wszystkim regionalnej, ale także i europejskiej. Bez względu na miejsce, czy to na uniwersytecie, czy w aptece, prowadzi się najistotniejsze uczone spory. Zaś pomniki stawia się nie tylko hrabiom i poetom, ale szewcowi Kilińskiemu czy wywodzącemu się z chłopstwa Głowackiemu.

Z tą różnorodnością społeczną, narodowościową i religijną współgra piękna lwowska architektura, będąca wynikiem starań zarówno wołoskiego hospodara Mirona Mohyły, jak i kreneńskiego Greka – Korniakta czy Bałabana. Wittlin o tych różnorodnych, ale jakże przecież europejskich i lwowskich zabytkach mówi z niezwykłą atencją, przypominającą chwilami mickiewiczowską Inwokacją:

Bałabany, Korniakty, Mohyły, Boimy, Kampiany – cóż to za pstrokata zbieranina? To jest właśnie Lwów. Różnolity, wzorzysty, olśniewający, jak wschodni kobierzec. Grecy, Ormianie, Włosi, Saraceni, Niemcy

²¹ Warto w tym miejscu przypomnieć, że nie tylko Lwów był takim wyjątkowym miejscem, w którym w symbiozie żyli obok siebie przedstawiciele różnych nacji. Shimon Redlich opowiada w podobny, choć mniej literacki a bardziej historyczny, sposób o Brzeżanach – niewielkiej miejscowości położonej we Wschodniej Galicji, w której „razem i osobno” żyli Polacy, Żydzi i Ukraińcy. (Redlich, Sejny 2002). Przykłady takiej koegzystencji odnaleźć można w pamiątkach Polaków urodzonych na terenach dzisiejszej Ukrainy, Białorusi czy Kazachstanu. Zob. (Budzyński Warszawa 2006).

lwowieja przy tubylcach polskich, ruskich i żydowskich, a lwowieją na „fest” (Wittlin 1946: 382).

Czyżby zatem magia miejsca jednoczyła wszystkich sprawiając, że to miasto stawało się dlań najważniejsze? Gród, którego mieszkańcy heterogenicznych wyznań wznosili różne budowle poświęcone temu samemu Bogu nie obronił się przed historią. Przerywając ów mityczny sen reminiscencją wojny, Wittlin westchnie:

O Boże! – Boże Polaków, Ukraińców, Ormian, Boże lwowskich Żydów, wytopionych do szczytu (Wittlin 1946: 383).

Wspomnienie Ostapa Ortwina – ostatniego prezesa lwowskiego Związku Literatów, spacerującego po uliczkach Lwowa w okresie nasilających się represji żydowskich, otaczanego powszechnym szacunkiem nawet przez policjantów, budzi następującą refleksję:

Nie sztuka się lubić, gdy się należy do tego samego klanu, narodu, partii, kiedy nas łączą te same umiłowania i wstręty. Miłość, przyjaźń, koleżeństwo zaczynają się dopiero tam, gdzie wykwitają na tle jaskrawych nieraz różnic i przeciwieństw (Wittlin 1946: 401).

To motto – przestanie wydaje się najlepiej wyjaśniać fenomen miasta i jego mieszkańców. Towarzyszyło ono mieszkańcom Lwowa także podczas bratobójczych walk polsko – ukraińskich 1918 roku. Nawet wówczas stojący po przeciwnej stronie barykady kolega gimnazjalny Wittlina wstrzymał ostrzał, aby pisarz mógł bezpiecznie przedostać się do domu. Jednak rany, jakie wówczas wzajemnie sobie zadano stały się przyczyną upadku wielokulturowej lwowskiej społeczności, która nie potrafiła już obronić się przed agresją Sowieców. Wspomnienie tego zdarzenia jest pretekstem do zmiany konwencji opowiadania. Dotąd była ona utrzymana w tonie wspomnieniowej, lekko retuszowanej retrospekcji. Końcowe zaś fragmenty eseju Wittlina zmieniają się w senne, oniryczne wizje snujących po Corsie, ponownie zbratanych mieszkańców Lwowa:

Zbratani w śmierci wrogowie ujęli się pod ręce jak przyjaciele. Zatrzymują się na rogach, gdzie w dymiących piecykach pieką się kasztany[...] Ukraińscy siczowcy z roku 1918 idą pod rękę z polskimi obrońcami Lwowa, z „orlętami”. Duchy „sokołów” promenują obok żydowskich futbolistów z drużyny „Hasmonea”. Tłum rośnie (Wittlin 1946:42).

Obrona technika oniryczna powoduje, że Lwów zostaje przeniesiony w mityczną krainę, w której, jak trafnie ujął to wspomniany już Józef Olejniczak, może „spotkać się wiele pokoleń mieszkańców miasta” (Olejniczak Katowice 1994: 244).

Wittlin nie tylko dołącza zatem do grona piewców „małych ojczyzn”, ale tworzy wraz z Vincenzem teorię „wspólnej Europy”. Idei jakże przecież silnie obecnej w dyskusjach nad kształtem naszego kontynentu po przemianach politycznych 1989 roku.

Fascynacja pograniczem kultur i związane zeń odejście od uniwersalizmu sprzyjać może skupieniu uwagi na obyczajach i wartościach obcych kultur. Jednocześnie, co pokazują poddane analizie eseje, wiele tych kultur czerpało z wartości uniwersalnych, uważanych wszakże za swoje własne. Bowiem, jak trafnie pisał Stanisław Vincenz:

Uniwersalizm prawdziwy ma korzenie w glebie, czerpie swe soki z regionalizmu, i to jest myśl przewodnia Europy (Vincenz 1983:88).

Zatem wydaje się, że warunkiem otwartości na wszystko to, co ponadnarodowe i uniwersalne jest „uprzednie przeżycie tegoż jako partykularnego, ojczystego właśnie” (Zalewski Warszawa 1994:150). Dzięki takiej postawie możliwe jest zarówno zrozumienie tragicznej przeszłości Polski i Ukrainy, jak i konstruktywne budowanie opartej właśnie na współistnieniu, przyszłości.

Znamiennym przykładem takiego współistnienia obu narodów były wydarzenia 2004 roku, gdy na Placu Niezależności w Kijowie obok Ukraińców ramię w ramię stanęli Polacy. Czyżby zatem Wittlinowy sen o zbrataniu sunącego po Corsie wieloetnicznego społeczeństwa miał się urzeczywistnić w następnych pokoleniach?

1. Przypisy

2. *Altogether Elsewhere. Writers on Exile*, ed. M. Robinson, Boston – London, 1994.
3. Bałajewski A., 1991, *Proust, gawęda szlachecka i Arkadia (Wokół opowieści o Wielkim Księstwie Bałaku)*, „Kresy”, nr 8, s. 51.
4. Bauman Z., 1996, *Etyka ponowoczesna*, przeł. J. Bauman, J. Tokarska-Bakir, Warszawa.
5. Bauman Z., 2000, *Ponowoczesność jako źródło cierpień*, Warszawa, s. 11.
6. Chciuk A., 1961, *Pamiętnik poetycki*, Melbourne.
7. Clifford J., *Kłopoty z kulturą. Dwudziestowieczna etnografia, literatura i sztuka*, 2000, przeł. E. Dżurak, J. Iracka, E. Klekot, M. Krupa, S. Sikora, M. Sznajderman, Warszawa, s.21.

8. Delanty G., 1999, *Odkrywanie Europy. Idea, tożsamość, rzeczywistość*, przeł. R. Włodek, Warszawa.
9. Deleuze G. 1988, *Kłaczce*, przekł. B. Banasiak, „Colloquia Communia”, nr 1-3.
10. Fiut A., 1999, *Być (albo nie być) Środkowoeuropejczykiem*, Kraków.
11. Gorczyńska R., (E. Czarnecka), 1983, *Podróżny świata. Rozmowy z Czesławem Miłoszem. Komentarze*, New York, s.108.
12. Górka O., 1942, *Czem skorupka za młodu nasiąknie...*[w:] *Kraj lat dzieciennych*, red. M. Grydzewski, K. Pruszyński, Londyn, s. 45 – 68.
13. Hadaczek B., 1993, *Kresy w literaturze polskiej XX wieku*, Szczecin.
14. Hadaczek B., 1989, *O wielkim Księstwie Bałaku Andrzeja Chciuka „Więź”* nr 5, s. 64.
15. Iwasiów I., *Wstęp*, 2005 [w:] *Tożsamość kulturowa i pogranicza identyfikacji*, red. I. Iwasiów, A. Krukowska, Szczecin, s. 9.
16. Janiszewska D., 2002., *Nasza niedojrzała kultura. Postmodernizm inspirowany Gombrowiczem*, Warszawa.
17. Jarzębski J., 1992 *Exodus (ewolucja obrazu kresów po wojnie)*, [w:] idem, *W Polsce czyli wszędzie*, Warszawa, s. 129 – 147.
18. Kowalczyk A.S., 1990, *Kryzys świadomości europejskiej w eseistyce polskiej lat 1945 – 1977 (Vincenz – Stempowski – Miłosz)*, Warszawa, s. 105.
19. *Living in Translation. Polish Writers in America*, red. H. Stephan, Amsterdam-New York, 2003.
20. Olejniczak J., 1994, *Esej i dziennik na emigracji*, [w:] *Literatura emigracyjna 1939 – 1989*, red. M. Pytasz, t. 1, Katowice, s. 241-242.
21. *Pamiętniki Polaków na Wschodzie. Białoruś. Ukraina. Kazachstan – losy pokoleń*, 2006, t. 1, oprac. i wstęp A. Budzyński, Warszawa.
22. Pruszyński K., 1942, *Na czarnym szlaku*, [w:] *Kraj lat dzieciennych*, red. M. Grydzewski, K. Pruszyński, s. 172-193.
23. Redlich S., 2002, *Razem i osobno. Polacy, Żydzi, Ukraińcy w Brzeżanach 1919 – 1945*, przeł. G. Godlewski, Sejny.
24. *Reflexions on Exile, and Other Essays*, Cambridge, 2002.
25. Stempowski J., *W Dolinie Dniestru*, 1941, [w:] *Kraj lat dzieciennych*, red. M. Grydzewski, K. Pruszyński, Londyn, s. 219-233.
26. Stempowski J., (1983) *Eseje*. Wybór i wstęp: W. Karpiński, Kraków, s. 15, 17.
27. Uliasz S., 2001, *O Literaturze kresów i pograniczu kultur. Rozprawy i szkice*, Rzeszów, s. 25. Czaplejewicz E., 1996, *Kresowe bałaguty*, [w:] *Kresy w literaturze. Twórcy dwudziestowieczni*, red. E. Czaplejewicz i E. Kasperski, Warszawa.
28. Vincenz S., 1966, *Dialog z Sowietami*, Londyn (Lausanne 1990), s. 7.
29. Vincenz S., 1980, *Na wysokiej połoninie. Obrazy, dumy i gawędy z Wierchowiny Huculskiej*, Warszawa.
30. Vincenz S., 1983, *Mała Itaka*, [w:] idem, *Po stronie dialogu*, t. 1, Warszawa, 179, 182.
31. Wittlin J., 1946, *Mój Lwów*, Nowy Jork, s. 371.
32. Wittlin J., 2000, *Orfeusz w piekle XX wieku*, Kraków, s. 364-403.

33. Zadrożyńska A., 2001, *Targowisko różności. Spojrzenie na kulturę współczesną*, Warszawa.
34. Zalewski M., 1994, *Pamięć wielonarodowej Rzeczypospolitej*, [w:] *Sporne postaci polskiej literatury współczesnej*, red. A. Brodzka, Warszawa, s. 133-150.
35. Zbyszewski K., 1942, *Pięć lat w Kijowie*, [w:] *Kraj lat dziecińczych*, red. M. Grydzewski, K. Pruszyński, Londyn, s. 289-290.

Наталія Ліщинська

**ЗЛО ЯК „ВТЕЧА ВІД СВОБОДИ”: СУЧАСНИЙ
УКРАЇНСЬКИЙ І ПОЛЬСЬКИЙ РОМАН (ВАЛЕРІЙ ШЕВЧУК –
СТЕФАН ХВІН)**

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка,
Жешівський університет

Розглянуто віртуальні моделі зла в сучасному українському та польському романі на прикладі відомих творів „Птахи з невидимого острова” Валерія Шевчука та „Złoty pelikan” Стефана Хвіна. Особлива увага звертається на спільну психологічну основу романів, механізми виникнення і поширення феномену зла в сучасному світі, національно-ментальний підхід до його інтерпретації.

Віртуальне зло, змодельоване у романах Вал. Шевчука та С. Хвіна, перебуває у тісному зв'язку з проблемою волі. Поняття „воля” є багатозначним. У філософії воно трактується як „духовне прагнення, тобто природна і конечна спрямованість людини до добра” [9, 935]. Сучасна психологія визначає волю як „можливість свідомого й цілеспрямованого керування своєю поведінкою, прийняттям рішень і зусиллями з метою реалізації певних дій і відкидання інших” [9, 936]. Завдяки дії вольового механізму стає можливим вибір поміж добром і злом, керування власними вчинками, внутрішніми силами, оперте на ієрархію індивідуальних та загальноновизнаних цінностей. Воля є специфічною духовною владою, нерозривно пов'язаною з інтелектом. „Цей зв'язок не є строгим підпорядкуванням, а лише можливістю взаємного впливу” [9, 935]. Зважаючи на це, воля є механізмом, який керує свідомістю і несвідомим через інтелект.

Досліджуючи психологічні моделі зла в сучасному українському та польському романах, ми звертаємося до поняття волі не випадково. У психоаналітичних теоріях ХХ ст. при аналізі причин виникнення і механізмів дії людського зла використовують термін „втеча від свободи”, запропонований та обґрунтований Еріхом Фроммом. Під цим поняттям він розуміє механізм моральної деградації особистості, який вступає в дію через нездатність опанувати себе і проявляється як знущання над іншими (авторитаризм) чи над собою (деструктивність)

або як механічний (автоматичний) конформізм²², який характеризується повною втратою власного „Я” через прийняття стереотипів поведінки і способу мислення, яких вимагає середовище (Дет. див.: 8, 57-64).

На думку Е. Фромма, причиною моральної деградації особистості є почуття непотрібності, приниження, страху, що виникає через обмеження волі. Таке обмеження може бути не тільки внутрішнім (коли людина перебуває у залежності від власних бажань, прагнень, потягів, інстинктів), а й зовнішнім (зумовленим впливом оточення)²³, що найчастіше проявляється як дезорієнтація в часі та просторі, залежність від зовнішнього тиску, спричиненого владою іншого.

У „Птахах з невидимого острова” Вал. Шевчука воля особистості обмежена зовні і внутрішньо. Зовнішнє обмеження зумовлене перебуванням головного персонажа у замкненому чужому просторі (Олізар потрапив до абсурдної держави-замку, оточеного високим частоколом і ровом з водою) та географічними факторами²⁴.

Вплив чинників внутрішнього обмеження волі на психіку, порівняно із зовнішнім впливом середовища, значно більший і помітний не одразу. Страх, розпач, відчуття непотрібності, зневіра в собі, які часто виникають як реакція на зовнішні фактори, а також фобії, несвідомі потяги і бажання здатні міцно „тримати у полоні” людську свідомість, оскільки дія цих чинників пов’язана із підсвідомим. Свобода Олізара з роману Вал. Шевчука внутрішньо скована страхом, почуттям невпевненості у собі, що виникає через

²² Зважаючи на різницю між польським та російським перекладом цитованої праці Е. Фромма, подасмо подвійний переклад зазначеного терміна: у польському варіанті – *mechaniczny konformizm*, у російському – „автоматический конформизм”.

²³ На цій основі Е. Фромм навіть дає подвійне трактування волі. По-перше, воля є можливістю людини робити свідомий вибір, зіставляючи два варіанти виходу із ситуації, що склалася. Вибір у цьому випадку здійснюється на користь однієї з альтернатив. По-друге, воля є усвідомленням своєї залежності від внутрішніх підсвідомих сил і засобом звільнення від їхньої дії. У теорії Е. Фромма кожне із цих трактувань не є чимось окремим, що виступає „само по собі”, а представляє характеристику одного і того ж феномену під іншим кутом зору (Дет. див.: 4, 95). На нашу думку, останнє визначення волі пов’язане із поняттям „сила волі” і визначенням свободи як „пізнаної необхідності”, оскільки йдеться про усвідомлення процесу поступового узалежнення від підсвідомих сил або чинників, нав’язаних зовні, які визначають подальшу долю людини і здатність протистояти їм.

²⁴ Залежно від того, як буде сприйнятий той чи інший краєвид на різних психічних рівнях, таким буде ставлення людини до оточення й світу загалом [Дет. див. 1, 710-715]. Герой Вал. Шевчука переходить з відкритого простору степу до острівця, куди „...не заходять коні й звірі! [...] На якому поселяться ті, хто збився з дороги!”, де „немає ні доріг, ні стежок!...” [6, 199]. Степ асоціюється із волею, „рухом у безконечність”, шуканням недосконалості. Але „цей „рух у безкрає”, будучи „рухом в нікуди”, заперечує сам себе і саму потребу руху і в такій формі відповідає психічним станам від деякої байдужості інколи до повної „апатії” через низку почуттів, споріднених із резигнацією, безнадією, та розчаруванням, включно до розпачу” [1, 712]. Втомлений Олізар намагався знайти своє місце серед степового простору, врятуватися від дощу й вітру, тому, побачивши замок, не міг його оминати. Отже, вибір „нав’язала” сама ситуація.

неадекватне сприймання часу і простору, а також присягою на вічне рабство.

С. Хвін, на відміну від Вал. Шевчука, у романі „Złoty pelikan” не творить ірреальної моделі художньої дійсності і не переносить свого героя в інший (чужий) простір. У „місті над затокою холодного моря” одна з перших польських дослідниць цього роману Ельжбета Савіцька впізнала Гданськ (Дет. див.: 10, 3). Якуб (головний персонаж) залишається в тому самому місті, „випадкове зло” блокує його життя. Тому звичне оточення стає для нього чужим. Простір дії стає іншим лише у сприйманні персонажа. У цьому випадку йдеться швидше про внутрішнє обмеження свободи вибору, оскільки особистість стає залежною від свого випадкового, майже рефлексивного вчинку, який теж мав „зовнішню мотивацію” – спеку, що стала причиною втоми.

В обох творах герої відчувають те саме відчуження, невпевненість в собі, страх і відчай і намагаються його подолати. Формується внутрішня скованість, залежність від ситуації, яка перешкоджає адекватному сприйманню світу. Воля обмежена внутрішньо (страх, розпач, відчуття непотрібності і безнадії, залежність від клятви) і зовнішньо (замкнений простір, спека, зміна середовища, способу життя).

Е. Фромм вважає, що з такої ситуації можливі два виходи: особистість або знайде „позитивну волю”, „добровільно з’єднуючись зі світом через любов і працю, через автентичне вираження своїх емоційних та інтелектуальних потреб...”, або обере відступ, відречення від волі і зробить спробу „побороти самотність через засипання щілини, яка утворилася між індивідуальним „Я” і світом” [8, 57]. У романах українського та польського авторів особистість однаково прагне опанувати ситуацію, іде до мети різними шляхами, але досягає її не завжди.

На думку Е. Фромма, людина, за своєю природою, не є ні доброю, ані злою. Вона має тільки закладену можливість морального вибору. Зрівноваження внутрішніх сил, що спонукають до доброго і злого, дає можливість вибирати. Але подолати подвійне обмеження волі практично неможливо. Людина стає залежною від підсвідомого, а тому не здатна приймати виважені рішення. Втративши внутрішню впевненість у собі, вона шукає підтримки зовні. Йдеться про пошук нових „вторинних зв’язків”, які мають замінити „первинний зв’язок” зі світом [Дет. див. 8, 58]. Такий зв’язок проявляється як залежність

від чогось, що знаходиться зовні, чи від когось. Олізар із „Птахів з невидимого острова”, на перший погляд, покладається тільки на себе. Але насправді всі надії на спасіння пов’язує з невідомою білою птахою-жінкою, яка прилітає вночі, щоб розрадити його. Герой С. Хвіна Якуб намагається шукати підтримки у близьких людях. Він апелює до попереднього досвіду – не тільки індивідуального, але й суспільного (колективного) – діє за шаблоном, нав’язаним стереотипами прийнятої поведінки, тобто „приймає рішення шляхом перенесення” (К. Г. Юнг; дет. див.: 5, 88): намагається підтвердити свою вину, шукає розради у психоаналізі, релігії, інших людях.

Як український, так і польський письменники творять свою модель віртуального зла оригінально. Сюжетну канву „Птахів з невидимого острова” складають дві площини: реальна (перебування Олізара в турецькій неволі на галері) й ірреальна (його життя у замку-державі князя Білінського). „Поеднує їх порив персонажа до свободи, омріяної рідної оселі, уособленої в символічному образі білого птаха волі...” [2, 74].

Олізар Носилович втік з турецької неволі, але сам факт перебування у фізичному рабстві суттєво вплинув на психіку: його весь час переслідує клятва на вічне рабство, яку дав під страхом смерті. Ця клятва сковує внутрішню свободу персонажа, частково скеровує його до замку Білінського, звідки ще ніхто не вертався²⁵.

Вал. Шевчук переводить свого героя у напівсвідомий стан марення і переносить дію у його внутрішній світ. Події, що відбуваються в замку, є розгорнутою візією підсвідомого Олізара. У цьому випадку внутрішні чинники, що сковують волю, стають зовнішніми. Перший чинник – це згадана нами клятва на вічне рабство, другий – страх через невизначеність. Як і всі відчуття персонажа, він матеріалізований:

„Страх – це щось таке, як білий хорт з червоними очима, білий, бо страх – біль, а хорт – бо гризе; страх – це гадюка, яку ковтнув, необережно пивши з джерела, і вона там – у нутрощах смоче тебе, як воду; страх – це вода, яка ковтає все, що падає в неї; страх – це

²⁵ Е. Фромм доводить, що життя людини є рядом взаємозв’язаних подій. певні рішення обмежують свободу вибору. Людина узалежнюється від них. Проблема полягає в тому, що більшість людей одразу не усвідомлюють, „у який момент вони ще вільні діяти за велінням розуму”. Повне усвідомлення ситуації, як правило, має місце тільки тоді, коли вже пізно приймати рішення. „Кожна моральна поразка робить (людину. – Н. Л.) більш залежною від попередньої, поки не досягнуто межі, від якої більше нема вороття” [4, 99]: негативний досвід, набутий у подібних ситуаціях, стає основою для прийняття подальших рішень. Олізар запізно усвідомив свою залежність від клятви, але активно бореться з цим відчуттям. Якуб перебуває у схожій ситуації, але, на відміну від Олізара, не може опанувати її. Залежність від випадкового морального зла повністю заблокувала його життя, зробила маріонеткою, нездатною прийняти жодного рішення.

хорт, утоплений у воді, і гадюка, яка не вжалила, але щомиті може це зробити" [6, 194-195].

Представлений у „Птахах з невидимого острова” механізм „втечі від свободи” проявляється на індивідуальному і колективному рівнях. Усі мешканці острова одержимі підсвідомим страхом. Але страх цей у кожного свій. Князь Білинський боїться бунту серед підлеглих, бо може втратити владу. Свій страх він приховує за авторитарною поведінкою. Законодавець Розенрох боїться відкритого простору: „Дивлюсь оце на небо... і мені страшно стає від тої безмежної просторині. Часом я думаю, що ота безмежна просторинь і смерть – це одне і те ж...” [6, 208]. Агорафобію (страх перед відкритим простором) у цьому випадку сховано за рядом законів і правил, які нав’язуються іншим у формі вчення, що „будується на вірі, а не на розумі”, „вивчається і засвоюється, як данність” [6, 218].

Страх усіх інших мешканців держави Білинського подвійний: вони бояться авторитету князя (а це стало причиною сліпого поклоніння йому) і відчувають страх перед покаранням (адже, зносячи фізичні катування, людина перебуває на межі життя й смерті). Індивідуальна свідомість кожного, хто живе у замку, скована залежністю від законів, побудованих на ненависті. До того ж, кожен по-своєму самотній: „*Ми тут живемо... як дерева. Не може дерево прийти одне до одного, не може дерево поєднатися з іншим, коли росте не поруч*” [6, 208]. Кожен лишається наодинці зі своїм боєм, переживаннями, а страх лідерів (князя і Розенроха) на фоні такої ситуації перестає бути помітним.

Підлегли князя і Розенроха (саме він є неформальним лідером, оскільки всі залежать від його законів) сковані й зовнішньо – соціальною роллю нав’язаною кожному: Білинський – бути правителем, у владі якого милувати і карати, слідкувати за дотриманням правил; пані Павучисі відведена роль опікуна (її усі визнають за матір, хоч сама вона не знає, хто насправді є її дітьми); слуги ніби народилися слугами, а вартові – вартовими. Навіть Олізарові врешті дісталася роль невільника. Людська спільнота перетворилася на суспільство автоматів без власної думки, які дивляться на себе виключно „очима інших”, існують у світі і водночас поза ним. Їм не треба ні оцінювати, ні вибирати. На слово „воля” навіть накладено табу²⁶: „*Гадаєте, ми з іншого тіста?*”

²⁶ Українці й досі мають особливе загострене відчуття волі. Це виразно відбито у „Птахах з невидимого острова” Валерія Шевчука.

Гадаєте, що не знаємо, що за цими стінами – широкий світ? Але не дозволяємо одне одному таких думок. Забороняємо думати про таке, отже, й постановили: ніхто звідси не вийде!..” [6, 208-209].

Сліпа залежність від вождя, повна нівеляція власного „Я” і заміна його на „псевдо-Я”, вигідне оточенню, обтяженість страхом і нав’язаною суспільством роллю є типовими проявами механічного (автоматичного) конформізму – механізму „втечі від волі”, який найчастіше спрацьовує в тоталітарних державах. У нашому випадку, однією з причин його виникнення стала самотність, відстороненість один від одного. Адже ніхто в замку не хоче (навіть боїться!) бути „іншим”. При втраті особистісної ідентичності „зникає розбіжність між „Я” і світом, а разом з нею свідомий страх перед самотністю і безсиллям” [8, 63]. Але через втрату власного „Я” особистість потрапляє у „стан інтенсивної загрози” (Е. Фромм), який проявляється як панічний страх через нездатність зрозуміти себе, повна залежність від певних законів життя, норм поведінки, нав’язаних зовні. Вона шукає своє „Я” в інших, а тому прагне знайти авторитет, який забезпечить їй внутрішній спокій і звільнення від сумнівів. Тому князю Білинському легко утримувати всіх у покорі.

Зв’язок між авторитетом і його підлеглими є не лише зовнішнім. Він глибоко вкорінений у підсвідомому всіх підлеглих князя. За К. Г. Юнгом, залежність від підсвідомого має властивість поширюватися від однієї людини до іншої (навіть на цілу групу). Дія його подібна до магічної сили, яка поступово огортає всіх.

Олізар не шукає „втечі від свободи”. Його позицію можна назвати швидше „бунтом” проти абсурдного обмеження волі, пануючої „анти-моралі”. Йому вдалося розірвати коло дії колективного підсвідомого, вплинути на Розенроха і князя: перший робить спробу втекти, другий, відчуючи загрозу втратити владу, порушує правила (спілкується з Олізаром наодинці), намагається вбити його. Головний герой помирає, знайшовши спасіння у смерті, але, подібно до героїв Дж. Фаулза, нав’язує іншим ситуацію вибору.

С. Хвін крізь призму трагедій окремих особистостей: Якуба, Наталі, її батька, Хільди – показує трагедію суперечливого, морально зруйнованого світу, поділеного на два „паралельних світи” – жебраків і людей забезпечених. Кожен з його персонажів певною мірою пов’язаний з обома „світами” (адже, живучи в одному з них, гостро відчуває в собі присутність іншого), переживає свою „втечу від волі” і своє повернення.

Спільним для героїв польського письменника є відчуття безвиході, приреченості, розпачу. Але причина їх виникнення у кожного своя. Якуб усе життя розплачувався за випадково зроблену помилку, Наталя стала жертвою його „афективного” зла, її батько одержимий бажанням помститися за зламане життя своєї доньки, Хільда впала в розпач через безсилля перед власною долею (Вона вважала, що нікому не потрібна і приречена жебракувати усе життя).

Якщо у тоталітарному суспільстві, модель якого представлена у „Птахах з невидимого острова”, панують авторитаризм і механічний конформізм, то в демократичному, змодельованому в „Złotym pelikanie”, – деструктивність. На думку Е. Фромма, схильність до деструкції потенційно закладена в кожній людині. Вона тільки чекає слушного моменту, щоб вийти назовні [8, 61]. Суть цього механізму „втєчі від свободи” полягає в тому, що людина, відчуваючи свою слабкість перед зовнішнім світом, намагається знищити його. Таке прагнення має характер миттєвої пристрасті, нестримного бажання знищити причину своїх страждань або через прояв агресії позбутися згустку внутрішньої негативної енергії. У цьому випадку йдеться про зовнішню деструктивність. Типовим прикладом є поведінка батька Наталі, який прагнув помститися за доньку. Зовнішню деструктивність проявляють люди, які спалили Хільду і ледь не вбили Якуба.

„Але якщо з якоїсь причини інші особи не можуть стати об’єктом деструктивності індивіда, цим предметом стає власне „Я” [8, 61]. Зовнішня деструктивність переходить у внутрішню. Найчастіше це відбувається через раціоналізацію деструктивних процесів. Саме так сталося з Наталею. До того як скласти екзамени з права, вона вже мала негативний досвід: їй забракло півбала, щоб вивчати історію мистецтв. За рік ситуація повторилася. Це спровокувало нав’язливу думку: „Не маю щастя... Доля не на моєму боці...”, яка поступово переросла у переконання в тому, що так є насправді і змінити нічого не можна. Наталя зробила спробу зробити цю думку і саму ситуацію об’єктом деструктивності:

„Iluż to ludzi na całym świecie nie zdało dzisiaj takiego egzaminu? – Też mi wydarzenie!”. (– Скільки ж то людей в цілому світі не складало сьогодні такого екзамену? – Теж мені подія!)²⁷ [7, 237].

Але за лічені секунди об’єкт її ненависті кардинально змінився: *„Dosyć już miała dziewczyny o gładkich popielatych włosach równiutko*

²⁷ Тут і далі підрядковий переклад мій. – Н. Л.

rozczesanych na środku głowy, która mściwie spojrzała na nią z głębi lustra... Niech znikaj!” («З неї було уже досить дівчини з гладким попелястим волоссям, рівненько розчесаним на середині голови, яка мстиво позирала на неї із глибини дзеркала... Хай зникає!») [7, 237]. Відчай засліпив розум. „Останньою крапкою” було лезо, яке випадково знайшла у ванній. Залишаючись (на перший погляд) рішучою і спокійною, Наталя зробила спробу самогубства.

Подібно поводиться Якуб. Спочатку він не сприймає випадок на екзамені як зло, трактує його як дрібну помилку:

„...Każdy odpowiada za to, co robi – ale w głębszym sensie? Przecież mówić, że zawsze dokładnie wiemy, co robimy, to pleść głupstwa. [...] Czyż nasze życie nie jest pasmem pomyłek?” («...Кожен відповідає за те, що робить – але в глибшій сенсі? Адже ж говорити, що точно знаємо, що робимо, то говорити дурниці. [...] Чи наше життя не є пасмом помилок?») [7, 35].

Випадково почута у кав'ярні розмова знову нагадала про липневі події. Поступово формується відчуття присутності зла, зростає почуття вини. Він намагається довести собі, що дійсно винен, а тому почав красти. Це перші зовнішні прояви деструктивності. Згодом цей процес спрямовується на особистісне „Я”: внутрішній світ Якуба руйнується, а персону перетворюється у тінь²⁸. Як наслідок – змінюється сприймання світу і ставлення до нього: колишній перспективний викладач ігнорує допомогу друзів, свої обов'язки. Бажання звільнитися від докорів сумління стає настільки сильним, що позитивна свобода („свобода для”) трансформується у цілковиту апатію. Це робить активними й інші джерела деструктивності – страх, який переходить у відчуття „заблокування життя” аж до повної моральної деградації особистості.

Хільда страждає через неможливість повною мірою реалізувати себе як особистість. Тому відчувається відкинутою, непотрібною. Цілком закономірно об'єктом її агресії стає суспільне життя в усіх його проявах, особливо мораль і Бог, якого вона повністю відкидає (*„Jakże ja tam kochać kogoś takiego [...], własnego syna wydał na męki?”* («Як же я маю любити когось такого [...], хто власного сина віддав на муки?») [7, 194]), проклинає світ.

²⁸ За теорією Е. Ноймана, людське „Я” отождено себе з моральними цінностями, сприймає їх як еталон поведінки. „Прагнення пристосуватися до морально-етичного ідеалу веде до формування в особистості двох психічних систем”, одна з яких переходить у підсвідоме, інша стає усвідомленою. Першу називаємо тінню, другу – зовнішньою особистістю або ж персоною (Дет. див.: 3, 34-35). „Темна сторона душі” завжди схована. Вчинивши зло, людина діє супроти моралі. Це веде до руйнування персони. Тоді особистість керується не розумом, а підсвідомим, що й має місце у випадку Якуба й Хільди.

Психологічний механізм моральної деградації Хільди дуже складний. У її поведінці простежуються не тільки риси деструктивності, але й механічного конформізму, адже перебуваючи в умовах „паралельного світу жебрацтва”, вона змогла повністю пристосуватися до його умов, обравши роль лідера. Зазначимо, що лідерство Хільди не будується на авторитаризмі, як ми це бачили у творі Вал. Шевчука. В його основі – бажання помститися світові за власну долю, підкорити його, щоб потім знищити. Це швидше прояв деструктивності, до якої додається схильність до шаманізму, зумовлена дією підсвідомого. Тому Хільда й сприймається іншими як Мана-особистість (К. Г. Юнг) – особливий тип чарівника, наділеного таємничими, доступними лише йому знаннями²⁹.

Психологічні моделі зла в українському та польському сучасному романі подібні. В обох творах зло з’являється як наслідок слабкості, відречення від власного „Я”, що порушує моральну рівновагу особистості, робить її вибір обмеженим і майже неможливим. Спільною „відправною точкою” для обох письменників є відчуття невизначеності, відреченості від світу і перебування в межах певного суспільства.

Але між ними є і деякі відмінності. В українському романі зло розуміється як терпіння через завдання болю іншим, зроблено акцент на колективному злі в межах тоталітарної держави, показано особистість у ситуації вибору. Звідси й особлива увага до зовнішніх чинників обмеження волі.

У польському романі зло трактується як внутрішня фатальна сила, здатна повністю зруйнувати людське „Я”, як терпіння через власну помилку, наголошується на його випадковому характері. Якщо в українському романі зло нав’язується особистості зовні, то в польському воно є вибором самої особистості, хоч і неусвідомленим, випадковим.

Різнять український та польський романи і механізми „втечі від свободи”, представлені в них. У „Птахах з невидимого острова” є приклади прояву авторитаризму та механічного конформізму у поєднанні з прихованою деструктивністю. У „Złotym pelikanie” представлено деструктивність у всіх її проявах.

Оскільки Вал. Шевчук і С. Хвін представляють різні національні літератури, в їхніх романах відбито національно-ментальний підхід до розуміння проблеми зла. Український письменник особливої ваги

²⁹ Дет. див. кн.: Юнг К.Г. Психология бессознательного. – М., 2001.

надає волі, поетизує її, відбиває історичний досвід перебування українців у складі колишньої Радянської імперії. Польська нація, оперта на сильній католицькій християнській традиції, особливої уваги надає людській особистості. Тому в польському романі домінує персоналістичний підхід до проблеми зла, що й визначає індивідуальний характер цього феномену.

Література

1. Енциклопедія українознавства. Загальна частина / Перевидання в Україні. – Кн. II. – К., 1995. – С. 269-800.
2. Євхан Н. Фольклорно-міфологічні моделі у прозі Валерія Шевчука (типологічний аспект) // Слово і час. – 2003. – № 5. – С. 70-76.
3. Нойманн Э. Глубинная психология и новая этика. Человек мистический. – Санкт-Петербург: Академический проект, 1999. – 206 с.
4. Фромм Э. Душа человека. – М.: Республика, 1992. – 430 с.
5. Юнг К. Г. Психология бессознательного. – М.: Канон +, 2001. – 400 с.
6. Шевчук В. Птахи з невидимого острова. – К.: Радянський письменник, 1989. – С. 190-262.
7. Chwin S. Złoty pelikan. – Gdańsk: WydawnictwoTytuł, 2002. – 271 s.
8. E. Fromm. Ucieczka od wolności // Psychoanaliza i neopsychoanaliza. Wybór tekstów, R. Saciuk. Wyd. III, Wrocław 1992, s. 57-64.
9. Podsiad A. Słownik terminów i pojęć filozoficznych. – Warszawa: Instytut wydawniczy PAX, 2000. – 976 s.
10. Sawicka E. Przypowieść o spadaniu w dół // Rzecz Pospolita. – 2003. – 4-5 stycznia 2003. – S. 3.

Damian G. Knutel

**DZIEDZICTWO KULTURY MATERIALNEJ I DUCHOWEJ
ŁEMKOWSZCZYZNY**

Uniwersytet Rzeszowski

*Дам'ян Кнутель, Інститут історії Жешівського університету.
Спадщина матеріальної та духовної культури Лемківщини.*

Лемки, їхня історія, мова й культура, – це тема, яка вже з середини XIX ст. привертає увагу дослідників. Ця, одна з найцікавіших етнічних груп, що заселяють Карпати, до сьогодні викликає суперечливі погляди, різні концепції. Простежено історичну долю лемків, розглянуто свідчення їхньої матеріальної та духовної культури.

Wstęp

Łemkowie, ich historia, kultura, język są tematem, który już od połowy XIX w. nurtuje badaczy [1]. Tematem i zagadką, której nie sposób do końca rozwiązać. Bogactwo jakie ze sobą niesie Łemkowszczyzna jak tak ogromne i pasjonujące, że nie sposób streścić je w jednym artykule. Mimo wszystko autor postara się w wielkim skrócie zapoznać czytelnika z najbardziej charakterystycznymi i najciekawszymi elementami łemkowskiej kultury, zarówno materialnej jak i duchowej.

Informacje ogólne

Zarówno pochodzenie grupy etnicznej jak i jej zasięg terytorialny przez lata w literaturze naukowej były przedmiotem naukowych sporów i dyskusji prowadzonych pomiędzy poszczególnymi badaczami. O ile problem terytorium Łemkowszczyzny w okresie międzywojennym doczekał się sprecyzowania do czego przyczyniły się badania Romana Reinfussa (który ostatecznie nakreślił ogólnie przyjętą wschodnią granicę oddzielającą tereny łemkowskie od bojkowskich, co stanowiło przedmiot kontrowersji) [2] o tyle kwestia genezy łemków dalej pozostaje w sferze naukowych dyskusji. Mimo wielości opinii w tej kwestii najbardziej wiarygodną wydaje się być teoria kolonizacji wołoskiej terenów Łemkowszczyzny. Migrujący z terenu Półwyspu Bałkańskiego pasterze wołoscy pojawiają się już w XIII w. w Siedmiogrodzie skąd grzbietami Karpat wędrują na zachód by ostatecznie w XIV i XV zasiedlić północne stoki Karpat (Bieszczady i Beskid Niski aż po Beskid Śląski i Morawy [3]). Skład fali osadniczej jaki dotarł na terytorium Łemkowszczyzny był

bardzo zróżnicowany stanowili go tzw. Arumuni, Albańczycy a także przedstawiciele plemion Słowian południowych. W miarę postępu migracyjnego za zachód następowała asymilacja napotkanego elementu ruskiego, który zaczął po pewnym czasie dominować powodując stopniową rutenizację elementu wołoskiego w Karpatach wschodnich i środkowych. W Karpatach zachodnich „wołosko ruska” fala migracyjna w wyniku zetknięcia się z ludnością Słowacką i Polską uległa polonizacji i zesłowaczeniu [4].

Kultura łemkowska jest więc wynikiem swego rodzaju syntezy nakładających się na siebie różnych wpływów (wołoskich, ruskich, polskich, słowackich). W dalszej konsekwencji fakt ten powoduje pojawienie się mniejszych lub większych różnic w zakresie kultury materialnej (np.: strój, styl architektury sakralnej), czy duchowej (np. różnice w zakresie słownictwa) wewnątrz tej samej grupy etnicznej. Widoczny był podział na swoiste lokalne subgrupy etnograficzne, „zespoły lokalne obejmujące po kilka lub kilkanaście wiosek” [5].

Wpływ na to miało nie tylko zróżnicowanie wpływów poszczególnych elementów oddziałujących na osadników ale także warunki geograficzne i klimatyczne powodując izolację od siebie -a tym samym osobny rozwój- poszczególnych grup etnograficznych na terenie Łemkowszczyzny [6].

Kultura materialna

Na kulturę materialną składają się wszystkie materialne dobra wytwarzane przez daną społeczność. Stanowi ona odbicie poziomu i charakteru twórczych i produkcyjnych sił [7]. Materialna kultura łemkowszczyzny będzie zatem wiązał się w swoich przejawach z trybem życia prowadzonym przez Rusnaków a także z uwarunkowaniami geograficzno klimatycznymi ich terytorium. Do przejawów kultury materialnej należy zaliczyć odzież, budownictwo, oraz pozostałe wytwory ludowego rzemiosła (narzędzia pracy, środki transportu itp.)

Tradycyjna odzież łemkowska wywodzi się z dawnych ubiorów Karpackich i charakteryzuje się przede wszystkim wytrzymałością, odpornością na trudne warunki klimatyczne, stosowaniem do jej produkcji lokalnie dostępnych materiałów (len, wełna owcza, konopie, skóra, futro owcze), prostym, archaicznym krojem a także naturalną (z przewagą bieli) kolorystyką.

Codziennym strojem Łemka była krótka, biała, wykonana z płótna konopnego (codziennego użytku) lub lnianego (odświętna), wkładana do spodni koszula (soroczka vel koszela) bez ozdób z rozpiętym zamkiem w niektórych wsiach nie na piersiach lecz na plecach [8]. Oryginalnie szyta wg kroju poncho tzn. z jednego, złożonego na pół kawałka materiału zszytego po bokach, z wyciętym otworem na głowę i doszytymi rękawami. Zwyczaj ozdabiania soroczek haftem pojawiał się późno (XX w.) i dotyczył przede wszystkim strojów ślubnych [9].

Dolną część ubioru stanowiły spodnie. Na co dzień były to prostego kroju gaczi szyte z płótna lnianego lub konopnego, ze szwami po zewnętrznej stronie nogawek. W niektórych regionach gaczi stanowiły jedynie formę bielizny na którą ubierano właściwe spodnie – nohavki wykonane z grubszego płótna zwanego drelichem. Trzecią formą spodni noszoną przez Łemków były chłostnie szyte z grubego samodziałowego owczego płótna. Długością sięgały do kostek, zaś u dołu, na szwach miały około 15-centymetrowe rozcięcia. U góry posiadały jeden – umieszczany z prawej strony – przypór bądź przypory obustronne. Początkowo tylko barwy białej później występowały również w kolorze brązowym. Zdobione bardzo skromnie poprzez podkreślenie szwu wełnianym sznurkiem (barwy błękitnej, rzadziej czerwonej a także obramowanie przypór wąską wypustką z kolorowego sukna (barwy błękitnej) [10].

Latem na koszulę mężczyźni zakładali kamizelkę łajbyk [11]. Szyta je początkowo z białego samodziałowego płótna. Następnie do ich wytwarzania używano sukna fabrycznego jakie na początku XX wieku praktycznie wyparło samodział. Wiązało się to z ewolucją kroju i koloru kamizelki. Pod koniec XIX w. kolor biały został zastąpiony przez błękitny na Zachodniej łemkowszczyźnie zaś w jej Wschodniej części ciemnogrnatowy lub czarny. Dotychczasowy klasyczny krój zastąpiony został przez tzw. węgierski (uhorski) łajbyk z trzema, krótkimi rozcięciami na plecach tworzącymi kalety, zwane również kłaputy. Przód kamizelki ozdabiano wzdłuż rozcięcia jednym, dwoma lub nawet trzema rzędami błyszczących metalowych guzików, w jasielskim powiecie łajbiki ozdabiano także delikatnym obszyciem na krajach i przy kieszeniach zaś w powiecie sanockim dekorowano guzikami także tylne rozcięcia. Na terenie wschodniej łemkowszczyzny nie stosowano ozdobnych guzików zamiast nich plecy durszlaka haftowano charakterystycznym motywem gałązki „kosyci” [12]. W ziemie lub podczas chłodniejszych dni zamiast łajbyka używano serdaka z baraniego futra bez rękawów i ozdób.

W chłodniejsze dni na kamizelke lub serdak zakładano jeszcze hunie [13]. Była to forma długiej do połowy ud lub kolan kurtki wykonanej z samodziału barwy brązowej bądź białej (Ruś Szlachecka oraz tereny na południe od Gorlic i Grybowa). Hunie ciemne miały ozdobny szamerunek wykonany sznurkiem w kolorze czerwonym zaś szamerunek białych huń był barwy czarnej. Ta część łemkowskiej garderoby podobnie jak łajbyk posiadała z tyłu potrójne rozcięcie w formie obrębionych kolorowym sznurkiem kaput bądź dolna część huni rozszerzana była za pomocą klinów tzw. krył (skrzydeł). Po pierwszej wojnie światowej zaczęto hunie zdobić bogatym haftem o ornamentyce roślinnej [14].

Szczególna rola w ubiorze Łemków odgrywała czucha (czuchania). Długi, sięgający do poniżej kolan płaszcz, z wielkim opadającym na plecy kołnierzem oraz zaszytymi rękawami pełniącymi rolę kieszeni [15]. Była ona charakterystycznym elementem ludowego stroju odróżniającego Łemków od innych narodów i grup etnicznych a także czynnikiem różnicującym wewnątrz Rusnaków na mniejsze grupy etnograficzne [16]. Na zachodniej łemkowszczyźnie kołnierz oraz rękawy czuchy zdobione były trzema poziomymi, białymi pasami oraz białymi (lub czarnymi), dość krótkimi trokami- od których to ukuto nazwę lokalnej grupy- trokary. Czuchanie środkowej i wschodniej łemkowszczyzny posiadają na kołnierzu tylko jeden pas (na wschodzie często ozdobiony dodatkowo zygzakowatym ornamentem nazywanym krywulka). Frędzle zwisające tylko z kołnierza (rękawy nie posiadają żadnych ozdób) były znacznie dłuższe niż u zachodnich sąsiadów. Ta charakterystyczna cecha sprawiła, że sąsiedzi określali tę lokalną grupę Rusnaków mianem świcaków. Najbardziej na północ wysunięta grupa Łemków zamieszkująca wsie: Bednarka, Rozdziele, Wola Cieklińska, Folsz, Kłopotnica i Pielgrzymka wytworzyła zupełnie odmienny rodzaj czuchy. Jej kołnierz jest znacznie krótszy w formie kolistej pelerynki oblamowanej białym, wełnianym sznurkiem uformowanym w pewnych odstępach w pętelki nazywane pupkami albo cyckami, od których to mieszkańców wyżej wspomnianych wsi określano mianem pupkarów lub cycaków [17]. Czucha była bardzo ważnym elementem kultury łemkowskiej. Świadczyć o tym może np. fakt że pan młody musiał do ślubu iść w czuchani, chociażby pożyczonej [18].

Zimowym okryciem wierzchnim Łemków były długie sięgające do kolan kozuchy białe lub brązowe o szerokich kołnierzach z czarnego barana [19].

Jako nakrycia głowy używali Łemkowie kapełusza bądź to słomianego bądź to filcowego tzw. ucherskocho kapelucha czyli kalapy charakteryzującego się czarnym kolorem, okrągłym kształtem i niezmiernie szerokimi i podwiniętymi do góry krezami. Z biegiem czasu kształt zmienił się z kolistego w elipsowaty a gabaryty znacznie zmniejszyły. Po pojawieniu się po I wojnie światowej granicy polsko-czechosłowackiej Łemkowie stracili możliwość zakupu kalap w jakie wcześniej zaopatrywali się w niegdyś węgierskich miasteczkach północnej Słowacji. Zimowym nakryciem głowy były barankowe czapki (kopacz) o półkolistych główkach obszytych niebieskim sukmem, wyposażone w kołnierz barankowy, który w razie potrzeby można było opuścić na kark i uszy. Jako obuwie używane były kierpci wykonane z grubej bydlęcej skóry, zimą dodatkowo ubierano na nie wełniane trzewiki – suknianky [20].

Stroje kobiece na Łemkowszczyźnie były znacznie bardziej zróżnicowane, bogatsze w zdobieniach i formach niż ubiory męskie. Zarysowuje się w nich także wyraźny podział między Łemkowszczyzną zachodnią i środkową gdzie zdobienia stosowano z umiarem a wschodnią, gdzie ubiór kobiecy był niesamowicie barwny i pełen zdobień.

Podstawowymi elementami kobiecego ubioru były koszule (oplicza [21]) oraz podiłok pełniący rolę spodniej bielizny. Podiłok na zachodniej Łemkowszczyźnie występował jako płat grubego płótna doszywany do dołu koszuli na wschodniej jako samodzielny element odzieżowy. Oplicza miała szeroki otwór na głowę wokół którego materiał zebrany był gęstym marszczeniem, z niewielką stójką pozbawioną najczęściej ozdób. Niewielkie haftowane ozdoby pojawiają się na rękawach poniżej ramienia, charakterystyczna jest zaś bardzo bogato zdobiona dolna część rękawa jaka zwęży się w gęstym marszczeniu by następnie zamienić się w szeroki mankiet ozdobiony haftem i zakończony koronką [22].

Na podiłok ubierano szeroką plisowaną spódnice (kabat). Do końca XIX wieku kabaty wytwarzane były z domowej roboty płótna. Spódnice używane na co dzień nie posiadały ozdób. Kabaty odświętne zaś były drukowane ręcznie techniką batikową [23] w białe lub biało-niebieskie wzory (słońce, krywulki, kwiaty, liście) na granatowym tle często ozdabiano je również poprzez doszycie kolorowych wstążek. Dolną część stroju uzupełniał fartuszek – zapaska. Element ten pojawił się w połowie XIX wieku. Zapaski na wschodniej Łemkowszczyźnie były tej samej długości co spódnice, na zachodniej nieco krótsze [24]. N Bosjkowsko-Łemkowskim pograniczu w dorzeczu Osławy istniało rozróżnienie:

kabatem nazywano jedynie czarne spódnice codziennego użytku, zaś odświętne określano jako litnyk. Niezamężne dziewczęta nosiły litnyki barwy czerwonej, niebieskiej lub różowawej. Mężatki liliowe, zielone i białe z czarnym pasem u dołu.

Na górna partię wierzchniego odzienia [25] składały się: łaibyk-gorset, wizytka-kaftanyk, kożuszanka, kożuszek, serdak, huńka i kożuch. Gorsety wykonane były z sukna (później również z aksamitu czy kwiecistego tybetu), najczęściej zapinane były na guziczki czasem sznurowane. Najwięcej zdobień (zwłaszcza haftów łańcuszkowych wykonanych czerwoną nicią oraz ozdób guzików) posiadały łaibyki wschodniołemkowskich kobiet. W zależności od regionu gorsety miały inny kolor [26]. Wizytki nazywane również kaftanikami lub kabatkami były formą wykonanej z perkalu lub cienkiego sukna bluzy wciętej w pasie zastępującej gorset. Również kożuszanakna była ubiorem alternatywnym dla gorsetu. W kroju była zbliżona do łaibyka lecz nie posiadała dolnych klinów. Wykonana była z sukna lub płótna, jej brzegi oblamowane były czarnym kożuszkiem. Na przedniej stronie umieszczono jako ozdobę symetrycznie umieszczone dwa haftowane bukiety kwiatów. Serdak był wierzchnim okryciem z domowej roboty płótna przeważnie posiadał rękawy (jedynie na zachodniej Łemkowszczyźnie pojawiał się bez nich). Nie posiadał zapięć – używany był jak narzutka. Kobiące huńki zbliżone były krojem do męskich (barwy brązowej posiadały także potrójne rozcięcie z tyłu – kłaputy). Zdobiono je czerwonymi lub zielonymi sznurkowymi obszyciami. Zimowym odzieniem był kożuch, najczęściej barwy białej z ozdobami w postaci wyszyć lub aplikacji z czerwonego safianu [27].

Jako obowiązkowych nakryć głowy zamężne Łemkinie używały myckowatych, ciasno obejmujących głowę czepców (w odświętnej wersji zdobionych na brzegach koronkami). Na czepiec nakładano w dzień powszedni chustkę. Pierwotnie płócienną a potem wykonywaną maszynowo, najczęściej barwy czerwonej. Chustka (facetycza) była wiązana pod brodą (wschodnie i południowe tereny) lub na karku (centrum i zachód) [28]. Charakterystyczną cechą ubioru łemkowskich kobiet był „welyki facetyk” – duża, kwadratowa chusta lniana, składana po przekątnej i zawiązywana na potylicy, często misternie udrapowana po obu stronach twarzy. Zwisający z tyłu bardzo długi, trzeci róg chusty wkładany był pod gorset lub hunię sięgał głęboko poniżej pasa. Wystająca u dołu część „welykoho facetyka” była bogato zdobiona haftem roślinnym. W odróżnieniu od welykoho – mały facetyk sięgał jedynie do połowy

pleców i był puszczony po wierzchu gorsetu lub huni [29]. Latem łemkowskie kobiety chodziły boso, w razie konieczności ubierano kierpci podobne do męskich. W połowie XIX wieku pojawiają się w kobiecym stroju wysokie, sznurowane trzewiki (skirmi). Bogatsze Łemkinie nosiły „safianki” wykonane z miękkiej, czerwonej skórki kupowane na Słowacji [30].

Należy zaznaczyć, że na terenie całej Łemkowszczyzny w kroju, zdobnictwie czy formach wykończenia poszczególnych części kobiecej garderoby istniały większe lub mniejsze różnice [31].

Ważnym wytworem ludowej kultury materialnej Łemków jest wypracowany przez tę grupę etniczną specyficzny styl w budownictwie mieszkalnym. Charakteryzuje się on występowaniem tzw. zabudowy jednobudynkowej. Typowa Łemkowska chata – „chyża” to długi, niekiedy nawet 30 metrowy drewniany budynek, w którym pod jednym, dwuspadowym dachem z szerokim (około metrowym) okapem znajduje się prócz części mieszkalnej także zespół kilku pomieszczeń gospodarczych [32].

Budynki były najczęściej orientowane na linii północ-południe w taki sposób by część mieszkalna (izba z komorą – chyżką) znajdowała się na południowym skaju chaty zaś część gospodarcza od północy. Obie części chyży podzielone były sienią, z której można było przejść zarówno do izby jak i do komór i stajni, która zazwyczaj znajdowała się tuż przy sieni. Dalej w stronę północnego skraju chaty znajdowała się tzw. boisko i wozownia [33]. Ciekawym elementem łemkowskiej chyży była tzw. zahata (pryhata). Powstawała ona poprzez obudowanie części mieszkalnej (najczęściej tyłu i boku izby) wykonaną z desek ścianką, odsuniętą od właściwych ścian na szerokość okapu. Powstałe w wąskie pomieszczenia wykorzystywano jako skład siana, słomy czy niektórych narzędzi, niekiedy sieczkarni. W ostrym, górskim klimacie zahata pełniła ważną funkcję ocieplając zimą chatę. Niekiedy ścianki pryhat przedłużano tak by biegiły jeszcze wzdłuż stajni i boiska. Taki korytarz pozwalający w czasie deszczu czy śnieżycy przejść do pomieszczeń gospodarczych nie wychodząc na zewnątrz nazywano pryczyna [34]. Innym, pojawiającym się niekiedy typem dobudówki do chyży były tzw. kuczki czyli niskie pomieszczenie gdzie trzymano nierogaciznę [35].

Łemkowskie chyże w zależności od regionu zdobione były w rozmaity sposób. W okolicach Muszyny malowano wapnem obwódkę z dużych białych kropek dokoła okien, w Wapiennym i sąsiednich wioskach na drzwiach sieni i boiska malowano za pomocą wapna rozmaite wzory

(jodełka, słońce, księżyc lub zupełnie abstrakcyjne formy). Na środkowej Łemkowszczyźnie chałupy malowane były białą farbą, a szpary między belkami wypełniano białą gliną. Wschodnie domostwa z rejonu nad Osławą malowane na kolor czerwono-brązowy (barwnik uzyskiwano z żelazistej glinki), Szpary między belkami malowano na biało wapnem, a szpary drzwi od sieni i wrota boiska barwiono gliną naturalną na kolor jasnego ugru [36].

O ile model zabudowy jednobudynkowej był praktycznie jedynym na środkowej i wschodniej Łemkowszczyźnie o tyle na jej zachodnich terenach pod wpływem polskich i słowackich sąsiadów dominowały sadyby składające się z kilku budynków [37]. Zabudowa zagrody była bądź nieregularna bądź w kształcie litery L lub U zdarzały się także zagrody kształcie zwartego czworoboku. Ciekawą formą architektoniczną charakterystyczną dla całego terenu łemkowszczyzny (zwłaszcza jej południowych terenów) są tzw. sypance czyli wolno stojące spichlerze na zboże, w których również przechowywano płótno, sukno i drobne narzędzia gospodarskie. Sypance miały specyficzne kolebkowe sklepienie i obkładane były bardzo grubą warstwą gliny zmieszanej z sieczką (co dawało budowli zabezpieczenie przed ogniem) [38].

Kolejnym przejawem materialnej kultury terenu Łemkowszczyzny jest architektura i sztuka sakralna. Na terenie łemkowszczyzny wytworzył się specyficzny styl w budownictwie sakralnym. Drewniana cerkiew łemkowska zwana niegdyś „podhalańską” charakteryzuje się następującymi elementami: jest trójdzielna (prezbiterium, nawa i babiniec znajdujący się w wieży) Nawa jest czworoboczna, przykryta dachem namiotowym, uskokowo-łamanym, który uwieńczony jest baniastą wieżyczką. Prezbiterium ukształtowane jest w sposób analogiczny przy czym jest niższe i węższe. Znajdująca się zawsze od zachodu wieża posiadała pochyłe, zwężające się ku górze ściany, zakończona była izbicą i przykryta hełmem – odpowiednikiem wieżyczek sygnaturowych nad nawą i prezbiterium. Taka odmiana cerkwi jest powszechna dla całego terenu Łemkowszczyzny, jednakże można w niej wyodrębnić pewne typy i warianty występujące na określonych terytoriach lokalnych [39].

Wśród łemkowskiej architektury sakralnej na szczególnie podkreślenie zasługują niezwykle rzadko występujące cerkwie o konstrukcji zbliżonej lub wzorowanej na tzw. „piatyglawiu” [40]. Świątynie tego rodzaju należą do rzadkości, można je zobaczyć jedynie w Woli Cieklińskiej (cerkiew drewniana z 1776 r.), Łabowej (murowana z 1784 r.), Turzańsku

(drewniana 1801-03), Klimkówce (murowana z 1914 r.) oraz w Beleżowej i Dobroslawie na Słowacji [41].

Rusińscy mieszkańcy Karpat wytworzyli także specyficzne przejawy sztuki sakralnej: jak malarstwo ikonowe i rzeźbiarstwo figuralne o tematyce religijnej. Pierwsza forma twórczości – potwierdzająca przynależność Łemków do kręgu wschodniego chrześcijaństwa – uległa, pod wpływem różnych oddziaływujących na Karpaccich Rusinów prądów kulturowych, rozwojowi dając w efekcie specyficzny styl Karpacki o rozmaitych wariantach (Łemkowskim, Bojkowskim i Huculskim) [42]. Karpacki ikonostas wyrastający z tradycji bałkańskiego prawosławia kształtował się i ewoluował przez wieki by na początku XVII w. przybrać ostateczną formę poprzez pojawienie się drugich, umieszczonych symetrycznie jednocześnie drzwi diakońskich [43]. Położenie Łemkowszczyzny na terenie gdzie stykały się ze sobą kościelne tradycje Wschodu i Zachodu, a także fakt zawarcia tzw. Unii Brzeskiej (która z wielkim opóźnieniem została przyjęta na terenach prawosławnej eparchii przemyskiej) sprawiły, że już i tak mocno eklektyczny styl ikonograficzny Karpat noszący ślady wpływów ikonograficznych szkół Bałkańskiej, Mołdawskiej i Ruskiej zaczął ulegać latynizacji. Owocem tego stało się np. pojawianie się na tłach ikon krajobrazów (zamiast jednokolorowego tła) czy odejściem od klasycznych schematów w przedstawianiu np. Trójcy Świętej czy Zmartwychwstania Pańskiego [44]. Najczęściej pojawiającymi się ikonami na terenie łemkowszczyzny są ikony św. Mikołaja (znajdująca się prawie w każdym ikonostasie Łemkowszczyzny) Michała Archaniola, św. Dymitra z Salonik, św. św. Kosmy i Damiana, Pokrow (opieka) matki Bożej, Wprowadzenia do Świątyni Matki Bożej, św. Paraskewii i Uspiennia (zaśnięcia) Matki Bożej) [45].

Jeśli idzie o drugą formę to łemkowscy twórcy posługiwali się w swej działalności przede wszystkim drewnem i kamieniem. Najczęstszym motywem był krzyż z figurą rozpiętego Chrystusa, czasem w towarzystwie stojących obok postaci Matki Bożej i św. Jana. Postaci rzeźbione były w dużym uproszczeniu zarówno jeśli idzie o szczegóły budowy ciała jak i o inne detale. Przydrożne, kamienne krzyże, przeważnie w greckiej formie najczęściej pochodziły z warsztatów kamieniarskich z Bartnego [46]. Drugim, często występującym na Łemkowszczyźnie tematem rzeźbiarskim jest wyobrażenie Matki Boskiej z dzieciątkiem Jezus. Do najciekawszych należą: drewniana, polichromowana statuetka z Krempnej, czy wykonane z kamienia figury z Wapiennego, Przegoniny, Małastowa

czy Kwiatonia. W rejonie wsi Świątkowa Wielka, Świerzowa, Grab, Rozstajne, i Pętna można spotkać dość często wyobrażenia Świętej Rodziny. Inne, z rzadka pojawiające się motywy to: św. Mikołaj, św. Włodzimierz i św. Jan Nepomucen (wpływy sąsiadów obrządku łacińskiego). Rzeźby najczęściej umieszczane były w przydrożnych kapliczkach (w formie murowanej lub potężnych bloków piaskowca z wnękami na figurę czy obraz) bądź w płaskich, drewnianych kapliczkach skrzynkowych wieszanych na ścianach chałup [47].

Wśród przejawów materialnej kultury Łemków prócz wyżej wymienionych elementów należy wymienić jeszcze wytwory ludowego rzemiosła i narzędzia pracy, jakimi Łemkowie posługiwali się w codziennych zajęciach. Mieszkańcy Łemkowszczyzny trudnili się przede wszystkim hodowlą trzody, pasterstwem, oraz uprawą roli. Wśród ich zajęć można wymienić także łowiectwo, rybołówstwo, pszczelarstwo, tkactwo, kamieniarstwo i ciesiołkę. Wyjątkową stroną działalności było maziarstwo, z którego słynęła wieś Łosie [48].

Pasterstwo – u początkach osadnictwa na Łemkowszczyźnie główne zajęcie Rusnaków z biegiem czasu traciło na swym znaczeniu i rozmachu. Na początku XIX wieku – jak wynika z statystyk sporządzonych przez władze austriackie na jedna wieś przypadała po kilka owiec. Statystyki te poprawiły się pod koniec XIX wieku. Bogaci gazdowie posiadali do 30 sztuk, ubożsi zaledwie po kilka sztuk. Owce przebywające na wypasie przebywały w koszarze obok którego umieszczano kołybe, budkę dla pasterza sporządzona z desek. Zarówno koszar jak i koliba skonstruowane były tak by lekko można było je przemieszczać. Łemkowie starali się nie zimować owiec. Jesienią sprzedawali je na rzeź, by później, wiosną zakupić na Bojkowszczyźnie lub Huculszczyźnie nowe owce. Wiązało się to z częstymi epidemiami motylicy jakie dziesiątkowały stada zimą. Oprócz owiec Łemkowie hodowali kozy, krowy i woły a także świny. Hodowano również kury i gęsi [49].

Rolnictwo na Łemkowszczyźnie w związku z pasterskim i koczowniczym trybem życia prowadzonym początkowo przez osadników wołosko-ruskich nie posiada długich korzeni na Łemkowszczyźnie. Wpływ na to oprócz czynnika historycznego miał także fakt, że zasiedlone przez Rusnaków górskie tereny były niezbyt urodzajne i kamieniste, a uprawę roli utrudniał dodatkowo ciężki klimat. Większość narzędzi rolniczych wykonana była całkowicie z twardego drewna (dębu, grabu lub jesionu) jak np. używany jeszcze na przełomie XIX i XX w. pługi koleśne z drewnianą odkładnicą do których zaprzęgano zazwyczaj parę wołów

[50]. Łemkowskie brony przeszły długą ewolucję od gałęzi tarniny obciążonej kamieniem, poprzez bronę skonstruowaną z 4-6 drewnianych belek z osadzonymi na nich również drewnianymi zębami w liczbie od 24 do 48. Początkowo proste deski uległy następnie odwinięciu na przdzie do góry tworząc sankowaną formę. W późniejszym okresie (połowa XIX w.) kolce drewniane zastąpiono kutymi metalowymi co zakończyło proces udoskonalania tego narzędzia [51]. Wśród narzędzi rolniczych używanych przez łemków należy wymienić: motyki (o dwóch różnych formach części roboczej łopatopodobnej i owalnej), łopatę (pierwotnie całkowicie drewnianą) [52], sierp (w kilku odmianach) [53], kosę (na drzewcu odpowiadającemu wzrostowi kosiarza z zaokrąglonym końcem i rączka dla prawej ręki umieszczana na wysokości pasa), grabie (z wałkiem o szerokości do 1 metra o drewnianych zębach lub kutym, żelaznym wałkiem), cep (służący do młócki zboża), oraz wiejadło (drewniana szufla używana jeszcze do końca XIX w. do oczyszczania ziarna od plew i nieczystości. Zastąpiona przez maszynowe wijałki-młynki) [54].

Istotnym elementem w pracach polowych i codziennym życiu Rusynów były środki transportu jak wozy i używane zimą sanie. Stosowane były dwa rodzaje wozów: lekki tzw. drabnyk (służący do prac polowych i wyjazdów do miasta czy w gości) oraz ciężki (lisnyi) jakim zwożono drzewo z lasu. Istotna różnica polegała na wzmocnionej konstrukcji wozu leśnego w stosunku do lekkiego [55]. W wozach lekkich stosowano dwa rodzaje szerokości bocznych drabinek: szerokie (dla transportu siana lub snopów) lub wąskie dla przewozu innych dóbr. Jako zaprzęg używano koni, wołów rzadko krów. Łemkowskie sanie również wytarzano w dwóch wersjach: lekkiej dla wyjazdów oraz ciężkich i wielkich służących do transportu drzewa. W zależności czy w zaprzęgu sań był jeden czy dwa konie dyszel umieszczano z boku lub pośrodku. Tylne tarcze sań lekkich niekiedy bywała bardzo misternie rzeźbiona ornamentami roślinnymi [56].

Rzemiosło kamieniarskie związane było przede wszystkim z wioskami Bartne, Przegonina, Krępna i Folsz. Każda z tych miejscowości specjalizowała się w wytwarzaniu innego typu wyrobów kamieniarskich. Niezwykle cenione były żarna i młyńskie kamienie produkowane w Bartnem. Kamieniarze z Przegoniny specjalizowali się w kamiennych nagrobkach, krzyżach i żarnach a także w przydrożnych kapliczkach z rzeźbami figuralnymi. Krępna – w XIX wieku była znaną na całym terenie monarchii Austro-węgierskiej ośrodkiem kamieniarskim, specjalizującym się w kapliczkach. Drobny osprzęt jako osępki do kos,

toczenia noży, ostrzy sieczkań, czy siekier a także kamienne blaty stołów, płyty chodnikowe i przydrożne słupki produkowano w Folszu, gdzie praktycznie wszyscy mężczyźni zajmowali się kamieniarstwem [57].

We wsiach leżących pośród lasów na południe od Magury Małastowskiej rozwinął się mocno przemysł drzewny. Mieszkańcy Nowicy, Czarnej Wody, Dalowej, Polan czy Komańczy specjalizowali się w wyrobie artykułów użytkowych z drewna – beczulek, konew, cebrzyków, maselnic, części do wozów (koła, osi) narzędzi rolniczych (pługów, bron, sań) a także łyżek, mis i fujarek. Na zachodniej Łemkowszczyźnie majstrowie specjalizowali się w produkcji gontu, wrzecion, wałków do ciasta i zabawek. Bukowe skrzynie sásokowe oraz tzw. skrzynie ruskie z dwuspadowym wiekiem produkowano w Hucie Świerzowskiej [58].

Łowiectwo wśród Łemków było do I wojny światowej dość popularne. Mieli oni prawo łowów przy czym czwartą część upolowanych zwierząt musieli oddać właścicielom lasów. Do polowań używano strzelb, czasem stosowano wnyki czy sidła. Polowano na sarny, jelenie, wilki, lisy, kuny zające. Bardzo urządzano polowania na ptaki uznawane za pomocników w walce z różnymi szkodnikami. Po 1918 roku łowiectwo stało się nielegalnym procederem, który z wolna zanikał [59]. Teren Łemkowszczyzny bogaty jest w rzeki i strumienie sprzyjało to rozwojowi rybołówstwa. Ryby łapano po prostu w ręce, stosowano różnego typu podbieraki (szufata), łożowe kosze, czy instrumenty np. gwizdok – rodzaj żelaznych wideł do nocnych połowów albo różne wędki [60]. Pszczelarstwo było na Łemkowszczyźnie słabo rozwinięte. Jednak w niektórych wsiach (Deszno, Wróblík, Mochnaczka) istniały pasieki, niektóre posiadające ule w starodawnym stylu tzw. słowiańskich pni [61].

Maziarstwo – czyli obwoźny handel dziegiem, mazią, smarami i olejami był domeną mieszkańców Łosia, gdzie w okresie międzywojennym na 280 domostw przypadało Aż 230 maziarzy i 335 specjalnych wozów służących do transportu oferowanych przez nich towarów. Wyrobem narzędzi i przede wszystkim specjalnych obudowanych wozów na żelaznych osiach zajmowali się sami Łosianie. Cena pełnego maziarskiego wyposażenia tj. wozu, pary koni, 8 do 12 beczek (buh) dębowych lub jodłowych o pojemności 100-200 litrów wynosiła w latach dwudziestych około tysiąca złotych. Łemkowscy maziarze znani byli nie tylko na Podkarpaciu. Docierali ze swoim towarem aż do Ołomuńca i Brna na zachodzie, na południu do Budapesztu, Aradu i

Debreczyna, Czerkasów, Odessy i Jakaterynosławia na wschodzie. Jedna z maziarskich tras wiodła na północ aż do Rygi [62].

Kultura duchowa Łemkowszczyzny

Wytworzoną na Łemkowszczyźnie kulturę duchową można podzielić na kilka elementów. Wśród nich wyliczyć należy: cykliczne wydarzenia roku obrzędowego, tradycje okolicznościowe związane z obrzędowością rodzinną oraz ludowa sztuka łemkowska przejawiająca się w pieśniach czy wierszach [63].

Rok obrzędowy Łemków związany był przede wszystkim z ich życiem religijnym. Większość tradycji i zwyczajów powiązana była z obchodzonymi przez nich uroczystościami roku liturgicznego. Nawet tradycje, posiadające słowiańskie pochodzenie takie jak noc Kupały czy Rusala otrzymały nową, chrześcijańską interpretację [64].

Omówienie roku obrzędowego należy zacząć od adwentu (rizdwanego postu lub Pyłypywki [65]). Ten przeszło miesięczny period (od 28 listopada do 6 stycznia wg kalendarza gregoriańskiego) był nie tylko czasem surowego postu, podczas jakiego wstrzymywano się od spożywania mięsa, i alkoholu [66], ale jednocześnie wypełniony był tradycyjnymi wieczirkami (wieczornicami). Były to wieczorne spotkania kobiet, podczas których wspólnie przędły len, konopie czy wełnę zaś odwiedzający je mężczyźni zajmowali się plecieniem koszyków czy szyciem kierpcy lub po prostu grą w karty. Dziewczęce wieczirki były odwiedzane przez grupy chłopców, często przebranych (najczęściej za Cygana, Żyda, miśkarza, turonia lub medwidia – niedźwiedzia) Na zachodniej Łemkowszczyźnie popularne było odwiedzanie wieczirek przez Fedora, Kubę, Stach i głównego bace, czyli tzw. „czterech baczów”, którzy ku uciechu pracujących kobiet śpiewali pasterskie pieśni chodząc rytmicznym krokiem po izbie i wybijając takt trzymanymi w rękach długimi kijami. W centralnej części Łemkowszczyzny zamiast czterech baczów pojawiały się postaci „kozybratów” – dwóch braci samochwałów, bawiących uczestników wieczirek opowiadaniem swych wyczynach i bogactwie [67].

Oprócz występów grup przebierańców na wieczirkach śpiewano różne pieśni (przeważnie o tematyce religijnej lub moralno wychowawczej, choć również i żartobliwe) a także organizowano gry towarzyskie często powiązane z wykupywaniem fantów (np. „peczenie kohuta”, mosty czy dupak). Charakterystyczną tradycją ostatnich dni pyłypywki był

„łamanek”, czyli zwyczaj łamania przez chłopców kądzieli dziewczętom na znak, że nadchodzą święta i nie można więcej pracować [68].

W czasie pyłtypywki duże znaczenie i specyficzne tradycje wiązały się z dniem św. Andrzeja (13 grudnia wg kalendarza gregoriańskiego zaś 30 listopada wg juliańskiego). Był to dzień poświęcony wróżbom matrymonialnym wykonywanym przez łemkowskie dziewczęta. Od samego rana zwracano uwagę kto pierwszy wejdzie do chyży (złą wróżbą była wizyta kobiety, mężczyzny z górnej części wsi lub urzędnika). Wystrzegano się noszenia w tym dniu kożuchów – miało to chronić przed czyrakami. Zwyczajowo, dziewczęta z całej wsi zbierały się w jednej z chat na wspólne wróżby. wśród nich najpopularniejsze było łanie roztopionego wosku na zimną wodę i liczenie kołków w płocie (jeśli ich liczba była parzysta zapowiadało to rychłe zamażpójście). Wrózano także z nadpalonej kartki papieru czy igieł rzuconych na wodę. Ciekawymi formami odgadywania przyszłości stosowanej przez łemkowskie dziewczęta była rozmowa ze świnią oraz częste na zachodniej Łemkowszczyźnie sianie lnu. W pierwszym wypadku należało zapukać do drzwi chlewa i pytać świni czy w tym roku zostanie się gaździna. Jeśli zwierze chrząknęło oznaczało to pozytywna odpowiedź. Druga forma polegała na zasianiu na drodze lnu przy wypowiadaniu jednocześnie specjalnej formuły. Jeśli zasiana drogą a przeszedł pierwszy mężczyzna wróżyło to szybki ślub w innym wypadku – kolejny rok panieństwa [69].

Wyjątkowy charakter posiadał dzień 6 stycznia (wg starego stylu 24 grudnia) dzień a zwłaszcza wieczór łączący ze sobą koniec Adwentu i obchody Bożego Narodzenia (Rizdwa Chrystowoho). Był to dzień srogiego postu (dorośli nie jedli nic przez cały dzień dzieciom zaś nie wolno było jeść owoców i warzyw) a jednocześnie pełen był pracy i przygotowań świątecznych. Kobiety przygotowywała pożywienie na trwające trzy dni świętowanie, dzieci sprzątały chatę i przystrajały iałynku (choinkę, wieszana pierwotnie u powały czubkiem ku górze) zaś mężczyźni zazwyczaj wychodzili z chaty by obwijać pnie drzew owocowych słomą towarzyszył temu dialog toczony z każdym drzewem. Gaździny także wykonywały tradycyjne czynności mające zapewnić gospodarstwu dobrobyt (m.in. bielili wnętrze pieca czy siadały na przypiecku by kury się dobrze niosły) dobra wróżba było także pożyczanie w dzień wigilii pieniędzy od żyda. W tym dniu nie wolno było dmuchać na ogień by uchronić się przed pojawieniem się pryszczu na twarzy. Istniało ogólne przekonanie, że jaka Wigilia taki będzie cały najbliższy rok [70].

Sam wieczór przeddzień Świąt określany jako Welyia (Wigilia) lub Świat Weczir. Pełen był różnorodnych tradycji i niezwyklej tajemniczości. Jeszcze przed uroczystą wieczerzą wigilijną łemkowski gazda odwiedzał swoją chudobę częstując ją kawałkami tzw. „połaznyka” specjalnego chleba z czosnkiem zapieczonym wewnątrz. Przyzywano także wilki i ptaki – jeśli się nie zjawiały miały nie pojawiać się przez cały rok. O trzodzie pamiętano także podczas samej wieczerzy – z każdej potrawy odkładano dla nich jakiś kasek [71].

Łemkowscy gazdowie w Świątyj Weczir wnosili do izby snopek owsianej słomy (tzw. didok – dziadek) oraz naręcze siana. Kładł je w kącie chyży na ławie pod ikonami. Pod stołem na, którym miała być spożywana wieczerza układał rozmaite gospodarskie narzędzia z żelaza (lemiesz, siekierę, motykę, kosę), na których trzymano nogi by były silne i zdrowe. Nogi stołu obwiązywano łańcuchem, aby utrzymać rodzinę razem lub w innej interpretacji by było się nie rozbiegało na pastwisku [72].

Tuz przed wigilijną wieczerzą cała rodzina dokonywała obmycia w rzece [73]. Te ablucje miały zapewnić zdrowie w najbliższym roku. Obmyci członkowie rodziny rozpoczynali wraz z pojawieniem się pierwszej gwiazdy (nazywanej betlejemską) wieczerzę. Jedzono ze wspólnej miski, łyżkami, których po wzięciu nie można było przez cały wieczór odkładać na stół. Nikomu prócz gospodyni nie można było odchodzić od wigilijnego stołu. Nie wskazane było również opierać się o coś plecami w czasie wilji. Przy stole zostawiono tyle wolnych miejsc ilu zmarłych było w rodzinie. Na stole główne miejsce zajmował „kraczun” specjalny kolisty chleb pieczony ze wszystkich rodzajów zboża znajdujących się w gospodarstwie. Pośrodku bochen ozdobiony był główką czosnku, pod która czasami wsadzana była moneta. Prócz „kraczuna” na stole stawiano także połaznyki. Posiłek rozpoczynano od wspólnej modlitwy Ojcze nasz. Następnie gospodarz rozdawał każdemu z domowników kromkę chleba lub poświęconej prosfory wraz z ząbkiem czosnku umaczanym w soli (niekiedy używano w tym celu połaznykiw. Na wschodniej Łemkowszczyźnie dzielono się cienkim, praśnym plackiem posmarowanym miodem [74].

Każda łemkowska gaździna starała się by na stole wigilijnym pojawiło się w zależności od lokalnych zwyczajów siedem, dziewięć lub dwanaście potraw omaszczanych suto olejem. Wśród nich w różnych częściach Łemkowszczyzny spożywano: chleb z czosnkiem i solą, kapustę, ziemniaki, grzyby, bób, fasolę marchewkę, pierogi, gołąbki, barszcz z buraków, kisielę (żur owsiany), pampuszki, pęczak albo kutię, bobalky

(kluski z makiem) czy kompot z suszek. Po wieczery dzieci szybko związywały ze sobą łyżki za pomocą powrósla, „żeby trzoda trzymała się razem na pastwisku”. Dziewczęta, wybiegały na dwór i stukaly łyżkami o drzwi. Strona, z jakiej odezwało się szczekanie psa miała być stroną, z jakiej przyjdzie przyszły mąż. O północy udawano się na liturgię bożonarodzeniową do cerkwi [75].

Samo Boże Narodzenie świętowano przez trzy dni. Pierwszy dzień wg tradycji poświęcony był Jezusowi, drugi Maryi trzeci zaś św. Stefanowi (Szczepanowi). Podczas trwania świąt chaty odwiedzane były przez połażnykiw – kołędników, którzy ze śpiewem i życzeniami: Na szczęście na zdrowie na ten Nowy Rok chodzili po wsi otrzymując od gospodarzy pieniądze, bądź specjalne bułeczki – połażnyki [76]. W pierwszy dzień świąt nie gotowano nic (jedzono to co pozostało z Wigilii) nie wynoszono słomy z izby, nie wolno było się także położyć w ciągu dnia Dniem „wymitnym” tzn. porządków w chacie był drugi bądź trzeci po Rizdwie. Z wynoszeniem słomy z chaty też wiązał się zwyczaj, mający przepowiadać przyszłość [77].

Jednak uroczystość Rizdwa otwierała długi, prawie dwutygodniowy okres świąteczny obejmujący jeszcze obchody Nowy ego Roku według starego stylu (w kalendarzu gregoriańskim przypadające na 14 stycznia) a także Święto Objawienia Pańskiego czyli Jordan (Bohojawlenie) (6 stycznia w starym stylu, 19 stycznia w nowym). W noworoczny dzień podobnie jak w wigilie zwracano uwagę kto pierwszy odwiedził dom. Istniała także tradycja chodzenia przez dzieci od chaty do chaty i posypywania progów chyrz ziarnem za co otrzymywali drobne pieniądze, słodocze czy orzeszki. Wigilia Jordanu nazywana szczedryi weczir była podobna do Welyi Rizdwa. W wieczór ten przygotowywano również uroczystą wieczerze składającą się z 12 dań (tzw. szczedra weczeria), śpiewano kolędy (szczedriwki), składano sobie życzenia. W sam dzień święta po liturgii sprawowanej w cerkwi wierni udawali się procesyjnie nad rzekę czy potok gdzie kapłan odprawił obrzęd poświęcenia wody (stąd inne określenie tej uroczystości Wodochrestia). Poświęcona woda skrapiana wszystkie zabudowania i wnętrza dla ochrony przed złymi duchami. Każdy powinien był również napić się poświęconej, „jordańskiej” wody [78].

Najważniejszym świętem na Łemkowszczyźnie obchodzonym na wiosnę była Pascha (Welykdeń) Świętowanie Zmartwychwstania Pańskiego poprzedzone było miasnycami i okresem siedmioletniego Wielkiego Postu [79].

Ostatni niedziela Wielkiego Postu nazwana była kwietną (Kwitna nedila) święcono wtedy gałązki wierzby z pierwszymi pączkami (tzw. bahniatka- bazie). Poświęcone bahniata trzymano przez cały rok zatknięte za obrazy. Używano ich jako środka leczniczego na gardło, ochronę przed burzą czy do wyganiania bydła na pierwszy wiosenny popas. Kwitna nedila rozpoczynała strastny tydzień (zwany niekiedy czarnym- ze względu na wymiatanie w tym czasie sadzy z pieców i kominów). W strastny czwartek odwiedzano groby zmarłych, odprowadzany był także parastas na cmentarzu. Po zachodzie słońca w cerkwi sprawowana była liturgia (strasti) podczas, której odczytywano 12 fragmentów ewangelii (pasterze po każdym z nich wiązali jeden supełek na swoich batkach - miały one później pomagać w odnajdywaniu zagubionej trzody). tego samego wieczoru młodzi pasterze rozpalali na wzgórzach ogniska. Płonącymi główniami z tychże ognisk rozpalano później piece. Gdziekolwiek istniał zwyczaj rozniecania przy cerkwi ogniska i czuwania przy nim aż do wielkanocnego poranka- tzw. „warty Grobu Pańskiego”. Od strasti aż do Paschy nie używano dzwonów zastępowały je „kwapaczki” czyli kołatki jakim i najczęściej posługiwały się dzieci. Od czwartku również zwyczajowo dziewczęta zaczynały malowanie pisanek (używano do tego naturalnych barwników z korzenia śliwy, zielonego żyta, łusek cebuli) Od czwartkowego wieczora aż do niedzielnego poranka wielu mieszkańców Łemkowszczyzny nie przyjmowało żadnych pokarmów. W strastny piątek wystawiano w cerkwiach „Płasczenice”. W sobotę wieczór lub niedzielę rano przynoszono do cerkwi jadło do poświęcenia. Wśród przynoszonych produktów znajdowały się kiełbasa, słonina, chrzan, ocet, pisanki a także paski – duża i mała (gospodyni niosła wszystko z wyjątkiem pasch w koszyku. Paschy były przynoszone przez gazdę w płachcie dźwiganej na plecach) [80]. W pierwszy dzień Wielkanocy często po porannej liturgii młodzież urządziła przed cerkwią różne zabawy m.in.: kupki i zelman. Charakterystycznym elementem Welykodnia było także udawanie się nad rzekę w celu wypatrywania ryb (dostarczenie ryby wróżyło szczęście) oraz zbieranie przez chłopców pisanek od dziewcząt. W drugi lub trzeci dzień świąt praktykowane było wzajemne oblewanie się wodą. Gdziekolwiek praktykowane było, że w nocy z poniedziałku na wtorek switłoho (białego tygodnia) chłopcy płatali gazdom rozmaite złośliwe figle jak wyniesienie wozu na dach, wrzucenie pługa do studni czy zamazywanie okien chyz [81].

Drugim ważnym świętem obchodnym przez Rusnaków na wiosnę był dzień św. Jerzego (swiatoho Jura lub Jurija). Przypadała on według starego

stylu na dzień 23 kwietnia tj. 6 maja nowego styl. Dzień ten posiadał szczególną wagę ze względu na fakt, że to właśnie wtedy przyjęło się po raz pierwszy po zimie wypędzać bydło na pastwisko. W ten dzień pod próg stajni kładziono jako (żeby bydło było kragłe jak jajko) i łańcuch (by nie rozbiegało się). Jednocześnie starano się chronić chudobę przed złośliwością i czarami bosorek (wiedźm), które właśnie w noc poprzedzająca swiatohoj Jura miały bardzo aktywnie uprawiać magię na szkodę gospodarzy. W tym celu malowano dziegiem krzyż na drzwiach stajni, kółko na maselnicy i znaki na rogach bydła. Jednocześnie przed progiem stajni kopano dwie jamki do których wsypywano sól a pomiędzy nimi rozsypywano poświęcony mak [82]. Dodatkowym zabezpieczeniem miało być położenie przed drzwiami stajni brony obróconej zębami do góry a także całonocne czuwanie gospodarza przy trzodzie. Często również przy pierwszym wyganianiu bydła na pastwisko zakładano krowom wianki ze święconego ziela na rogi [83].

Kolejnym świętem z jakim wiązało się dużo zwyczajów były tzw. Rusala czyli Zielone Święta – obchodzone w uroczystość Zesłania Ducha Świętego. Zabudowania i płoty przyozdabiano wtedy zielonymi gałązkami leszczyń. W ten dzień podczas liturgii święcono w cerkwi zioła, kwiaty, leszczyńę, czosnek, orkisz, a także pszenicę, konopie, barwinek czy cebulę. Po liturgii odbywała się uroczysta procesja z cerkiewnymi chorągwiami podczas której kapłan obchodząc pola święcił je. W ten dzień również chłopcy chodzili „po szczodrakach” [84].

Od Rusalów pasterze zaczęli palić na polach ogniska co trwało aż do wigilii dnia św. Jana popularnie nazywanej nocą Iwana Kupala. Święto to było wynikiem chrystianizacji dawnosłowiańskiej tradycji. Pogańskie święto sobótek (jak powszechnie nazywano je na Łemkowszczyźnie) poświęcone czci Peruna, którego atrybutem był ogień połączono z liturgicznym wspomnieniem narodzenia św. Jana Chrzciciela (24 czerwca w juliańskim kalendarzu, 7 lipca w gregoriańskim). W wigilię uroczystości św. Jana przygotowywano na wzgórzach wielkie, niekiedy kilkumetrowe stosy suchego jałowca, często zbieranego i suszonego dużo wcześniej by wieczorem je podpalić. Przy nich zbierała się praktycznie cała ludność wioski, by wspólnie bawić się, śpiewać i tańczyć. Charakterystycznym elementem nocy Kupala były skoki parobków przez ogień, a także zbieranie przez dziewczęta ziół o wschodzie słońca (tzw. Janowe zilla) [85]. Drugim obok Kupala świętem w okresie letnim była uroczystość Uszenia Bohorodycy (czyli świętowane wg starego stylu 15 sierpnia Wniebowzięcie Najświętszej Maryi Panny). W dniu tym również

poświęcano w cerkwi ziola, a pasterze świętowali uroczyście spęd bydła z dołoku na carynę (zagrodzone pole) [86].

Rodzinna obrzędowość również dość mocno wiązała się z życiem religijnym Łemków. Wśród okolicznościowych wydarzeń, z jakimi wiązało się mnóstwo ciekawych tradycji wymienić trzeba przede wszystkim: narodziny i chrzciny dziecka, ślub oraz pogrzeb zmarłych [87].

Osobne zwyczaje i tradycje wiązały się już z pierwszymi miesiącami życia dziecka przebywającego jeszcze w łonie matki. Ciężarna łemkowska gaździna nie mogła np. pić wody przy zachodzie słońca, stąpać po spalenisku czy wycierać rąk myjakiem. Kategorycznie zabronione było patrzeć przez szparę gdyż groziło to tym, że w przyszłości dziecko będzie siedzieć w więzieniu. Przy porodzie asystowała położnicy w roli akuszerki starsza doświadczona kobieta – tzw. „babka”, której pomagała najczęściej jedna z sąsiadek. Niekiedy zapraszano także znajomą, bosorkę – czarownicę. Jednak w zasadzie zabronione było przebywaniu przy połoгу obcych kobiet. Obawiano się, że zła bosorka może skomplikować poród, poza tym do chrztu dziecko narażone było na porwanie przez mamunę [88].

Dziecko zazwyczaj chrzczono na drugi dzień po narodzinach lub w najbliższa niedzielę po nich. Do cerkwi niemowlę niesione było przez kumów, których czasem było aż 10 – 12 par. Pierwsza para, pełniąca rolę rodziców chrzestnych była określana albo nanaszko i nanaszka (Zachodnia Łemkowszczyzna) lub chrestnyi i chresna (wschodnia Łemkowszczyzna).

Byli oni – w razie śmierci dziecka – zobowiązani do opieki nad nim aż do pełnoletności [89]. Chrzestnych zapraszała „babka” wszelka odmowa traktowana była jako złowroga wróżba dla dziecka. Każdy z kumów przynosił ze sobą podarunki: kobiety tzw. kryżmo (2-3-metrowej długości płat płótna), mężczyźni zaś pieniądze i palunkę (wódkę).

Droga do i z cerkwi także pełna była różnych towarzyszących jej zwyczajów [90]. Jeśli chrzczono dziewczynkę, pod próg cerkwi podkładano męskie spodnie, aby następne dziecko było płci męskiej.

Po chrzcie urządzano jak najbardziej wystawne przejęcie – chrestyny, podczas którego w niektórych wsiach istniał zwyczaj tańczenia z niemowlęciem. Pod koniec biesiady ojciec chrzestny wygłaszał przemowę dotyczącą dziecka a następnie zbierał od gości pieniądze jako prezent dla dziecka. Pierwsza kąpiel dziecka po chrzcie miała wyjątkowy charakter i była odkładana na następny dzień [91]. Podczas tej kąpieli do wody wrzucano młotek, siekierę, piłę (w wypadku chłopca) lub wrzeciono, igłę z nitką (w wypadku dziewczynki) a także drobne pieniądze i czosnek

(symbol zdrowia i siły). Obok dziecka kładziono także ołówek czy zeszyt „by dobrze się uczyło”. W niedzielę lub dwie po chrzcie kobiety organizowały „rodowyny” składkowe przyjęcie z dużą ilością alkoholu oraz często z muzyką [92].

Małżeństwo i wszystkie okoliczności związane z jego zawarciem miały na Łemkowszczyźnie także bardzo rozbudowaną warstwę tradycji i zwyczajów, których należało bezwzględnie przestrzegać. Cały schemat, poszczególne etapy tego procesu były bardzo skrupulatnie określone. Rozpoczynano od wysłania do domu przyszłej panny młodej (mołodyci) sprosyteli – dwóch družbów. Następnie odbywały się sprosiny czyli spotkanie na którym ustalano kwestie majątkowe związane ze ślubem i które kończyło się oficjalnymi zaręczynami [93]. Niekiedy po sprosynach rodzice narzeczonej udawali się do gospodarstwa młodego na „ohliadyny” by ocenić majątek przyszłego zięcia. W krótkim czasie po zaręczynach rodzice młodych dokonywali „zapysu”- przepisania na przyszłych małżonków mienia mającego stać się ich posagiem. Udawano się także do cerkwi ażeby „dać na opowidi (zapowiedzi), co często wiązało się z długimi i zaciętymi targami [94].

Na trzy dni przed ślubem odbywającym się w niedzielę po raz pierwszy zapraszano gości. Czynili to bądź sami młodzi, bądź družbowie bądź też specjalnie wynajęty prosatar, (insygnium była wysoka, zakrzywiona laska ozdobiona białą wstążką z zatkniętym za nią barwnikiem lub mirtem - tzw. pałycia). Gości zapraszano jeszcze przynajmniej dwa razy: w sobotę popołudniu i w niedzielę przedpołudniem. Im więcej razy proszono na wesele tym większy był prestiż uroczystości [95].

Sobotni wieczór w przed dzień ślubu i wesela miał bardzo specyficznym czasem. To właśnie wtedy swszki wypiekały wielki i bardzo bogato zdobiony weselny chleb – korowaj (nazywany również bałec) Był on symbolem bogactwa i dostatku – uosabiał młodego gospodarza. W tym samym czasie przygotowywano riszczku (roždżkę) czyli wykonany z zielonego czubka świerku ozdobiony wstążkami, kwiatami i błyszczącymi blaszkami symbol życia dedykowany przyszłej matce jaka dawać będzie nowe życie. Róždżkę jak i wianek dla panny młodej i bukiet dla pana młodego i jego družbów przygotowywany był w domu mołodyci gdzie właśnie w sobotni wieczór zbierały się przyjaciółki przyszłej małżonki spotkanie to określane było jako „dobra nicz” [96]. W tym samym czasie w chyży narzeczonego odbywało się podobne spotkanie przeznaczone dla jego przyjaciół, z którymi przyszedł pan młody żegnał się. Na spotkanie to nazywane „družbiwckym tancem” zapraszano zazwyczaj kapelę [97].

Przed ślubem młodzi wspólnie z rodzicami ustalali i przydzielali rozmaite funkcje związane z organizacją i przebiegiem wesela. Wybierana marszałka (pełnił funkcję porządkową, był posłańcem, zajmował się uciszaniem gości), starostę (ważna osoba, odpowiadająca za cały przebieg uroczystości), drużbów i drużki, swatów (dwie lub więcej starsze pary małżeńskie, swaszki oczepiały pannę młodą), domatarów (pełniący rolę gospodarza, zwykle ojcowie) i czoparów (odpowiadali za napoje na weselu) [98].

Sam obrzęd weselny rozpoczynał się jednocześnie w domu pana młodego i panny młodej. W domu narzeczonego zbierają się wszyscy jego goście, muzycy (hudaky), starosta i drużbowie. Po odśpiewaniu kilku przyspiewek i błogosławieństwie rodziców wychodzono do domu panny młodej. Tam również czekali muzykanci i goście z e strony młodyci., która stała się przez okno wypatrzeć swego przyszłego męża sama pozostać niezauważoną. Po przybyciu do domu panny młodej Starosta rozpoczynał rytualny, żartobliwy dialog-targ z rodzicami narzeczonej. Po jego zakończeniu młodzi razem prosili swoich rodziców o błogosławieństwo [99].

Po ostatnich przygotowaniach w domu narzeczonej połączone orszaki, wyruszały pod wodzą starosty do cerkwi gdzie zawierano oficjalnie małżeństwo. Następnie udawano się z powrotem do domu panny młodej gdzie rozpoczynało się właściwe wesele. Tańczono najczęściej do muzyki granej przez cygańskie kapele na boisku lub w sieniach.. w drugim dniu wesela następowały przenosiny panny młodej do domu męża. Wraz z nimi weselna zabawa przenosiła się do jego chyży. Tam również dokonywał się obrzęd oczepi. Tradycja ta mająca podkreślić przejście kobiety ze stanu wolnego w stan małżeński dokonywana była pierwotnie w kameralny sposób jedynie przy udziale swasek, później zamieniła się w całkowicie publiczną [100].

Łemkowski gazda odczuwający zbliżając się śmierć sporządzał przy świadkach „testament”, następnie błogosławił dzieci i żegnał się z rodziną i bliskimi. Gdy rozpoczynała się agonia konającemu składano ręce na piersiach, wkładano w nie zapaloną świecę i krzyż. Jeśli agonia trwała długo, umierający przenoszony był z łóżka na ławę lub zaścielona słomą podłogę, konające dziecko przykrywane było ślubną zapaską matki. Po zgonie natychmiast zatrzymywano wszystkie zegary i odwracano lustra do ściany. Nie zamykano również chaty i nie wyglądano przez okno, aż do czasu powrotu z pogrzebu [101].

Wszelkie czynności przy zmarłym wykonywali starsi, obcy ludzie (sąsiedzi, znajomi). To oni obmywali ciało (użyta wodę wylewano w niedostępne dla ludzi miejsca), ubierali je (używano nowej odzieży: soroczki i łajbyka dla mężczyzn oraz sukni – w wypadku młodych dziewcząt była to suknia ślubna) umieszczali najpierw na domowym katafalku (na dwóch krzesłach ustawiano jedną lub dwie deski przykryte sianem i białym prześcieradłem, pod którymi kładziono siekiere) a następnie układali w trumnie. Do trumny wyścielonej sianem lub wiórami i nakrytej prześcieradłem wsadzano przedmioty, jakimi posługiwał się zmarłym za życia: fajki, tytoń w „duhańczyku”, drobne pieniądze, instrumenty muzyczne niekiedy flaszkę z wódką, zaś dzieciom zabawki [102]. Ciało zmarłego przebywało w domu rodzinnym przez dwie doby od zgonu – w tym czasie nieustannie ktoś z rodziny, sąsiadów i znajomych przebywał przy zmarłym. W niektórych wioskach istniał zwyczaj, że przy zwłokach młodzież zorganizowała zabawy i żarty, aby – zgodnie z dawnymi wierzeniami – odegnać złe siły.

Na trzeci dzień po śmierci odbywał się pogrzeb. Kapłan wraz z diakim odprawiali w chyży parastas lub panichydę, po czym kapłan kropił ciało wodą święconą. Następnie wynoszono trumnę ze zwłokami. W tej czynności także nikt z rodziny zmarłego nie mógł brać udziału. Istniał zwyczaj trzykrotnego stukania wynoszona trumną o próg domu [103].

Z trumną udawano się do cerkwi gdzie miała miejsce liturgia żałobna a następnie z chorągwiami i krzyżem udawano się na cmentarz, tam jeszcze raz odprawiana była panichyda [104]. Przy opuszczaniu ciała do grobu wszyscy obecni (oprócz dzieci) wrzucali do mogiły grudki ziemi. Po pogrzebie wszyscy uczestnicy pogrzebu udawali się do domu zmarłego na horjaczki (lub tryzmę) – skromny obiad (horiaczek nie organizowano tylko w wypadku pogrzebu dziecka). Na zakończenie obiadu wspólnie dośpiewywano „Wicznaya pamjat” [105].

Na noc po pogrzebie zostawiano na stole jedzenie, aby dusza mogła przyjść i się posilić. Przez cały następny tydzień. Zostawiano na stole lub przy oknie gliniane naczynie z wodą święconą oraz czysty ręcznik by dusza mogła się okapać i oczyścić z grzechów. Żałoba obowiązywała rodzinę przez rok czasu [106].

Łemkowska twórczość literacka, przez bardzo długi okres była przekazywana w formie ustnej została utrwalona dzięki pracy rzeszy badaczy etnografów, którzy już od połowy XIX wieku starali się zebrać i zabezpieczyć dla potomnych bogactwo tejże kultury [107]. Przejawiała się ona przed wszystkim w pieśniach ludowych. Dopiero w okresie

późniejszym (XX wiek) mamy do czynienia z poezją i prozą tworzoną przez Łemków i dotyczącą Łemkowszczyzny. Ze względu na tematykę, łemkowskie pieśni można podzielić na: pieśni obrzędowe, religijne, miłosne, historyczne, wojenne, zbójckie, ballady, kołysanki oraz pieśni emigranckie i żartobliwe [108].

Wśród twórców pochodzących z Łemkowszczyzny nie można zapomnieć o postaci Epifana Drowniaka znanego powszechnie jako Nikofor Krynicki [109]. Ten światowej sławy malarz prymitywista urodził się w 21 maja 1895 roku w wiosce Powroźnik koło Krynicy jako syn Jawdohy Drowniak i nieznanego ojca. Praktycznie całe swoje życie związał z Krynicą, gdzie dzień w dzień, niezależnie od pogody malował swe obrazy często sygnowane „malarz Matejko” [110].

Jego twórczość po raz pierwszy doceniona została na początku lat trzydziestych, kiedy artystą zaopiekował się lwowski malarz Roman Turyn. Dzięki niemu prace Nikifora trafiły w roku 1932 na wystawę prymitywistów w Paryżu a następnie w 1938 roku doczekały się własnej ekspozycji Turyn roztaczał swa kuratele nad twórcą także podczas drugiej wojny światowej. Tuz po jej zakończeniu władze PRL próbowały kilkakrotnie deportować Drowniaka na tereny tzw. „ziem odzyskanych” jednak on powracał do Krynicy. Okres powojenny był jednocześnie związany z drugą falą popularności twórczości Nikifora, o czym świadczyły liczne wystawy w kraju i poza jego granicami (m.in. Włochy, Francja, Wielka Brytania, USA). Nikifor zmarł 10 października 1968 roku pozostawiając po sobie spuściznę w postaci około 6 tysięcy prac (w większości pejzaży i portretów) [111].

Inni twórcy, pochodzący z Łemkowszczyzny lub z nią związani to przede wszystkim: grafik Wasyl Madzelan, malarze Anton Kaszszaj i Pawło Markowycz. Wśród rzeźbiarzy wspomnieć należy Mychajła Orysyka, Wasyla Odrechiwśkocho (obaj ze wsi Białka), braci Myrona i Juria Ambickych, Iwana Merdaka i Hrihoria Pecucha [112].

Przypisy

1. Prace badawcze i publikacje min: D. Zubrzycki Granica między ruskim a polskim narodem w Galicji Lwów 1849; O. Toroński, Rusyny-Lemki, Zoria Hałycka, wydana jako album ku czci metropolity Jachimowicza, 1860; W. Pol, Rzut oka na północne stoki Karpat, Kraków, 1850.
2. R. Reinfuss, Łemkowie w przeszłości i obecnie, (w:) Łemkowie Kultura – Sztuka – Język. Materiały z sympozjum zorganizowanego przez Komisję Turystyki Górskiej ZG PTTK Sanok, dn. 21-24 września 1983r, Warszawa – Kraków, 1989, s. 14-15.

3. Ibidem, s. 8-9.
4. S. Nabywaniec, Łemkowszczyzna i Łemkowie w świetle badań i opinii, „Resovia Sacra”, 2/1995, s. 92-93, por. R. Reinfuss, op. cit., s. 9-10, także R. Reinfuss, Śladami łemków tezę tę zdają się potwierdzać wnioski wysuwane przez J. Riegera na podstawie analizy językowej łemkowskiego dialektu, J. Rieger, Łemkowie i ich język, (w:) Łemkowie Kultura – Sztuka – Język. Materiały z sympozjum zorganizowanego przez Komisję Turystyki Górskiej ZG PTTK Sanok, dn. 21-24 września 1983r, Warszawa – Kraków, 1989, s. 21-31.
5. R. Reinfuss, Łemkowie jako grupa etnograficzna, Sanok, 1998, s. 60-61.
6. Widać to wyraźnie w zestawieniu sporządzonych przez R. Reinfussa map: ukazującej zasięg terytorialny poszczególnych grup etnograficznych oraz przebieg najważniejszych pasm górskich i rozlewisk rzecznych na terenie Łemkowszczyzny, por. R. Reinfuss, Łemkowie jako grupa etnograficzna, Sanok, 1998; s. 63 i 90.
7. Krasovs'kyi, Materialna kultura Lemkiv pivnichnyh shylyv Zahidnyh Karpat. (XX st.), (w:) Lemkiws'kyi Kalendar na 2003 rik (z dodatkom), Lviv Kameniar, 2002, s. 65.
8. Wioski Tylawa, Lipna, Ratoszyna, Czeremcha, Lipowiec, por. I. Beskyd, Materialna kultura Lemkivshchyny, drugie dopovnene vydannia, Toronto-1972-Kanada, s. 45-48, także R. Reinfuss, Łemkowie jako grupa..., s. 73-73.
9. M. Brylak-Zaluska, Do cerkwi, do miasta, na tańce. Tradycyjny strój Łemków-Rusińskich górali karpackich, Nowy Sącz 2002, s. 7 por. Krasovs'kyi, op. cit., s. 108.
10. M. Brylak-Zaluska, op. cit., s. 7-8.
11. Używano także określeń: laibik, druszlak, bruślik, por. R. Reinfuss, Śladami Łemków, Warszawa, 1990, s. 39.
12. Krasovs'kyi, op. cit., s. 109-110.
13. Krasovs'kyi dokonuje rozróżnienia na huńkę (krótka) i hunię (dłuższa i cięższa). Wg. autora huńka występował na całym obszarze Łemkowszczyzny, hunia zaś od pogranicza z Bojkowszczyzną na wschodzie do wiosek Konieczna i Ropica Ruska w gorlickim powiecie na zachodzie.
14. M. Brylak-Zaluska, op. cit., s. 8; także: R. Reinfuss, Śladami..., s. 39.
15. Pierwszy najprawdopodobniej opis łemkowskiej czuchy można przeczytać w pochodzącej z 1841 roku pracy przedstawiciela Ruskiej Trójcy Iwana Wahylewycza: „Czarna, długa opończa (u Łemków czuchań) z czterokątnym kołnierzem, do którego umocowane są białe troki, na plecach ozdobiona czerwonymi guzikami. Rękawy zaszyte i służą zamiast kieszeni”
16. Krasovs'kyi, op. cit., s. 111.
17. R. Reinfuss, Łemkowie jako grupa..., s. 71-72; por. M. Brylak-Zaluska, op. cit., s. 8-9.
18. R. Reinfuss, Śladami..., s. 40.
19. Ibidem, s. 41.
20. Krasovs'kyi, op. cit., s. 111. por. R. Reinfuss, Śladami..., s. 41; I. Beskid op. cit., s. 47.

21. W nadosławskich wsiach wschodniej łemkowszczyzny (np. Maniów) używano nazwy czachlyk, por. F. Kokovs'skyi, *Shidnimy mezhamy Lemkivshchyny*, Lviv, 1937, s. 84.
22. M. Brylak-Załużska, op. cit., s. 10-11.
23. Technika ta polegała na odciskaniu na płótnie wzoru za pomocą odpowiednich klocków drukarskich, nie farbą a odpowiednią masą izolacyjną, która do zadrukowanych miejscach nie dopuszczała barwnika. W konsekwencji czego po zanurzeniu tak przygotowanego materiału w kadzi z roztworem indyga (niebieski barwnik) otrzymywano biały wzór na niebieskim tle. Metoda ta wymagająca odpowiedniego zaplecza technicznego upowszechniła praktykowana była w farbiarniach w Barejowie, Lubowali czy Muszynie.
24. Krasovs'kyi, op. cit., s. 104.
25. F. Kokovs'skyi, *Shidnimy mezhamy Lemkivshchyny*, Lviv, 1937, s. 84-85.
26. Na wschodzie gorsety były przeważnie błękitne, na środkowej łemkowszczyźnie czerwone, niebieskie lub zielone, na zachodzie czarne, zaś na Rusi Szlachtowskiej używano tzw. gorsetów anglijowanych w kolorze czerwonym lub granatowym. por. M. Brylak-Załużska, op. cit., s. 14.
27. I. Krasovs'kyi, op. cit., s. 104-105, także R. Reinfuss, *Śladami....*, s. 41-42.
28. M. Brylak-Załużska, op. cit., s. 14.
29. R. Reinfuss, *Śladami....*, s. 43.
30. Ibidem, por. M. Brylak - Załużska, op. cit., s. 14.
31. I. Beskid w swoim opracowaniu nakreśla ogólny podział na trzy podstawowe grupy odznaczające się zasadniczymi różnicami. Podkreśla odrębność od siebie: zachodnich terenów łemkowszczyzny obejmujących przed wszystkim Ruś Szlachtowską (mocne wpływy Słowackie, Czeskie i Góralskie). Druga grupa to mieszkańcy centralnej części łemkowszczyzny od Dukli i rzeki Jasionki na wschodzie, aż po tereny Grybowa i Gorlic na zachodzie. Trzecią grupę stanowi ludność pogranicza bojkowsko-łemkowskiego. -por. I. Beskid, op. cit. s. 37-45.
32. I. Krasovs'kyi, op. cit., s. 94-95, por. R. Reinfuss, *Śladami....*, s. 19-20 także F. Kokovs'skyi, *Shidnimy mezhamy Lemkivshchyny*, Lviv, 1937, s. 81.
33. Boisko to szerokie pomieszczenie z wysokim stropem, szerokimi i wysokimi drzwiami. Na boisku młócono cepami zboże, w jesieni zaś zwożono tam kapustę i buraki dla wstępnego oczyszczenia. Z boiska podawano również słomę i siano na strych (w gwarze łemkowskiej pid) pełniący funkcję stodoły, wozownia była zaś miejscem gdzie gazdowie trzymali wozy, sanie, uprzęż i narzędzia rolnicze, por.. I. Beskid, op. cit. s. 31-35.
34. F. Kokovs'skyi, *Shidnimy mezhamy Lemkivshchyny*, Lviv, 1937, s. 81. por. R. Reinfuss, *Śladami....*, s. 19-20
35. I. Beskid, op. cit., s. 31.
36. R. Reinfuss, *Śladami....*, s. 21.
37. W skład gospodarstwa wchodził dom mieszkalny, stajnia, stodoła czasem także spichlerz.
38. I. Krasovs'kyi, op. cit., s. 94-95, por. R. Reinfuss, *Śladami....*, s. 19-20.

39. R. Brykowski, *Łemkowska architektura cerkiewna*, (w:) *Łemkowie w historii i kulturze Karpat. Część druga*, red. J. Czajkowski, Sanok 1994, s. 85-93. Autor wymienia typ północno-zachodni (występujący na terytorium zachodniej i środkowej Łemkowszczyzny) w wariantach starszym (XVII-XVIII w.) i młodszy (XVIII-XIX w.), typ południowy (terytorium łemkowskie na terenie obecnej Słowacji), typ południowo-wschodni (część budowli z rejonu Mukaczewa na Rusi Zakarpackiej), typ północno-wschodni (Łemkowszczyzna wschodnia) w wariantach bezwieżowym i wieżowym
40. Zasada architektoniczna stosowana w budownictwie sakralnym prawosławno-bizantyjskim opierająca konstrukcję świątyni na planie krzyża greckiego. Cerkwie tego typu posiadały pięć kopuł: po jednej na końcu każdego z ramion plus jedną centralną nad przecięciem naw-ramion.
41. R. Brykowski, op. cit., s. 83, por. Szematyzm Hreko-Katolyc'koho duhovenstva Apostols'koi Administracji Łemkovshchyny 1936 r., Lwiv 1936, s. 20, 58, 94. I. Krasovs'kyi wymienia Klimkówkę jako jedyną cerkiew na Łemkowszczyźnie posiadającą formę „wielokopułowej rosyjskiej prawosławnej świątyni” wylicza jednocześnie cerkwie w Waniówce, Wróbliku Krolewskim i Polanach jako przejaw wpływów „krzyżopodobnej, ogólnoukraińskiej architektury monumentalnej” por. I. Krasovs'kyi, op. cit., s. 100.
42. M. Sopoliga, *Z problematyki typologii budowli sakralnych na terytorium północno-wschodniej Słowacji*, (w:) *Łemkowie w historii i kulturze Karpat. Część druga*, red. J. Czajkowski, Sanok, 1994, s. 126
43. Początkowo ikonostasy karpackie na wzór bałkańskich posiadały tylko jedno drzwi diakońskie umieszczane od strony północnej. Puskas, *Miedzy Wschodem a Zachodem. Ikony regionu Karpat z XV i XVIII wieku*, (w:) *Łemkowie w historii i kulturze Karpat. Część druga*, red. J. Czajkowski, Sanok, 1994, s. 275.
44. Klasyczna ikona Trójcy Świętej zwana również Gościna Abrahama, wzorowana na uznanym przez Sobór Stulgowy za jedyną dopuszczalną i kanoniczną formę dzieła Andrieia Rublowa – zastępowano ikoną stylizowaną na wzór obrazów łacińskich. Podobnie obraz przedstawiający Chrystusa powstającego z grobu zastąpiła klasyczną ikonę anastasis (zstąpienie Chrystusa do piekła).
45. H. Duć-Fajfer, *Kult i ikonografia św. Dymitra z Salonik na Łemkowszczyźnie*, (w:) *Łemkowie w historii i kulturze Karpat. Część druga*, red. J. Czajkowski, Sanok, 1994, s. 297.
46. R. Reinfuss, *Śladami...*, s. 114-115.
47. Ibidem.
48. I. Beskid, op. cit., s. 1-19, 48-61.
49. R. Reinfuss, *Śladami...*, s. 32-35.
50. Dopiero początkiem XIX wieku zaczęto stosować żelazne lemiesz w pługach, które stopniowo ale bardzo wolno zastępowały stary typ pługów.
51. I. Krasovs'kyi, op. cit., s. 69-73

52. Łopatą określano trzy rodzaje narzędzi: klasyczną łopatę do kopania ziemi, instrument służący do zgarniania gnoju w stajni oraz przyrząd do wsadzania chleba do pieca).
53. Krasovs'kyi, wylicza 4 typy: bezzębny kowalskiej roboty, sierp fabryczny z zębami, kosaczok- czyli ostro wygięty mały sierp oraz sierpy domowej roboty wyrabiane ze starych kos.
54. I. Krasovs'kyi, op cit., s. 73-77.
55. Przejawem tego było wzmacnianie osi niekiedy wykonywanie ich z żelaza) i zwiększanie liczby szprych w kołach. Koła lekkiego wozu posiadały ich 8-10, ciężkiego zaś do 12 sztuk.
56. I. Krasovs'kyi, op cit., s. 77-79.
57. I. Beskid, op. cit. s. 59. Por. I. Krasovs'kyi, op cit., s. 86-87.
58. R. Reinfuss, Śladami..., s. 36-37.
59. F. Kokovs'skyi, op. cit., s. 78-79, por. I. Beskid, op. cit., s. 52-53.
60. I. Krasovs'kyi, op cit., s. 80-81
61. Ibidem, s. 81. por. F. Kokovs'skyi, op. cit., s. 79- 80.
62. M. Bołtryk, Zaginiony świat maziarzy z Łosia, „Przegląd Prawosławny”, Nr 1(1998), s. 7-11.
63. O. Fabryka, Dochowna kultura Łemkiw, (w:) Łemkiw's'kyi kalendar na 2003 rik, Lviv, 2002, s. 114-144.
64. D. Trochannovskij, Duchowa kultura Łemkiv, www.lemkovyna.net
65. Ostatnia nazwa odnosi się do otwierającego okres adwentu liturgicznego wspomnienia św. Filipa Apostoła, obchodzonego wg kalendarza juliańskiego 15 listopada (28 wg gregoriańskiego) por. Prydyte poklonimsia. Molytovnyk⁴, Lviv, 2003, s. 928.
66. Post od mięsa obowiązywał w poniedziałki środy i piątki. Starsi ludzie wstrzymywali się od spożywania mięsa przez cały adwent., O. Fabryka, op. cit., s. 123.
67. D. Blin-Olbert, Rok obrzędowy u Łemków, (w:) Łemkowie w historii i kulturze Karpát, cz. 2, red. J. Czajkowski, Sanok, 1994, s. 315-3167
68. D. Trochannovskij, op cit., por. R. Reinfuss, op. cit., s. 48-49.
69. D. Blin-Olbert, op. cit., s. 317-318.
70. O. Fabryka, op. cit., s. 124, D. Blin-Olbert, op. cit., s. 319.
71. D. Trochannovskij, op cit
72. R. Reinfuss, op. cit., s. 50-51, por. O. Fabryka, op. cit., s. 124.
73. Jeśli rzeka była za daleko to myto się w zimnej wodzie w chyży. Miskę z wodą stawiano na środku izby pod krzyżem wyciętym na centralnym tragarzu.
74. R. Reinfuss, op. cit., s. 51, por. D. Trochannovskij, op. cit.
75. O. Fabryka, op. cit., s. 124-125.
76. Zazwyczaj grupa kołędników składała się z pasterzy, trzech Króli, Heroda, Żyda, Śmierci, Biedy, Anioła i Diabła. Odwiedzając chaty wystawiali oni wertep - żywą szopkę (jasełka)
77. Jeśli po wyrzuceniu słomy i siana dziewczyna ujrzała wróbla – miała wyjść rychło za mąż, jeśli zaś wronę miała pozostać nadal panną, por. D. Blin-Olbert, op. cit., s. 327-328.

- 78.O. Fabryka, op. cit., s. 126-127.
- 79.Miasnyci czyli zapusty były okazją do organizowania rozmaitych zabaw czy urządzania wesel. Kończyły się one fedrowycią- dniem ostrego postu kiedy to myto starannie naczynia by w domu nie pozostało nic mięsnego. Przez cały wielki post jadano bardzo mało, wstrzymywano się od spożywania mięsa, nabiału i tłuszczu (prócz oleju), por. R. Reinfuss, op cit., s. 55. także O. Fabryka, op. cit., s. 115-116.
- 80.Paska była specjalnym świątecznym pieczywem wypiekany z mąki pszennej i żytniej. Miała okrągłą formę. Duże paski miały średnicę do 80 cm, por. D. Blin-Olbert, op. cit., s. 335-336.
- 81.R. Reinfuss, op. cit., s. 57-58.
- 82.Bosorka wg wierzeń Łemków nie mogła przejść przez tak zabezpieczone wejście. Musiała najpierw pozbierać mak do ostatniego ziarenka, jednak nim to nastąpiło piał kogut i wiedźma traciła swą moc.
- 83.O. Fabryka, op. cit., s. 117- 118, por D. Blin-Olbert, op.cit., s. 338.
- 84.D. Blin-Olbert, op.cit., s. 339-340.
- 85.D. Trochannovskij, op. cit., por. D. Blin-Olbert, op.cit., s. 340-343.
- 86.R. Reinfuss, op cit., s. 60.
- 87.O. Fabryka, op. cit., s. 127-133.
- 88.Mamuny lub bohyny to pokutujące dusze złych matek błakające się po świecie i porywające nie ochrzczone dzieci podrzucające w zamian swoje: brzydkie, wrzaskliwe i żarłoczne por. R. Reinfuss, op. cit., s. 72, 85-86.
- 89.D. Trochannovskij, op. cit.
- 90.Dbano m.in., aby drogi orszaku chrzestnego nie przeciął nikt niosący puste wiadra. Nie pozwalano również by ktokolwiek obcy oglądał dziecko przed chrztem. Na wschodniej Łemkowszczyźnie istniał zwyczaj, że jeśli przechodzono przez błoto kuma nie mogła w żadnym razie podnieść spódnicy- inaczej dziecko mogło w przyszłości stać się rozpustne., por. O. Fabryka, op. cit., s. 128-129.
- 91.Wierzono, że im dłużej dziecko ma kontakt z chrzcielną wodą oraz olejami świętymi (w Kościele Prawosławnym i obrządku greckokatolickim sakrament chrztu udzielany jest wraz z bierzmowaniem i eucharystią) tym zdrowsze i szczęśliwsze będzie w przyszłości.
- 92.R. Reinfuss, op. cit., s.73-74.
- 93.Zaręczy odbywały się poprzez zawiązanie przez jednego z družbów lub matkę młodocy rąk narzeczonych ręcznikiem. Młodzi dokonywali tradycyjnej wymiany darów: narzeczony otrzymywał wyszytą przez przyszłą żonę ślubną soroczkę, narzeczona chustkę, której używano później do oczeplin. por R. Reinfuss, op. cit., s.63-64.
- 94.I. Bugiera, *Ukrains'ke vesillia na Łemkivshchyni*. Folkloro-etnograficzne wydania. Prawopys oryhinalu zbereżeno, Iwano- Frankiws'k 1997, s.4-5.
- 95.R. Reinfuss, op. cit., s. 64; por I. Bugiera, op. cit. s. 6-7.
- 96.O. Fabryka, op. cit., s. 130; por R. Reinfuss, op. cit., s. 64- 65.
- 97.I. Bugiera, op. cit., s. 6.
- 98.R. Reinfuss, op. cit., s. 64

99. Rodzice obojga młodych siedzieli na ławie, przed podejściem do nich narzeczeni obchodzili stół i całowali jego cztery rogi, następnie klękali przed rodzicielami prosząc ich o błogosławieństwo. Niekiedy matka udzielając błogosławieństwa dotykała głów młodych korowajem owiniętym w białe płótno. W czasie błogosławieństwa drużbowie trzymali kapelusz pana młodego na skrzyżowanych toporkach przypominających góralskie ciupagi a będących ich atrybutami.

100. R. Reinfuss, op. cit., s. 69-71, por. I. Bugiera, op. cit. s. 13-49.

101. Zegary zatrzymano, żeby czas do pogrzebu „nie liczył się zmarłemu”. Pozostałe czynności miały uchronić rodzinę przed nieszczęściami.

102. O. Fabryka, op. cit., s. 131-132

103. Miało to dwojakie znaczenie. Po pierwsze był to znak wdzięczności za, fakt, że zmarły mógł przechodzić przez ten próg. Jednocześnie miało to sprawić, że zmarły-jaki, według lemkowski wierzeń do tej pory wszystko słyszał i widział-zasnął wiecznym snem.

104. Reinfuss podaje że najpierw udawano się na cmentarz a dopiero po pochowaniu zmarłego odprawiano liturgie pogrzebową w cerkwi. Wskazuje też na rozróżnienie dwóch typów pogrzebu: dużego i małego. Duży charakteryzował się użyciem wielu chorągwi, procesją, dwoma kazaniami, liturgią żałobną w cerkwi oraz czytaniem ewangelii przy każdym przydrożnym krzyżu czy kapliczce Mały pogrzeb odbywał się bez kazań, nabożeństwa w cerkwi, czytania ewangelii po drodze. Używano najczęściej jednej chorągwi. Typ pogrzebu uzależniony był oczywiście od zamożności rodziny zmarłego., por. R. Reinfuss, op. cit., s. 75.

106. Lokalnym zwyczajem we wsi Deszno było wylewanie przez kapłana lub diaka krzyża za pomocą wosku na blacie stołu na zakończenie tryzmy.

106. O. Fabryka, op. cit., s. 132, por. R. Reinfuss, op. cit., s. 76

107. Wspomnieć należy działalność Jakiwa Hołowackiego, Oskara Kolberga oraz Filareta Kolessy- muzykologa, który w 1911 roku w wyniku wyprawy na Łemkowszczyznę opracował zbiór 820 pieśni lemkowski.

108. O. Fabryka, op. cit., s. 134-136.

109. Kwestia związana z personaliami artysty była przedmiotem długich sporów, rozstrzygniętych ostatecznie w trwającym sześć lat procesie sądowym (1997-2003). Ostatecznie sąd anulował metrykę wystawioną Nikiforowi w 1962 roku oficjalnie uznając prawdziwe imię i nazwisko oraz datę urodzin jakie znajdowały się w metryce chrztu malarza.

110. R. Reinfuss, op. cit., s. 117.

111. J. Szwahlia, Sławnyi syn Zelenych Beskidiw (Do 100 riezczia wid narodzennia Nykyfora Drowniaka), (w:) Lemkiw's'kyi Kalendar 1995, Lviv 1994; s. 60-63.

112. I. Krasovs'kyi, Lemkivshchyna v literaturi, mystectvi ta muzeinyh zbirkah, (w:) Lemkiw's'kyi Kalendar 1995, Lviv, 1994, s. 44-47.

Володимир Юкало
МУЗЕЙ ВИДАТНОГО ДІЯЧА УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ І
КУЛЬТУРИ БОГДАНА ЛЕПКОГО В БЕРЕЖАНАХ НА
ТЕРНОПІЛЛІ

Тернопільський державний медичний університет
ім. І.Я. Горбачевського

Описано Бережанський музей Богдана Лепкого. Основну увагу звернено на відображення в музейній експозиції українсько-польських контактів у діяльності видатного філолога і письменника.

Життя і діяльність видатного українського письменника, педагога, перекладача, літературознавця, художника, громадсько-культурного та політичного діяча, професора Ягеллонського університету, дійсного члена Наукового товариства імені Шевченка Богдана-Нестора Лепкого (1872-1941) тісно пов'язані з двома культурами – українською та польською. Більшу частину свого життя він провів у Польщі, активно популяризуючи там українську культуру і польську – в Україні. На Тернопіллі, де народився і сформувався майбутній письменник і науковець, 27 серпня 1995 р. відкрито літературно-художній меморіальний Бережанський музей Богдана Лепкого. 28 серпня 1995 р. відкрито також Музей родини Лепких у с. Жуків Бережанського району Тернопільської області, де працював і знайшов вічний спочинок о. Сильвестр Лепкий, громадський діяч і письменник, батько Богдана, Миколи, Левка Лепких.

Про музей Б. Лепкого існує декілька невеликих публікацій інформаційного характеру, підготовлених його співробітниками: буклет-путівник [1], візитка [2], довідки [3; 4, 10-12], а також спеціальні випуски альманаху «Жайвір» [5], згадки у багатьох виданнях, зокрема [6; 7].

Опишемо Бережанський музей Богдана Лепкого, акцентувавши увагу на відображенні в його експозиції українсько-польських контактів, що відбувались внаслідок діяльності великого філолога і письменника.

Музей розміщено в бережанській ратуші. У цьому будинку була гімназія, в якій у 1883 –1899 рр. вчився і учителював Б. Лепкий (мал. 1). З цієї нагоди 1992 р. на будинку встановлено барельєфний пластичний пам'ятний знак (автор К. Сікорський) (мал. 2). 19 жовтня 1997 р. до 125-ї річниці від дня народження Б. Лепкого у сквері біля

музею відкрито пам'ятник письменникові (скульптор І. Сонсядло, металізатор М. Самарик, архітектори Б. Білоус, А. Пилипець) (мал. 3).



Мал. 1. Бережани. Ратуша. Тут розгорнуто експозицію музею Б. Лепкого (фото З. Токарської).



Мал. 2. Барельєфний пам'ятний знак. К. Сікорський. 1992.

Ініціатор заснування музею – племінник письменника доктор Роман Смик (США), що майже тридцять років свято беріг і доповнював родинний архів. Організаційну роботу із створення музею Б. Лепкого, оформлення експозиції виконав колектив Бережанського регіонального центру української книги (директор Надія Волинець). Блискуче декорували музей тернопільські художники Богдан Бошко та Ростислав Гудима.



Мал. 3. Пам'ятник Б. Лепкому в м. Бережани. Скульптор І. Сонсядло, металізатор М. Самарик, архітектори Б. Білоус, А. Пилипець. 1997.

Експозицію розміщено в шести залах.

Експонати першої зали відтворюють атмосферу дитинства майбутнього письменника. На полотні роботи художника Дам'яна Горняткевича (1927) зображено хату на хуторі Кривенькому, у якій 4 листопада 1872 р. в сім'ї греко-католицького священника, громадського діяча і письменника Сильвестра Лепкого народився син Богдан. На іншій картині цього ж художника (1928) бачимо приходство в с. Кругулець, де минули дитячі роки Б. Лепкого. На стіні портрети батьків: матері Домни Лепкої (уроджена Глібовицька) та батька о. Сильвестра Лепкого (копії з юнацьких робіт Богдана роботи художника Василя Неділька, 1995), портрет дідуся о. Михайла Глібовицького (рисунок Б. Лепкого з гімназійних часів).

Привертає увагу оригінал свідоцтва про хрещення майбутнього письменника, зображення герба роду Лепких, а також ікона, копія

Зарваницької Божої Матері, у молитві перед якою Домна Лепка вимолювала здоров'я й долю своєму синові Богданкові.

Чорне віденське фортепіано – пам'ятка з тих часів, коли майбутній письменник із захопленням слухав твори Шопена, Шумана, Бетховена, що народжувалися під гнучкими пальцями тітки Дарії на дідовому приходстві в Бережанах.

Експозиція другої зали відображає навчання і наступну – після студій у Віденській академії мистецтв, Віденському та Львівському університетах – працю Б. Лепкого у Бережанській гімназії на посаді суплента (заступника викладача) української та німецької словесності.

Оригінали фотографій гімназистів і професорів, тогочасні підручники, різноманітні гімназійні документи часів директорування Матеуша Куровського відтворюють панораму культурно-мистецького життя Галичини. Крок за кроком разом з екскурсоводом услід за оповідачем «Казки мого життя» проходимо дорогами і стежками Крегульця, Поручина, Жукова, Бережан.

Привертають увагу книжки з особистої бібліотеки Б. Лепкого, зокрема з його автографами: «Кобзар» Т. Шевченка (Л., 1893), поетична збірка І. Франка «Із днів журби» (Л., 1900).

Як письменник Б. Лепкий формувався під великим впливом батька, Андрія Чайковського та Івана Франка. Це засвідчує низка експонатів: книжка оповідань А. Чайковського «Олюнька» (Л., 1895), перші видання збірок І. Франка «Зів'яле листе» (Л., 1896), «Мій Ізмарагд» (Л., 1898), ксерокопії оповідання Марка Мурави (псевдонім Сильвестра Лепкого) «Горить» (Л., 1901), збірника поезій «Книжка горя» (Л., 1903). Портрет А. Чайковського роботи невідомого художника, малюнок з видом на монастир отців Василіан у Краснопуші нагадують про пам'ятний день, коли Б. Лепкий у липні 1892 р. уперше зустрів І. Франка, який приїздив з А. Чайковським на гостину до о. Сильвестра з наміром відвідати знаменитий монастир. Саме тоді майбутній письменник став свідком живої дискусії про декоративну картину «Мойсей» Корнила Устияновича (1887) і зародження ідеї Франкового «Мойсея», що була реалізована через 13 років.

Збагачують експозицію другої зали, відображаючи Богданове захоплення малярством ще з гімназійних років, його роботи: портрети Тараса Шевченка, Андрія Чайковського, Миколи Устияновича, Миколи Івасюка, автопортрети 1885, 1887, 1907 рр.

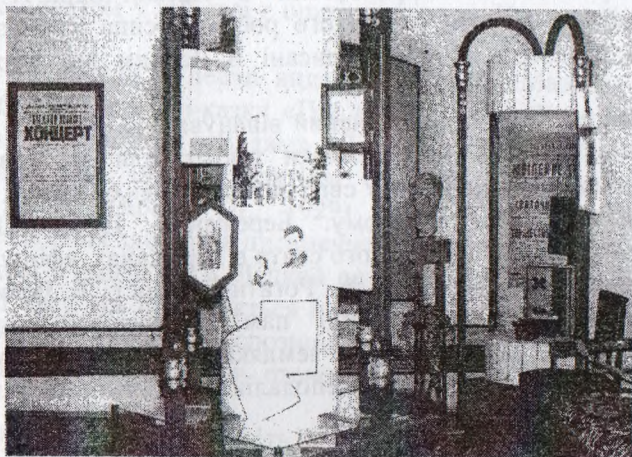
Завершує експозицію зали вітрина з основними виданнями книги спогадів Б. Лепкого «Казка мого життя».

У цій залі розповідають екскурсоводи й про одруження письменника.

Історія кохання Богдана та Олександри Лепких надзвичайно зворушлива і романтична, – говорить старший науковий співробітник музею Наталія Стрілець. – У родині навіть існувала легенда з цього приводу. Її часто переповідає в пресі Уляна Скальська.

Уперше в дорослому віці Богдан і Олександра зустрілися на ювілейних урочистостях Миколи Лепкого, катехита Коломийської гімназії. Богдан був новоспеченим гімназійним суплентом. Побачивши Ленду (так вона сама себе називала), вражений її тонким станом, граційністю, фіалковими променистими очима, чарівною усмішкою рожевих уст, він не зміг відвести зачарованих очей від юної красуні і... впав зі стільця, проводячи її невідривним поглядом, як соняшник сонце.

Третя зала музею присвячена польському (краківському) періоду (1899-1914, 1926-1941) у житті Б. Лепкого. Це – переїзд до Кракова, викладання у приватних гімназіях, в Ягеллонському університеті, професором якого став 1932 р., на «виділових курсах» для вдосконалення кваліфікації вчителів, активна творча та громадсько-культурна діяльність (мал. 4).



Мал. 4. Фрагмент експозиції третьої зали музею.

Про багаторічну дружбу Б. Лепкого з Василем Стефаником і польським письменником Владиславом Орканом свідчать копії фотопортретів, видання українських і польських перекладів їхніх творів. Поряд бачимо автограф вірша «Заспів», що є заголовним у поетичній творчості Б. Лепкого.

Численні експонати висвітлюють особисті й творчі зв'язки Б. Лепкого з Ольгою Кобилянською, Михайлом Коцюбинським, Гнатом Хоткевичем, з малярем Осипом Куриласом, з істориком В'ячеславом Липинським, з філологом, істориком, фольклористом, бібліографом і видавцем Василем Доманицьким, з польською перекладачкою Марією Беньковською, з іншими відомими громадськими діячами, художниками, письменниками.

Представлено прижиттєві видання збірок Б. Лепкого «З глибин душі» (Л., 1905), «Поезіє, розрадо одинока» (Л., 1908), книжки «Три казки для дітей» (Л., 1931), «Начерк історії української літератури» (кн. I, II, 1923), короткий огляд української літератури «Наше письменство» (Краків, 1941), монографію «Маркіян Шашкевич» (Коломия, 1912), високо оцінений І. Франком переклад польською мовою «Слова о полку Ігоревім», авторизований переклад «Мотрі» польською мовою (Варшава, 1937) та ін.

Фрагмент інтер'єру зали відтворює атмосферу затишної сімейної квартири Олександри й Богдана Лепких на вулиці Зеленої, 28 у Кракові, що стала своєрідною «українською амбасадою». На стіні фотографії доньок Софії-Євгенії й Наталії-Марії і сина Лева-Ростислава, портрети Б. Лепкого роботи Осипа Куриласа (1902) та Олексі Мавберга (1903), написані Б. Лепким два портрети дочок (1909).

Куток експозиції присвячений вшануванню 60-річчя Б. Лепкого у Бережанах (1932). Тоді земляки підготували святкову програму, подарували вже знаному в світі літераторові об'ємний альбом «На спомин Богданові Лепкому. Бережанці. 1932». Цей альбом, оригінальну афішу ювілейного свята в Бережанах, афішу концерту на вшанування письменника в Рогатині, бюст Б. Лепкого роботи Нестора Кисілевського, інші пам'ятні дарунки виставлено в експозиції. До речі, на зібрані земляками кошти йому побудували в курортному селищі Черче (неподалік від Рогатина) віллу, названу «Богданівкою».

Викладання на «виділових курсах» ілюструють оригінальні віньєтки випускників 1909-1910, 1910-1911 н. р.

Окреме місце в експозиції відведено розповіді про літературну групу «Молода Муза», до якої входив Б. Лепкий.

Експонати четвертої зали стосуються 1915-1925 рр., коли письменник перебував в Австрії та Німеччині.

Про культурно-освітню працю Б. Лепкого з військовополоненими українцями в таборах Союзу визволення України під час Першої світової війни розповідають копії фотографій родини Лепких у Ванзее (під Берліном), Вецлярі, Б. Лепкого серед старшин царської й цісарської армій (разом з Романом Смаль-Стоцьким і Василем Пачовським, 1917), серед полонених царської армії у Ганноверш-Міндені (1918-1919) та ін.

Є матеріали, що висвітлюють працю Б. Лепкого у берлінському видавництві «Українське слово», розповідають про ювілейне свято з нагоди 50-річчя поета, влаштоване 9 листопада 1922 р. посольством УНР з участю добірного чужинецького товариства й української берлінської громади. Бачимо злагоджену Зеноном Кузелею ювілейну збірку творів Б. Лепкого «Золота Липа» (Берлін: Українське слово, 1924) з його життєписом, бібліографією творів і присвятами, рукопис вміщеної тут статті А. Чайковського «Як я пізнався з ювілятом».

Ілюстрація Олени Кульчицької до поеми «Ноктурн» нагадує про співпрацю Б. Лепкого з Антоном Крушельницьким та Оленою Кульчицькою у роки евакуації в Австрії. Тоді вони спільно підготували буквар і читанку для першого класу українських шкіл.

Цінним експонатом у цій залі є оригінал вірша «На святий вечір» (1923).

У вітрині експозиції – перші видання трилогії «Мазепа» (К. – Ляйпціг, 1926-1929), повісті-казки «Під тихий вечір» (К. – Ляйпціг, 1929), історичних повістей «Вадим» (Л., 1930), «Сотниківна» (Л., 1927), «Каяла» (Л., 1935), «Крутіж» (Краків, 1941), повісті з повоєнного життя «Зірка» (Л., 1929). Ці книжки засвідчують масштабність творчих здобутків письменника в ті роки.

Перебуваючи в еміграції, Б. Лепкий не був відірваний од рідного краю. Час від часу він повертається на Україну, в рідні місця – до Жукова, Жовчева, у Черче. В експозиції це відображають фотографії, що зафіксували письменника в оточенні рідних і друзів під час відпочинку.

Протягом майже п'яти десятиліть Б. Лепкий займав одне з чільних місць в українському літературному процесі. Він здійснив науково-

текстологічну й редакційну підготовку повного зібрання поезії і прози Т. Шевченка в п'яти томах, Марка Вовчка в трьох томах, уклавав кілька антологій і пісенників, написав ґрунтовні наукові студії, розвідки, статті, передмови, нариси, науково-популярні праці (українською та польською мовами) про творчість українських і російських письменників, переклав рідною мовою і видав твори класиків світової літератури (М. Коноптіцька, Г. Гейне, П.Б. Шеллі, М. Лермонтов, В. Короленко), польською мовою – «Слово о полку Ігоревім», твори українських письменників (Т. Шевченко, Ю. Федькович, І. Франко, М. Коцюбинський, М. Рильський, П. Тичина та ін.), виступав з оглядами новинок української літератури й суспільно-культурних подій у польській пресі, з численними доповідями. До 1941 р. вийшло з друку 77 томів творів поета і науковця, 62 книги переспівів, перекладів, творів інших авторів, у підготовці яких брав участь Б. Лепкий.

У вітрині бачимо низку документів: грамоту почесного членства товариства «Просвіта» у Львові (1926), грамоту Наукового товариства ім. Шевченка про обрання Б. Лепкого дійсним членом філологічної секції (1932), – що свідчать про визнання й високу оцінку сучасників внеску письменника й ученого в розвиток української культури та її популяризацію в світі. Ще один документ, регулямін уряду Української Народної Республіки в екзилі, підтверджує нагородження Б. Лепкого в 1932 р. за особливі заслуги перед Україною перехідним Мазепинським перснем. У незалежній Україні цієї відновленої відзнаки удостоєний письменник і громадський діяч Іван Драч.

Багато душевних потрясінь зазнав Б. Лепкий в останні роки свого життя. З розповіді екскурсовода довідуємося, що 9 серпня 1937 р. померла його кохана дружина Олександра. В експозиції є клепсидра (жалобне оголошення), що сповіщає про її смерть. У вересні 1939 р. авторові «Мазепи» довелося тікати із с. Черче, що опинилося на території, зайнятій Червоною Армією.

Однак і в Кракові на Б. Лепкого чекало гірке розчарування, нові випробування. У перші дні окупації німецько-фашистська адміністрація закрила Ягеллонський університет, де викладав письменник, а більшість професорів зібрали нібито на зустріч, а потім заарештували й вивезли в Заксенгаузен у концтабір, де багатьох розстріляли. Б. Лепкий урятувався лише тому, що лежав хворий і не зміг піти на ту зустріч. Учений дуже близько до серця прийняв утрату

колег і ще тяжче захворів. Потім були звістки з України про друзів, земляків, закатованих у більшовицьких тюрмах напередодні і в перші дні німецько-радянської війни...

Проте Б. Лепкий не здавався, працював по кілька годин на день, написав одну зі своїх найкращих книжок – повість «Крутіж», спогади «Бережани» і «Заки вдарили громи».

Помер Б. Лепкий 21 липня 1941 р. Відбувся величний похорон. Поховали поета в гробівці родини його доброго друга радника Шайдзіцького на Раковицькому цвинтарі в Кракові.

Має зала й жалобний куток. Представлені тут оригінали клепсидр трьома мовами сповіщають, що в Кракові помер заслужений діяч, дійсний член багатьох українських наукових установ, професор д-р Богдан Лепкий. Поряд із безсмертниками – пам'ятна медаль роботи Н. Кисілевського, фото посмертної маски великого сина України, світлини з похорону письменника, текст «Слова на могилі Богдана Лепкого» Юліяна Геніка-Березовського, виголошеного 23 липня 1941 р.

Експозицію п'ятої зали визначають слова Б. Лепкого: «Коли б я не був письменником, тоді хотів би бути лише малярем». Перед відвідувачами розкривається друга мистецька іпостась великого українця. У музеї виставлено 56 малярських робіт Б. Лепкого. Привертає увагу насамперед портрет дружини в українському строї (мал. 5), портрет о. Миколи Лепкого (1923), автопортрет (1932), портрети рідних.



Мал. 5. Фрагмент експозиції п'ятої зали музею.

Експоновано також серію портретів українських письменників, зокрема Г. Сковороди, Т. Шевченка, П. Чубинського, Б. Грінченка, Лесі Українки, Олени Пчілки, Х. Алчевської, А. Чайковського, О. Маковея, П. Карманського, М. Вороного, П. Тичини та ін. Цими роботами переважно були ілюстровані численні видання, які редагував Б. Лепкий.

Ще одна серія – портрети видатних історичних постатей: князі Володимир Мономах і Болеслав Тройденівич, княгиня Ольга, гетьмани Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Юрко Хмельницький, полковник Іван Богун та ін. – ілюстрації до другого видання «Історії України-Русі» Миколи Аркаса, що вийшло в світ 1912 р. у Кракові з передмовою Б. Лепкого (під ілюстраціями й передмовою він свого авторства не вказав). У музеї виставлено також оригінальний примірник цього видання.

Експонуються малюнки Б. Лепкого до абетки, підготовленої у співавторстві з А. Крушельницьким і О. Кульчицькою.

Звернення Б. Лепкого до релігійного малярства представлене кольоровими фоторепродукціями ікон церкви святого Михаїла в с. Жовчеві Рогатинського району (1930).

До Лепкого горнулися творчі люди, мистецька молодь. До його гостинної домівки навідувалися Олекса Мавберг і Осип Курилас, Михайло Бойчук і Михайло Гаврилко, Олекса Новаківський та Іван Северин. Не одному талановитому художникові Б. Лепкий допоміг здобути відповідну освіту і ступити на дорогу визнання і слави, – розповідає Надія Дирда, директор музею, лауреат премії ім. Братів Лепких. – Він відкривав світові багатогранний талант Олексі Новаківського, Івана Труша. За сприяння Лепкого українське мистецтво виходило на європейські обшири. Велика зацікавленість західним і вітчизняним мистецтвом дала цінні розвідки про знамениті українські розписи в Кракові, Любліні, Сандомирі, працю «Українські фрески у краківській катедрі», дослідження на тему «Шевченко про мистецтво», доповідь з приводу смерті приятеля художника Петра Холодного про його творчість в царині церковного малярства, а також статті про мистецтво в берлінському «Літописі», у краківських «Ілюстрованих вістях», у різноманітних німецьких журналах.

Завершує музейну експозицію шоста зала «Повернення Б. Лепкого». У вітринах – здійснені вже в незалежній Україні видання творів письменника, статті вчених-лепкознавців із сучасних періодичних видань, пам'ятні медалі, декоративна ваза й таріль з портретом Б. Лепкого, фотографії музеїв його імені, меморіальних дошок і першого в світі пам'ятника йому, спорудженого в Жукові.

Окремий стенд присвячено лауреатам Всеукраїнської, тепер Міжнародної літературно-мистецької та громадсько-політичної премії імені Братів Богдана і Левка Лепких.

У музеї постійно діють різноманітні книжково-ілюстративні виставки на лепківську тематику.

Експозицію прикрашають, крім уже згаданих мистецьких творів, роботи художників Ярослава Крука, Михайла Кузева, Зіновія Мигоського, Василя Неділька, Василя Недільського, Ярослава Омеляна, Анатолія Покотюка, Олега Шупляка. Загалом у фондах – 119 оригінальних творів малярства (разом з роботами Б. Лепкого).

Музей має чудову книгозбірню з картотеками й каталогами, відділами рідкісної і подарованої книжки. Його фонди становлять 2065 зареєстрованих і науково опрацьованих одиниць, з них 216 раритетних, здійснених при житті Б. Лепкого видань.

Працівники музею ведуть активну науково-дослідну, видавничу, культурно-освітню і популяризаторську діяльність. У їхньому доробку 12 книжок (поезії, спогади, листи Б. Лепкого, бібліографічні покажчики, збірники матеріалів наукових конференцій), 6 календариків (мал. 6), портрет, значок, 150 статей у наукових збірниках, журналах, газетах, 7 чисел альманаху «Жайвір» тощо.



Мал. 6. Ювілейний календарик до десятиріччя музею Б. Лепкого.
Художник Я. Омелян. 2005.

Відвідувачам пропонують цілу низку оглядових, тематичних та інсценізованих екскурсій, лекцій на лепківську тематику. Працівники музею влаштовують поетичні конкурси, літературно-мистецькі вечори, літературні читання, вікторини, презентації книжок, різдвяні й великодні зустрічі, свята народного календаря, які оспівував Б. Лепкий у своїй творчості, академії і наукові конференції, готують радіопередачі.

Музей відзначено численними грамотами, зокрема Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка, Національної спілки письменників України, управління культури Тернопільської облдержадміністрації у номінації «Найкращий музей» (2002 і 2005 рр.). Із 2003 р. музей набув статусу обласного. Його діяльність широко висвітлюється у пресі, на радіо.

Бережанська ратуша, над якою завжди майорить синьо-жовтий прапор омріяної Лепким вільної України, радо приймає гостей з усього світу. У цій пам'ятці архітектури (1803-1811) загальнодержавного значення розгорнули свої експозиції ще три музеї – краєзнавчий, музей книги, музей переслідуваної церкви. У будинку, де здобуло освіту кілька поколінь галицької інтелігенції, панує особливий дух пізнання і творчості. Тут можна осягнути велич постатей Маркіяна Шашкевича, Івана Франка, Богдана і Левка Лепких, Андрія Чайковського та багатьох інших визначних діячів української культури, поринути в атмосферу духовного життя галицького Поділля.

Література

1. Великий син Золотого Поділля: Бережанський музей Богдана Лепкого / Авт. тексту Н. Дирда, С. Даньків. – [Тернопіль, 1997].
2. Візитка музею Богдана Лепкого. – Бережани, 2006.
3. Музейний комплекс Бережан. – [Бережани, 2006].
4. Україна вшановус Богдана Лепкого: Каталог пам'яток на увіковічнення Богдана Лепкого (1991-2004 рр.). – Бережани, 2005. – 28 с.
5. Жайвір: Літературно-мистецький, історико-краєзнавчий альманах. – м. Бережани. – 1996, лип., лист.; 1997, жовт.; 1998, жовт.; 2001, лист.; 2002, верес.; 2005, серп.
6. Високе небо Богдана Лепкого: Спроба антології у публіцистиці, поезії, пісні. – Бережани – Тернопіль: Джура, 2001. – 203 с.
7. Лежить на серці доля України. – Бережани – Тернопіль: Джура, 2003. – 351 с.

Степан Костюк

**ФОНД ЮЛІУША СЛОВАЦЬКОГО У ТЕРНОПІЛЬСЬКОМУ
ОБЛАСНОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕІ**
Тернопільський обласний краєзнавчий музей

Повідомляється про зібрання творів класика польського поетичного слова Юліуша Словацького у Тернопільському обласному краєзнавчому музеї, які систематично складають експозиції тематичних експрес-виставок.

Присутність Юліуша Словацького (04.09.1809, Крем'янець – 03.04.1849, Париж) [1: 6,42;4:33-35] – класика польського поетичного слова поміж славетних імен красного письменства України лише вивищує авторитет національного літературного спадку. Завдячуємо долі, котра „призначила” місцем народження майбутнього генія літописний град-красень Волинської закутини нашого Тернопілля.

Сподіємося, фрагментарне схарактеризування зібраного Словацьківського фонду незайве доповнить дотеперішні знання щодо громадсько-творчої діяльності автора неперевершених зразків романтичної римованої думки...

Наявні матеріали становлять 152 позиції (станом на 27 серпня 2006 року). Груповий склад налічує: „Рідкісні документи” – 19, „Фотографії” – 36, „Негативи” – 58 (реально – 95, оскільки на окремих каталожних карточках записано кілька порядкових номерів; деякими об'єднано до семи одиниць), „Нумізматика” – 1, „Рідкісні книги” – 10, „Плакати, листівки” – 2, „Графіка” – 3 (9 примірників), „Живопис” – 1, „Науково-допоміжні матеріали” – 21 картка, поза групою – 1 [3].

Основу „однотипного” фонду становлять „робочі” матеріали, фіксуючи різноманітні заходи регіонально-республіканського, навіть тодішнього союзного рівня – пошанування 150-, 160-, 175-, 180- та 185-річчя Ю. Словацького: загалом – друкована продукція, фотокартки, негативи.

Рідкістю видається, наприклад, програма Тернопільського державного українського музично-драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка (головний режисер – народний артист УРСР (1964) Ярослав Геляс (21. 11. 1916, с. Терпилівка, тепер Підволочиського району Тернопільщини – 06.10. 1992, Львів) [2: 341]; творчий сезон 1969 – 1970 рр.) на виставу „Балладина” за однойменним твором

Ю. Словацького, перекладеним із польської – мови оригіналу – Максимом Рильським (ТКМРД – 2523).

Вересневий Кременець далекого 1959 року прийняв наукову сесію, присвячену 150-літтю від народження Ю. Словацького... Рукопис вражень од перебування тієї пори поміж учасників форуму залишив М. Рильський – „Дні поета в місті поета” (ТКМРД – 2528).

Безсумнівно, колекційною несподіванкою сприймається нами сьогодні ювілейний значок-присвята, призначений пошанувати 175-річчя великого поета (ТКМНум – 1859).

Серед рідкісних видань-оригіналів, привертає увагу львівське видрукування творів Ю. Словацького 1885 року тритонним форматом (ТКМРК – 2109, 2110, 2111).



„Юліуш Словацький (1809–1849)”
Г. Миколишин, 1982, акварель.

Заслугує бути поміченою надскромна художня група. 1938 роком датовано гравюру Ю. Куровського – „Портрет Юліуша Словацького” (ТКМГр – 111/1-3/). Оригінально „дивляться” графічні листи: Ігора Зілінка – „Ю.Словацький” (ТКМГр – 1549, 1550, 1551, 1552) та Ярослава Омеляна „Хата Ю. Словацького в м. Кременці” (ТКМГр – 1553, 1554). Роботи виконано авторами 1988 року.

Щодень мистецької вартості набуває живописний портрет Ю. Словацького, написаний 1959 р. (ТКМЖ – 946). Щоправда – маляр невідомий.

„Видимо” Ю. Словацького представлено двома „штрихами”

стаціонарного експозиційного показу. Відвідувачів музею стрічає погруддя поета (В. Бородай, 1963, гіпс тонований). Доповнює візуальну присутність уродженця краю акварельний портрет (Г. Миколишин, 1982).

Наявні матеріали систематично складають експозиції тематичних експрес-виставок.

Література

1. Словацький Ю. Вибрані твори в 2-х томах. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1959. – Т. 1. – 448 с.
2. Медведик П. Геляс Ярослав Томович // Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: Збруч, 2004. – Т. 1. А–Й. – 696 с.
3. Фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею.
4. Черняхівський Г.І. Крем'янецьчина. Історичне та літературне краєзнавство: Матеріали на допомогу педагогам і студентам педколеджу, учням середніх спеціальних навчальних закладів та загальноосвітніх шкіл. – Крем'янець, 1992. – 106 с.

*На палітурці автопортрет Тараса Шевченка
створений поетом у 1847 році.*

Здано до виробництва 07.11.2007р. Підписано до друку 27.11.2007р.

Формат 60x90 ¹/₁₆. Папір офсетний. Ум. друк.арк. 27,5.

Тираж 300 прим. Зам №226.

Видавництво «Рада», м. Тернопіль, вул. Грушевського, 8.